

**FACULTEIT LETTEREN EN WIJSBEGEERTE
VAKGROEP MIDDELEEUWEN**

De beul in het Markizaat van Antwerpen tijdens de Bourgondische en Habsburgse periode (1405-1550)

Scriptie neergelegd tot het behalen
van de graad van Licentiaat
in de Geschiedenis
door:

BERT VERWERFT

Academiejaar 2006-2007

**Promotor: Prof. Dr. Marc Boone Commissarissen: Prof. Dr. Monique Van Melkebeek
Mevr. Els De Paermentier**

Lijst van afkortingen

A.R.A.	Algemeen Rijksarchief Brussel
art.cit	<i>articulo citato</i>
ca.	<i>circa</i>
cap.	<i>capita</i>
d.	<i>denarii, duiten</i>
dl.	deel
e.a.	en andere
ed.	editor
enz.	enzovoort
etc.	<i>et cetera</i>
e.v.	en volgende
fol.	<i>folio</i>
Ibid.	<i>Ibidem</i>
ID.	IDEM
lb.	<i>libra, pond</i>
M.N.W.	Middelnederlandsch woordenboek
nr.	nummer
n.s.	nieuwe stijl
op. cit.	<i>opere citato</i>
p.	pagina
PK	Privilegiekamer
R	Rekenkamers
r ^o	<i>recto</i>
S.A.A.	Stadsarchief Antwerpen
s.	<i>solidi, schellingen</i>
s.d.	<i>sine dato</i>
s.l.	<i>sine loco</i>
s.p.	<i>sine pagine</i>
v ^o	<i>verso</i>
vol.	volume
V	Vierschaar

Dankwoord

Ik zou graag iedereen willen bedanken die heeft bijgedragen tot de totstandkoming van deze studie. Op de eerste plaats gaat mijn oprechte dank uit naar Prof. Dr. M. Boone, onder wiens promotorschap deze studie werd opgezet en beëindigd en die tijdens ons onderzoek steeds bereidwillig was om mij bij te staan met raad en daad. Bedankt ook alle professoren, assistenten en ander academisch personeel voor de boeiende vier jaar onderricht in het historische metier en voor het enthousiast reageren op tal van vragen. De discussies, suggesties en vriendschap van mijn jaargenoten en medemediëvisten hebben deze studie mede gevormd. Ik ben ook mijn vrienden indachtig die steeds klaar stonden met een bemoedigend woord of op een juist moment voor een welkome afleiding zorgden. Ook mijn ouders en zus ben ik zeer dankbaar voor het nalezen, hun eindeloze geduld en de kans om deze studie te kunnen aanvatten. In het bijzonder ben ik Paul Jans en Raf Hendrickx erkentelijk voor hun aanzienlijke inbreng in deze verhandeling. Mijn vriendin Katrien verdient ook een bijzondere plaats in dit dankwoord. In moeilijke tijden bleef zij immers een steun en toeverlaat en als studiegenoot bracht ze me veel bij.

Tot slot wil ik alle archivarissen en bibliothecarissen die mij bij het onderzoek hebben bijgestaan, bedanken.

Gent, 24/07/07

Bibliografie

A. ONUITGEGEVEN BRONNEN

Brussel, Algemeen Rijksarchief (A.R.A.),

Rekenkamers: rekeningen van de Markgraaf van het land van Rijen:

nr. 12974: (1403-1429)

Rekenkamers: schoutsrekeningen Antwerpen:

nr. 12902: (1403-1429)

nr. 12903: (1450-1480)

nr. 12904: (1480-1520)

nr. 12905: (1520-1543)

nr. 12906: (1543-1567)

Antwerpen, Stadsarchief (S.A.A.),

Stadsrekeningen:

R 5-6: (1400-1404)

R 7-10: (1530-1538)

R 11-12: (1541-1543)

R 13: (1549-1550)

Privilegiekamer:

PK 90: Oudt register metten berderen, 1336-1465. Microfilm 163 K

PK 101: (Verhoeven Vincent, XVIe eeuw) Seer oude geschiedenissen tot Antwerpen voorgevallen. 870-1543.

PK 103: (Anoniem, XVIIe eeuw) Boeck der tijden of die Chronike van Nederlant etc., van Adams tijden totten jaere 1550.

PK 104: (Anoniem, XVIIIe eeuw) Geschiedenisse van 't Nederlant principaelyk van Antwerpen, anno 1714, betreffende periode 1041-1570

PK 914: Gebodboeken: (1489-1539) microfilm 397 K

PK 915: Gebodboeken: (1539-1564)

Historische nota's:

PK 2952: Des peines correctionnelles infligées à Anvers du XVe au XVIIIe siècle. Dettes de la ville d'Anvers.

PK 2959: De scherprechter der stad Antwerpen. 1529-1858.

PK 2960: De stadshondenslager. 1404-1794.

PK 2961: Des exécutions capitales à Anvers. XVe au XVIIIe siècle.

Vierschaar:

V 312: Zaak Gebroeders Van der Voort, onthoofd op 6 Mei 1477. Originele stukken, gebonden in 1 deel in-f°, h. perk.1

B. UITGEGEVEN BRONNEN

DE DAMHOUDERE J., *Practycke ende handbouck in criminele zaeken, verchiert met zommeghe schoone figuren en beilde ter materie dienede; heruitg. en toegelicht door Jozef Dauwe, Jos Monballyu, Roeselare : Den Wijngaert, 1981.*

DE LONGE G., *Coutumes du pays et duché de Brabant. Quartier d'Anvers, Bruxelles, Gobbaerts, 1970-78, 7 vol.*

DE WEERT N., "Chronycke van Nederlant, besonderlyck der stad Antwerpen sedert den jaere 1097 tot den jaere 1565", in: PIOT C., *Chroniques de Brabant et de Flandre.* (C.H.R., Collection des chroniques belges), Brussel, 1879, pp. 71-172.

DOUTREPONT G. en JODOGNE O., *Chroniques de Jean Molinet, Bruxelles: Palais des Académies, 1935-1937.*

F.G.V. [Franciscus Godefridus Ullens], "*Antwerpsch chronykje, in het welk zeer veele en elders te vergeefs gezogte geschiedenissen, sedert den jare 1500. Tot het jaar 1574. Zoo in die toen zoo zeer vermaarde koopstad als de andere steden van Nederland, en wel byzonderlyk op het stuk der geloofs-hervorminge voorgevallen, omstandig zyn beschreven door F.G.V. en thans, naar deszelfs aldaar ontdekte handschrift voor de eerste maal in 't licht gebracht*", uitgeg. door Pieter vander Eyk, Leiden, 1743. (anastatische herdruk: Ripova : Tienen, 2001)

MERTENS F.H. EN BUSHMANN E., *Annales Antverpienses ab urbe condita ad annum M.DCC, Antwerpen, 1845-1848.*

MONBALLYU J., *Filips Wielant. Verzameld werk I. Corte Instructie in materie criminele, Brussel, 1995.*

STRUBBE EG. I., Willem Van der Tanerijen, boec der loopender practijcken der raidtcameren van Brabant, Costuimen van het land en hertogdom van Brabant, dl. I, Brussel, 1952.

VAN HAVRE G., *Chronijck der stadt Antwerpen, toegeschreven aan den notaris Geeraard Bertrijn*. (Maatschappij der Antwerpsche Bibliophilen, 5), Antwerpen, 1879.

C. WERKEN

ANGSTMANN E., “Der Henker in der Volksmeinung. Seine Namen und sein Vorkommen in der münlichen Volksüberlieferung”, in: *Teuthonica, Zeitschrift für deutsche Dialektforschung und sprachgeschichte*, Beiheft Bonn, 1928.

AERTS E., “Bierfabricatie en muntfalsificatie als dramatische combinatie. Een brouwer-valsemunter te Lier in de 18de eeuw”, in: *Recht in geschiedenis. Liber Amicorum F. Vanhemelryck.*, S.I. : Davidsfonds, 2005, pp. 45-66.

AERTS E., “Laatmiddeleeuwse Brabantse rekeningen in het historisch onderzoek.”, in: *Gemeentekrediet van België. Driemaandelijks tijdschrift*, 36 (142), 1982, pp. 275-294.

BARAZ D., *Medieval cruelty: Changing perceptions, late antiquity to the early modern period*, Ithaca (N.Y.) : Cornell university press, 2003.

BARRING L., *Die Todesstrafe in der Geschichte der Menschheit*, München: Komet, 1967.

BAUMAN R. A., *Crime and punishment in Ancient Rome*, Londen: Routledge, 1996.

BAUTIER R.-H., SORNAY J. en MURET F., *Les sources de l'histoire économique et sociale du moyen âge. Les états de la maison de Bourgogne. Vol 1: archives des principautés territoriales. 2. les principautés du Nord*, Parijs, CNRS, 1984.

BERENTS D-A., *Het werk van de vos: samenleving en criminaliteit in de late middeleeuwen*, Zutphen: Walburg, 1985.

BERENTS D-A., *Misdaad in de middeleeuwen: een onderzoek naar de criminaliteit in het laat-middeleeuwse Utrecht*, Utrecht: Rijksuniversiteit Utrecht, 1967.

BLOCH M., *Les rois thaumaturges. Étude sur le caractère surnaturel attribué à la puissance royale particulièrement en France et Angleterre*, Strasbourg: Istra, 1924.

BLOCKMANS W., *Een middeleeuwse vendetta: Gent 1300*, Houten: De Haan, 1987.

BLOK A., “Openbare strafvoltrekkingen als rites de passage”, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 97, 1984, pp. 470-81.

BOONE M., “Muntgeschiedenis Middeleeuwen”, in: *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente? Deel IIIa Hulpwetenschappen, red. Jan Art*, Gent: Stichting Mens en Cultuur, 1995, pp. 149-165.

BOONE M., “State Power and Illicit Sexuality: The Persecution of Sodomy in Late-Medieval Bruges”, in: *Journal of Medieval History*, 22, 1996, pp. 135-153.

- BOOMGAARD J.E.A., *Misdaad en straf in Amsterdam: een onderzoek naar de strafrechtspleging van de Amsterdamse schepenbank 1490-1552*, Zwolle: Waanders, 1992.
- BOUMANS R., *Het Antwerps stadsbestuur voor en tijdens de Franse overheersing: bijdrage tot de ontwikkelingsgeschiedenis van de stedelijke bestuursinstellingen in de Zuidelijke Nederlanden*, Brugge: De Tempel, 1965.
- BRAUN P., “Variations sur la potence et le bourreau. A propos d’un adversaire de la peine de mort en 1361”, in: *Histoire du droit social. Mélanges en hommage à Jean Imbert. Dir. Jean Harouel.*, PUF: Paris 1989, pp. 95-124.
- BROECKAERT J., “De hondenslagers in België”, in: *De Oude Tijd*, 2, 1870, p. 87.
- BROERS E.J.M.C. en JACOBS B.C.M., “‘Hoe men procederen sal inden saken aengaende den dagen van vrouwen crachten’. Enkele aantekeningen over het middeleeuwse strafrecht van s’Hertogenbosch”, in: *Recht in geschiedenis. Liber Amicorum F. Vanhemelryck.*, S.I. : Davidsfonds, 2005, pp. 91-106.
- BROUWERS H., *De Kriminaliteit te Antwerpen in de zestiende eeuw*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement geschiedenis, 1965.
- CANNAERT J. B., *Bydragen tot de kennis van het oude strafrecht in Vlaenderen, verrykt met vele tot dusverre onuitgevene stukken*, Gend : Gyselynck, 1835.
- CARBASSE J.M., *Histoire du droit pénal et de la justice criminelle*, Paris: PUF, 2000.
- CARBASSE J.M., “La peine en droit français des origines au XVIIe siècle”, in: *Recueils de la société Jean Bodin pour l’histoire comparative des institutions, LVI. La Peine. II. Europe avant le XVIIIe siècle.*, Bruxelles 1991. pp. 157-72.
- CLAEYS, P., “*Le bourreau de Gand. Sa mission, ses fonctions, ses privilèges*”, Le Messenger des sciences historiques, dl 64-66, Gent, 1890, 1891, 1893.
- COHEN E., “To die a criminal for the public good: the execution ritual in late medieval Paris”, in: *Law, Custom, and the social fabric in medieval Europe. Essays in honor of Bryce Lyon*, Kalamazoo, 1990.
- COHEN E., “Symbols of culpability and the universal language of justice: the ritual of public executions in late Medieval Europe”, in: *History of European ideas.*, 11, 1989. pp. 407-16.
- CUMONT G., “Faux monnayeurs en Brabant fin du XIVe et commencement du XVe siècle”, in: *Annales de la société d’archéologie de Bruxelles*, deel 15, 1901. pp. 315-325.
- DANCKERT W., *Unehrlliche Leute. Die verfemten Berufe*, Bern/München, 1963.
- DEAN T., *Crime in Medieval Europe: 1200-1550*, U.K.: Pearson Education, 2001.
- DE BAENST B., *Historische stront op Vlaamse grond. Een inleidende studie in de historische faecologie*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, RUG, 1999.

- DE CARDEVACQUE A., *Le Bourreau à Arras*, Arras: Rohard-Courtin, 1893.
- DE FOUW A., *Philips van Kleef. Een bijdrage tot de kennis van zijn leven en karakter*, Groningen : Wolters, 1937.
- DE GRAAF C., “Den valscher den ketel (?): bestraffingen van muntmisdrijven in Holland, Zeeland en Utrecht ca. 1300 - ca. 1600.”, in: *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde*, 82, 1997, pp. 77-179.
- DEK A.W.E., *genealogie der heren van Borselen, Zaltbommel*, 1979.
- DELARUE J., *Le métier de bourreau. Du Moyen Age à aujourd’hui*, Paris, 1979.
- DE LATTIN, A., *Bedelarij en landlooperij te Antwerpen: kostgangers voor Hoogstraten*, Antwerpen: Mercurius, s.d.,
- DE MECHELEER L, POUSSEUR C., DEVOLDER K en DOMS R., *Van badhuis tot eroscentrum: prostitutie en vrouwenhandel van de middeleeuwen tot heden*, Brussel: Algemeen rijksarchief, 1995.
- DE ROM S., *De gids: het museum voor gerechtsvoorwerpen*, Gent: Dienst Monumentenzorg, 1994.
- DE WIN P., *De schandstraffen in het wereldlijk strafrecht in de Zuidelijke Nederlanden van de Middeleeuwen tot de Franse Tijd bestudeerd in Europees perspectief*, Brussel: AWLSK, 1991.
- DE WIN P., *Inventaris van de feodale schandpalen op Belgisch grondgebied. 1: Provincies Antwerpen, Brabant en Limburg*, Brussel: Koninklijke academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België. Wetenschappelijk comité voor rechtsgeschiedenis, 1996.
- DE WIN P., “Van Parricidie. De bestraffing van oudermoordenaars in de Zuidelijke Nederlanden en België”, in: *Recht in geschiedenis. Liber Amicorum F. Vanhemelryck.*, S.I. : Davidsfonds, 2005.
- DE WITT-HUBERTS F., *De beul en zijn werk*, Amsterdam, 1937.
- DUMOLYN J., “Marginalen of radicalen? Het vertoog over de ‘roepers en krijers’ tijdens stedelijke opstanden, voornamelijk in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen”, in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, 2 (2), 2005, pp. 29-53.
- EVANS E. P., *The criminal prosecution and capital punishment of animals*, Union (N.J.) Lawbook exchange, 2000.
- FOUCAULT M, *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Paris: Gallimard, 1975.
- FEHR H., *Das recht im Bilde*, Erlenbach-Zurich, 1923.
- FENSTER T en SMAIL D. L., *Fama: the politics of talk and reputation in medieval Europe*, Ithaca (N.Y.): Cornell university press, 2003.

- FREDERICHS J., *De secte der Loïsten of Antwerpsche libertijnen (1525-1545); Eligius Pruystinck (Loy de Schaliedekker) en zijne aanhangers.*, Gent: Vuylsteke, 1891.
- FREDERICHS J., *De secte der Loïsten of Antwerpsche libertijnen: Christophe Herault et les loïstes d'Anvers [manuscript].*, Gent: Vuylsteke, ca. 1891.
- FREDERICQ P., *Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis neerlandicae: verzameling van stukken betreffende de pauselijke en bisschoppelijke inquisitie in de Nederlanden; uitg. door Paul Fredericq en zijne leerlingen.*, Gent: Vuylsteke, 1989-1906.
- FUHRMANN J., "Punition de la violence par la violence: cruauté des sanctions dans le droit pénal medieval en Allemagne", in: *La Violence dans le monde médiévale*, Aix-en-Provence: Publications du CUERMA, 1994.
- GAIDOZ H., "Le dieu gaulois du soleil et le symbolisme de la roué", in: *Revue Archéologique*, 4, 1884, pp. 7-37.; 6, 1885, pp. 16-26.
- GAILLARD A., *Le Conseil du Brabant, histoire, organisation, procedure*, Bruxelles :Lebègue, 1898.
- GAUVARD C., *De grace especial : crime, état et société en France à la fin du Moyen Age.*, Paris: Publications de la Sorbonne, 1991.
- GEERTS K., *De spelende mens in de Boergondische Nederlanden*, Brugge: genootschap voor geschiedenis, 1987.
- GENARD P., *Anvers à travers les ages*, Bruxelles, : Bruylant-Christophe et cie, 1886-92.
- GENARD P.; *De gebroeders Van der Voort en de volksopstand van 1477-1478*, Antwerpen, 1879. (maatschappij der Antwerpsche Bibliophielen, uitgave n°3)
- GENARD P., *L'hotel des monnaies d'Anvers*, Antwerpen, 1874. (Annales de l'academie d'archéologie de Belgique, 30:2, 10)
- GENARD P., "La généologie du géographe Abraham Ortelius", in: *Bulletins de la Société de Géographie d'Anvers*, 5, 1880, pp. 312-356.
- GEREMEK B., *Les marginaux parisiens: aux XIVE et XVe siècles*, Paris: Flammarion, 1976.
- GERNHUBER J., "Strafvollzug und Unehrllichkeit" in: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Germanische Abteilung*, 74, 1957, pp. 119-77.
- GESSLER E., "Mulier suspensa. A délit égal, peine differente?", in: *Revue Belge de philologie et d'histoire*, 27, 1939, pp. 974-988.
- GODDING P., *Le Conseil de Brabant sous la règne de Philippe le Bon (1430-1467)*, Bruxelles : Académie royale de Belgique, 1999.

- GODDING P., *Ordonnances de Philippe le Bon pour les duchés de Brabant et de Limbourg et les pays d'outre-Meuse, 1430-1467*, Bruxelles: Service public fédéral justice, 2005.
- GONTHIER N., *Le châtement du crime au Moyen Age: XIIe-XVIe siècles*, Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 1998.
- GONTHIER N., *Cris de haine et rites d'unité: la violence dans les villes, XIIe-XVIe siècle*, Tunhout: Brepols, 1992.
- GORIS J.A., "Zeden en criminaliteit te Antwerpen in de tweede helft der XIV e eeuw, naar de rekeningen der schouten van 1358 tot 1387", in: *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, 5, 1926, pp. 871-886; 6, 1927, pp. 181-205.
- GRANZOW V., "Al dieven, al schelmen?". *De scherprechtters van Antwerpen (1550-1700)*, onuitgegeven licenciaatsverhandeling, KU Leuven, 2004.
- HAGEN M., "De gebeten hond? Het gebruik van honden in rituelen van vernedering", in: *Madoc: Tijdschrift over de Middeleeuwen*, 12 (4), 1998, pp. 265-270.
- HEINEMANN F., "Die Henker-und Scharfrichter als Volks- und Viehärzte" in: *Schweizer Archiv für Volkskunde*, 4, Zürich, 1900.
- HEIRBAUT D., *Privaatrechtsgeschiedenis van de Romeinen tot heden*, Gent: Academia press, 2005.
- HELBING F., *Die Tortur: Geschichte der Folter im Kriminalverfahren aller Zeiten und Völker, heruitg. en toegelicht door Max Bauer*, Berlin: Langenscheidt, 1973.
- HELSEN Y., *De criminaliteit in de eerste helft van de vijftiende eeuw in Antwerpen. Een onderzoek voornamelijk gebaseerd op het Correctieboek (1414-1512). Met bijvoeging van het Correctieboek voor de periode 1414-1450 in bijlage*, onuitgegeven licenciaatsverhandeling, KU Leuven, 1998.
- HUBERT E., *La torture aux Pays-Bas autrichiens pendant le XVIIIe siècle. Son application. Ses partisans et ses adversaires. Son abolition*, Brussel: J. Lebègue, 1897.
- IMBERT J., *Le pouvoir, les juges et les bourreaux*, Paris: Hachette, 1972.
- IMBERT J., *La peine de mort*, PUF: Paris, 1993.
- IRSIGLER F. en LASOTTA A., *Bettler und Gaukler. Dirnen und Henker. Randgruppen und Aussenseiter in Köln 1300-1600*, Keulen, 1984.
- JELGERSMA H.C., *Galgebergen en galgevelden in west- en midden-Nederland*, Zutphen: Walburg pers, 1978.
- KARRAS R.M., "Prostitution and the Question of Sexual Identity in Medieval Europe", in: *Journal of Women's History*, 11 (2), 1999, pp. 159-177.
- KEITH T., *De ondergang van de magische wereld: godsdienst en magie in Engeland 1500-1700*, Amsterdam: Agon, 1989.

KELLER A., *Der Scharfrichter in der deutschen Kulturgeschichte*, Bonn, 1921.

KERREMANS CH., *Etude sur les circonscriptions judiciaires et administratives du Brabant et les officiers placés à leur tête par les ducs antérieurs à l'avènement de la maison de Bourgogne*, Brussel, 1949. (Académie royale de Belgique, classe de lettres, mémoires in 8°, XLIV, fasc.2)

KINT A. en LEEMANS L., “De Antwerpenaren en hun misdaad en straf”, in: *Waar is de tijd: 1200 jaar Antwerpen en hun rijke verleden*, 8, 1997, pp.177-200.

KINT A., *Het gevangeniswezen in het graafschap Vlaanderen tijdens de late Middeleeuwen (14e-15e eeuw)*., licentiaatsverhandeling, RUG, 1988.

KNAPLINCK L., “Meester Wissel Geerts rechtere metten zweerde”, in: *Biekorf*, 45, 1939, pp. 70-73.

KLEMETTILÄ H., *Epitomes of evil: Representations of Executioners in Northern France and the Low Countries in the Late Middle Ages*, Brepols Publishers: Turnhout, 2006.

KOCKEN M., *Gruwelgids voor Oud-Mechelen. Vijfhonderd jaar stedelijke rechtspraak: over opknopen, verbannen, folteren, onthoofden, heksen, kettters, moordenaars, dieven landlopers, rechters en beulen*, Antwerpen: C. de Vries-Brouwers, 2007.

KOHLER J. en SCHEEL W., *Die peinliche gerichtordnung Kaiser Karel V. : constitutio criminalis Carolina*, Aalen: Scientia, 1968.

KOOPMANS J., *Le théâtre des exclus au Moyen Age: hérétiques, sorcières et marginaux*, Imago: Parijs, 1997.

KOYEN M.H. en DE BONT M., *Geel door de eeuwen heen*, Geel, 1975.

KRUIHOF C.L., “De beul als paria: Een historisch-sociologische aantekening”, in: *Mens en Maatschappij*, 54 (1), 1979, pp. 62-75.

KRUYSKAMP C.H.A., *De Middelnederlandse boerden*, 's-Gravenhage: Nijhoff, 1957.

LAENENS CH., *De geschiedenis van het Antwerps gerecht*, Antwerpen: Van de Velde, 1953.

LAMPOO J., *Vermaerde coopstadt. Antwerpen in de Middeleeuwen*, Leuven, 1999.

LAURILLARD E., “Hondenslagers”, in: *De Oude Tijd*, 2, 1870, p. 72.

LECUPPRE G., *L'imposture politique au Moyen Age: la seconde vie des rois*, Paris: PUF, 2005.

LERNO E., *De beulen van Gent en Brugge gedurende de Bourgondische periode*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, RUG, 1996.

LEVY B., ROBILLOT H. en LAGRIFOUL P., *Les Sansons: une dynastie de bourreaux*, Paris: Mercure de France, 1976.

- LINSKENS R., *Recht, gerecht en onrecht, goed- en bijgelovigheid in de middeleeuwen*, Antwerpen/Amsterdam, 1978. (Wat 'n leven 4)
- MACKENSEN L., “Henkersmahl und Johannesminne” in: *Zeitschrift der Savigny -Stiftung für Rechtsgeschichte*. Germanistische Abteilung, 44, 1924, pp. 318-329.
- MAES L-T., *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht: bijdrage tot de rechts- en cultuurgeschiedenis der Nederlanden*, Antwerpen: De Sikkel, 1947.
- MAES L-T., “L’humanité de la magistrature au decline du Moyen Age”, in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 19, 1951., pp. 158-193.
- MAGHERMAN H., *Criminaliteit in de keure van het Land van Waas in de 15de en 16de eeuw. Een onderzoek gesteund op baljuwsrekeningen*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KUL, 1997.
- MANDELBAUM A., *The Divine Comedy of Dante Alighieri*, University of California Press, 1980.
- MANNIX D.P., *The history of torture*, New York: Dell, 1964.
- MARNEF G., *Antwerpen in de tijd van de reformatie: ondergronds protestantisme in een handelsmetropool 1550-1577*, Antwerpen: Kritak, 1996.
- MEEWIS W., *De vierschaar: de criminele rechtspraak in het Oude Antwerpen van de veertiende tot het einde van de achttiende eeuw*, Kapellen: DBN/Pelckmans, 1992.
- MELLOR A., *La torture, son histoire, son abolition, sa réapparition au Xxe siècle*, Parijs, 1961.
- MERBACK M. B., *The thief, the cross and the wheel: Pain and the spectacle of punishment in medieval and renaissance Europe*, Reaktion: London, 1999.
- MERTENS F. H., *Geschiedenis van Antwerpen, sedert de stichting der stad tot onze tyden*, Van Merlen: Antwerpen, 1845-1853, 8v.
- MILIS L., *De heidense Middeleeuwen*, Turnhout: Brepols, 1992.
- MONBALLYU J., “Spiegelstraffen in het Brugse strafrecht in de eerste helft van de zestiende eeuw”, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, 2006, pp. 164-186.
- MONBALLYU J., *Het gerecht in de Kasselrij Kortrijk (1515-1621)*, doctoraatsverhandeling, Leuven, 1996.
- MONESTIER M., *Peines de mort. Histoire et techniques des exécutions capitales des origines à nos jours*, Cherche Midi: Paris, 1994.
- MORTIMER J.F., *Doodstraf. Lijdensweg voor veroordeelden*, Brugge/Helmond, 1977.

MUCHEMBLED R., *Le temps des supplices: de l'obéissance sous les rois absolus. XVe-XVIIIe siècle*, Paris: Colin, 1992.

NAUWELAERTS, M., "De Antwerpenaren en hun oorlogen", in: *Waar is de Tijd: 1200 jaar Antwerpen en hun rijke verleden*, 9, 1997, pp.201-224.

NOWOSADTKO J., *Scharfrichter und Abdecker. Der Alltag zweier "unehrlicher Berufe" in der Frühen Neuzeit*, Ferdinand Schöningh: Paderborn, 1994.

NOWASADTKO J., "'Scharfrichter' – 'Hangman'. Zwei soziokulturelle Varianten im Umgang mit dem Vollzug der Todesstrafe", in: *Archiv für Kulturgeschichte*, 74, 1992, pp. 147-172.

PETERS E., "Prison before prison: the ancient and medieval worlds", in: *The oxford history of the prison: practice of punishment in Western society*, ed. By Norval Morris and David J. Rothman, Oxford UP/ New York, 1995, pp. 23-25.

PAGART D'HERMANSART M., *Le maître des hautes oeuvres ou bourreau à Saint-Omer*, Saint-Omer: d'Homont, 1892.

PASTRÉ J.M., "De l'origine et de quelques aspects de la noyade au Moyen Age.", in: JAMES RAOUL D. en THOMASSET C., *Dans l'eau, sous l'eau: Le monde aquatique au Moyen Age*, Paris: Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 2002, pp. 375-386.

PETERS E., *Torture*, Basil Blackwell: Oxford, 1985.

PETERS E., "Destruction of the flesh, salvation of the spirit: the paradoxes of torture in medieval Christian society.", in: FERREIRO A., *The Devil, Heresy and Witchcraft in the Middle Ages: Essays in Honor of Jeffrey B. Russell*, 1998, pp. 131-148.

PIRENNE R., "Note sur le supplice de la décollation par la planche au moyen âge, en Flandre et en Brabant", in: *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, 9 (2), 1930, pp. 567-573.

POULLET E., *Histoire du droit pénal dans le duché de Brabant, depuis l'avènement de Charles-Quint jusqu'à la réunion de la Belgique à la France, à la fin du XVIIIe siècle*, Bruxelles : Hayez, 1870.

POULLET E., *Mémoire en réponse à la question suivante : faire l'histoire du droit pénal dans l'ancien duché de Brabant*, Bruxelles : Académie royale de Belgique, 1867. (Mémoires couronnés et mémoires des savants étrangers publiés par l'Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique 33)

PREVENIER W., BLOCKMANS W., BOONE M., e.a., *Prinsen en poorters: beelden van de laatmiddeleeuwse samenleving in de Bourgondische Nederlanden, 1384-1530*, Antwerpen, 1998.

PRIMS F., *Antwerpiensia: losse bijdragen tot de Antwerpse Geschiedenis*, Antwerpen, De Vlijt, 1928, 24 vol.

- PRIMS F., *Rechterlijk Antwerpen in de Middeleeuwen: de rechterlijke instellingen*, Antwerpen, Confraternitas Sancti Yvonis, 1936.
- PRIMS F., *Geschiedenis van Berchem tot bij de aanvang der Xxste eeuw*, Berchem, 1949.
- PRIMS F., *Geschiedenis van Antwerpen. 6: onder de hertogen van Burgondië, hertogen van Brabant (1406-1477)*, Brussel: Standaard-Boekhandel, 1936-1937, 3 vol.
- PRIMS F., *Geschiedenis van Antwerpen. 7: onder de eerste Habsburgers (1477-1555)*, Brussel : Standaard-Boekhandel, 1938-1940, 3 vol.
- PRIMS F., “De Kronijken van Antwerpen”, in: *Antwerps Archievenblad. Driemaandelijksch Tijdschrift voor Antwerpsche Archivalia en Geschiedenis*, 1926, pp. 25-36.
- PUT E., “Standenongelijkheid in strafzaken: geestelijken voor Zuid-Nederlandse en Luikse officialiteiten (16de eeuw-18de eeuw)”, in: *Recht in geschiedenis. Liber Amicorum F. Vanhemelryck.*, S.I. : Davidsfonds, 2005, pp. 285-295.
- ROBIN G.D., “The Executioner: his place in English society”, in: *British journal of sociology*, 1964; 15 (3), pp. 234-253.
- ROUSSEAUX X., *Taxer ou chatier? L'émergence du pénal: enquête sur la justice nivelloise (1400-1650)*, doctoraatsverhandeling, Louvain-la-Neuve : s.n., 1990.
- SALISBURY J., *The beast within: animals in the Middle Ages*, New York (N.Y.): Routledge, 1994.
- SCHALK O., *Erinnerungen des letzten Scharfrichters im k.k. Oesterreich*, Wenen, 1920.
- SCHEFFKNECHT W., “Scharfrichter. Vom römischen carnifex bis zum frühneuzeitlichen Staatsdiener”, in: HERGEMOLLER B.-U., *Randgruppen des spätmittelalterlichen Gesellschaft*, Warendorf: Fahlbusch, 2001. pp. 122-172.
- SCHILD W., *Alte Gerichtsbarkeit: vom Gottesurteil bis zum Beginn der modernen Rechtsprechung*, München: Callwey, 1980.
- SCHMITT J.C., “Le suicide au Moyen Age”, in: *Annales, Economies Sociétés Civilisations*, 31 (1), 1976, pp. 3-28.
- SCHUHMAN H., *Gestalt und Function des Scharfrichters*, Jur. Diss. Bonn, 1964.
- SCOTT G.R., *The history of corporal punishment: a survey of flagellation in its historical, anthropological and sociological aspects*, Senate: London, 1996.
- SLEECKX D., *De straten van Antwerpen, kronieken en legenden*, Gent: Hoste, 1878.
- SPIERENBURG P., *De sociale functie van openbare strafvoltrekkingen*, Rotterdam, s.d.
- SPIERENBURG P., *The spectacle of suffering*, Cambridge: Cambridge university press, 1984.

SPILLEMAECKERS E., “Toverij met dievevingeren te Antwerpen in 1491”, in: *Volkskunde: Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van het volksleven*, 16 (1), 1957, pp. 15-20.

STABEL P., *de 25 dagen van Antwerpen*, deel 5, Zwolle: Waanders, 2006.

STAPPLES A., *From good goddess to Vestal virgins: sex and category in Roman religion*, London: Routledge, 1998.

STRUBBE EG. I. “De vijftiende eeuwse Brabantsche rechtsgeleerde Willem van der Tanerijen”, in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 11, Haarlem, 1932, pp.265-283.

STUART K., *Defiled trades and social outcasts: honor and ritual pollution in early modern Germany*, Cambridge: Cambridge university press, 1999.

STUART K., “Des Scharfrichters Heilende Hand. Medizin und Ehre in der Frühen Neuzeit”, in: BECKMANN S., KÜNAST H.-J., ULLMAN S. en THLUSTY A., *Ehrkonzepte in der Frühen Neuzeit*, Berlin 1998, pp.316-347. (Colloquium Augustana 8)

TEN CATE C.L., *Tot glorie der gerechtigheid: de geschiedenis van het brandmerken als lijfstraf in Nederland*, Amsterdam: Wetenschappelijke uitgeverij, 1975

THYSSEN A., *Antwerpen vermaard door den eeredienst van Maria: geschiedkundige aanmerkingen over de 500 Mariabeelden in de straten der stad*, Antwerpen: Dienst der katholieke werken, 1922.

TROUBLEYN L., KINNAER F., ERVYNCK A., e.a., *Het steen en de burgers. Onderzoek van de laatmiddeleeuwse gevangenis van Mechelen*, Stad Mechelen, 2007.

UYTTEBROUCK A., “Un champs d’investigation encore largement en friche: l’histoire des institutions locales”, in: *Sources de l’histoire des institutions de la Belgique. Actes du colloque de Bruxelles*, 1975, Brussel, 1977, pp. 104-116.

VAN ANDEL M.A., *Chirurgijns, vrije meesters, beunhazen en kwakzalvers: de chirurgijngilden en de practijk der heilkunde (1400-1800)*, Amsterdam: Van Kampen, 1946.

VAN CAENEGEM R.C., *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw*, Brussel, 1954 (Koninklijke Vlaamse academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België).

VAN CAENEGEM R.C., *Geschiedenis van het strafprocesrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw*, Brussel, 1956. (Koninklijke Vlaamse academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België).

VAN CAENEGEM R.C., “La peine dans les anciens Pays-Bas (12e-17e S.)”, in: *Recueils de la société Jean Bodin pour l’histoire comparative des institutions, LVI. La Peine. II. Europe avant le XVIIe siècle*, Bruxelles: De Boeck, 1991, pp. 117-41.

VAN CAENEGEM R.C., “La preuve dans l’ancien droit belge, des origines à la fin du XVIIIe siècle”, in: *Recueils de la société Jean Bodin pour l’histoire comparative des institutions, XVII. La Preuve. II. Moyen Age et Temps modernes*, Bruxelles: Librairie encyclopédique, 1965, pp. 393-429.

- VAN COETSEM G. E., *Du droit pénal, au XIII ième siècle, dans l'ancien duché du Brabant*, Gent: Hebbelynck, 1857.
- VANDEKERCKHOVE, L., *Van straffen gesproken: de bestraffing van zelfdoding in het oude Europa*, Tielt: Lannoo, 1985.
- VANDENBROECK P., *Catalogus schilderkunst oude meesters*, Antwerpen: Koninklijk museum voor schone kunsten, 1988.
- VAN DEN ELZEN E.W.F. en DE MEYER G.M., “*Tortura incognita. Het pijnlijk verhoor in de zuidelijke en noordelijke Nederlanden tijdens de Middeleeuwen.*”, in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 54 (2), 1986, pp. 307-321.
- VANDER HAEGHEN F., ARNOLD T.J. en VANDERBERGHE R., *Bibliographie des martyrologes protestants néerlandais : extrait de la Bibliotheca Belgica ou Bibliographie générale des Pays-Bas*, La Haye : Nijhoff, 1890, 2 vol.
- VAN DIJCK M., *De pacificering van de Europese samenleving. Repressie, gedragspatronen en verstedelijking in Brabant tijdens de lange zestiende eeuw*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, U.A., 2007.
- VAN DYCK M., “*Annales Antverpienses ad urbe condita ad annum 1533*”. *Stedelijk bewustzijn van een Antwerpse patriciërsfamilie*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, RUG, 2002.
- VAN HEMELRYCK F., *Misdadigers tussen rechter en beul, 1400-1800*, Antwerpen/Amsterdam, 1984.
- VAN HEMELRYCK F., *Ellendelingen voor galg en rad, 1400-1800*, Antwerpen/Amsterdam, 1985.
- VAN HEMELRYCK F., “De bestraffing van valsmunterij in het Ancien Regime in: *Houd voet bij stuk: Xenia iuris historiae G. Van Dievoet oblata, uitg. door F. Stevens et D. van den Auweele.*”, Leuven: KUL. Faculteit rechtsgeleerdheid, 1990.
- VAN HEMELRYCK F., “De beul van Brussel en zijn werk (XIVe-XIXe eeuw)”, in: *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, dl. XIX, nr 3-4, 's Gravenhage, 1964-1965, pp. 181-216.
- VAN HEMELRYCK F., *Marginalen in de geschiedenis. Over beulen, joden, hoeren, zigeuners en andere zondebokken*, Leuven: Davidsfonds, 2004.
- VAN HEMELRYCK F., *De criminaliteit in de ammanie van Brussel van de Late Middeleeuwen tot het einde van het Ancien Régime (1404-1789)*, Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Brussel, 1981.
- VAN HEMELRYCK F., “Het Brabants strafrecht en zijn toepassing in enkele Brabantse steden in de Xvde eeuw”, in: *Varia historica Brabantica III*, 's -Hertogenbosch, 1969, pp. 89-114.

VAN HEMELRYCK F., “Het Brabantse strafrecht en zijn toepassing in de praktijk vnl. te Brussel in de XVe eeuw”, in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 34, Groningen, 1966, pp. 375-401.

VAN HEMELRYCK F., *Het gevecht met de Duivel: Heksen in Vlaanderen*, Leuven: Davidsfonds, 1999.

VAN HERWAARDEN J., *Opgelegde bedevaarten: een studie over de praktijk van opleggen van bedevaarten (met name in de stedelijke rechtspraak) in de Nederlanden gedurende de late Middeleeuwen (ca 1300 - ca 1550)*, Assen : van Gorcum, 1978.

VAN HEYNSBERGEN P., *De pijnbank in de Nederlanden*, Groningen, 1925.

VAN LEUVEN, A., *De geschiedenis van de beul van Brugge (1500-1863)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KU Leuven, 2003.

VLEESCHOUWERS-VAN MELKEBEEK M., *Le proces du clerc Hannekin MeesterJans, la justice pénale ecclésiastique sur les clercs criminels dans les Pays-Bas méridonaux à la fin du Moyen Age., Justice pénale et droit des clercs en Europe (XVIe-XVIIIe siècles)*, Lille: Centre d’Histoire Judiciaire éditeur, 2003.

VAN PETEGHEM, ““Les cresers” en tant que prolétariat des villes dans les Pays-Bas sous Charles Quint” in: *Publications du Centre Européen d’Etudes Bourguignonnes*, 33, 1993, pp. 201-214.

VAN ROMPAEY J., *Het grafelijk baljuwsambt in Vlaanderen tijdens de Boergondische periode*, Brussel : Paleis der Academiën, 1967.

VAN UYTVEN R., BRUNEEL C. en COPPENS H., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*, Brussel: Algemeen rijksarchief, 2000, 2 vol.

VAN UYTVEN R., “1477 in Brabant”, in: *Standen en Landen*, 80 (1985), pp. 253 -285

VAN UYTVEN R., *De papegaai van de paus. Mens en dier in de Middeleeuwen*, Leuven: Davidsfonds, 2003.

VAN WERVEKE A., “Begraven”, in: *Volkskunde. Tijdschrift voor Nederlandsche Folklore*, 11 (6), 1898-99, pp. 109-114

VELTEN C., *Das Gesundheitswesen im alten Kreuznach: Ärzte, Bader, Apotheker, Hebammen, Scharfrichter, Totengräber*, Bad Kreuznach: Fiedler, 1964.

VERBIEST F., “Het Lierse gerecht”, in: *’t Land van Ryen*, 1, 1951, pp. 120-128.

VERWIJS E. en VERDAM J., *Middelnederlandsch woordenboek*, s’Gravenhage, 1885-1952, 11 dln.

VOLLEBERGH P., *De beul van Leuven*, licentiaatsverhandeling, KU Leuven, 1998.

VON AMIRA K., *Die germanischen Todesstrafen: Untersuchungen zur Rechts- und Religionsgeschichte*, München: Bayerische Akademie der Wissenschaften, 1922.

WILBERTZ G., *Scharfrichter und Abdecker im Hochstift Osnabrück. Untersuchungen zur Socialgeschichte zweier "unehrlicher" Berufe im nordwestdeutschen Raum von 16. bis zum 19 Jahrhundert*, Osnabrück, 1979.

WILBERTZ G., "Standesehre und Handwerkskunst. Zur berufsideologie des Scharrichters", in: *Archiv für Kulturgeschichte*, 1976, 58 (1)., pp. 154-177.

ZAREMSKA H., *Les bannis au Moyen Age*, Paris: Aubier, 1996.

Inleiding

Op het eerste zicht lijkt het onderwerp van de beul niet zo fris en actueel, maar niets is minder waar. Met het proces van Saddam Hoessein en zijn handlangers heeft het onderwerp immers een tweede leven gekregen. Kort na de terdoodveroordeling van de ex-dictator in november 2006 prijkte een opzienbarende kop in de krant: *‘Veel Iraki's willen beul Saddam zijn!’*. Blijkbaar hadden honderden Irakezen zich spontaan aangemeld bij het kantoor van premier Nuri al-Maliki en gesolliciteerd naar de betrekking.¹ Gegadigden genoeg om wraak te nemen voor het verlies van hun geliefden, maar wie kon deze moeilijke taak het best vervullen? Uiteindelijk werden drie getroffen familieleden als beulen geselecteerd.

De ophefmakende executie vond plaats op zaterdag 30 december 2006. De Iraakse staatstelevisie verspreidde een stomme film waarop te zien was hoe Saddam voor de executie door drie gemaskerde beulen naar de executieplaats werd gebracht. Saddam weigerde een zak over zijn hoofd te trekken. Eén van de beulen bracht een strop om de nek van de ogenschijnlijk gelaten veroordeelde. Na de ophanging werd de dood van Saddam officieel bevestigd en werd het lichaam getoond. Het nieuws ging in geen tijd de wereld rond. Korte tijd nadien verscheen op het internet een ‘clandestiene’ opname waarop te zien én te horen was hoe Saddam’s beulen hem voor zijn dood beschimpten en beledigden met allerlei sjiitische leuzen. De soennieten reageerden woedend. Bovendien waren heel wat Arabieren geschokt daar Saddam op de eerste dag van het offerfeest, een heilige dag in het islamitische jaar, was opgehangen. Om haar vel te redden beweerde de Iraakse regering achteraf dat infiltranten de executie van Saddam Hoessein hadden uitgevoerd. Het Irakese ministerie van Binnenlandse Zaken stelde dat de eigen beulen aan de kant waren geschoven. De buitenstaanders wilden met deze daad een wig drijven tussen sjiieten en soennieten.² Maar hiermee was de kous niet af. In de vroege ochtend van 15 januari 2007 werden nog twee handlangers van Saddam opgehangen, de ex-chef van de inlichtingendienst Al-Tikriti en oud-opperrechter Al-Bandar. Barzan Al-Tikriti, overigens een halfbroer van Saddam, werd bij zijn ophanging per ongeluk onthoofd, wellicht omdat de lengte van het touw door de beul foutief berekend was. Volgens de Iraakse regering ging het om een ongelukkig voorval. Zowel binnen als buiten Irak kwam felle kritiek op de mislukte terechtstelling.³

¹ *De Morgen*, 10-12-2006.

² *Het Parool*, 03-01-2007.

³ *De Morgen*, 16-01-2007.

Maar ook recenter nog deed de Britse journalist Stephen Gray veel stof opwaaien door te stellen dat honderden verdachten na de aanslagen van 11 september 2001 door de CIA naar detentiecentra buiten de Verenigde Staten waren gevlogen om hen daar, ver weg van ongenode pottenkijkers, door ervaren Marokkaanse, Syrische, Egyptische en Oezbeekse beulen te laten ondervragen met ‘middeleeuwse’ foltertechnieken.⁴

De leefwereld van terechtstellingen, foltering en beulen staat dus blijkbaar dichterbij ons dan we aanvankelijk dachten. Zeker als we in rekening brengen dat vandaag de dag nog een 69-tal landen de doodstraf kennen, in ten minste 150 landen gemarteld wordt en in 2006 nog altijd 1.591 executies voltrokken werden.⁵ We hoeven er uiteraard niet op te wijzen dat bij elke doodstraf iemand het vonnis voltrekt. Het beroep van beul is dan ook verre van dood, integendeel het is nog zeer levendig. Om de huidige commotie rond terechtstellingen en hun uitvoerders te kunnen begrijpen lijkt het ons wijs te onderzoeken welke positie een beul in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne periode betrok. Immers alleen door het beulenambt in zijn ‘volle glorie’ te doorgronden en ‘historisch’ in te bedden, kunnen we dwingende conclusies formuleren die de tand des tijds kunnen doorstaan. ‘Begrijpen’ begint en eindigt bij geschiedenis.

Uiteraard is het opletten om directe verbanden te leggen tussen historische personages en eigentijdse gebeurtenissen. Onze maatschappij is immers niet meer dezelfde als vier-, vijfhonderd jaar geleden. Daarom is het van cruciaal belang om de tijdsgeest en de politieke, institutionele en economische situatie van die tijd adequaat te vatten.

Een eerste inleidende hoofdstuk zal daarom gewijd worden aan de situering van het onderwerp in tijd en ruimte. Geografisch zal onze studie zich niet enkel beperken tot de stad Antwerpen maar ook andere gebieden in het markgraafschap bespreken. Desondanks deze brede kijk zal de nadruk echter wel op Antwerpen liggen en dit omwille van haar geürbaniseerde karakter dat een rijkere bronnenpublicatie toelaat. Een belangrijke vraag die we ons ter inleiding stellen is de volgende: waarom krijgt het ambt van beul in de loop van de middeleeuwen vorm? Waarom niet vroeger of juist later? Wat heeft het beroep gemaakt tot wat het is en welke verdiensten heeft de overheid hierin? We nemen met andere woorden kort de historische genese van het beroep onder de loep. Verder nemen we de instellingen op waarin het ambt van de beul vorm kreeg en trachten te begrijpen in hoeverre historische gebeurtenissen ons onderzoekthema bepaald hebben.

⁴ *Knack*, 12-06-2007.

⁵ Deze cijfers zijn gebaseerd op de *Death Penalty Statistics 2006* van mensenrechtenorganisatie Amnesty International.

Naar Rankiaanse geest start elk gedegen onderzoek met een diepgaande bronnenexploratie. Een grote moeilijkheid hierbij was dat het bronnenmateriaal verspreid lag over verschillende archieven. Zoals uit het deel bronnenkritiek zal blijken, was het noodzakelijk om binnen een archief verschillende afdelingen te raadplegen en te doorzoeken. De rekeningen van de Antwerpse gerechtsofficieren vormen de uiteindelijke basis van ons onderzoek. Deze financiële bronnen worden verder aangevuld met bronnen uit stedelijke context.

De wijze waarop de beul al dan niet in de bronnen voorkwam, vertelt ons veel over de toenmalige mentaliteit en perceptie. De naamgeving van de beul is dan ook een zeer interessant meetinstrument om de heersende overtuigingen van die tijd te begrijpen. Een grondige analyse van de verschillende benamingen stelt ons hopelijk in staat de gevoelens van de verschillende machtsgroepen ten aanzien van het beulenambt aan te geven.

Het ‘bloedige’ werk van de beul liet niemand onberoerd. Of het publiek de strafvoltrekker nu met gejuich onthaalde of op gejoel trakteerde, onverschillig was het zeker niet. Bij de beschrijving van de figuur van de beul kunnen we dan ook alleen maar superlatieven aanwenden: in de ogen van velen was de beul de meest gruwelijke, gewelddadige en genadeloze persoon ter aarde⁶, anderen zagen hem als de zuiverste uitvoerder van de goddelijke gerechtigheid.⁷ Of dit nu uit lof of kwaadsprekerij was, de scherprechter bleek een dankbaar gespreksonderwerp voor de man in de straat. Als uitvoerder van de gerechtelijke vonnissen droeg hij trouwens een uitzonderlijke maatschappelijke positie die ons zeker het bestuderen waard lijkt. De scherprechter kwam vaak in contact met allerlei geboefte. Een vraag die we ons kunnen stellen is de volgende: in welke mate heeft deze ‘kwalijske’ relatie de scherprechter gevormd? Een tweede belangrijk punt is de reactie van het publiek op mislukte terechtstellingen. De ‘accidentiele’ onthoofding van Al-Tikitri leverde onlangs felle internationale kritiek op. Maar wat waren in het verleden de gevolgen van een fnuikende terechtstelling? Welke was de reactie van de toeschouwers, en hoe valt deze te verklaren?

⁶ De Brugse jurist Joos de Damhoudere stelt dat *vele hangdieven huer officien niet en vulcomen met sulcke compassie ende met sulckere mensschelicheit totten patiënten ghelyckt wel behoorde maer zy tracteren dicwils den mesdaedeghen, zij treckense, zij doodense, zij moordense, zij buelense zo irreverentelicke al of zij beesten voor handen hadden*. Cfr. J. DE DAMHOUDERE, *Practycke ende handbouck in criminele zaeken, verchiert met zommeghe schoone figuren en beilde ter materie dienede*, cap. 152, pp. 289-291.

⁷ De Duitse theoloog en reformator Maarten Luther (1483-1546) zei in een preek uit 1532: *Darumb ehret auch Gott das schwerd also hoch, das ers seine eigen ordnungen heist, und wil nicht, das man sagen odder wehnen solle, menschen habens erfunden odder eingesetzt. Denn die hand, die solch schwerd füret und würet, ist auch als denn nicht mehr menschen hand sondern Gottes hand, und nicht der mensch sondern Got henget, redert entheubt, würet und krieget. Es sind alles Seine werck und seine gericht*. Cfr. G. WILBERTZ, ‘*Standesehre und Handwerkskunst. Zur berufsideologie des Scharrichters*’, p. 157.

We kennen vooral de strafrechtelijke arbeid van de beul. Andere bezigheden zijn ons weinig of niet bekend. Toch oefenden vele beulen naast hun taak als professionele ‘doder’ ook andere banen uit, veelal om hun levensstandaard veilig te stellen. Welke posten de Antwerpse beul betrok was ons bij aanvang van de studie niet bekend. Met deze studie willen we hierover uitsluitel bieden.

De beul kende de knepen van het folteren. In de schaars verlichte pijnput kwam het sadistische karakter van de folteraar ten volle tot uiting. Wie de pech had in de handen van de beul te vallen, kon beter alles snel opbiechten. Indien de beschuldigde dit niet deed, kon de beul tal van pijnlijke technieken aanwenden om de verdachte loslippig te maken. Welke foltertechnieken in Antwerpen juist werden toegepast hopen we aan de hand van de schoutsrekeningen op te maken. Elke rechtsprocedure is onderworpen aan rechtsregels, zo ook het folteren. Met een prospectie van de bestaande gewoonteregels, rechtstraktaten en verhalende bronnen willen we inzicht krijgen in de verschillende mechanismen en beschermingsregels van het oude strafrecht. Tot slot willen we nog een centrale vraag stellen: waarom werd het pijnigen op een gegeven moment als bewijsmiddel ingevoerd? En welke krachten hebben deze fel gecontesteerde procedure tot leven geroepen? Deze vragen zijn – ons inziens - onontbeerlijk in een studie naar het werk van de beul.

Terechtstellingen waren voorheen het medium bij uitstek. Daar waren de stedelijke autoriteiten zich terdege van bewust. Hoe de stedelijke gezaghebbers dit vreselijke medium aanwendden in hun beleid, hoe de toeschouwers tegenover een terechtstelling stonden en hoe de beul met beiden ageerde, zijn belangrijke vragen die we ons moeten stellen. We zullen ook trachten een typologie op te maken van de verschillende schand-, lijf- en doodstraffen. Waren er typische straffen voor bepaalde misdrijven of personen? Welke straffen kwamen veel voor in Antwerpen en welke weer niet? Kunnen we spreken van een weloverwogen straftoepassing? Hoe zat het met de bezoldiging van de beul, hoe gebeurde de technische uitvoering en waar vonden die terechtstellingen dan plaats? Op deze en andere vragen trachten we een gepast antwoord te vinden.

Tot slot van deze inleiding willen we nog aangeven dat we hopen dat deze studie een kleine bijdrage kan vormen in het onderzoek naar het beroep van de beul, maar ook tot die van het Brabantse strafrecht.

Deel I: Situering in het historische veld

1 Historische schets van het ambt

Het strafrecht is niet altijd ‘publiek’ recht geweest. In de vroege en hoge middeleeuwen werd de strafvoltrekking vaak uitgevoerd door de benadeelde zelf of door een bloedverwant. Aan de basis van deze gewoonte lagen zucht naar vergelding en verlangen naar veiligheid. In dit eerder primitieve stadium van het strafrecht werd de schending van persoonsgebonden of zakelijke rechten niet aanschouwd als schending van de ‘openbare orde’. Het was in hoofdzaak iets dat enkel de betrokken partijen aanbelongde. Een slachtoffer, diens familielid of verwante⁸ had het recht aangebrachte schade te wreken. Dit systeem van familiale wraak leidde vaak tot escalatie en buitenproportioneel geweld. Hierdoor groeiden vetes dikwijls uit tot ware guerrillaoorlogen.⁹ Naarmate de maatschappij verder evolueerde ging de overheid de bestraffing van misdrijven meer op zich nemen en regulerend optreden (zoenrecht). Het is juist in het tijdsbestek van ons onderzoek dat de neergang van het ‘accusatoire systeem’, waarin de private klacht domineert, definitief wordt ingezet en wordt overgestapt naar het ‘inquisitoire systeem’, waarbij een openbare aanklager (~schout) *ex officio* optreedt tegen misdrijven.

De genese van het strafrecht dient niet enkel afgezet te worden tegen de toe-eigening van het geweldsmonopolie maar ook tegen primordiale factoren als het staatsvormingsproces en streven naar absolutisme in de Bourgondische en Habsburgse Nederlanden.¹⁰ Ook hier geldt onze onderzoeksafbakening als cesuur. De vijftiende en de zestiende eeuw vormen een intermediaire fase tussen de oude gewesten enerzijds en de latere nationale staten anderzijds. Deze laatmiddeleeuwse en vroegmoderne statencomplexen waren stabiel en vreedzamer dan hun voorgangers maar minder stabiel en vreedzaam dan hun opvolgers. De vorstelijke, gewestelijke en stedelijke rechtspraak waren uitgegroeid tot een gevestigde waarde maar stonden nog steeds op een wankel sokkel. De graad van publieke veiligheid was, in vergelijking met huidige normen, nog steeds relatief laag maar hoger dan in de vroege en hoge middeleeuwen waar vetes en willekeur in de rechtsbedeling welig tierden. Deze omstandigheden en anderen verklaren de sterke nadruk op persoonlijk bewind en

⁸ In het geval dat het slachtoffer overleden was, nam de familie het lijk mee naar de rechtszitting.

⁹ W. BLOCKMANS, *Een middeleeuwse vendetta: Gent 1300*, Houten: De Haan, 1987.

¹⁰ R. C. VAN CAENEGEM, *Art. cit.*, p. 121: *La domination du droit pénal est évidemment liée au progrès de l'absolutisme, c.a.d. d'une révision de la position de l'individu dans la société.*

geweldsmonopolisering.¹¹ Een voorbeeld van het samengaan van absolutisme en strafrecht is de uitvinding van het wel zeer rekbare begrip majesteitsschennis (*de lèse-majesté*). Steeds meer misdrijven, zoals blasfemie, werden bekeken vanuit dat licht - de vorst heeft immers een sacraal karakter. Het idee dat een delinquent een gevaar betekent voor de maatschappij kwam steeds meer opzetten. Door deze belangrijke ontwikkelingen werd een ambtenaar noodzakelijk die van het doden, pijnigen en verminkingen zijn wettelijke beroep maakte. In de dertiende eeuw doken dan ook de eerste beroepsbeulen op in de gerechtelijke bronnen. Het is niet toevallig dat de professionele strafvoltrekker zijn opgang maakten op het moment dat een economisch reveil voor een ongeziene verstedelijking zorgde. Voorheen, toen de stedelijke samenleving nog niet zo sterk uitgebouwd was, voltrok een aangeduide persoon eenmalig een vonnis. Hij deed dit niet beroepsmatig dus de taak werd niet beschouwd als een schande. De anderen wisten immers goed genoeg dat het de volgende keer misschien wel eens hun beurt kon zijn om het vuile werk op te knappen. In de Germaanse periode bijvoorbeeld voerden soldaten of een notabele (oudste) van de stad de vonnissen uit van de *rachimburgi* of oordeelvinders, de voorlopers van de *scabini* of schepenen. In het Frankische rijk werden personen die misdadigers terechtstelden *apparitores, lictores, pueri, satellites, praecones, carnifices, custodes* of soms ook *militēs* genoemd. Ze moesten naast de eigenlijke executie nog tal van andere taken binnen het gerechtelijke kader verzorgen zoals het voorleiden van de verschillende partijen, de getuigen voorstellen en de rust in de rechtszaal bewaren.¹² Later was het in vele Duitse steden de gewoonte om de jongste burger, soms de laatst gehuwde, de recentste inwoner van de stad of de meest recente raadsman van de magistratuur de misdadigers te laten terechtstellen.¹³

De vroegste gegevens betreffende terechtstellingen in het Brusselse dateren uit het einde van de dertiende eeuw. Maar de man die het lugubere werk uitvoerde wordt niet bij naam en toenaam vermeld. Alleen het salaris wordt duidelijk omschreven. Het is wachten tot de veertiende eeuw vooraleer in Brussel de beul bij zijn functie aangeschreven wordt.¹⁴ Een Zeelandse Keure van 1256 vermeldt dat wie een dief op heterdaad betrapt en vatte, hem mocht ophangen indien er geen officiële strafvoltrekker voorhanden was. Dit bewijst met zekerheid dat er vóór 1256 in Zeeland een scherprechter bestaande was. De Duitse stad Augsburg had in 1272 een *henker* en ook Lübeck had er in de dertiende eeuw een benoemd.

¹¹ P. SPIERENBURG, *The spectacle of suffering*, pp. 78-79.

¹² F. VAN HEMELRYCK, *Marginalen in de geschiedenis. Over beulen, joden, hoeren, zigeuners en andere zondebokken*, p. 250.; W. SCHEFFKNECHT, 'Scharfrichter. Vom römischen carnifex bis zum frühneuzeitlichen Staatsdiener', p. 124.

¹³ W. DANCKERT, *Unehrliche Leute. Die verfeimten Berufe*, p. 26.

¹⁴ F. VAN HEMELRYCK, *De beul van Brussel en zijn werk (XIV-XIX eeuw)*, pp. 182-183.

Brunswijk had al in 1226 een scherprechter op de loonlijst staan. Het is ook mogelijk dat in Frankrijk de parlementen van Parijs en Toulouse al in de elfde en twaalfde eeuwen beschikten over een beroepsbeul.¹⁵ In Mechelen wordt de beul, de *tortor Mechliniense*, een eerste keer genoemd in een cijnsrol van het Onze Lieve Vrouwgasthuis van 1220.¹⁶ Voor Antwerpen is er nog geen systematisch onderzoek gevoerd naar de vroegste vermelding van de beul in de rechtsbronnen. De 59 rolrekeningen die de periode tussen 1356 en 1387 zijn onvoldoende bestudeerd. We kunnen wel met zekerheid zeggen dat vanaf 1367 terechtstellingen in Antwerpen plaatsvonden en de *angheman* van Antwerpen in de tweede helft van de veertiende eeuw geregeld werd uitbetaald.¹⁷

2 Het Antwerpse gerechtelijke apparaat en de geografische situering

Het onderzoek van een lokaal historisch aspect noopt tot een nauwkeurige studie van de verschillende (gerechtelijke) bestuursinstellingen van het bestudeerde geografische gebied. Een degelijke kennis van de verschillende middeleeuwse instituties helpt immers bij het plaatsen van de bronnen in hun context en dit leidt tot een beter begrip van de mechanismen achter de instituties.¹⁸

Het hertogdom Brabant was door hertog Hendrik I (1190-1235) opgedeeld in een aantal bestuurlijke, juridische ressorten die duidelijk afweken van de gebiedsomschrijvingen voor fiscale doeleinden.¹⁹ Deze rechtsgebieden werden steeds ‘hoofdmeierijen’ genoemd. Het markgraafschap of markizaat Antwerpen²⁰ was naast de meierij van Leuven, de meierij Tienen, de ammanie van Brussel, de meierij ‘s-Hertogenbosch en het baljuwschap van Waals-Brabant één van die zes hoofdmeierijen van het hertogdom.²¹ Aan het politieke hoofd van dit grote rechtsressort stond de markgraaf. Zijn volledige titel was ‘markgraaf van het Land van Rijen’. Als hoofdofficier van de meierij droeg hij tevens de functie van schout van Antwerpen.²² De markgraaf was dus tegelijk schout van Antwerpen én opperschout van het gehele markgraafschap Antwerpen. Verder was hij – zoals zijn titel doet vermoeden- ook

¹⁵ ID., *Marginalen in de geschiedenis*, p. 252.

¹⁶ L-T. MAES, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht*, pp. 56-57.

¹⁷ J. A. GORIS, ‘*Zeden en criminaliteit te Antwerpen in de tweede helft van de XIVe eeuw*’, 5, p. 879 en 6, p. 203.

¹⁸ A. UYTTEBROUCK, ‘*Un champs d’investigation encore largement en friche: l’histoire des institutions locales*’, p. 107.

¹⁹ Voor de fiscaliteit werden de zes hoofdmeierijen gegroepeerd in vier kwartieren die elk verbonden waren met een van de vier hoofdsteden (Brussel, Leuven, Antwerpen en ‘s-Hertogenbosch).

²⁰ In 1648 werden de baronie van Breda en het markizaat Bergen-op-zoom uit het markgraafschap gelicht.

²¹ R. VAN UYTVEN, C. BRUNNEEL EN H. COPPENS, *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*, vol 2, p. 627.

²² De stad Antwerpen was immers de hoofdstad van het markgraafschap.

hoofdofficier van het kwartier Rijen. Er dient wel vermeld te worden dat er een afzonderlijke schout in het land van Rijen functioneerde, doch deze was verplicht de delinquenten door hem buiten de stad en vrijheid van Antwerpen gevangen, over te leveren in de handen van de markgraaf. Bovendien waren zes schoutheden aan Antwerpen onderworpen, te weten die van Herentals, Lier, Zandhoven, Turnhout, Kontich en het Waterland.²³

Fig. 1.: Het hertogdom Brabant omstreeks 1400. De kleuren geven de toenmalige hogere rechtsgebieden weer. Bron: R. VAN UYTVEN, A. VAN DEN ABEELE EN EN J.A.F.M. OUDHEUSDEN, *Geschiedenis van Brabant: van hertogdom tot heden*, p. 224.

²³ G. DE LONGE, *Coutumes du pays et duché de Brabant. Quartier d'Anvers, coutumes de la ville d'Anvers, Compilatae.*, titel 2, art. 11, p. 10.: *Egeene van de sesse schoutethen die onder Antwerpen sijn, te weten: van Herentals, Liere, Santhoven, Turnhout, Contich ende vant Waterlant, en mogen, naer ouder gewoonte, straffe oft executie doen van persoonen aldaer gevangen, alser lijff oft lith aen hanght, dan ten bijwesen ende bij laste des schouteths van Antwerpen met schepene brieven gegeven; behalvens dat de heerlijkheden van Santhoven, Turnhout, Contich ende vant Waterlant sedert eenige jaeren daervan gescheijden sijn geweest.* De uitvoering van de middelbare en lage justitie werd overgelaten aan de lagere gerechtsofficieren, meestal één per dorp. Cfr. R. VAN UYTVEN, C. BRUNNEEL EN H. COPPENS, *Op cit.*, p. 483

Om alles nog eens te recapitulieren: de markgraaf van het Land van Rijen was opperschout over zes andere schouten in het markgraafschap van het Heilige Rijk. Ook was hij de superieur van de schout van Rijen zodat hij – de vrijheid Antwerpen meegeteld - acht schoutheden in zijn ambt verenigde.²⁴ Uit gemaksoverwegingen en voor een betere leesbaarheid zullen we in ons onderzoek afwisselend de titels markgraaf en schout dooreen gebruiken aangezien beide ambten door dezelfde persoon werden gedragen.²⁵ Echter wanneer bijv. de Antwerpse schout als gerechtsofficier in Lier optrad, deed hij dit in de hoedanigheid van markgraaf en niet in de hoedanigheid van schout. Men moge hierbij dus niet vergeten dat de titels eigenlijk betrekking hadden op een wezenlijk andere jurisdictie.

Het Antwerpse rechtsbestel was in de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw, net als vandaag de dag, opgedeeld in twee groepen functionarissen. Enerzijds was er de zetelende magistratuur, vertegenwoordigd door de schepenen van de stad.²⁶ Als rechters onderzochten zij de mogelijke ‘schuld’ of ‘onschuld’ van rechtspersonen en velden ze de vonnissen, dit zowel in civiele als in criminele zaken.²⁷ De strafrechtelijke processen vonden steeds plaats in de Vierschaar. Er werd bij de Antwerpse schepenen ook ten hoofde gegaan, dat wil zeggen in beroep gegaan tegen vonnissen van lokale schepenbanken. Om recht te spreken begaven de schepenen en (eventueel) de binnenburgemeester zich samen van het raadshuis naar het gebouw van de vierschaar in de burcht, gelegen vlak bij de Sint-Walburgiskerk en het Steen. De rechtszittingen verliepen steeds in een open lokaal dat niet volledig overdekt was.²⁸ De hoge Vierschaar behandelde alle *criminele saecken, daer lijff of leth aen hangt*, met andere woorden elk serieus misdrijf dat een fysieke krenking tot gevolg kon hebben.²⁹ Het College, ook Raadkamer genoemd, oordeelde in zaken die gepaard gingen met geseling, verbanning, schande- of pecuniaire straffen.³⁰

²⁴ F. PRIMIS, *Rechterlijk Antwerpen in de Middeleeuwen: de rechterlijke instellingen*, pp. 32-33.

²⁵ Voor de keren wanneer de cumul van de functies doorbroken werd zie: R-H. BAUTIER, J. SORNAY en F. MURET, *Les sources de l'histoire économique et sociale du moyen âge. Les états de la maison de Bourgogne. Vol 1: archives des principautés territoriales. 2. les principautés du Nord*, p. 454.

²⁶ R. VAN UYTVEN, C. BRUNNEEL EN H. COPPENS, *Op. cit.*, p. 465. Tot het midden van de veertiende eeuw behoorden zij tot de erfelijke elite van de stad, de zogenaamde zes ‘oude geslachten’, maar medio veertiende eeuw werd de schepenbank door nieuwe statuten aanzienlijk verruimd.

²⁷ Hun taak was uitgebreider dan die van huidige rechters aangezien zij in hun strafrechtelijke aangelegenheden ook het onderzoek naar de schuld van de verdachten leidden. Cfr. R BOUMANS, *Het Antwerpse stadsbestuur voor en tijdens de Franse overheersing: bijdrage tot de ontwikkelingsgeschiedenis van de stedelijke bestuursinstellingen in de Zuidelijke Nederlanden.*, p. 147.

²⁸ Ibid, p. 470. Voor een studie over de Antwerpse vierschaar lees: M. MEEUWIS, *De Vierschaar: de criminele rechtspraak in het Oude Antwerpen van de veertiende tot het einde van de achttiende eeuw*, Kapellen: DBN/Pelckmans, 1992.

²⁹ G. DE LONGE, *Op. cit.*, *Impressae*, titel 12, art. 2, p. 36.

³⁰ R. BOUMANS, *Op. cit.*, pp. 144-145.

Anderzijds was er de staande magistratuur of het openbare ministerie dat belichaamd werd door de hoogste hertogelijke officier en zijn ondergeschikten in de stad.³¹ De eerste taak van de schout-markgraaf was dan ook het opsporen, arresteren en vervolgen van verdachten die beschuldigd werden van zware misdrijven waarop lijf- of doodstraf (*capitale straf*) stonden.³² Hij zat de Vierschaar voor maar sprak zelf geen recht. Hij voerde de onderzoeken en riep de getuigen op. Hij vorderde ook de straf en stond in voor de uiteindelijke uitvoering ervan. Hier verschijnt de Antwerpse beul op het toneel. De beul moest in naam van de schout-markgraaf de criminele vonnissen voltrekken. Hij werd telkens door de markgraaf aangesproken als er werk voor hem was. De markgraaf betaalde de beul bij elke prestatie. Naar analogie met de vorige structuren was het eveneens de beul van Antwerpen die de strafvoltrekkingen uitvoerde in het hele gebied van het markgraafschap, dus zowel in de stad en vrijheid Antwerpen als in de ondergeschikte schoutheden. De schout werd bij het uitvoeren van zijn omvangrijke taak niet enkel bijgestaan door een *hangman* of scherprechter maar ook door een aantal andere ondergeschikte dienaren, namelijk³³:

- een griffier of *clerck van den bloede*: fungeerde als secretaris, maakte een inventaris op van alle bezittingen die een gevangene misdadiger bij zich droeg en schreef de bekentenissen onder foltering op
- de knapen of *kolfdragers*: sergeanten die alle delicten waarvan zij kennis kregen, kenbaar moesten maken aan de schout, de burgemeesters en de schepenen. Waren belast met het opsporen en vangen van overtreders en misdadigers. Vrijdags moesten zij aanwezig zijn in de vierschaar om de gevangenen te halen en terug te brengen naar de gevangenis. Escorteerden de schout bij gevaarlijke opdrachten.
- De cipier of *steenwaarder*: pachtte zijn ambt uit handen van de rentmeester van de domeinen maar was wel rekenschap verschuldigd aan de schout

De scherprechter was dus slechts een (finale) schakel in een uitgebreid gerechtelijk apparaat. Hoewel de scherprechter zich van zijn taak kweet op bevel van de schout-markgraaf werd hij ook bezoldigd uit de stadskas. Als dusdanig mag hij, in tegenstelling tot de hierboven opgesomde dienaren, ten volle als stedelijke functionaris beschouwd worden.³⁴ Spijtig genoeg

³¹ De Antwerpse schout werd voor de criminele gevallen bijgestaan door een onderschout en voor de civiele gevallen door een amman. Cfr. R BOUMANS, *Op. cit.*, p. 144.

³² Ibid., in Antiquis., titel 1., art. 1., p. 438.: *Inden iersten, is tAntwerpen eenen schouteth, wesende marckgrave vanden lande van Ryen, hoeft vande justicien int criem.*

³³ Aan de hand van: R. VAN UYTVEN, C. BRUNNEEL EN H. COPPENS, *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*, vol 2, p. 496.; F. PRIMIS, *Rechterlijk Antwerpen*, pp. 34-35.; R BOUMANS, *Op. cit.*, p. 144.

³⁴ R. BOUMANS, *Op. cit.*, p. 145.

zijn voor de hele vijftiende eeuw geen stadsrekeningen bewaard gebleven (*infra*) waardoor een kritisch onderzoek naar het loon van de beul quasi onmogelijk is.

3 Chronologische situering

Om tal van praktische redenen hebben wij 1405 als begindatum van ons onderzoek gesteld. Ten eerste werd Antoon van Bourgondië in 1404 door Johanna, hertogin van Brabant, aangesteld als gouverneur van Brabant met als titel hertog van Limburg.³⁵ Dit is het feitelijke begin van de inmenging en machtsinvloed van de Bourgondische familie in het hertogdom Brabant. Na deze belangrijke aanstelling zullen gedurende een lange periode afstammelingen van het Bourgondische huis aanspraak maken op de titel van hertog van Brabant. Van 1430 tot aan de dood van Maria van Bourgondië in 1482 zal de Bourgondische dynastie zowel de titel van graaf van Vlaanderen als hertog van Brabant dragen.

Een tweede belangrijk feit was de oprichting van de Rekenkamer van Brussel in 1404. Deze Rekenkamer was naar het voorbeeld van de Rekenkamer te Rijsel die achttien jaar eerder opgericht was door Filips de Stoute (°1386). De invoering van deze ondersteunende instelling luidde een ‘modernere’ periode in en bracht grote veranderingen mee voor de instellingen en hun archieven. Vanaf deze periode werden de rekeningen opgemaakt op perkament en ondergebracht in vaak grote volumes (↔ rollen). Niet enkel de buitenkant, maar ook de manier waarop de rekeningen opgesteld waren, veranderde in deze periode.³⁶ Bovendien zijn de bronnen betreffende de Antwerpse gerechtsofficieren tot het eind van de veertiende eeuw zeer schaars. De sporadische rollen van de Antwerpse schouten zijn te summier en te fragmentarisch om er waardevolle en bindende conclusies uit te halen.³⁷

Twee jaar na de aanstelling van Antoon als gouverneur overleed Johanna (1406). Door gebrek aan erfopvolgers in de rechte lijn werd Johanna’s neef Antoon hertog van Brabant en Limburg. Op 18 december 1406 deed Antoon van Bourgondië, als heer van Antwerpen, zijn intrede in de stad. Dit had belangrijke politieke gevolgen voor het hertogdom Brabant. Ten gevolge van de Brabantse successieoorlog waren Antwerpen en de heerlijkheid Mechelen in 1356 in handen gevallen van de graaf van Vlaanderen, Lodewijk van Male. Tijdens de

³⁵ R. VAN UYTVEN, A. VAN DEN ABEELE EN en J. A. F. M. OUDHEUSDEN, *Geschiedenis van Brabant: van hertogdom tot heden*, p. 161.

³⁶ CH. KERREMANS, ‘*Etude sur les circonscriptions judiciaires et administratives du Brabant et les officiers placés à leur tête par les ducs antérieurs à l’avènement de la maison de Bourgogne*’, pp. 274-277.

³⁷ F. VANHEMELRYCK, *De Criminaliteit in de ammanie van Brussel van de late middeleeuwen tot het einde van het ancien regime (1404-1789)*, p. 56. ; De criminaliteit in Antwerpen vóór 1405 is gedeeltelijk besproken door: J. A. GORIS, ‘*Zeden en criminaliteit te Antwerpen in de tweede helft der XIV e eeuw, naar de rekeningen der schouten van 1358 tot 1387*’, 5, 1926, pp. 871-886 en 6, 1927, pp. 181-205.

Vlaamse overheersing waren telkens Vlamingen aangesteld als markgraaf, hoewel de Antwerpse gewoonte dit ten stelligste verbod. Bovendien had Vlaanderen een impopulaire militaire gouverneur, een ruwaard, aangesteld. Door de annexatie van de stad en haar omgeving bij Vlaanderen (Vrede van Aat, 1357) was het grondgebied van het markgraafschap grotendeels verminkt. Herentals werd de nieuwe hoofdplaats. Het afgesneden Antwerpen kende een sterke economische neergang. Wanneer de gebieden twee generaties later doorgegeven werden aan Jan zonder Vrees, de oudere broer van Antoon van Bourgondië, deed zich een unieke kans voor om de geannexeerde gebieden terug te herenigen met het oorspronkelijke heemland. Antwerpen werd in 1406 eindelijk herenigd met het markgraafschap Antwerpen en werd terug hoofdplaats van het ressort. Met het aantreden van Antoon in 1406 werd de laatste Vlaamse schout, Jacob van Lichtervelde, vervangen door een rasechte Brabander, Jan van Grimbergen, heer van Assche.³⁸ In de lijn van het onderzoek lijkt het ons dan ook het beste de stad Antwerpen en het markgraafschap in hun herstelde positie te bestuderen om enige continuïteit qua instellingen te verzekeren. Bovendien wordt het begin van de vijftiende eeuw in tal van belangrijke studies aangeduid als een belangrijk merkpunt.³⁹ We hebben gekozen onze studie te laten aanvangen in 1405 aangezien deze datum mooi het midden vormt tussen twee grote politieke gebeurtenissen nl. de aanstelling van Antoon als gouverneur en de inhuldiging van diezelfde als hertog van Brabant.

De stad en het markgraafschap kregen in de loop van de vijftiende eeuw hun definitieve uitzicht. In de vijftiende eeuw werden Engelse lakens in Antwerpen ingevoerd om er geveerd te worden en Duitse kooplieden importeerden Rijnwijn. De handel breidde zich gestaag uit tijdens de jaarmarkten, die tweemaal per jaar plaatsvonden, eenmaal met Pinksteren en een andere maal met Bamis (1 okt.). Op de markten werden steeds meer luxegoederen verhandeld. Rond 1400 was Antwerpen nog een betrekkelijk kleine stad met 21.000 inwoners, maar in 1464 was het aantal al gestegen naar 31.000 inwoners.⁴⁰ Door het huwelijk van Maria van Bourgondië met Maximiliaan I van Oostenrijk (1477) kwam het markgraafschap voor de volgende generaties aan de Habsburgers toe. Vanaf ca. 1493 ging Antwerpen een ongeziene commerciële bloei tegemoet. Duitse, Italiaanse, Portugese en Spaanse kooplieden vestigden hun naties één voor één in de koopstad. Een breed gamma van textiel, kruiden, exotische producten en nijverheidsproducten werden op de bruisende markten verhandeld. De Nieuwe Beurs, die in 1531-1532 werd gebouwd, werd het economische hart van de stad waar de kooplieden voor het afsluiten van handelsovereenkomsten en het

³⁸ F. PRIMIS, *Op.cit.*, pp. 27-28.

³⁹ Onder andere in de studies van F. VANHEMELRYCK en CH. KERREMANS.

⁴⁰ Al het demografische cijfermateriaal uit: R. VAN UYTVEN, C. BRUNNEEL EN H. COPPENS, *Op.cit.*, pp. 462-463.

verrichten van financiële transacties elkaar ontmoetten. Antwerpen groeide verder uit tot een toonaangevende en welvarende havenstad, die een tijdlang de toon aangaf in West-Europa. In 1551 werden tot 71.000 inwoners in de stad geteld.

We hebben ons onderzoek laten aflopen in 1550. Op politiek vlak betekende het midden van de zestiende eeuw namelijk het verdwijnen van een grote monarch, Karel V (1500-1556), en met het afsluiten van de Pragmatieke Sanctie (1549); ook meteen het sluitstuk van een eeuwenlange centralisatiepolitiek. Op economisch vlak kende Antwerpen in de vijftiende en vooral het begin van de zestiende eeuw een ongekeerde bloei van handel en welvaart. Vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw begon de gereputeerde handelsstad echter de eerste barsten te vertonen. Op het einde van de jaren zestig van de zestiende eeuw ontstond dan ook een economische recessie ten gevolge van allerlei politieke gebeurtenissen; een terugval die de Sinjoren nooit helemaal te boven kwamen.

Een tweede motivatie voor de einddatum 1550 is dat in 2004 in de opleiding Moderne Geschiedenis aan de universiteit van Leuven een licentiaatsverhandeling is verschenen met de titel: *“Al dieven, al schelmen?”*. *De scherprechtters van Antwerpen (1550-1700)*, van de hand van Verona Granzow. Door de tijdspanne van ons onderzoek door te trekken naar 1550 sluit onze studie hierdoor naadloos aan bij die van V. Granzow. Door beide studies samen te leggen krijgt men bijgevolg een mooi historisch tweeluik dat de geschiedenis van de beulen van Antwerpen over drie eeuwen behandelt. Toch willen we vermelden dat – ondanks hetzelfde onderzoeksthema - de onderzoeksvragen en methoden in beide studies enigszins van elkaar verschillen; delen ten gevolge van persoonlijke motieven, delen ten gevolge van heuristische motieven en bronnenbeperkingen.

4 Bronnenkritiek

Dit deel is gewijd aan de kritische bespreking van het gebruikte bronnenmateriaal, zowel van verhalende als van diplomatische aard. Uiteraard zijn de gebruikte bronnen slechts een fractie van wat in een onderzoek kan aangewend worden. Doordat ons onderzoek sterk onderhevig is aan de tijdsfactor zijn allicht veel bronnen overgeslagen die mogelijk nog relevante informatie hadden opgeleverd. Het valt natuurlijk niet binnen het tijdsbestek van een licentiaatsverhandeling om alle nationale en regionale archieven uit te pluizen. Toch hebben we getracht zoveel mogelijk relevante bronnen onder de loep te nemen. Hier volgen de belangrijkste:

De rekeningen van de schout van Antwerpen en van de markgraaf van het Land van Rijen zijn veruit de meest interessante bronnen voor ons onderzoek. Deze boekhouding berust in het Algemeen Rijksarchief (A.R.A.) te Brussel, waar alle archivalia aangaande de centrale instellingen van de Bourgondische, Spaanse en Oostenrijkse Nederlanden tot 1795 verzameld zijn.

Voor ons onderzoek zijn we uitsluitend geïnteresseerd in de Rekenkamer van Brussel, opgericht in 1404. De oorsprong van deze instelling hebben we hierboven al kort behandeld. De bevoegdheid van de Rekenkamer strekte zich uit over Brabant, Overijssel en Luxemburg. De voormalige Rekenkamer van Brabant had naast minieme gerechtelijke en bestuurlijke bevoegdheden een belangrijke financieel-controlerende opdracht, namelijk de boekhouding (*sensu lato*) van alle rekenplichtige ambtenaren en van een groot aantal steden en kasselrijen verifiëren. Eeuwenlang volgde de Rekenkamer hiervoor dezelfde werkwijze: in een eerste fase deponeerde de rekenplichtige ambtenaar (*in casu*: de schout-markgraaf) of zijn gevolmachtigde een dubbel van zijn rekening in de kantoren van de Rekenkamer. Vervolgens keken controleurs minutieus de uitgaven en ontvangsten na van de personen die in opdracht van de overheid, hun kosten inbrachten. Bij vermoedens van fraude of overtredingen werd de rekenplichtige ‘gehoord’. Gaf deze afhoring voldoening dan kon de rekening worden afgesloten waardoor de rekenplichtige van zijn boekhoudkundige verantwoordelijkheid ontslagen werd.

Het middeleeuwse boekjaar kon samenvallen met het kalenderjaar, maar heel dikwijls was dat niet het geval en werd als begin- en einddatum van de jaarlijkse rekenactiviteit een veranderlijke of vaste feestdag uitgekozen.⁴¹ In Antwerpen vingen de rekeningen doorgaans aan met Kerstmis (25 dec.) en eindigde het boekjaar op Sint-Jansmis (24 juni), hoewel soms ook lukraak een dag uitgekozen werd.⁴² Vaak ontstonden er moeilijkheden in de rekeningen doordat de chronologische afbakening door de eigentijdse administratie gewoonweg werd genegeerd. Herhaaldelijk kan men in de Antwerpse rekeningen dan ook uitgaven vinden die chronologisch gezien thuishoren in het vorige rekenjaar.⁴³

In de regel leverde de schout per termijn van een half jaar twee rekeningen af: één in zijn functie als schout (*schouthet van Antwerpen*) en één in zijn functie als markgraaf (*mercgreve vanden lande van Rijen*). Voor het begin van de vijftiende eeuw bestaat een

⁴¹ E. AERTS, ‘Laatmiddeleeuwse Brabantse rekeningen in het historisch onderzoek.’, p. 279.

⁴² A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 226r° 24 juni 1417 - 1 maart 1417.

⁴³ Kosten voor de terechtstelling van Rogier Coletier zijn in twee boekjaren ingeschreven. A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 84v° 25 dec. 1547 - 25 dec. 1548 en A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 104r° 25 dec. 1548 - 25 dec. 1550.

inventaris die enkel de rekeningen van de markgraaf bevat.⁴⁴ Anderzijds zijn er de rekeningen van de schout van Antwerpen waar regelmatig rekeningen van de markgraaf in zijn opgenomen.⁴⁵ De rekeningen van het markgraafschap volgen steeds op die van de stad Antwerpen. Tussen 1430-1450 ontbreken echter al de rekeningen van de Antwerpse schouten en markgraven. Wat er met de schoutrekeningen van de eerste twintig jaar van de regering van hertog Filips de Goede mag gebeurd zijn, is niet geweten. Ook andere historici hebben zich herhaaldelijk deze vraag gesteld.⁴⁶ Vanaf 1450 zijn de rekeningen van schout en markgraaf onherroepelijk met elkaar verbonden. De rekeningen van het schoutschap van Antwerpen behandelen steeds de stad Antwerpen en hernemen de rekeningen van de schoutheden Waterland en Rijnland en dit tot de periode 1459-1460. Deze rekeningen zijn zéér gedetailleerd en bevatten naast ettelijke folio's inkomsten uit boetes, composities en verbeurdverklaringen ook een uitgebreide sectie uitgaven. De rekeningen van het markgraafschap hernemen de rekeningen van de ondergeschikte schoutheden van Herentals, Lier, Kontich en Zandhoven en vanaf 1459-1460 ook die van Water- en Rijnland. Deze rekeningen zijn eerder summier.

Een rekening was steeds opgebouwd volgens eenzelfde stramien namelijk eerst de intitutie, gevolgd door de inkomsten- (*d'ontfanc*) en uitgavenpost (*d'uytgheven*), om uiteindelijk af te sluiten met een algemene eindbalans. In de post inkomsten werden onder meer de goederen van de veroordeelde ten bate van de vorst opgetekend.⁴⁷ Ook waar de terechtgestelde geen goederen achterliet had de schout dit te verantwoorden.⁴⁸ Toch is het vooral het onderdeel uitgaven dat ons interesseert. De schout had het uitgegeven geld telkens terug te vorderen van de domeinen dus hij tekende deze post met zorg op. De uitgaven waren altijd vast geordend. Als eerste kwam de wedde van de gerechtsofficier⁴⁹, vervolgens de kosten voor de justitie, sommen die de schout de hertog voorschoot en ten slotte allerlei reiskosten. De kosten voor de justitie bestonden in de eerste plaats uit vergoedingen aan de beul voor strafvoltrekkingen. Deze strafvoltrekkingen konden heel gevarieerd zijn: gaande van geseling tot executies ter dood. Het gebruikte materiaal werd zorgvuldig verrekend. Vaak werd in de rekening ook een biechtvader uitbetaald. De kostenvergoedingen waren veelal

⁴⁴ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12974. (1403-1429)

⁴⁵ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902. (1405-1429)

⁴⁶ F. PRIMS, 'Antwerpiensia', deel 10, p. 38.

⁴⁷ Het gebruik om de goederen van de geëxecuteerden neer te schrijven ving aan bij: A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904. (1480-1520) Daarvoor werden de goederen van veroordeelden niet ingeschreven.

⁴⁸ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 110v-111r° 25 dec. 1486- 25 dec. 1487. *Twee duytschen van dat si eenen bode sijn busse brieven ende gelt af hebben getranseneert. De selven doen richten metten sweerde ende want sij van buyten lants sijn soe en hebben gheen goet achtergelaten dair om hier nyet.*

⁴⁹ De wedde voor het ambt van schout bedroeg doorgaans 32 royalen en voor het ambt van markgraaf 100 royalen.

summier en bestonden meestal uit eenzelfde vormelijke opbouw, namelijk schout-markgraaf A geeft beul B een bepaald bedrag om persoon X terecht te stellen volgens terechtstellingmethode Y. In de praktijk geeft dat het volgende: *Die voirseide schouthete (A) heeft uuyt geleit ende betaelt Lauken den hangeman (B) van eenen Coppen Janssone van Brugghe (X) die hi rechte te baste ende te seele (Y) t'Antwerpen een crone te XL groten ende die biechtvader een lb parasise valent te gadere V s. groten.*⁵⁰

Zeer interessant zijn ook de stadskronieken. De stedelijke geschiedschrijving biedt immers inzicht op de verscheidene facetten van het stadsleven en gebeurtenissen die een stad ten beurt vielen. Maar wat is nu het bijzondere nut voor ons onderzoek? Publieke executies waren doorheen het hele ancien régime een vorm van massaspektakel. Vele mensen stroomden dan ook samen om een terechtstelling bij te wonen. De openbaarheid van de terechtstelling, het *occire devant tout le peuple*, werd beschouwd als een opvoedend schouwspel dat de verschrikkelijke gevolgen van een misdaad moest aanschouwelijk maken.⁵¹ Elke executie was daarom een gepland evenement met een groot ceremonieel belang. Derhalve hoeft het niet te verwonderen dat talloze executies een schriftelijke weerslag kenden in de narratieve bronnen.⁵² De waarde van deze sporadische fragmenten valt dan ook moeilijk te onderschatten. Narratieve bronnen staan veel meer dan rekeningen open voor een persoonlijke inbreng van de auteur. Dergelijke documenten zijn dan ook van groot belang voor de mentaliteitsgeschiedenis. Een tweede pluspunt is de mogelijkheid de rekeningen van de gerechtsofficieren te vergelijken met wat de verhalende bronnen ons vertellen. Hierdoor kunnen belangrijke hiaten opgevuld worden.

Wat betreft de Antwerpse verhalende bronnen stelt zich een aanzienlijk probleem. Geen enkele vijftiende-eeuwse stadskroniek is in zijn oorspronkelijke vorm bewaard gebleven. Er zijn wel latere (uitgegeven) kronieken, veelal zeventiende en achttiende-eeuwse compilatiewerken, waarin oorspronkelijk vijftiende en zestiende-eeuws materiaal verwerkt is.⁵³ Eerst en vooral is er de zesdelige kroniek van notaris Gerard Bertrijn (1648-1722).⁵⁴ Vooral het deel *Rolle ofte memorie van de quaey werelt* bezit een schat aan details over de woelige jaren 1477-1478 toen de opstandige Antwerpenaren een deel van de stadsmagistraat executeerden. Maar ook elders in de kroniek treft men belangrijke informatie aan over het

⁵⁰ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 157r° 25 dec. 1412 - 24 juni 1413.

⁵¹ F. VAN HEMELRYCK, *Misdadigers tussen rechter en beul*, p. 48.

⁵² Over de beperkingen van deze bronnen zie deel II: de beul, 1.3. de anonimiteit, pp. 31-33.

⁵³ F. PRIMIS, *De kronijken van Antwerpen*, in: *Antwerps Archievenblad. Driemaandelijksch Tijdschrift voor Antwerpsche Archivalia en Geschiedenis*, 1926, p 25-36.

⁵⁴ Uitgegeven door G. VAN HAVRE, *Chronijck der stad Antwerpen, toegeschreven aan den notaris Geeraard Bertrijn*. (Maatschappij der Antwerpsche Bibliophilen, 5), Antwerpen, 1879.

vijftiende en zestiende-eeuwse gerechtelijke leven. Ook bijzonder informatief is de *Chronycke van Nederlant, besonderlyck der stadt Antwerpen sedert den jaere 1097 tot den jaere 1565* van kroniekschrijver N. De Weert.⁵⁵ Verder is er nog het algemene werk *Annales Antverpienses* van de Jezuïet Papebrochius (1628-1714) dat oorspronkelijk bestond uit elf delen maar waarvan er slechts zeven de tand des tijds hebben doorstaan.⁵⁶ In deze kroniek wordt onder andere melding gemaakt van de oprichting van een stenen galg buiten Antwerpen. Misschien wel de meest interessante literaire bron is ten slotte *Het Antwerpsch Chroniekje* van de zeventiende-eeuwse Franciscus Godefridus Ullens.⁵⁷ Deze kroniek toont een grote belangstelling voor de terechtstellingen in de stad en is de enige kroniek die de scherprechters van Antwerpen een aanzienlijke plaats binnen het verhaal toekent.

De vier hierboven geciteerde werken verschenen geheel of gedeeltelijk in druk waardoor ze eenvoudig te raadplegen waren. Verder hebben we ter aanvulling nog enkele minder bekende, onuitgegeven kronieken ingekeken die op het Antwerpse stadsarchief bewaard worden.⁵⁸ Vaak gaat het om afschriften en kopieën van andere kronieken met weinig of geen innovatieve bijdragen. Wel blijken ze interessant wanneer het aankomt op de bepaling van data en de beschrijving van terechtstellingen.

Het ongeschreven gewoonterecht was in de late middeleeuwen en ook later nog, de belangrijkste rechtsbron om het strafrecht te kunnen vatten. De drang naar meer rechtszekerheid maakte dat men gaandeweg in sommige plaatsen de plaatselijke gewoontes ging opschrijven. In de late middeleeuwen hebben verschillende rechtsgeleerden zoals Jean Boutillier op eigen initiatief getracht gewoonterechten op te tekenen en te beschrijven. Maar vanaf 1531 gaf Karel V de opdracht tot de officiële en systematische optekening (homologatie) van de meer dan 700 gewoonterechten in de Nederlanden. Zo dateren de oudste overgeleverde Antwerpse costuimen, de *Antiquissimae*, uit 1546. Desondanks de relatief late opschriftstelling vormen de gewoonterechten een solide bron. Gewoonten kwamen immers tot stand door oude gebruiken (*usantiën*) die lange tijd van ouderen op jongeren werden

⁵⁵ Uitgegeven door C. PIOT, *Chroniques de Brabant et de Flandre*. (C.H.R., Collection des chroniques belges), Brussel, 1879, pp. 71-172.

⁵⁶ Uitgegeven door F.H. MERTENS E. BUSCHMANN, *Annales Antverpienses ab urbe condita ad annum M.DCC*, Antwerpen, 1845-1848. ; zie ook F. PRIMS, 'Antwerpiensia', deel 10, pp. 306-314.

⁵⁷ F.G.V. [Franciscus Godefridus Ullens], 'Antwerpsch chronykje, in het welk zeer veele en elders te vergeefs gezogte geschiedenissen, sedert den jare 1500. Tot het jaar 1574. Zoo in die toen zoo zeer vermaarde koopstad als de andere steden van Nederland, en wel byzonderlyk op het stuk der geloofs-hervorminge voorgevallen, omstandig zyn beschreven door F.G.V. en thans, naar deszelfs aldaar ontdekte handschrift voor de eerste maal in 't licht gebracht', uitgeg. door Pieter vander Eyk, Leiden, 1743. (anastatische herdruk: Ripova : Tienen, 2001.

⁵⁸ S.A.A., ANONIEM, *XVIIIe eeuw, Geschiedenisse van 't Nederlant principaelyk van Antwerpen*, anno 1714, PK 104.; VERHOEVEN VINCENT, *XVIe eeuw, Seer oude geschiedenissen tot Antwerpen voorgevallen*, PK 101, fol. 10r°; ANONIEM, *XVIIe eeuw, Boeck der tijden of die Chronike van Nederlant etc., van Adams tijden totten jaere 1550*, PK 103

doorgegeven. De Antwerpse gewoonten zijn in 1870 uitgegeven bij de Koninklijke commissie voor de uitgave der oude wetten en verordeningen van België door G. De Longé.⁵⁹ Diezelfde auteur heeft ook de gewoonten van de verschillende ondergeschikte meierijen, kwartieren en dorpen in druk uitgebracht. Toch dient men omzichtig om te springen met deze normatieve bronnen. Vaak bestaat er een diepe kloof tussen de theoretische bepalingen van de wet en de reële beslissingen van de rechters.⁶⁰ De praktische werking van het gerecht vinden we uitsluitend terug in de rekeningen van de gerechtsofficieren. Daarom moeten beide bronnen – wetteksten en rekeningen – naast elkaar gelegd worden om een volledig beeld van het juridische apparaat en zijn werking te kunnen ophangen.

Publicaties, die aan dezelfde gebreken lijden, zijn de werken van de vroege criminalisten. Deze rechtswerken zijn vaak abstract opgevat en sterk bepaald door het schoolse officiële recht van die tijd.⁶¹ Desalniettemin bieden ze een systematisch overzicht van het gewoonterecht in de besproken regio. Filips Wielant (ca. 1441-1520) genoot misschien wel de meeste faam als auteur van rechtstraktaten. Deze rechtsgeleerde was raadsheer in het Parlement van Mechelen en de Raad van Vlaanderen en gaf met zijn *Corte instructie in materie criminele* een overzicht van het straf- en strafprocesrecht in Vlaanderen.⁶² De Brugse rechtsgeleerde Joos de Damhoudere (1507-1581) plagieerde het boek en liet het in 1554 publiceren in een Latijnse vertaling onder de titel *Praxis rerum criminalium*. Het werd een immens groot succes. Het interessante aan het werk van de Brugse jurist en stadspensionaris is dat hij, in tegenstelling tot zijn voorganger, een afzonderlijk hoofdstuk wijdde aan de positie van de scherprechter in het rechtssysteem.⁶³ Hij schreef ook een bijzondere uiteenzetting over de stadsbeul van Brugge, Wissel Geerts.⁶⁴ De Brabantse pendant van Wielant was Willem van der Tanerijen.⁶⁵ Hij schreef *het Boec der loopender*

⁵⁹ G. DE LONGE, *Coutumes du pays et duché de Brabant. Quartier d'Anvers*, Bruxelles, Gobbaerts, 1970-78, 7 vol.

⁶⁰ F. VAN HEMELRYCK, *Het Brabantse strafrecht en zijn toepassing in de praktijk*, p. 378.

⁶¹ Ibid.

⁶² J. MONBALLYU, *Filips Wielant. Verzameld werk I. Corte Instructie in materie criminele*, Brussel, 1995.

⁶³ J. DE DAMHOUDERE, *Practycke ende handbouck in criminele zaeken, verchiert met zommeghe schoone figuren en beilde ter materie dienede*, cap. 152, pp. 289-291.

⁶⁴ L. KNAPLINCK, 'Meester Wissel Geerts rechter metten zweerde', in: Bieckorf, 45, 1939, pp. 70-73.

⁶⁵ Deze rechtsgeleerde werd vermoedelijk te Antwerpen, tussen de jaren 1408 en 1425 geboren. Hij werd in 1455 schepen van de stad Antwerpen en oefende daarna de ambten van keurmeester en stadssecretaris uit. In 1474 werd hij benoemd tot buitengewoon raadsheer van de Raad van Brabant. Nog geen drie jaar later werd hij aangesteld als raadsheer en requestmeester van de Grote Raad van de hertog. Hij overleed einde 1499 of begin 1500. Cfr. EG. I. STRUBBE, 'De vijftiende eeuwse Brabantsche rechtsgeleerde Willem van der Tanerijen', pp.265-283.

practijken der raidtcameren van Brabant dat op een uitstekende wijze het strafrecht van de vijftiende eeuw schetste.⁶⁶ Dit werk is dan ook onmisbaar in ons onderzoek.

Lokale verordeningen regelden in grote mate wat wel en niet mocht in de stad. De voorschriften die de magistraat uitvaardigde, handelden dan ook over zeer uiteenlopende problemen. Wanneer de scherprechter verhinderd werd in zijn ambtsuitvoering was het stadsbestuur genoodzaakt verregaande maatregelen te treffen. Deze werden opgenomen in de Antwerpse gebodboeken. Ook bepalingen met betrekking tot de executieplaats konden in de geboden opgenomen worden. Verder bevatten deze stedelijke normatieve bronnen informatie over hoe de scherprechter zijn hoofd- en nevenberoepen moest organiseren en aan welke (strikte) reglementering hij onderworpen was. De Antwerpse gebodboeken zijn in verkorte vorm uitgegeven door het Antwerps archievenblad.⁶⁷ Sommige van deze geboden hebben we in het Stadsarchief van Antwerpen op microfilm nader onderzocht. De gebodboeken vangen pas aan in 1493. Voor deze periode zijn we aangewezen op de achtereenvolgende stadsregisters die elk een eigen naam hadden en grotendeels zijn uitgegeven in *het Antwerps Archievenblad* (A.A.B.). De belangrijkste zijn het *Clementynboeck van 1384*, *Het oud register met den berderen* (1414-1439), *het oud register int perkament* (1439-1459) en *het register van den dachvaerden* (1459-1484). Het speuren in deze publicaties heeft een aantal interessante ontdekkingen opgeleverd.

Een bron die we spijtig genoeg niet optimaal hebben kunnen benutten zijn de Antwerpse stadsrekeningen. Door een hevige brand in het Antwerpse stadhuis in 1576 (Spaanse Furie) is het merendeel van de vijftiende-eeuwse stadsrekeningen verloren gegaan. Ook de dubbels die ter controle aan de vorstelijke ambtenaren van de Rekenkamer moesten voorgelegd worden zijn niet meer voorhanden. Hierdoor is er een enorme bronnenlacune. Het nut van deze stadsrekeningen staat nochtans niet in twijfel. Aan de hand van deze seriële bronnen zou het loon van de scherprechter kunnen bepaald worden. Bovendien zou het mogelijk zijn om via deze bronnen een volledige namenlijst van scherprechters op te stellen met de exacte data van hun ambtsperiode. Dit is nu zo goed als onmogelijk. Voor de periode 1400-1404 zijn er wel stadsrekeningen bewaard.⁶⁸ Hoewel deze buiten onze tijdsafbakening vallen, hebben we ze toch geraadpleegd en dit omwille van het feit dat ze uniek zijn voor het vijftiende-eeuwse Antwerpen en daarom een interessante aanvulling kunnen vormen. Van 1404 tot 1530 is geen enkel oorspronkelijk register aanwezig. Maar ook vanaf 1530 zijn de

⁶⁶ EG. I. STRUBBE, *Willem Van der Tanerijen, boec der loopender practijcken der raidtcameren van Brabant, Costuimen van het land en hertogdom van Brabant*, dl. I, Brussel, 1952.

⁶⁷ A.A.B. deel 1 en deel 2.

⁶⁸ S.A.A., *Rekeningen der stad Antwerpen, 1400-1404*, R 5-6.

stadsrekeningen niet doorlopend aanwezig. Voor de periodes 1533-1536, 1538-1541 en 1543-1549 ontbreken de rekeningen. Het fundamentele gebrek aan kennis van het financiële stelsel van Antwerpen maakte het dan ook onmogelijk om een degelijke loonverrekening voor de scherprechter uit te werken. Andere bronnen zoals de vierschaarboeken zijn een enkele keer gebruikt, en wel bij de berechting van de gebroeders Van der Voort.⁶⁹

In het Antwerps stadsarchief bestaat de mogelijkheid om onderzoeksnotities na te laten voor het brede publiek. Ook proefschriften zijn in het verleden voor consultatie vrijgegeven. Dit alles is ondergebracht in het bestand 'Historische nota's'. F. Verachtert heeft in dit fonds een aantal interessante schriftelijke documenten nagelaten. Een hiervan (PK 2959) is genaamd *De scherprechter der stad Antwerpen (1529-1858)*. Hoewel de periode grotendeels mijn onderzoek voorbijgaat, hebben we wel een aantal interessante aanknooppunten gevonden. Een tweede document (PK 2960) handelt over de stadshondenslager (1404-1794). Zoals al in de inleiding aangehaald fungeerde de beul vaak als hondenslager van de stad. Ten slotte heeft Verachtert nog twee nota's geschreven over strafvoltrekkingen in Antwerpen namelijk *Des peines correctionnelles infligées a Anvers du XVe au XVIIIe siecle. Dettes de la ville d'Anvers* (PK 2952) en *Des executions capitales en Anvers. Xve au XVIIIe siecle.* (PK 2961).

⁶⁹ S.A.A., *Zaak Gebroeders Van der Voort*, V 312.

Deel II: De beul

1 ‘Naam’ en ‘faam’ van de beul

Het is beter een goede naam te hebben dan rijk te zijn.

Miguel de Cervantes Saavedra, Spaans schrijver en dichter (1547-1616)

Uit: Don Quichote.

Een goede naam hebben. Zoals het spreekwoord ons leert: een naam is onmiskenbaar verbonden met reputatie. De reputatie van iemand kan hooggeprezen zijn en reflecteren in zijn aanspreektitel. Zo wordt een advocaat in zijn beroepsuitvoering doorgaans aangesproken met ‘meester’ terwijl de bakker om de hoek deze titel nooit ofte nimmer draagt. Ook het omgekeerde is mogelijk: oneervolle beroepen of mensen met een kwalijke reputatie krijgen vaak een negatief geconnoteerde naam of een schimpnaam. Wie kent niet de namen van historische personages als Johanna ‘de Waanzinnige’ of Vlad Tepes ‘de Spietser’ of pejoratieve beroepsnamen als ‘pennenlikker’ of ‘zielenknijper’. In een samenleving die veel belang hecht aan sociale status en perceptie door anderen is naamgeving van groot belang. Je naam is immers een visitekaartje, je naam bepaalt wie je bent.

Met dit in het achterhoofd lijkt het ons niet onverstandig een kort hoofdstuk te wijden aan de professionele naamgeving van de beul in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd. Voor Duitsland is hierover in de jaren twintig van de vorige eeuw een diepgaande studie verricht.⁷⁰ Een korte bloemlezing van gangbare namen die Danckert noteerde: *Angstmann*, *Auweh*, *Benedix* of *Benz* (Duivel), *Blutrichter*, *Blutvogt*, *Dalcher* (moordenaar), *Dehner* (folteraar), *Demmer* (Hebreeuws voor onrein), *Fleischer*, *Meister Hämmerling* of *Hämmerlein* (eufemisme voor de duivel, verwijst wellicht ook naar het radbraken), *Kurzab*, *Suspensio*, *Waltpot*, *Zuchtiger*...⁷¹ Voor de Zuidelijke Nederlanden is er veel minder onderzoek gedaan. We trachten ons daarom te behelpen met een grondige vergelijking tussen verschillende historische werken en een analyse van officiële documenten zoals de schoutrekeningen en stedelijk administratieve bronnen. We zullen ook kort iets zeggen over de persoonlijke naam van reële Antwerpse scherprechters en hierop onze mening geven. Frappant is eveneens het opvallende stilzwijgen van dit historische beroep in tal van bronnen. Hierdoor wil de

⁷⁰ E. ANGSTMANN, ‘*Der Henker in der Volksmeinung. Seine Namen und sein Vorkommen in der münlichen Volksüberlieferung*’, pp. 1-73.

⁷¹ W. DANCKERT, *Unehrliche Leute*, p. 31.

tijdgenoot als het ware een boodschap doorgeven. Wat deze boodschap juist inhoudt, wordt verder in het hoofdstuk verduidelijkt.

1.1 De professionele naamgeving

Joos de Damhoudere (1507-1581) heeft in zijn *Practycke ende handbouck in criminele zaeken* oog voor de problematiek rond de professionele naamgeving van de beul daar hij zegt: *Al eist dat hij eene odieuse naeme heeft ende de welcke tirrannelick ende niet wel menschelick en schijnt te zijne.*⁷² Uit dit fragment blijkt duidelijk de slechte naam van het beroep. Deze negatieve appreciatie is in de eerste plaats te danken aan de bloedige uitoefening van zijn beroep. Zoals zal blijken uit talrijke voorbeelden doelt de professionele naamgeving van het métier vooral op de waaier aan gehanteerde terechtstellingvormen. Zo wordt de beul in het Antwerpse in het begin van de vijftiende eeuw veelal *hanghman*⁷³ of *hancman*⁷⁴ geheten, soms ook *hang*-⁷⁵ of *hancdief*.⁷⁶ Deze benamingen verwijzen uiteraard naar de opknoping van misdadigers, in vele gevallen dieven, aan de galg.⁷⁷ Dat zulke namen creatief worden aangewend moet ons niet verwonderen daar verhangning, zoals we zullen zien in het derde deel van onze studie, veruit de meest uitgesproken doodstraf was. Klementillä verwoordt het in haar doctoraatsthesis als volgt: *One can imagine, however, that for medieval people the public executioner was first and foremost a professional of hanging, for it was particularly in this role of function that people were used of seeing him in every day life.*⁷⁸ De Antwerpse beul zal nog tot ver in de vijftiende eeuw aangesproken worden met hangman of hangdief. In 1513 duikt deze benaming een laatste keer op in de officiële documenten, met name in een stadsgebod van 1 maart 1513.⁷⁹ Het Franstalige equivalent *pendeur* komt in Mechelen⁸⁰ veelvuldig voor. Ook in Gent wordt deze benaming vanaf 1387 tot 1431 een populaire

⁷² J. DE DAMHOUDERE, *Practycke ende handbouck in criminele zaeken, verchiert met zommeghe schoone figuren en beilde ter materie dienede*, heruitg. en toegelicht door Jozef Dauwe, Jos Monballyu, Roeselare: Den Wijngaert, 1981, cap. 152, p. 289.

⁷³ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12974 fol. 229r°, 24 juni 1409 - 25 dec. 1409.

⁷⁴ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12974 fol. 442v°, 25 dec. 1422 - 25 juni 1423.

⁷⁵ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 339v°, 25 dec. 1425 - 26 april 1426.

⁷⁶ A.A.B., deel 27, p. 368.

⁷⁷ De beul van St.-Omaars kreeg soms de naam “*pendeur des larrons*” toebedeeld. M. PAGART D’HERMANSART, *Le maître des hautes oeuvres ou bourreau à Saint-Omer*, p. 9.

⁷⁸ H. KLEMENTILÄ, *Epitomes of evil: Representations of Executioners in Northern France and the Low Countries in the Late Middle Ages*, p. 63.

⁷⁹ A.A.B., deel 1, p. 153.

⁸⁰ L-T. MAES, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht*, p. 56.

aanspreekvorm.⁸¹ In Brugge is de benaming praktisch de hele vijftiende eeuw exclusief in gebruik.⁸²

De naam *scerpen cock* refereert dan weer duidelijk naar het levend zieden of koken in een ketel, een spiegelstraf bedoeld voor valsemunters. Deze naamgeving blijkt vooral in het Leuven van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw zeer populair te zijn geweest. In de meiersrekeningen wordt hij onder verschillende schrijfwijzen *scarpes cock*, *scherpen kock*, *scarpcock*, *scerpcock* of simpelweg *koc*, *kock*, *cock of coc* genoemd.⁸³ In Gent wordt de beul op het einde van de veertiende eeuw en begin vijftiende eeuw doorgaans aangesproken met zijn voornaam, gevolgd door het suffix *de koc* of *den koc vander stede*. Vanaf 1450-51 komt de benaming *scarpcoc* in zwang.⁸⁴ Simultaan met Gent duikt de benaming *scerpen cock* op in de Antwerpse gerechtelijke bronnen.⁸⁵ Deze naamgeving is echter van zeer korte duur.⁸⁶

Een uitzonderlijke keer wordt de Antwerpse gerechtsdienaar met de naam *stocker* aangeduid.⁸⁷ Noch voor Brussel, noch voor Gent, Leuven of Mechelen zijn we deze benaming verder tegengekomen. Vermoed kan worden dat deze naam refereert naar de verbranding op de brandstapel. In Mechelen komen de benamingen *maistre des hautes oeuvres*, of *executeur de la haute justice* voor. Beiden verwijzen naar de publieke rol die de beul speelt als vertegenwoordiger van de ‘hoge justitie’. Deze benamingen dragen een eerder neutrale toon en benadrukken de strikt instrumentele rol van de beul als strafuitvoerder van de criminele rechtspraak.⁸⁸ Anderzijds vormen termen als *hangdief* en *l’officier criminel* en Latijnse benamingen zoals *tortor* en *carnifex* bij tijden de aanspreekvorm bij uitstek.⁸⁹

In Brussel noteerde Van Hemelryck voor de veertiende en vijftiende eeuw de benamingen *hangman*, *scherpcock* en *scherprechter*. Laatstgenoemde benaming haalt op het einde van de vijftiende eeuw de bovenhand en wordt vanaf dan quasi exclusief gebruikt tot de achttiende eeuw.⁹⁰ In Antwerpen zien we eenzelfde tendens. In het begin van de vijftiende

⁸¹ E. LERNO, *De beulen van Gent en Brugge gedurende de Bourgondische periode*, p. 47.

⁸² *Ibid.*, p. 48.

⁸³ P. VOLLENBERGH, *De beul van Leuven*, p. 38.

⁸⁴ E. LERNO, *Op. cit.*, p. 46.

⁸⁵ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol. 13v°, 25 dec. 1450 - 24 juni 1451.

⁸⁶ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol. 36r°, 24 juni 1452 - 25 dec. 1452.

⁸⁷ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 321r°, 1 mei 1424 - 25 dec. 1424.

M.N.W.: STOCKER, znw. m. Mnd. mhd. *stocker*. *Gerechtsdienaar*, *beul*. Zoo ook mnd. In het Mhd. heeft *stocker* de bet. van mnl. stocmeester en stocwaerder, nl. „gevangensbewaarder, cipier”. Vgl. Kil. stockeknecht (mnd. *stockelknecht*) en ook bij Hoefufft bl. 578. *Gemma* 111v: een stocker of diefhanger, lictor. *Teuth.* boedel, stocker, henger, lictor, carnifex; eyn pijnre off stocker off bole off boedel, lictor (Kil. stockdragher, lictor).

⁸⁸ H. KLEMETTILÄ, *Op. cit.*, p. 62.

⁸⁹ L-T, MAES, *Op. cit.*, p. 56.

⁹⁰ F. VAN HEMELRYCK, ‘*De beul van Brussel en zijn werk (XIVe-XIXe eeuw)*’, p. 182.

eeuw vermelden de schoutrekeningen de naam *richter*⁹¹ of *richtere*⁹² om de beul aan te duiden. De naam scherprechter ontstond dus niet *ab ovo*. Toch is het nog wachten tot in 1458 vooraleer een eerste maal de naam *scherpen richtere*⁹³ in gebruik genomen wordt. Vanaf dan overheerst deze benaming de bronnen. Tot in de achttiende eeuw blijft de naam scherprechter, weliswaar in verschillende verschijningsvormen, in zwang. Gangbare schrijfwijzen zijn onder andere *scherpen richtere* en *scarpes richtere*⁹⁴ of *den scherprechter*⁹⁵ en *scarpesrichter*.⁹⁶ In Leuven komt de benaming scherprechter in 1492 een eerste keer ter sprake en raakt in de zestiende en zeventiende eeuw volledig ingeburgerd.⁹⁷ Zowel in Antwerpen als in de andere Brabantse steden wint de term ten laatste vanaf de zestiende eeuw dus steeds meer aan populariteit en verdrijft zo andere, eerder pejoratieve, benamingen in de gerechtelijke, narratieve en stedelijk-administratieve bronnen. Spierenburg verklaart deze tendens vanuit een gewijzigde houding bij de machthebbers. De autoriteiten zouden steeds vaker neutrale of zelfs flatterende uitdrukkingen gebruiken daar het beroep door verdere institutionalisering aan sociale status won. Getuige hiervan is de neutrale naamgeving in tal van landen in continentaal Europa zoals in Frankrijk (*maitre des hautes oeuvres*), in Duitsland (*scharfrichter* of *nachrichter*) en in de Nederlanden (*scherprechter* of *meester van den scherpen zweerde*).⁹⁸ De titel die in 1477 aan de Gentse scherprechter Willem Hurtecant werd gegeven, namelijk *dieneere vander zweerde vander justicie*, een titel die kan tellen, toont nog het meest de toegenomen sociale appreciatie voor de beul aan.⁹⁹

Een term met een heel andere connotatie is de term ‘beul’. Deze naam is allicht de meest gangbare in ons hedendaagse taalgebruik. Van Dale geeft de volgende verklaring voor het woord¹⁰⁰:

Etymologisch: van bieden¹⁰¹ (bode)

Betekenis 1: uitvoerder van lijfstraffelijke vonnissen, syn. scherprechter: “zo brutaal als de beul”, zeer brutaal (uitdr.), “hij lijkt op de beul”, hij eet alleen.

⁹¹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12974 fol. 376v^o, 3 aug. 1414 - 24 dec. 1414.

A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 223r^o, 24 juni 1416 - 25 dec. 1416.

⁹² A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12974 fol. 382r^o, 24 juni 1415 - 1 dec. 1415.

⁹³ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol. 137r^o, 24 juni 1458 - 25 dec. 1458: Houden we wel in gedachte dat er voor de periode 1430-1450 geen schoutrekeningen voorhanden zijn. Het is dus goed mogelijk dat we de naamverschuiving in deze periode moeten plaatsen.

⁹⁴ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol. 431r^o, 25 dec. 1475 - 24 juni 1476.

⁹⁵ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 348v^o, 25 dec. 1538 - 25 dec. 1539.

⁹⁶ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 510r^o, 25 dec. 1519 - 25 dec. 1520.

⁹⁷ P. VOLLENBERGH, *Op. cit.*, p. 38.

⁹⁸ P. SPIERENBURG, *The spectacle of suffering*, p. 35.

⁹⁹ E. LERNO, *Op. cit.*, p. 46.

¹⁰⁰ Van Dale, *Groot woordenboek der Nederlandse taal*, vol. I, p. 342.

¹⁰¹ Klementillä geeft een uitgebreide etymologische verklaring voor het woord “bourreau”. H. KLEMETTILÄ, *Op. cit.*, p. 62.

Betekenis 2: (oneig.) degeen die de doodstraf oplegt.

Betekenis 3: (fig.) iemand die anderen mishandelt, syn. wreedaard: een beul van een jongen; hij is een beul voor zijn paarden.

Betekenis 4: (gen.) sterke, zware man of jongen.

Zoals duidelijk blijkt uit de verklaring draagt het woord 'beul' een eerder pejoratieve klank. De benaming beul was destijds, maar ook nu nog, veeleer een scheldwoord dan een deftige beroepsnaam.¹⁰² Voor Antwerpen zijn we het dat woord niet tegengekomen in de officiële documenten, althans niet voor de vijftiende en zestiende eeuw wat toch toont dat de Antwerpse wet in zekere mate begaan was met het imago van de scherprechter. In de verhalende bronnen, specifiek de kronieken, kwam de term 'beul' doorgaans wel veel voor.¹⁰³ De grote kroniekschrijvers zoals Jean Froissart (ca. 1337-1404), Enguerrand de Monstrelet (ca. 1390-1453) en de anonieme auteur van *Journal d'un bourgeois de Paris* gebruikten veelvuldig de scheldnaam wanneer ze terechtstellingen in het land beschreven.¹⁰⁴ Jean de Roye (ca. 1425-1495) die secretaris was van hertog Jan II van Bourbon, gebruikte in zijn kroniek bijna evenveel neutrale als pejoratieve uitdrukkingen. Jean Molinet (1435-1507), officiële geschiedschrijver aan het Bourgondische hof en Philippe de Vigneulles, kroniekschrijver te Metz, verkozen beiden de term *bourreau* boven meer neutrale of flatterende uitdrukkingen. Blijkbaar was de nood aan sociale distinctie en uitdrukking van minachting bij de gegoede klassen nog steeds sterker dan de nood om de status van de officiële strafuitvoerder te ondersteunen.¹⁰⁵ Het woord beul en zijn Franstalige equivalent *bourreau* doken in het hertogdom Brabant en de heerlijkheid Mechelen pas veel later op in de archivalia. De benaming *bourreau* komt in Mechelen het eerst voor in een schoutrekening van 1662. Andere schrijfwijzen zijn daar *borel* en *bourel*.¹⁰⁶ Bijna gelijktijdig (in 1656-57) wordt in Leuven eenmalig melding gemaakt van het Nederlandse equivalent *beul*.¹⁰⁷ In 1759 vermeldt een brief van Karel van Lorreinen aan de magistraat van Brussel een eerste keer de term *bourreau*.¹⁰⁸ In de zeventiende en achttiende eeuw komt de term *bourreau* steeds meer op de voorgrond in de Leuvense en Brusselse rekeningen, daar ze meestal in het Frans opgesteld zijn. Dat de benaming vroeger gold als een belediging blijkt uit de talrijke aanvragen van Franse 'beulen' in de late zeventiende en achttiende eeuw om het gebruik van

¹⁰² H. KLEMETTILÄ, *Op. cit.*, p. 62.

¹⁰³ *Het Antwerpsch Chroniekje.*, p. 9. en *Kroniek van Bertrijn*, p. 69-70. ; In de kroniek van N. De Weert wordt telkens de neutrale term 'scherprechter' gebruikt.

¹⁰⁴ H. KLEMETTILÄ, *Op. cit.*, p. 65.

¹⁰⁵ *Ibid.*, p. 65.

¹⁰⁶ L-T. MAES, *Op. cit.*, p. 56.

¹⁰⁷ P. VOLLENBERH, *Op. cit.*, p. 39.

¹⁰⁸ F. VAN HEMELRYCK, *Art. cit.*, p. 182.

het woord bij wet te verbieden.¹⁰⁹ In Vlaanderen zag men van oudsher veel minder graten in het gebruik van de benaming. In Gent wordt de naam *boureau* een eerste keer aangewend in 1431. In de daaropvolgende jaren wordt de naam veralgemeend.¹¹⁰

Soms werd de scherprechter aangesproken met de titel ‘meester’. Deze titel is uiteraard een vette knipoog naar het gildenwezen. Dit moet ons niet vreemd in de oren klinken daar er tussen beiden sterke gelijkenissen bestaan. In een gilde werd kennis en ervaring uitgewisseld. Zo ook in het metier van de scherprechter. De beul streefde immers perfectie na in zijn strafvoltrekkingen, enerzijds omdat de overheid dit technisch kunnen en kennen als maatstaf oplegde, anderzijds omdat bij een mislukte terechtstelling het volk zich tegen de uitvoerder kon keren. Dat de overheid belang hechtte aan de vakkundigheid en bekwaamheid van de kandidaat-scherprechters getuigen de talrijke scherprechterexamens (~meesterproef) die overal te lande gehouden werden.¹¹¹ Hierin diende de scherprechter zijn vakkennis te bewijzen. Deze examens waren bekend in onze contreien maar ook bijvoorbeeld in het zeventiende-eeuwse Pruisen onder de vorm van een staatsexamen.¹¹² In het ambachtswezen werden nieuwe gildenleden opgeleid in ‘het vak’. Na een gedegen opleiding bij een meester-ambachtsman kon een leerling erkend worden als vakman, de titel ‘gezel’ en uiteindelijk de titel van meester verkrijgen. Aspirant-beulen, vaak zonen van, genoten eveneens een opleiding in het huis van de beul. Doorgaans startten ze hun carrière als hulpje bij de foltering en terechtstellingen wat hen in staat stelde voldoende praktijkervaring op te bouwen. Na enkele jaren kon de assistent-scherprechter zich dan opwerken tot volwaardige beul, tot een waarachtige *meester van den scherpen zweerde*.¹¹³ In een poging zich enig elan en prestige aan te meten trachtten de beulen zich te vereenzelvigen met de gerespecteerde meesters van de gilden. Een reden temeer om zich te profileren als meester was dat de beul van rechtswege geen toegang had tot de prestigieuze gilden.¹¹⁴ Dit was de beul waarschijnlijk een doorn in het oog. De naamgeving van meester was dan ook een doekje tegen het bloeden. Opvallend ook hoe de overheid dit gedoogde: blijkbaar zagen de stedelijke overheden er geen graten in dat de scherprechters deze eervolle titel aannamen. Meer nog, in de officiële documenten werd hij geregeld op deze manier aangesproken. In 1453 kreeg Willem, de

¹⁰⁹ P. SPIERENBURG, *Op. cit.*, p. 35.

¹¹⁰ E. LERNO, *Op. cit.*, p. 47.

¹¹¹ L. LIEVEVROUW-COOPMAN, ‘*Het scherp examen. Een bladzijde uit de geschiedenis van het Oud Strafrecht in Gent*’, in: *Oostvlaamsche Zanten*, nr 1-2, januari-april 1941.

¹¹² G. WILBERTZ, ‘*Standesehre und Handwerkskunst. Zur berufsideologie des Scharrichters.*’, p. 164.

¹¹³ *Ibid.*, p. 165.

¹¹⁴ A. BLOK, ‘*Over de infamie van de scherprechter*’, p. 182.; K. STUART, *Defiled trades and social outcasts: honor and ritual pollution in early modern Germany*, p. 73.

Antwerpse scherprechter, een eerste keer de titel *Meester* mee.¹¹⁵ De volgende in rij was *Meesteren Wouteren* in 1461-1462.¹¹⁶ Daarna kwamen nog *Meesteren Kerstiaene* in 1478-1479¹¹⁷, *Meesteren Heyndricke* in 1496-1497¹¹⁸, *Meester Anthonis* in 1522-1523¹¹⁹ en *Meester Gilain* in 1542.¹²⁰ Het valt op dat sommige scherprechters zoals Lauwereyns, Geleyne, Henneken, Moen en Floerken nooit met deze titel bedacht werden. Was de benaming een modeverschijnsel, een toevallig wel of niet neerschrijven of was de titel een appreciatieoordeel van de gevestigde autoriteiten, een erkenning voor de jarenlange dienst en anciënniteit? In de Duitstalige gebieden kreeg de beul vaak een standaardnaam toegewezen zoals *Meister Hans*, *Meister Fix* of *Meister Stoffel*.¹²¹ Toch moeten we behoedzaam zijn om aan de term *meester* of *maistre* enkel positieve eigenschappen toe te kennen. Misschien werd de term wel veel meer op een sarcastische toon gebruikt. De zogenaamde mysteriespelen, religieuze uitbeeldingen van Bijbelse gebeurtenissen of van episoden uit het leven van Christus en de heiligen, waren in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd bijzonder populair. In deze spelen zoals *Le mistère du Viel Testament* of *le mystère du roy Advenir* speelde de strafuitvoerder uiteraard een prominente en vaak bloederige rol. In verscheidene van deze mysteriespelen waren er scènes waarin de benaming ‘meester’ op een parodistische manier telkens opnieuw herhaald werd. De zelfingenomen beul haalde voordurend zijn titel aan om zijn eigen competenties in de verf te zetten en de overenthousiaste aspirant-scherprechter smeerde zijn meester stroop om de mond door eindeloos de titel *mon maistre* te itereren. De essentie van de grap was dat eigenlijk niemand op de beul zat te wachten en het beroep en diens benaming allesbehalve gegeerd waren, maar integendeel negatieve gevoelens opriepen. De beul aanspreken als *meester* of *maistre* was dus eigenlijk niets meer dan de spot drijven met deze figuur.¹²²

1.2 De persoonlijke naamgeving

Een eerste prospectie van de officiële bronnen toont ons dat de bestaande Antwerpse beulen veeleer ‘eenvoudige’ voornamen droegen zoals *Henne(ke)n*, *Hendrick(e)*, *Lauwereyns*, *Wouter(en)*, *Willem* en *Moen*. Dit hoeft niet te verwonderen aangezien de meeste

¹¹⁵ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol. 53r°, 24 juni 1453 - 25 dec 1453.

¹¹⁶ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol. 219v°, 25 dec. 1461 - 24 juni 1462.

¹¹⁷ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol. 464v°, 12 juli - 24 maart 1479.

¹¹⁸ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 217v°, 25 dec. 1496 - 24 juni 1497.

¹¹⁹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 46v°, 25 dec. 1522 - 25 dec. 1523.

¹²⁰ S.A.A., *Stadsrekening* 1542, R 11, fol. 49v°

¹²¹ W. DANCKERT, *Op. cit.*, p. 31.

¹²² H. KLEMETTILÄ, *Op. cit.*, p. 71.

‘hangdieven’ uit zeer gewone en bescheiden families stamden en pas naderhand een betrekking als strafvoltrekker invulden. Aan de andere kant gaven scherprechters hun kinderen, die veel kans maakten in hetzelfde vak terecht te komen, een gewone naam mee in de hoop dat hun spruiten een zo normaal mogelijk leven zouden leiden. De kinderen van beulen kregen net als Jan met de Pet namen van beschermheiligen (*Anthonis*: Sint-Anthonius van Padua), van verwanten en voorouders. Namen als “*Kerstiaen*” of “*Christiaen*” waren niet alleen in onze streken populair, maar ook in de Duitstalige gebieden spreken ze van “*Meister Stoffel*”. Beide namen zijn trouwens afgeleid van “*Christophorus*” wat zoveel als drager van Christus betekent¹²³. Sommige namen werden van generatie op generatie overgedragen.¹²⁴ Toch spraken de middeleeuwse en vroegmoderne mens elkaar doorgaans aan met de bijnaam, veel meer dan met de echte doopnaam. Dat blijkt ook uit de naamgeving van de criminelen in de schoutrekeningen. Vaak waren deze bijnamen in het geval van delinquenten weinig flatterend. Zo werd *Quade Gheerkine* in Antwerpen terechtgesteld voor een doodslag.¹²⁵ Of wat te denken van *Clasen Paternoster alias ballinc*,¹²⁶ *Heynen Bonaerts alias Grootmont*, *Claese Reymers alias leepoog*¹²⁷ of *Hans Peeters inde wandeling genaempt vuylinuyl oft queaetcruyt*.¹²⁸ Soms spraken fysieke kenmerken uit de roepnaam die iemand kreeg. Henneken Leest was in de buurt beter gekend onder de naam *Bruynbaert*. Maar omdat hij op verscheidene plaatsen brandbrieven had gehangen, werd hij in 1486 door Floerken de scherprechter onthoofd.¹²⁹ Dierick Ghijsbrechts *alias neuse* werd onder het schoutschap van Herentals terechtgesteld¹³⁰ en Andries Woesse *alias houten aensicht* werd om een diefstal aan de galg opgeknoopt.¹³¹ De bijnaam kon ook verwijzen naar de stad of regio van oorsprong. De *Brusselere* bijvoorbeeld werd om een straatroof onthoofd¹³² en Benedictus Cluver *alias den hoochduytssche* werd met de gesel stevig afgeranseld.¹³³ Andere voorbeelden waren de *spaengaerd*, het *hollanderken*, en de *cleynen vleminc*.¹³⁴ Ten slotte waren er bijnamen die verwezen naar de professionele bezigheid van de persoon in kwestie zoals *Cornelise den*

¹²³ W. DANCKERT, *Op. cit.*, p. 31.

¹²⁴ H. KLEMETILÄ, *Op. cit.*, pp. 80-81.

¹²⁵ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 9r°, 29 april 1405 - 7 febr. 1406.

¹²⁶ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 505r°; 479v°, 25 dec. 1519 - 25 dec. 1520: *Van Clasen Paternoster van dat hij ballinc sijnde ende gevangen hem sijn hant af gehouwen es ende gebannen op sijnen hals gegeven hier Nyet*.

¹²⁷ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 146r-v°, 25 dec. 1529 - 25 dec. 1530.

¹²⁸ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 72v° 25 dec. 1547 - 25 dec. 1548.

¹²⁹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 105r°, 24 juni 1486 - 25 dec. 1486.

¹³⁰ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 207r°, 12 dec. 1531 - 25 dec. 1532.

¹³¹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 377r°, 25 dec. 1540 - 25 dec. 1541.

¹³² A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 362v°, 24 juni 1508 - 24 juni 1509.

¹³³ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 132v°-133r°, 25 dec. 1528 - 25 dec. 1529.

¹³⁴ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 19r°, 25 dec. 1544 - 25 dec. 1545.

*Terlinckmackere*¹³⁵, *Gerardin de Slootmakere*¹³⁶ of Coppen van Ganeren die in de volksmond *den Brouwere* geheten werd.¹³⁷ Hoe zat het nu met de bijnamen van de Antwerpse scherprechters? Scherprechter Lauwereys die ten minste vanaf 1405 tot 1419-1420 in dienst was van de stad werd in de officiële bronnen vaak *Lauke(n)* geheten.¹³⁸ De beul of zijn familie aanspreken in verkleinvorm was zeker geen rariteit. Zo noemden de Parijzenaren Jehan Cousin, de zoon van de officiële scherprechter: *Petit Jehan*. Klementillä meent dat het gebruik van het prefix ‘klein’ in combinatie met de eigennaam of een diminutievorm misschien wel een onomwonden gebrek aan respect verwoordde. In vele culturen waren diminutieven immers een manier om mensen hun sociale positie af te zwakken.¹³⁹ Was dit in Antwerpen ook het geval? We moeten toch onderstrepen dat wij bij het natrekken van namen in de schoutrekeningen meermaals verkleinvormen zijn tegengekomen. Om meteen te besluiten dat al deze personen op de een of andere manier sociaal geminacht werden, lijkt ons een stap te ver. Toch is het interessant om te constateren dat verkleinvormen bij het beulsambt zeker geen uitzondering waren.¹⁴⁰ Dat de scherprechter telkens enkel met de voornaam werd aangehaald in de schoutrekeningen doet vermoeden dat deze publieke figuren in de stad een zekere naambekendheid genoten.¹⁴¹ De schout of markgraaf achtte het dus niet noodzakelijk de beul bij naam én achternaam te vermelden.¹⁴² Dit brengt spijtig genoeg met zich mee dat we het leeuwendeel van de scherprechters slechts bij voornaam kennen en niet bij naam of toenaam. Doordat de stadsrekeningen voor de hele vijftiende eeuw ontbreken, hebben we bovendien een bron minder om de namen te verifiëren. Vooral in Duitsland heerste er een groot taboe op het gebruik van de persoonsnamen van de scherprechters. Als alternatief wendden de overheden creatieve namen aan als *Meister Hans*, *Meister Fix* of *Meister Stoffel*.¹⁴³

¹³⁵ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 246r°, 24 juni 1498 - 25 dec. 1498.

¹³⁶ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 468v°, 25 dec. 1517 - 25 dec. 1518.

¹³⁷ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 376v° 25 dec. 1540 - 25 dec. 1541.

¹³⁸ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12974 fol. 317r° 25 dec. 1411 - 24 juni 1412: *Die voirseide scoutheit die heeft uutghegeven ende betaelt Lauken den hangeman van II gesellen die hy rechte te Lyere te baste ende te seele die geheeten waren deen dair af Hanneken Splinter van Utrecht ende ander Hanneken van Haerlem van elken een gulden cronen valent te gadere VII s. VIII d. groten.*

¹³⁹ H. KLEMETTILÄ, *Op. cit.*, p. 81.

¹⁴⁰ Ook de naam ‘Henneken’ is een verkleinvorm.

¹⁴¹ De voornaam + het suffix dat de professionele naamgeving aanduidt; bijvoorbeeld *Geleyne den scerpen cock*; *Heynriche den scerprichtere*; *Lauken den hancman*.

¹⁴² H. KLEMETTILÄ, *Op. cit.*, p. 84 In tal van officiële documenten was het de gewoonte om dienaars van de justitie bij de voornaam aan te spreken: *Estevenot le bourrel*, *Michel le serjeant*, *Robin le geolier*, etc.

¹⁴³ Voor het stilzwijgen van de beul in bronnen zie het volgende hoofdstuk. Voor Keulen is de situatie bedroevend. Voor de vijftiende en een heel stuk van de zestiende eeuw zijn slechts drie persoonsnamen bekend: *Christgyn* in 1478, *Seger* in 1481 en *Hupprecht Berchs* in 1555. Alle andere namen bleven onder de verhullende naam *Meister Hans* verborgen. F. IRSIGLER, en A. LASOTTA, *Bettler und Gaukler. Dirnen und Henker. Randgruppen und Aussenseiter in Köln 1300-1600*, p. 281.

Tabel 1: De namen van de beulen van Antwerpen volgens de schout- en stadsrekeningen

NAAM	NAAMVARIANTEN	PERIODE
Lauwereyns	Lauke, Laureynse	1405-1420
Henneken	Hennen den Ongewassche	1420- ?
Geleyne		?- 1453
Willem		1453
Moen		1453-1455
Wouter	Wouteren	1455-1476/7
Kerstiaene	Christiaen	1479-1482
Floerken		1482-1486
Henrick	Hendricke	1486- ?
Jan Herdebol		† 1516
Anthonis		1522- ?
Geleyn Herret	Ghileyn Herry	19 nov. 1531 – † 17 jan. 1565

In de middeleeuwen en vroegmoderne tijd was het zeker niet ongewoon om prinsen en koningen te bedenken met positieve of negatieve eigenschappen, zoals de Bourgondische hertogen Jan zonder Vrees, Filips de Goede en Filips (*Le Hardi*) en Karel de Stoute (*Le Téméraire*). Deze praktijk was van toepassing op welgekende adellijke figuren maar ook sociale buitenstaanders als prostituees, narren en scherprechters. Zo droeg de beul die *Lauke* opvolgde in 1419-1420 de schutnaam *Henne(ke)n den Ongewasschene*.¹⁴⁴ Deze verwijzing naar onreinheid en vuil was alleszins geen alleenstaand geval en kwam ook voor in sommige mysteriespelen. In *Le Martyre de S. Pierre et de S. Paul* en in het *Mystère des Actes des Apôtres* was er sprake van een scherprechter die de naam Maubué droeg. Dit was afgeleid van het Oud-Franse *mal lavé* ('ongewassen') en was dus identiek aan de toenaam van Henneken.¹⁴⁵ Jelle Koopmans meende dat deze uitdrukking vooral duidde op de armoede en de niet-geprivilegieerde status van de beul.¹⁴⁶ Bovendien was het idee van smerigheid en vuil

¹⁴⁴ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 264v^o, 10 nov. 1419 - 20 juni 1420. *Den voirseide scouth die noch uitgeleit ende betaelt heeft Henneke den onghewasschene van dat hi eenen Henneke van Peelt een hoore af sneet mids dat hi wat berucht was van dieften, hem betaelt voir sijn recht: II s. groten.*

¹⁴⁵ H. KLEMETTILÄ, *Op. cit.*, p. 91.

¹⁴⁶ J. KOOPMANS, *Le Théâtre des exclus au Moyen Age*, p. 111.

sterk verbonden met de beeldvorming over het rijk van Satan.¹⁴⁷ De hel werd steevast voorgesteld als het koninkrijk van het vuil waar de duivel heer en meester was.¹⁴⁸ Vergeten we ook niet dat de scherprechter tal van onreine taken vervulde die zijn eerloosheid en marginaliteit verder versterkten en dat de stadsbewoner zich hier ten volste van bewust was. De beul stond niet enkel in om de ontbonden lichamen van criminelen en zelfmoordenaars tentoon te stellen¹⁴⁹ of te begraven¹⁵⁰, maar hij knapte ook andere ‘vuile’ klusjes op zoals het verbranden van zieke dieren¹⁵¹, het doodslaan van honden¹⁵², het onderhoud van de openbare latrines¹⁵³, het toezicht op pestlijders¹⁵⁴, enz. Al zijn nevenactiviteiten hadden stuk voor stuk te maken met het verwijderen van ‘vuil’ en ‘ongewenste elementen’.¹⁵⁵ Dit laatste blijkt ook uit het feit dat de Gentse beul samen met de *Coninc van de moorkinders* instond voor de verjaging van zwakzinnigen uit de stad¹⁵⁶ en dat de Antwerpse beul het toezicht had op de meisjes van plezier in enkele afgebakende gebieden in de stad.¹⁵⁷

1.3 De anonimiteit

Zwijgen is de volmaakste uitdrukking van minachting zei ooit de Ierse schrijver Bernard Shaw (1856-1950).¹⁵⁸ En inderdaad, door iemand verbaal uit te sluiten ontken je diens eigenste bestaan. Men trachtte daarom de beul in het verleden niet enkel te beschimpen door hem negatieve eigenschappen toe te delen of slecht klinkende namen mee te geven, maar ook door hem simpelweg te veronachtzamen en te ignoreren. Kroniekschrijvers bijvoorbeeld, deden flink hun best om de scherprechters naam te verzwijgen in zulke contexten waar het voor ons

¹⁴⁷ A. MANDELBAUM, *The Divine Comedy of Dante Alighieri, Inferno*, Canto 18.114: *This was the place we reached; the ditch beneath held people plunged in excrement that seemed as if it had been poured from human privies.*

¹⁴⁸ H. KLEMETTILÄ, *Op. cit.*, p. 91.

¹⁴⁹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 13 r°, 25 dec. 1520 - 25 dec. 1521: *Den selven van dat hij Coppene metter Snede genoempt oic hier voere in een micke gehangen heeft V s groten.*

¹⁵⁰ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 457v°, 25 dec. 1516 - 25 dec. 1517. De beul begraaft op aanvraag van de dekens van de gilde van de oudeklerenkopers het lijk van de suicidant en gildenlid Jan de Heere na het betalen van een aanzienlijke som aan de schout.

¹⁵¹ F. VAN HEMELRYCK, *Marginalen in de geschiedenis. Over beulen, joden, hoeren, zigeuners en andere zondebokken*, p. 256.

¹⁵² P. CLAEYS, *Le Bourreau de Gand*, p. 130. Uit de stadsrekeningen blijkt dat de Gentse scherprechter Willem Hurtecant tussen 1487-1490 een drieduizendtal honden afslachtte.

¹⁵³ K. STUART, *Defiled trades and social outcasts: honor and ritual pollution in early modern Germany*, p. 71. In 1523 beval de stad Augsburg aan de stadscherprechter Franz Wagner voorzichtig te zijn wanneer hij de publieke latrines ledigde. Hij moest erop letten dat hij de straten niet bevulde met deze onreinigheden. W. SCHEFFKNECHT, *‘Scharfrichter. Vom römischen carnifex bis zum frühneuzeitlichen Staatsdiener’*, p. 126.

¹⁵⁴ V. GRANZOW, *Op. cit.*, p. 98.

¹⁵⁵ A. BLOK, *‘Over de infamie van de scherprechter’*, p. 185.

¹⁵⁶ P. CLAEYS, *Op. cit.*, pp. 126-127.

¹⁵⁷ Voor verdere informatie zie: pp. 59-61.

¹⁵⁸ “*Silence is the most perfect expression of scorn*”.

moderne lezers niet meer dan normaal en relevant lijkt deze persoon te vermelden. In beschrijvingen van terechtstellingen bijvoorbeeld, waar de scherpreechter toch een centrale plaats innam, was de beul vaak een onvermelde actor.¹⁵⁹ Schrijvers noemden de beul niet bij naam tenzij ze niet anders konden dan hem te vermelden, bijvoorbeeld wanneer de terechtstelling mislukte¹⁶⁰, de beul gedood werd¹⁶¹, of een nieuwe terechtstellingwijze werd ingevoerd.¹⁶² De relazen van executies, verminkingen en dergelijke werden telkens opgesteld in passieve vorm, alsof er geen uitvoerder voorhanden was, en waarbij er veel aandacht ging naar de crimineel zelf, naar de spektakelwaarde en omgevingsfactoren, maar amper naar de man die dit alles uitvoerde.¹⁶³ Een voorbeeld uit de vele is de *Chronijck der stadt Antwerpen* waarin notaris Gerard Bertrijn op 7 oktober 1478 schreef: *In't selve jaer, den VIJ^{en} october, wert Jans van Dacken wijff levende ontrent der galgen gedolven, omdatse heuren man hadde doen versmoeren, ende des ander daghs wert Aert van Gheele, die rentmeestere was van de Fakens, gesleypt uyt den Steene tot voor het stadthuys; daer wert hij onthooft, want hij haer boel was ende 't feyt van de moort hadde doen doen, ende wasser niet verre aff, hij wert daernaer buyten op een radt geseth.*¹⁶⁴ Uit deze korte beschrijving komen we veel te weten over het misdrijf dat gepleegd is (moord), over de identiteit van de twee moordenaars (de vrouw van Jan van Dacken en Aert van Gheele), over het beroep van laatstgenoemde (rentmeester), over de relatie tussen de personen (een buitenechtelijke verhouding) en over tal van locaties waar de zaken zich afspeelden (het galgenveld, het Steen). Op geen enkel moment wordt er echter verwezen naar de scherpreechter die nochtans de vrouw begroef, de man uit de gevangenis naar de plaats van terechtstelling sleepte en hem daar eigenhandig onthoofde en daarna het lijk van de moordenaar op een rad te pronk stelde. Al deze handelingen waren het werk van één man, maar de auteur van de kroniek zweeg over hem. Het aanhalen van de beul in kronieken was blijkbaar een taboe, iets waar een gerespecteerde auteur niet over hoorde te schrijven.¹⁶⁵

¹⁵⁹ H. KLEMETTILÄ, *Op. cit.*, p. 93.

¹⁶⁰ *Het Antwerpsch Chronykje*, pp. 25-26.

¹⁶¹ *Kroniek van N. De Weert*, p. 84.

¹⁶² H. KLEMETTILÄ, *Op. cit.*, p. 96. De kroniekschrijver Jean d'Auton vermeldt in zijn kroniek slechts één terechtstelling, betreffende een zekere Demetry Justinian van Génève die in 1507 met een nieuw terechtstellingstoestel werd onthoofd, een soort van guillotine avant la lettre.

¹⁶³ In de *Kroniek van N. De Weert* wordt de functie van beul tweemaal vernoemd (p. 84 en p. 98.), gevolgd door de *Kroniek van Bertrijn* waar de beul viermaal vernoemd wordt (p. 63; p. 69; p. 70 en p. 71.); het *Antwerpsch Chronykje* spant de kroon met zes vermeldingen (p. 5, p. 9, p. 11, p. 17, p. 24 en p. 25). In het *Antwerpsch Chronykje* wordt eenmaal naar de voornaam van de beul verwezen (Mr. Gilleyne), p. 47.

¹⁶⁴ *Kroniek van Bertrijn*, pp. 32-33.

¹⁶⁵ Op elke regel bestaan natuurlijk uitzonderingen. Contemporaine schrijvers die wel relatief veel aandacht besteedden aan de beul waren onder andere Jean de la Roye, Jean Molinet en Philippe de Vigneulles. Cfr. H. KLEMETTILÄ, *Op. cit.*, p. 99-100.

In vergelijking met de kronieken was het stilzwijgen in de juridische teksten nog treffender. De gewoonterechten van Antwerpen legden haarfijn uit welke misdrijven met welke straf bezegeld werden, maar repton met geen woord over de positie van de scherprechter in deze context.¹⁶⁶ Alle essentiële schakels in de rechtspraak en –praktijk, gaande van rechters¹⁶⁷, advocaten, procureurs¹⁶⁸, sergeanten¹⁶⁹ en zelfs cipiers¹⁷⁰ werden allen beschreven en verduidelijkt, maar niet de scherprechter.¹⁷¹ Ook in het werk van toenmalige criminalisten, als Philips Wielant en Willem van de Tanerijen, kwamen verwijzingen naar de beul zelden of nooit voor.¹⁷² De reden voor de overduidelijke afwezigheid in de juridische bronnen was dat de oneervolle beroepsdoder in geen enkel geval mocht geassocieerd worden met de hoge en eervolle *officieren vanden justicie*.¹⁷³ Door over de beul te zwijgen werd in eigen kringen een duidelijk signaal gegeven dat de auteur van het werk zich allerminst leek te vereenzelvigen met die eerloze strafuitvoerder. Een uitzondering vormt het werk van de Brugse jurist Joos De Damhoudere die in zijn *Practycke ende handbouck in criminele zaeken* een hoofdstuk wijdde aan de beul.¹⁷⁴ Het hoofdstuk toont mooi de ambivalente positie die de beul aan het begin van de vroegmoderne periode bekleedde. De Damhoudere beschreef de beul als een onontbeerlijke actor in de strafuitvoering en alleen daar al voor zou de man in de straat meer begrip moeten opbrengen: *want al dat hy doet, doet hy by laste van iusticie ende is daer inne der iusticie dienare ia (naer Sinte Pauwels) den dienaere van Godt*. Aan de andere kant beklagde de auteur zich over het feit dat de meeste beulen schaamteloze bruten waren die hun slachtoffers op de ergst mogelijke manieren behandelden. De bewoording is nu veel minder lovend: *Dat de hangdieven haerlieder selven ende haer officie odieus maken ende*

¹⁶⁶ De beul wordt ook in Brussel in geen enkele bekende wetgevende tekst genoemd. F. VAN HEMELRYCK, *De beul van Brussel en zijn werk*, p. 183.

¹⁶⁷ G. DE LONGE, *Coutumes du pays et duché de Brabant. Quartier d'Anvers, Antiquissimae*, titel 1, art. 1, p. 100: *Inden yersten, de schoutet der stadt van Antwerpen, oft syn stadthou-dere, metten scepenen, moeten alle weken des vridaechs compareren inde Borcht inder hoogher vierscharen ons genadichs heeren*.

¹⁶⁸ G. DE LONGE, *Coutumes du pays et duché de Brabant. Quartier d'Anvers, in Antiquis*, titel 10, p. 484: *den taelsprekere oft advocaet*.

¹⁶⁹ G. DE LONGE, *Coutumes du pays et duché de Brabant. Quartier d'Anvers, Antiquissimae*, titel 1, art. 1, p. 100: *een gesworen sergeant oft colffdragere*.

¹⁷⁰ G. DE LONGE, *Coutumes du pays et duché de Brabant. Quartier d'Anvers, Antiquissimae*, titel 1, art. 18, p. 116: *steenweerdere*

¹⁷¹ Ook in de stedelijk-administratieve bronnen waren vermeldingen betreffende de beul relatief zeldzaam. M. PAGART D'HERMANSART, *Le maître des hautes oeuvres ou bourreau à Saint-Omer*, p. 6 : *Il est vrai que cet officier (le bourreau), bien qu'il fit partie des agents inférieurs de l'administration échevinale, n'est indiqué que rarement sur les registres au renouvellement de la loi et dans ceux des deliberations du Magistrat qui nous restent*.

¹⁷² In het werk van Van de Tanerijen wordt de beul niet vernoemd, in het werk van Wierlant éénmaal en dan nog in een weinig relevante context. J. MONBALLYU, *Filips Wielant. Verzameld werk I. Corte Instructie in materie criminele*, cap. 82, art. 5: *ende het es gheoorlooft doot te slaene by laste ende auctoriteyt van den juge ghelyc als doen de scerprechters, buelen ende hanckdieven*.

¹⁷³ H. KLEMETILÄ, *Op. cit.*, p. 103.

¹⁷⁴ J. DE DAMHOUDERE, *Practycke ende handbouck in criminele zaeken, verchiert met zommeghe schoone figuren en beilde ter materie dienede*, cap. 152, pp. 289-291.

benyt dat compt hier uute dat vele hangdieven huer officien niet en vulcommen met sulcke compassie ende met sulckere mensschelicheit totten patiënten ghelyckt wel behoorde maer zy tracteren dicwils den mesdaedeghen, zij treckense, zij doodense, zij moordense, zij buelense zo irreverentelicke al of zij beesten voor handen hadden. Deze ogenschijnlijke tegenstelling toont hoe (een vertegenwoordiger van) het gezag toch concrete inspanningen deed om de positie van de scherprechters te versterken niettegenstaande de heersende gedachten over en veroordelen ten aanzien van dit beroep.¹⁷⁵

Hoewel de scherprechter steevast vermeld werd in de rekeningen van de markgraaf of schout, deden de rekenplichtige gerechtsofficieren vaak weinig of geen moeite om de scherprechter te vernoemen of er verdere informatie over te verstrekken. Dit is te begrijpen daar de schoutrekeningen in essentie niet voor het brede publiek opgesteld waren, maar enkel bestemd waren voor een ‘select clubje’. Toch was het vooral de naam van de beul die als eerste sneuvelde wanneer er schrijfruimte of dergelijke moest bespaard worden. Een fragment uit de schoutrekening van markgraaf Willem van den Werve over de periode van 25 december 1543 tot 25 december 1544 illustreert deze vaststelling duidelijk. Aerden Hackart en Joris Mertens werden als gezworen dienaars van de stad naar Herentals gestuurd om daar Merten Huygens te doen terechtstellen en brachten als kosten *tsamen voer huere verteerde costen, voer hen, den biechtvaders, scherprechter ende oick voer huer huerpeerde eenendertig schellingen groten in.*¹⁷⁶ Wanneer diezelfde twee dienaars voor een tweede terechtstelling in Herentals uitbetaald worden, klinkt de rekening als volgt: *voer huere huerpeerden ende verteerde costen metten biechtvaders ende andere vander wet ende iusticie aldaer compt op achtendertig schellingen en zes duiten groten.* De benaming ‘scherprechter’ is in de tweede uitgavenpost vervangen door de meer algemene term *andere vander wet ende iusticie.*¹⁷⁷ Misschien waren er nu bij de terechtstelling meerdere gerechtsagenten aanwezig waardoor de schrijver besloot een bredere omschrijving te hanteren maar toch werd de beul niet meer vernoemd. Het besproken voorbeeld illustreert mooi hoe niet de biechtvaders, noch de gezworen stadsdienaars of andere agenten onvermeld bleven, maar wel de beul.

We kunnen uiteindelijk concluderen dat de naamkeuze van de scherprechter vooral was ingegeven vanuit de gekleurde beeldvorming over deze persoon. Een exploratie van de verschillende gebruikte professionele- en persoonsnamen gunt ons daarom een interessante blik op de heersende ideeën, veroordelen en motieven van de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne mens. Het stilzwijgen over de beul in de bronnen is eveneens een tendentius

¹⁷⁵ H. KLEMETILÄ, *Op. cit.*, p. 104.

¹⁷⁶ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 12v° 25 dec. 1543 - 25 dec. 1544.

¹⁷⁷ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 12v-13r° 25 dec. 1543 - 25 dec. 1544.

signaal. Of zoals H. Klemettilä het beeldend verwoordt: *It was through his absence, finally, that the hangman obtained in this context its full negative meaning as a mean, infamous, and ignoble category.*¹⁷⁸

¹⁷⁸ H. KLEMETTILÄ, *Op. cit.*, p. 107.

2 De beul in de maatschappij: een paradox?

*Par un inexplicable paradoxe, la foule,
qui depuis le fond du temps hurle à la
mort, crie vengeance, réclame du sang,
exige 'le chatiment suprême' pour les
coupables, est en même temps hostile au
bourreau.*

JACQUES DELARUE¹⁷⁹

2.1 Tussen slachtoffer en delinquent

Het beroep van beul heeft sinds zijn ontstaan in de dertiende eeuw tot aan het einde van het ancien régime altijd een zeer lage sociale status gekend. De scherprechter werd alom misprezen en geschuwd, sociaal uitgesloten, verbaal en fysiek lastig gevallen en in blinde woede gelyncht. De volgende anekdote illustreert op een evocatieve wijze de diepgewortelde afkeer en haat die de man in de straat tegen de beul koesterde:

Het was 1538 toen Willem van Gryndt, een schoenmaker en gerespecteerd burger na een avondje uit in zijn thuisstad Roermond zijn gelag betaalde en in alle rust de herberg van Laureys Heynsbeich verliet. Op weg naar huis kwam hij Meester Benaert tegen, de scherprechter van de stad, die hem verbolgen toeriep: *Waer wils tu hen, ic hebbe noch met u te scaffen. Zijdijs noch wel indachtich dat ghy mij eens met eender kannen geworpen hebt.* Waarop de beschuldigde snedig antwoordde: *Hebbic nae u geworpen, ic en hebbe u nyet geraect.* De scherprechter, ontzet door zulk nonchalante reactie, repliceerde: *Ghy en moegt my alzoe nyet ontwyken.* Willem gaf de beul meteen lik op stuk en zei: *Ic en hebbe met u nyet te doene.* Opgehitst door de arrogante houding van de schoenmaker trok de beul vervolgens zijn lange mes en verwondde hem aan het hoofd. Ondanks de stevige klap kon de ambachtsman nog net een halve slag draaien *om [zich] te verweren ende [heeft] zijn mes getoogen ende den scerprichtere in zijn lijf gesteken daer af hij gestorven is.* Willem nam snel de benen en werd uiteindelijk gevangen in de vrijheid Antwerpen. Aangezien beide partijen schuld troffen in de

¹⁷⁹ J. DELARUE, *Le métier de bourreau. Du Moyen Age à aujourd'hui*, pp. 29-30.

vechtpartij kwam de burger van Roermond er goedkoop van af. De Antwerpse schout vorderde enkel een boete van vier pond groten.¹⁸⁰

Uit dit fragment blijkt dat de twee straatvechters elkaar al eens eerder ontmoetten en dat het treffen niet zonder gevolg was gebleven. De schoenmaker zou namelijk een kruik naar het hoofd van de Roermondse scherprechter gegooid hebben. Als dit waar is, moeten we ons de vraag stellen waarom de schoenmaker dit deed: ging het om een zoveelste banale caféruzie met een aangeschoten klant¹⁸¹ of was de aanslag een manifestatie van de weerzin tegen de *meester van den zweerde*? Naar de concrete aanleiding voor deze geweldadige opwelling hebben we voorlopig het raden maar desalniettemin blijkt uit tal van andere voorbeelden dat deze casus geen alleenstaand geval vormt: een doorwinterde scherprechter kreeg in zijn turbulente carrière wel eens meer beledigingen of projectielen naar zijn hoofd gesmeten. Verschillende Nederlandse steden waarschuwden hun burgers trouwens om de beul niet lastig te vallen. In 1422 bijvoorbeeld werden de Utrechtenaren aangemaand de stadsbeul niet meer te beledigen of hun kinderen tot gelijk gedrag aan te zetten¹⁸². In Kampen (1477) en in Zwolle (1500) vaardigde het stadsbestuur een verbod uit dat men de beul geenszins mocht besmeuren met slijk.¹⁸³ Een ander voorbeeld getuigt van een nog grotere impertinentie. In 1497 drongen een vijftal poorters de woonst van de Mechelse beul binnen *om den scherprechter te evelen van sinen leven*. Ze sloegen de inboedel kort en klein en bekogelden de beul met stenen.¹⁸⁴

Fysieke bedreigingen waren meestal het resultaat van een mislukte terechtstelling. Als de beul faalde in de terechtstelling hing zijn leven aan een zijden draadje. De mislukking van de terechtstelling keerde de vaste strafrechtelijke rollen om: de beul werd als boeman door het volk vogelvrij verklaard en de misdadiger als slachtoffer in bescherming genomen. Om in de Mechelse context te blijven: in 1513 lukte het een duidelijk aangeschoten beul niet een onthoofding met één slag te voltrekken. De aanwezige menigte was hierdoor zo ontzet dat zij de beul met stenen en stokken afmaakten. De razende massa vond dat ze hiertoe het recht had: *sustineerende dat hen lieden gheoirlooft was des te doene, mitsdat de selve scherprechter ghemest hadde int exerceren ende bedienen van zijnder officie*. Keizer Maximiliaan en zijn kleinzoon Karel zagen zich in de nasleep van het gebeuren dan ook verplicht een algemene scherprechtervrede (6 april 1513) af te kondigen om de veiligheid van toekomstige

¹⁸⁰ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 371v^o-372r^o, 25 dec. 1540 - 25 dec. 1541.

¹⁸¹ F. PRIMIS, 'Antwerpiensia', deel 20, p. 229. Loyken composeert in 1498 voor 10 schellingen omdat hij heeft *gesmeten der weerdinne daer hy sat ende dranck, met zynder voist*.

¹⁸² M. PAGHART-D'HERMANDSART, *Le maître des hautes œuvres ou bourrea à Sint-Omer*, p. 25.

¹⁸³ P. SPIERENBURG, *Op. cit.*, p. 18.

¹⁸⁴ L-T. MAES, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht*, p. 60.

scherprechters te vrijwaren.¹⁸⁵ Tien jaar later, in 1523, moesten de Brusselse amman en zijn dienaren de scherprechter uit de klauwen van de opgewonden massa redden, toen hij met stenen belaagd werd. Hoewel de wethouders alles in het werk stelden om de woedende menigte te kalmeren en iedereen beval te vertrekken, bleef het Brusselse schorriemorrie nog vier uur ter plaatse roepen en schelden.¹⁸⁶ Droegen de Antwerpenaren eenzelfde antipathie ten opzichte van hun beul? Het antwoord is volmondig ja. Het lijkt er zelfs op dat de houding ten aanzien van de Antwerpse beul nog een heel stuk negatiever was. Het was voor een Antwerpse beul bovendien een gelukzalige dood om in bed te kunnen sterven.¹⁸⁷

De Mechelse en Brusselse lynchpartij waren zeker niet de eerste in hun soort. Op 8 juli 1508 was op het gevreesde galgenveld van Antwerpen de onthoofding van een misdadiger gepland. Maar omdat de scherprechter *noyt [een] man gerecht*¹⁸⁸ had, deed hij *sijn exploit qualijk*¹⁸⁹ en werd hij *van de kinderen doot met steenen geworpen*¹⁹⁰ zodat hij uiteindelijk *eer doot [was] dan den misdadigen*.¹⁹¹ De executie had door het schromelijke falen immers alle legitimiteit verloren. Een kroniek meldt zelfs dat *den misdadigen* niet alleen *qualick gerecht* maar ook *jammerlijck vermoort* was, wat voor de auteur dan weer reden genoeg bleek om de beul te stenigen.¹⁹² Het stuntelige optreden van de beul was dus geheel te wijten aan het feit dat het zijn eerste terechtstelling betrof, een proefstuk dat faliekant afliep. Spijtig genoeg moest hij het mislukte ‘proefstuk’ met zijn eigen leven bekopen. De kronieken vertellen bovendien dat de ongelukkige scherprechter, die vóór de betrekking van hangman als schoenmakersgezel aan de kost kwam, achteraf *door een schoenmaeckerssone op den rechtberg den hals affgesneden [wirdt]*¹⁹³. Hij had namelijk het ambacht waartoe hij tevoren behoorde te zeer tot schande gemaakt. Een frappante gelijkenis met de vorige casussen is dat ook hier de beul de dood vond door (publieke) steniging. De belagers vonden het namelijk te schandelijk om de beul eigenhandig om het leven te brengen.¹⁹⁴ De daders van de brutale

¹⁸⁵ Ibid., p. 61; P. CLAEYS, *Op. cit.*, p. 14.

¹⁸⁶ F. VAN HEMELRYCK, ‘*De beul van Brussel en zijn werk*’, p. 185.

¹⁸⁷ We zullen alle ongeregelheden chronologisch rangschikken opdat zo een beter overzicht mogelijk is. De agressie ten opzichte van de beul was een Europees fenomeen, voor meer voorbeelden zie: P. SPIERENBURG, *Op. cit.*, pp. 14-15.

¹⁸⁸ S.A.A., ANONIEM, XVIIe eeuw, *Boeck der tijden of die Chronike van Nederlant etc., van Adams tijden totten jaere 1550, PK 103, fol. 149r°*; *Kroniek van De Weert, p. 84: dat jammer was; want het was syn ierste [terechtstelling]*.

¹⁸⁹ S.A.A., *Verhoeven Vincent, XVIe eeuw, Seer oude geschiedenissen tot Antwerpen voorgevallen*, PK 101, fol. 18v°.

¹⁹⁰ *Het Antwerpsch Chroniekje*, p. 5.

¹⁹¹ *Kroniek van N. De Weert*, p. 84.

¹⁹² S.A.A., *Boeck der tijden of die Chronike van Nederlant etc., van Adams tijden totten jaere 1550, PK 103, fol. 149r°*.

¹⁹³ *Kroniek van Bertijn*, p. 63.

¹⁹⁴ Over het schandelijke contact met de beul zal verder nog uitgewijd worden.

afslachting waren volgens de verhalende bronnen ‘onschuldige’ kinderen. Het kwam meer voor dat kinderen een beul aanvielen. Drie maanden na de besproken feiten, op 7 oktober 1508, werd één van de doodslagers gevat. Hij kwam er met een lichte straf vanaf: hij moest enkel een bedevaart naar Wilsnack ondernemen.¹⁹⁵

Zes jaar later, op 22 augustus 1516, kwam de Antwerpse scherprechter van dienst, Jan Herdebol, eveneens op onnatuurlijke wijze te overlijden. *Nader poortclocken*¹⁹⁶ werd de scherprechter *opten Werf ... by diversen scipperen, bootgesellen oft anderen aenveert, gequetst, ghewont ende voorts levende inder Schelt geworpen ende verdronken*. De daders waren bij het gerecht nobele onbekenden en daarom vaardigde het stadsbestuur de dag erop een gebod uit waarin ooggetuigen werden opgeroepen binnen de drie dagen de namen van de geweldenaars te onthullen *opte correctie als de principael mesdadige bijde heere ende bijder stadt gecorrigeert te worden*. Indien ze de eersten waren die informatie aanbrachten, dan kregen ze een supplementaire beloning van tien rijns gulden. Als een van de kwaaddoeners zelf getuigde, werd hij gedispenseerd van alle beschuldigingen *behoudelick dat hij sal moeten noemen sijnen medemisdadigen*.¹⁹⁷ Of de schuldigen daadwerkelijk gevat werden is ons niet bekend, maar gezien de kleine pakkans in de vroegmoderne periode vermoeden we van niet.

In 1518 moest de Antwerpse scherprechter vele malen met zijn executiezwaard uithalen, maar slaagde er toch niet in het geknevelde slachtoffer, een schipper, terecht te stellen. De zwaargewonde schipper kon ontsnappen naar een nabijgelegen kapel, vanwaar hij in alle ijl werd overgebracht naar het Hof van Berchem. Daar overleed hij drie dagen later.¹⁹⁸ Gaan we uit van de veronderstelling dat deze fnuikende terechtstelling foutief gedateerd werd door de kroniekschrijvers en plaatsen we ze twee jaar vroeger, dan zou deze gebeurtenis een verklaring kunnen vormen voor de dood van wijlen Jan Herdebol. Ten slotte was de brutaal vermoorde misdadiger een schipper. Dit zou dan kunnen verklaren waarom de beul in de zomer van 1516 de haat van de schippers op zijn nek haalde en door deze beroepsklasse gewelddadig gemolesteerd werd. Deze denkpiste is uiteraard geheel vrijblijvend en voor menige kritiek vatbaar.

Het beroep van beul bleef in de jaren die daarop volgden een netelige kwestie. Een gebod van 22 augustus 1523 maakte nauwgezet duidelijk hoe *dagelijckx den scherprechter des stadt oploop gedaen wordt zoe int executien van zijnder officien soe oick buyten*

¹⁹⁵ J. VAN HERWAARDEN, *Opgelegde bedevaarten*, p. 207.

¹⁹⁶ In 1465 deed burgemeester Jan Pot een klok instellen die bij het openen en sluiten van de stadspoorten, dus éénmaal s' ochtends en éénmaal 's avonds moest luiden. F. H. MERTENS, *Geschiedenis van Antwerpen*, deel 3, p. 354

¹⁹⁷ S.A.A., *Gebodboeken*, PK 914, 72v° (24 aug. 1418).

¹⁹⁸ *Kroniek van Bertijn*, p. 69.; *Het Antwerpsch Chroniekje*, p. 9; zie ook deel IV: De straffen, 1.6. onthoofding.

d'executien. De stedelijke autoriteiten traden streng op en bevelen *dat van nu voirdane nyemandt wie hij, zij, out oft jonck, man oft kinderen den zelven scherprechtere enighen oploop en doen met woerden oft met werken int exploiteren van sijnder officien oft daer buyten*.¹⁹⁹ De daaropvolgende jaren worden gekenmerkt door een reeks van gebrekkige terechtstellingen. Onhandigheid bij het uitvoeren van het vonnis was dikwijls het gevolg van een gebrek aan zelfvertrouwen of technische 'kennis van zaken' (*supra*). Bovendien beschikte de beul in vergelijking met andere beroepen slechts over een beperkte handelingsvrijheid. Een directe sociale controle, door de aanwezigheid van opdrachtgevers en toeschouwers, impliceerde onmiddellijke en verre gaande sancties bij elk falen van de scherprechter.²⁰⁰ Komt daar bij dat de beul om de zenuwen te bedaren wel eens naar het glas durfde grijpen en we hebben een explosieve cocktail die bij een minste fout kon uitmonden in een publiek bloedbad.²⁰¹ Een voorbeeld: op 17 november 1525 vielen scherprechter en misdadiger gezamenlijk door het schavot. De beul was namelijk de brandstapel opgeklommen om het vuur aan te blazen waardoor de stelling het begaf onder het gezamenlijke gewicht. Het gepeupel was hierdoor zo ontstemd dat ze de scherprechter dreigend toeschreeuwden: *slaet doot, slaet doot!* De beul, overgekomen van Mechelen, moest gewond de terechtstellingplaats ontvluchten. De veroordeelde werd bevrijd en in veiligheid gebracht.²⁰² Twee jaar later maakten de schoutrekeningen melding van een volgende mislukte terechtstelling. In tegenstelling tot de heerlijkheid Mechelen waar de beul bij elke aarzeling of fout alle aanspraak op buitengewone vergoeding verloor, kreeg de Antwerpse beul toch nog een vergoeding van acht stuivers voor *die vacatien van eenen dage van eenen persoen die den scerprichter faelde*.²⁰³

1529 was een uitermate bewogen jaar voor de Antwerpse scherprechter in functie. Na een weinig gesmaakte terechtstelling achtervolgden enkele boze toeschouwers de beul tot aan de Sint-Joriskerk. Dat de scherprechter juist een kerk opzocht om schutting te zoeken was niet vreemd. Sinds eeuwen vormden kerkgebouwen een veilige haven voor iedereen die bescherming zocht.²⁰⁴ In tijden van oproer of oorlog zochten mensen onderdak in de stenen

¹⁹⁹ S.A.A., *Gebodboeken*, PK 914, 109r° (22 aug. 1423).

²⁰⁰ C. L. KRUIHOF, 'De beul als paria: Een historisch-sociologische aantekening', p. 65.

²⁰¹ Zie voor voorbeelden van drankzucht van de beul het hoofdstuk over onthoofding.

²⁰² *Het Antwerpsch Chroniekje*, pp. 25-26.

²⁰³ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 123v°, 25 dec. 1527 - 25 dec. 1528. ; L-T MAES, *Op. cit.*, p. 58.

²⁰⁴ Het kerkasiel strekte zich gewoonlijk uit tot op een zekere afstand rondom de gewijde gebouwen. Naarmate het vorstelijke gezag toenam, begon men al vlug de negatieve kanten van het asiel in te zien, namelijk dat het een aantrekkingspool vormde voor allerlei geboefte. Daarom liet Filips de Goede op 14 juli 1435 een gebod uitvaardigen dat vluchtelingen niet langer dan drie dagen in de kloosters mochten vertoeven. Dit charter werd bevestigd door een pauselijke bul van 31 juli 1459 en herbevestigd door de bisschop van Kamerrijk op 8

kerken maar ook lieden met minder integere bedoelingen maakten handig gebruik van de versterkte ‘huizen van God’. Zo vluchtten twee gebroeders uit Lier, Woyten en Steven van Pulle, naar de kerk van Westmalle nadat ze een zekere Jan Brant van Zoersel met *daggen ende met staven* om het leven gebracht hadden. Waar ze niet op rekenden was dat de kerk *belegen wert vanden scoutete van Santhoven ende metten lieden van drien dorpen te wetene metten lieden van Westmalle, van Oestmalle ende van Suersele omme die voirseide gesellen dair op te versmachten*. De schrandere wethouders hadden blijkbaar op de stappen van de twee boeven geanticipeerd en hen *met subtielheden* in de val gelokt.²⁰⁵ Uit de bekentenissen van de gevangen Wouter van Pulle bleek bovendien dat hij nog meer geweldplegingen op zijn kerfstok had. Niet enkel had hij Jan Brant neergestoken, maar hij had *in voirleden tijden* ook de broer van zijn laatste slachtoffer doodgeslagen. De repetitieve aard van de misdaad deed de markgraaf dan ook beslissen om Woyten met het zwaard te rechten. Zijn broer, die verder een schone lei had, kreeg genade.²⁰⁶ Maar nu terug naar 1529. Toen het stadsbestuur ter oren kwam dat de scherprechter in uiterste nood verkeerde en zich schuil hield in een gewijde plaats, vaardigden ze meteen het verbod dat *alle de ghene die als nu ter zaken als voere opt kerckhof oft inde kercke van Sint Joris zijn ter stont van daer vertrecken opte pene ende verbeurte van live ende goede*. Bovendien werden de bepalingen uit het verbod van 1523 herhaald, te weten dat men de beul en de andere gerechtsofficieren in de uitvoering van hun ambt niet mocht schaden met woorden of daden.²⁰⁷ Een week na het geweldadige voorval vroegen de stedelijke machthebbers ten strengste aan *alle deghene die gesien hebben ende wel weten wie dat deghene zijn die nu onlancx geleden den scherprechtere ter zaken van zijnder executien oloop gedaen hebben opte straten ende oick in Sint Joris kercke* dat zij zich binnen de veertien dagen zouden wenden tot de stadsbestuurders en de namen van de schuldigen zouden opbiechten. De voorwaarden voor de getuigenis waren dezelfde als in 1516 bij de moord op Jan Herdebol, maar met het verschil dat er deze keer geen beloning werd uitgereikt.²⁰⁸ Het verbod van 17 april 1529 kende blijkbaar weinig gevolg want het moest op 29 mei nogmaals bekrachtigd worden: *dat nyemant wie hij is hem en vordere noch en pyne den scherprechtere in d’executie van den gecondempneerden quaetdoenderen ende*

augustus van datzelfde jaar. F.H. MERTENS, *Geschiedenis van Antwerpen*, deel 3, pp. 445-446 en R. C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen*, pp. 62-63.

²⁰⁵ Uit een rekening voorgelegd aan de heren van de Rekenkamer blijkt dat de belegeraars de kerk drie dagen en twee nachten belegerd hielden. Voor het bier en brood tijdens de bezetting rekende twee herbergiers 57 groten vlaams aan. A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12974 fol. 108r°, 19 dec. 1405 - 11 juli 1406.

²⁰⁶ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12974 fol. 105v-106r°, 19 dec. 1405 - 11 juli 1406; soms lukte het voortvluchtige criminelen wel om kerkelijke immuniteit te verwerven in een Antwerpse kerk. F. PRIMIS, ‘*Antwerpiensia*’, deel 9, p. 50.

²⁰⁷ S.A.A., *Gebodboeken*, PK 914, fol. 141r° (17 april 1529).

²⁰⁸ *Ibid.* (24 april 1529).

*malefacteuren het zij voir oft na d'executie, letsel, moeyte noch oloop te doen, in woerden noch in wercken, en worpen en slaen, smijten, noch gheenissins hem daer inne en turberen.*²⁰⁹

De voortdurende pesterijen, het fysieke geweld en de constante druk werden sommige scherprechters op den duur te veel. In 1533-1534 betaalde de Antwerpse schout een boodschapper twee pond, vijftien schellingen om *te doen vernemen naden scerprichtere die wechgelopen was soe te Thienen, Bruessel, Tricht ende elders om den selven weeder te hebben ende want hij hem nyet en heeft connen gecrijgen heeft, moeten vernemen nae eenen anderen.*²¹⁰ Hierdoor was Willem van den Werve het volgende jaar gehouden vier pond, vijf schellingen af te rekenen *omme te Loeven, Thienen, in Vlaenderen, Hollant, Tricht ende tot s'Hertogenbossche te seyndene omme te crygene eenen goeden scerprichtere.*²¹¹ Niet enkel in Antwerpen koos de scherprechter heimelijk het hazenpad, ook andere steden hadden te kampen met het probleem. Zoals in Antwerpen, in 1534, liep dat jaar ook de Leuvense scherprechter weg. Aangezien er juist een terechtstelling van beurzensnijders diende plaats te vinden, zond de Leuvense meier een bode naar Antwerpen, Mechelen, Tienen en Brussel. In Brussel vond hij een kandidaat die kon overkomen om de drie beurzensnijders op te hangen.²¹² Na op 18 augustus 1512 een eed gezworen te hebben, verdween de Atrechtse beul Eloy Dumez spoorloos uit de stad.²¹³ Toen Martin Petit in 1456 Jehan Blondel²¹⁴ verving als scherprechter van St.-Omaars moest hij ondermeer beloven de stad niet te zullen verlaten zonder de toestemming van het schepenbestuur.²¹⁵ In Atrecht bestond eenzelfde regeling.²¹⁶ In 1537-1538 herhaalde de geschiedenis zich. Een bode werd uitgezonden *om eenen scerprichtere van Bergen opten Zoom te gecrijgene ... bij gebreke dat t'Antwerpen egheene scherprichtere en was.*²¹⁷ Dat de beul het in die periode echt niet gemakkelijk had en voor zijn veiligheid vreesde, blijkt tevens uit de rekening van het jaar daarop waarin vier pond, veertien schellingen en een duit wordt ingeschreven *want van noode was den scherprichter te doen leyden om hem sijn lijf te versekeren.*²¹⁸

Om begrijpelijke redenen was het niet gemakkelijk om voor het werk van beul de nodige geschikte kandidaten te vinden. De beul mocht immers geen scrupules bezitten. Hij

²⁰⁹ S.A.A., *Gebodboeken*, PK 914, fol. 142r^o (29 mei 1529).

²¹⁰ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 262v^o, 25 dec. 1533 - 25 dec. 1534.

²¹¹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 272v^o, 25 dec. 1534 - 25 dec. 1535.

²¹² P. VOLLENBERGH, *De beul van Leuven*, p. 45.

²¹³ A. DE CARDEVACQUE, *Le Bourreau à Arras*, p. 16.

²¹⁴ Jehan Blondel trok naar Vlaanderen waar hij vanaf 1457 zowel in Gent als Brugge de functie van beul ging betrekken. In de periode 1447-48 had hij al gediend in Gent. Cfr. E. LERNO, *De beulen van Gent en Brugge gedurende de Bourgondische periode*, pp. 18-19, p. 23, p. 25 en p. 27.

²¹⁵ M. PAGART D'HERMANSART, *Le maître des hautes oeuvres ou bourreau à Saint-Omer*, p. 17.

²¹⁶ A. DE CARDEVACQUE, *Art. cit.*, p. 16.

²¹⁷ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 335r^o, 25 dec. 1537 - 25 dec. 1538.

²¹⁸ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 351r^o, 25 dec. 1538 - 25 dec. 1539.

moest zonder veel nadenken het bloedige werk kunnen afmaken en bereid zijn de meest vuile en schandelijke taken uit te voeren. Om elke vorm van wreedheid te vermijden moest de beul te allen tijde twee elementaire normen respecteren namelijk een technische perfectie en emotionele neutraliteit.²¹⁹ Zoals boven gezien kon het schorten aan deze twee fundamentele regels voor de scherprechter nefaste gevolgen hebben. De gevaren van het beroep en de lage professionele waardering zorgden ervoor dat vacatures soms maandenlang bleven openstaan. Toen de Brusselse beul in 1507 plots overleed, moest de stad het anderhalve maand stellen zonder beul en voortdurend een beroep doen op vreemde scherprechters.²²⁰ Dit was niet anders voor Antwerpen. Toen daar in 1521 de officiële scherprechter, Anthonis, ziek viel moest men een *vremptden scaerprichtere ... buyten haelen* om Janne Bellaert en Wouteren den Popmakere pijnlijk te ondervragen en verschillende ketterse boeken op de Grote Markt te verbranden.²²¹ Ook wanneer een scherprechter heimelijk zijn biezen pakte, moesten de steden op zoek naar een nieuwe kandidaat (*supra*). Maar de rollen konden ook omkeren. In 1481 verving de Antwerpse scherprechter Kerstiaen de beul van Gent en kreeg voor de verschillende folteringen en executies twee pond, twee schellingen en acht duiten.²²² Doorgaans voltrok de beul van Gent de vonnissen in het Waasland, maar het kwam ook voor dat de beul van Antwerpen werd opgeroepen om over de Schelde executies te voltrekken of verdachten aan de pijnbank te onderwerpen. Vanaf de veertiende tot het begin van de zestiende eeuw blijkt dit zelfs een courante praktijk geweest te zijn.²²³ Na 1515 werd in de Wase baljuwrekeningen echter geen melding meer gemaakt van het feit dat de beul naar Antwerpen kwam. De reden hiervoor zal verder vermeld worden.²²⁴

Indien er geen beul voorhanden was, ging men eerst aankloppen bij een zusterstad. Maar als dit geen resultaat opleverde kon ook een bedelaar of vagant ertoe gedwongen worden de functie op zich te nemen.²²⁵ Het kwam ook voor dat een terdoodveroordeelde gratie kreeg op voorwaarde dat hij andere misdadigers terechtstelde en achteraf beul bleef.

²¹⁹ C. L. KRUIHOF, *Art. cit.*, p. 63.

²²⁰ F. VAN HEMELRYCK, *Op. cit.*, p. 260.

²²¹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 27 r° 25 dec. 1521- 25 dec. 1522.

²²² P. CLAEYS, *Le Bourreau de Gand*, p. 18.

²²³ In 1458 wordt Jehan Vander Beken gevangen in Tielrode en overgebracht naar het kasteel van Rupelmonde. Daar wordt hij gehangen door de beul van Antwerpen. In 1398-1399 maken zowel de Gentse als de Antwerpse beul hun opwachting, die van Antwerpen voor de ondervraging van de verdachte en de Gentse beul voor de executie. In de vijftiende eeuw voerde de Antwerpse beul met zekerheid zeven vonnissen uit in het Waasland en éénmaal in Hulst en Axel. Cfr. E. LERNO, *de beulen van Gent en Brugge gedurende de Bourgondische periode*, pp. 38-39.

²²⁴ H. MAGHERMAN, *Criminaliteit in de keure van het Land van Waas in de 15de en 16de eeuw. Een onderzoek gesteund op baljuwsrekeningen*, p. 47.

²²⁵ H. KLEMETILLÄ, *Epitomes of evil*, p. 38. De statuten van Caux (1450) schreven voor dat indien de beul geen assistenten kon vinden hij mocht *requérir bouchers ou tueurs d'aucunes bastes pour l'office de valts quand iceux manqueront et si aucunes s'y refusent le bailly les fera fouetter ès carrefours de la ville*.

Het prangende gebrek aan kandidaten speelde hier ongetwijfeld een rol. Pieter van Acken voerde in de jaren 1431-1440 de doodvonnissen uit in Gent en was op verdenking van diefstal²²⁶ in 1431 nog zelf op de rooster gelegd.²²⁷ In Zutphen werd een van verraad beschuldigde voetknecht dagenlang opgesloten. Toen hij tot ieders tevredenheid een moordenaar onthoofde, werd hij definitief als hangman aangenomen. Ook in Utrecht werd in 1521 een moordenaar als scherprechter aangesteld²²⁸. De eerste beulen waren nog erg onervaren.

Professionele vereisten als koelbloedigheid, meedogenloosheid en een forse lichaamskracht maakten dat verscheidene beulen vaak zelf geweldadige figuren waren.²²⁹ Beulen raakten niet zelden betrokken bij een robbertje vechten, soms met dodelijke afloop, of ontsnapten, zoals we boven gezien hebben, op het nippertje aan een aanslag. Ook de beulen van Antwerpen waren niet vies van een portie geweld. De Gentse baljuwsrekening van 1 augustus 1514 - 25 maart 1515 vermeldt dat de Antwerpse beul in het Waasland vervangen werd door de Gentse *a cause que l' executeur d'Anvers nosoit venir pour doute d'un homicide qu'il avoit commis*.²³⁰ Meteen ook de reden waarom vanaf deze periode de beul daar geen vonnissen meer voltrok. In 1544 werd de Antwerpse beul, Meester Geleyn, verdacht van een moord in de Keizerstraat, maar omdat zich bij de *purgie criminele* geen aanklagers aanboden of durfden aanbieden werd de beul van alle beschuldigingen vrijgesproken.²³¹ Op 4 mei 1552 werd op de Grote Markt *eenen dienaer gerecht van der stadt, genaempt Caryn, van Mr Gilleyen compere*. De beulsknecht had in de Reyndersstraat iemand doodgestoken *ende die borgers vingen hem opt feyt opte vlasmert*.²³² Op 16 januari 1565 viel uiteindelijk ook Geleyn door de mand en werd ter dood veroordeeld omdat hij *met diversche dieven aenggehouden heeft, ende oock diversche dootslaeghen gecommiteert, ende oock meer andere enorme feyten soo van drygementen als violentien gecommiteert heeft*.²³³ 's Ander-

²²⁶ P. SPIERENBURG, *Op. cit.*, p. 27: *the recruitment of criminals as hangman shows that the office is not yet institutionalized*.

²²⁷ Ook diens opvolger Charles Dierman was mogelijk een misdadiger daar hij tweemaal op de pijnbank gelegd werd waarvan éénmaal op betichting van roof. Cfr. E. LERNO, *Op. cit.*, pp. 17-18.

²²⁸ F. VAN HEMELRYCK, *Op. cit.*, p. 260.

²²⁹ F. DE WITT-HUBERTS, *De beul en zijn werk*, p. 193. De auteur noemt de scherprechter 'een man met zenuwen van staal, hardvochtig en onverschillig, gevoelloos en bloeddorstig'.

²³⁰ H. MAGHERMAN, *Op. cit.*, p. 45.

²³¹ Achte iemand zich ongegrond beschuldigd van een misdrijf dan kon de beschuldigde drie opeenvolgende vrijdagen vrij in de hoge vierschaar voor schout en wethouders verschijnen en zich verweren tegen allen die hem het vergrijp aanwreven. Verscheen er de eerste vrijdag, na vier tellen, niemand om hem aan te klagen dan had de betrokkene zijn eerste verstek of *défaut*. Verscheen er na drie keer geen aanklager dan vroeg de advocaat van de beklagde dat de comparant ten eeuwige dage 'gepurgeerd' zou mogen zijn van het delict. Cfr. M. MEEUWIS, *De Vierschaar*, pp. 74-75 en P. GENARD, *Anvers à travers les ages*, pp. 276-277.

²³² *Het Antwerpsch Chroniekje*, p. 47.

²³³ S.A.A., *F. Verachter, de scherprechter van Antwerpen*, PK 2959, fol. 9r^o. Uit een bundel getuigenverklaringen blijkt duidelijk het gewelddadige karakter van de scherprechter. Geleyn zou een poging

daags werd meester Geleyn op de Meirbrug door zijn confrater uit Brussel onthoofd. De kroniek van Bertrijn beschrijft hoe de Antwerpse scherpreechter *op de stellagie synde, synen compere van Bruessel, leerde hoe hij eenen misdadighen moet knevelen oft binden om dat hy hem den slach nyet en soude ontsinken, ende alsoo hem nyet en soude doen missen.*²³⁴ Aan de vermeende reactie van Geleyn moeten we echter niet teveel ‘historisch’ geloof hechten. Het thema van de beul die bij zijn eigen terechtstelling de collega hooghartig de knepen van het vak leerde, was een populair en vaak wederkerend thema in de stedelijke literatuur.²³⁵ In de andere steden in de Zuidelijke Nederlanden gedroegen de scherpreechters zich evenzeer misdadig. In 1520 zat de Leuvense scherpreechter Jacob zesendertig dagen in de gevangenis omdat hij *onder wege Thienen eenen man zijn rock soude afgenomen hebben.*²³⁶ De Gentse scherpreechter Pieter Luthins werd op 24 maart 1456 als straatrover onthoofd en op een rad gelegd.²³⁷ Na de dood van de Brusselse scherpreechter zou het ambt normaal overgaan op zijn zoon maar deze zat wegens een doodslag in de gevangenis. Een paar maanden later zette de zoon van de overleden scherpreechter het werk van zijn vader toch verder. In 1542 deed Brussel beroep op de Nijvelse scherpreechter omdat de eigen wegens een doodslag *absent* was. In 1536 stond de beul van Mechelen terecht voor een brandstichting in een hoeve van de procureur-generaal.²³⁸ Het volgende jaar moest de beul van Atrecht zijn functie neerleggen omdat hij beschuldigd was van een moord in de stad.²³⁹

Het is veelbetekend dat de delicten waaraan de verschillende beulen zich schuldig maakten veelal gewelddaden waren. Het kenmerkt allicht de brute kracht en geestesgesteldheid van een figuur die door alles en iedereen verguisd werd.²⁴⁰ Op de vraag in hoeverre de betrokkenheid bij zulke kwalijke incidenten ook iets zegt over de persoonlijke integriteit van deze driftkop valt moeilijk te antwoorden. In de herfsttij der middeleeuwen

ondernomen hebben om een vrouw bij de Sint-Jorispoort te verkrachten, had in een herberg zijn zwaard getrokken tegen zijn Mechelse collega Jacob Perne en sloeg met zes drinkebroers een zekere Cornelis dood nadat deze zich negatief had uitgelaten tegenover de scherpreechter. Meester Geleyn zou zelfs tot driemaal toe een dief of dievegge een strop om de hals geworpen hebben en de ongelukkige vervolgens gewurgd hebben waarna hij een omstander betaalde om het lijk in de vesten te dumpen. Cfr. V. GRANZOW, *Al dieven, al schelmen?*, p. 31-32.

²³⁴ CH. LAENENS, *De geschiedenis van het Antwerps gerecht*, p. 186.

²³⁵ Capeluche, de beul van Parijs, zou een leidende rol gespeeld hebben bij de straatrellen van 1418 waarbij Bourgondische reischoppers vermeende aanhangers van de Armagnacs op straat en in de gevangnissen afslachtten. Voor zijn twijfelachtige rol in de oproer werd Capeluche ter dood veroordeeld. Een kroniek vertelt de manier waarop de beul zijn dood onderging: *Et [Capeluche] ordonna le bourreau au nouveau la manière comment il devait couper tête, et fut délié et ordonna le tronchet pour son cou et pour sa face, et ôta du bois au bout de la doloire et à son coustel, tout ainsi comme s'il voulait faire ledit office à un autre.* Cfr. H. KLEMETILLÄ, *Epitomes of evil*, p. 272.

²³⁶ P. VOLLENBERGH, *Op. cit.*, p. 61.

²³⁷ E. LERNO, *Op. cit.*, p. 19.

²³⁸ T-H. MAES, *Op. cit.*, p. 60.

²³⁹ A. DE CARDEVACQUE, *Art. cit.*, p. 19

²⁴⁰ F. VAN HEMELRYCK, *Marginalen in de geschiedenis*, p. 260.

lagen het aantal doodslagen namelijk nog bijzonder hoog en was er nog geen grote gevoeligheid voor geweldplegingen en onrecht. Op jaarmarkten en in kroegen kwam het vaak tot een handgemeen waarbij een paar zonet tientallen vechters betrokken raakten.²⁴¹ Bovendien droeg iedereen wapens waardoor een banale situatie vaak een noodlottige afloop kende.²⁴² Aangezien scherprechters voornamelijk uit de lage sociale klassen gerekruteerd werden en in hun beroepsuitoefening met mensen van uiteenlopend allooi in aanraking kwamen, waren ze allicht vlugger geneigd misdadige milieus op te zoeken. Bijkomende taken als het toezicht op de prostituees en kansspelen zullen deze tendens enkel maar versterkt hebben. Maar eenvoudigweg zeggen dat elke beul een brute geweldenaar was, lijkt ons een stap te ver. In de overgang van de late middeleeuwen naar de nieuwe tijden ontstond langzaamaan een kentering naar meer sociale disciplineren. Hierdoor ging de overheid strengere voorschriften opleggen aan de ambtenaren die op hun loonlijst stonden. Openbare ambtenaren die de wet zelf overtraden, konden immers moeilijk als voorbeeld van ‘goed en rechtvaardig bestuur’ fungeren en tastten zo de autoriteit van de gevestigde macht aan. Daarom werden ook scherprechters door deze verstrengde gedragsregels getroffen. Waar in de loop van de vijftiende eeuw het gewelddadige optreden van de scherprechter nog enigszins gedoogd werd, is de repressie hiertegen medio zestiende eeuw des te strenger. In dit opzicht moeten we de vervolging van Geleyn Herret verstaan. De houding ten opzichte van de scherprechter sluit mooi aan bij de verdere professionalisering en institutionalisering van het beroep en de algemene sociale beweging waarbij de overheden streefden naar minder publiek geweld en de kwalen steeds meer naar de huiskamer trachtten te verjagen (privatisering van het geweld).²⁴³

2.2 Paria in de maatschappij

De negatieve houding tegenover de beul betrof niet alleen zijn beroep als scherprechter maar ging veel verder. Het voornoemde gebod van 1523 alludeert hier op door te stellen dat de beul niet enkel tijdens de terechtstellingen maar *oick buyten d’executien... oploop gedaen*

²⁴¹ F. PRIMIS, ‘*Antwerpiensia*’, deel 9, p. 83. De schoutrekening van 1414 getuigt: *Van Lamwouter Ymmenssone, Herman Sanders ende Heinken de Clerc, die quamen op een karmisse tot Wilmerdonc ende dair si ghinghen danssene en royende, quam een Lemmaert Arndt Lemmersone van Wilmerdonc ende royende de voorseide Lamwouters Ymmenssone te na, so dat si dair om ghescil hadde ende woerde, ende liepen deen den anderen op met bloten messen.*

²⁴² F. VAN HEMELRYCK, *Op. cit.*, pp. 139-140.

²⁴³ Maarten van Dijck bracht in zijn doctoraatsonderzoek naar het geweldspatroon in de Brabantse steden de stelling naar voor dat de verstedelijking aan de basis ligt van de daling van geweld. Cfr. M. VAN DYCK, *De pacificering van de Europese samenleving. Repressie, gedragspatronen en verstedelijking in Brabant tijdens de lange zestiende eeuw*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, 2007.

wordt.²⁴⁴ Ook in de alledaagse omgang was de eerloosheid, schande en minderwaardigheid duidelijk voelbaar. In zijn werk *Van de grootdadigheyt der breedvermaerde regeringhe van de stad Brugge* prijst de jurist Joos de Damhoudere de gematigdheid, ernst en godsvrucht van meester Wissel Geerts in zijn thuisstad Brugge. Hij stelt hem voor als een voorbeeldige scherprechter en verzekert indien alle andere beulen hem zouden navolgen *zij en souden in dien haet des gemeyn volcks soo lichtlyck niet vervallen*.²⁴⁵ Niet alleen de beul zelf, maar ook zijn kinderen en vrouw waren veelvuldig het slachtoffer van misprijzen. De verachting voor hen bleek onder meer uit de aanvraag van Barbe Tillenbourg, de weduwe van de Brusselse beul, die in 1770 ten einde raad een pensioen aanvroeg om haar kinderen te kunnen opvoeden. Ze beschreef haar levenssituatie als *d'autant plus triste que ces enfants seront le mépris des autres hommes*.²⁴⁶ Als zijn vrouw zwanger was, slaagde de beul er tevens zelden in een bereidwillige vroedvrouw te vinden.²⁴⁷ Zijn kinderen traden wel eens in het minder stichtende voetpad van hun vader. We hebben al gezien dat Peter de Visch, na de plotse dood van zijn vader, de beulshandschoenen niet kon aantrekken aangezien hij in de gevangenis verbleef voor een doodslag die hij gepleegd had.²⁴⁸ Nog dramatischer was een terechtstelling in 1418. Toen moest Jehan Melis, sinds jaar en dag scherprechter in Brugge, zijn eigen zoon, Paes Melis, op het schavot te Oudenburg onthoofden voor een brandstichting daar gepleegd. Maar omdat de Brugse beul het niet over zijn hart kreeg zijn eigen kind te halsrechten, moest men wel beroep doen op de beul van Ieper. De kompanen van zijn zoon ondervroeg hij wel en onthoofde hen achteraf ook zonder verpinken.²⁴⁹

De toediening van de sacramenten, de belangrijkste gewijde handelingen binnen de christelijke kerk, vormde eveneens een heikel punt. Zo vond de meester van het zwaard zeer moeilijk doopgetuigen voor zijn kinderen. Soms boden magistraten uit medelijden zichzelf aan, maar meestal namen collega-scherprechters deze taak op zich. De kinderen van beulen konden ook niet huwen buiten de kring van scherprechterfamilies. De zoon of dochter van een beul trouwen was immers het allerlaatste wat zelfrespecterende ouders voor hun kinderen wilde. Een jongeman die halsoverkop verliefd werd op de dochter van een meester hangman eindigde meestal zelf in het vak.²⁵⁰ Iemand die eenmaal het ambt van beul had aanvaard, bond

²⁴⁴ S.A.A., *Gebodboeken*, PK 914, 109r° (22 aug. 1423).

²⁴⁵ L. KNAPELINCK, 'Meester Wissel Geerts rechttere metten zweerde', p. 70.

²⁴⁶ F. VAN HEMELRYCK, 'De beul en zijn werk', p. 208.

²⁴⁷ W. DANKERT, *Unehrlliche leute*, p. 40.

²⁴⁸ Ibid., p. 209.

²⁴⁹ E. LERNO, *Op. cit.*, p. 24.

²⁵⁰ P. SPIERENBURG, *Op. cit.*, p. 19.

zijn nakomelingen generaties lang onherroepelijk aan de uitoefening van het beroep.²⁵¹ Door een gedwongen opvolging van vader op (schoon)zoon ontstonden de zogenaamde ‘beulendynastieën’ die vooral in het noorden van Frankrijk tegen wil en dank de criminele strafuitvoering monopoliseerden.²⁵² Aan de hand van de Antwerpse schoutreringen is het moeilijk uit te maken of het ambt van scherprechter in de vijftiende en zestiende eeuw in eenzelfde familie bleef en overging van vader op zoon, vooral omdat gewoonlijk alleen de voornaam vermeld werd. Voor de achttiende en negentiende eeuw vervallen deze beperkingen. In die tijd oefenden de families Straetmans en Boutquin het weinig benijdenswaardige beroep van scherprechter uit in tal van Zuid-Nederlandse steden als Brussel, Brugge Gent, Leuven én Antwerpen.²⁵³ De quasi onmogelijkheid voor beulen om buiten beulenfamilies een partner te vinden, werd in sommige gevallen op een wel zeer volkse manier opgelost. Een veroordeeld meisje kon, althans volgens de legenden, aan de dood ontsnappen wanneer ze op het schavot de scherprechter ten huwelijk vroeg.²⁵⁴ Een welbekend Beiers liedje dat het verhaal vertelt van een zekere Agnes Berauer, veroordeeld tot de verdrinkingsdood, eindigt zo:

*Und eh' ich will werden ein Henkersweib,
So will ich lassen mein jung stolzen Leib
Ertrinken im Donauwasser.*²⁵⁵

De vraag stelt zich of dit gebruik werkelijk bestond of enkel als populair thema in de volksliteratuur verscheen. Wat er ook van zij, in 1518 durfde de Antwerpse scherprechter onder druk van de morrende omstanders de jongste van twee broers niet rechten aangezien *een bruyt toe gebracht [was] die den joncxten begeerden ten houwelyck*. Andere voorbeelden,

²⁵¹ C. L. KRUTHOF, ‘*De beul als paria*’, p. 66. Dit gold in feite voor veel beroepen. Niettemin was het typisch voor de beul, dat de opvolging van zijn ambt van vader op (schoon)zoon, het gevolg was van een onmogelijkheid om dit ambacht te ontkomen, daar geen andere arbeid voor hem openstond. Noch de beul zelf, noch zijn kinderen waren toegelaten tot de eerbare gilden.

²⁵² LEVY B, ROBILLOT H en LAGREIFFOUL P., *Les Sansons: une dynastie de bourreaux*, Paris: Mercure de France, 1976.

²⁵³ F. VAN HEMELRYCK, ‘*De beul van Brussel*’, p. 213. ; V. GRANZOW, *Al dieven, al schelmen?*, p. 135. In Antwerpen trad scherprechter Franchois Bouilly (1590-1593) in de voetsporen van zijn vader Hector Bouilly (1565-1578) en volgden Jan Van Wassenbergh (1669-1684) en zijn zoon Aert van Wassenbergh (1684-1690) elkaar op.

²⁵⁴ Het stereotiep is dat van een ongehuwde kindermoordenaress W. DANKERT, *Op. cit.*, p. 41.

²⁵⁵ E. ANGSTMANN, ‘*Der Henker in der Volksmeinung*’, p. 85.

waarbij een veroordeelde kwijtschelding van straf werd verleend wanneer die een partner trouwde, zijn gekend.²⁵⁶

Tot de communie werd de beul steeds als laatste toegelaten. Of zelfs helemaal niet, zoals in Leuven. Daar mocht de beul niet te communie gaan omdat hij een ‘immorele belasting’ hief op *de vrouwen van het slechte leven*. Twijfelend tussen de wens deel te nemen aan de katholieke sacramenten en de vrees om belangrijke inkomsten te verliezen door aan de schandelijke heffing te verzaken, riep de Leuvense scherprechter in 1492 de hulp van de meier in. Uiteindelijk werd afgesproken dat tegen een vergoeding van tien stuivers per week de beul zou verzaken aan de heffing.²⁵⁷ De infamie duurde in vele gevallen zelfs verder na de dood. Als de beul stierf, gebeurde het dat niemand hem uit vrije wil wou begraven.²⁵⁸

De beul was in vele steden ook uitgesloten van burgerrechten en mocht behalve het ambt van scherprechter geen andere ‘eerzame’ openbare functies bekleden.²⁵⁹ Toch kon scherprechter Jehan Roussel, na een voorschreven eed gezworen te hebben, zich in 1535 inschrijven in de poorterslijst van de stad Atrecht.²⁶⁰ Door deze inschrijving genoot hij dezelfde stadrechten als elk andere burger in de stad.

Ruimtelijk werd de hangman geïsoleerd door hem te verplichten aan de rand van de stad of net buiten de stadsmuren te gaan wonen.²⁶¹ Om de uitsluiting nog extra te benadrukken gebeurde het dat men de beulswoning in een goed herkenbare kleur liet schilderen.²⁶² Over de huisvesting van de Antwerpse hangdief zijn we schaars ingelicht. Vóór 1425 woonde de Antwerpse beul in de Groendal.²⁶³ Deze wijk lag net buiten de stadsvesten en de Meirpoort, dus enigszins afgesloten van de rest van de stad. Bovendien bevond deze plaats zich op nog geen halve kilometer van het oude Galgenveld, gelegen op de kruising tussen de Lange Klarenstraat en de Lange Nieuwstraat.²⁶⁴ In september 1425 werd de beul aangemaand te verhuizen naar de andere kant van de stad, namelijk naar de buurt van de Guldenberg, gelegen in de Kraaiwijk, of naar de wijk Dries.²⁶⁵ Deze wijken waren destijds

²⁵⁶ Zie voor een verdere uitwijding over de casus van 1518 deel IV: Straffen, 1.3. De terechtstelling als magisch taboe; voor andere voorbeelden uit Antwerpen: CH. LAENENS, *De geschiedenis van het Antwerps gerecht*, p. 183.

²⁵⁷ P. VOLLENBERGH, *Op cit.*, pp. 58-59.

²⁵⁸ W. SCHEFFKNECHT, ‘*Scharfrichter*’, p. 154.

²⁵⁹ A. BLOK, ‘*Over de infamie van de scherprechter*’, p. 182.

²⁶⁰ A. DE CARDEVACQUE, *Art. cit.*, p. 18.

²⁶¹ Het valt ook op dat terechtgestelde lichamen van criminelen naar de periferie van de stad werden gebracht.

²⁶² C.L. KRUIHOF, *Art. cit.*, p. 69.

²⁶³ Een wijk omgeven door de huidige Groendalstraat, Wiegstraat, Huidevetterstraat en Meir. A.A.B., deel 28, p. 264.

²⁶⁴ Over de locatie van het galgenveld meer in deel IV: Straffen, 1.7. opknoping.

²⁶⁵ S.A.A., *oudt register metten berde*, fol. 102r^o: *Item dat van heden desen daghe in achte daghen dairnae vervolgende alle die licht wive ende oic die hancdief met sinen meyssen die nu woenen int groenendal ruymen zullen ende van daer trecken ende met niet meer aldar bliven noch mogen woenen op die peynen van twee oude schilden ende op hoer overste cleet diemen achter dien tijt aldaer bevonde wonende deen helft des here ende*

beruchte prostitutiebuurten. Allicht viel de verplichte verhuizing van de scherprechter samen met het opnemen van zijn functie als opzichter op de *lediche vrouwen*, zoals de prostituees smalend genoemd werden. Misschien vond in deze periode ook de ingebruikname van een nieuw justitieveld (nabij Berchem) plaats waardoor de vorige locatie het voordeel van proximité verloor. Deze indertijd perifere gebieden werden trouwens na de vierde grote stadsvergroting (ca. 1314- ca. 1410) merendeels bebouwd.²⁶⁶ De woonplaats van de beul werd dus in Antwerpen niet zozeer door uitsluitingmotieven dan wel door pragmatische overwegingen bepaald. De Antwerpse beul bleef meer dan twee eeuwen lang in de prostitutiewijken wonen waar hij lange tijd (officieel) toezicht hield. Toch vonden beulen daar moeilijk een geschikte woonst. Op 12 september 1583 klaagde Hendrik van den Berghe bij de stedelijke autoriteiten dat niemand hem onderdak wou verlenen. De stad kocht dan maar een huis in de Boksteeg, het Wit Paard genoemd, en stelde dit ter beschikking van de beul. De woonst lag vlakbij de Kipdorppoort en werd nog tot 1858 verhuurd aan de opeenvolgende Antwerpse scherprechters.²⁶⁷ De woonst van de beul als stigmatisering is dus een beetje overroepen, zeker voor wat de Zuidelijke Nederlanden betreft. In Gent betrok de beul in de zestiende eeuw zelfs een huis op de Grote Markt.²⁶⁸

De scherprechter werd tevens in de kerk en de herberg geïsoleerd. In de kerk zat hij afgezonderd van de anderen, meestal ver achteraan, dichtbij de klokkentoren. In de herberg was voor hem een afzonderlijke tafel en stoel (*Henkerstuhl*) gereserveerd die speciaal voorzien was van drie poten, een verwijzing naar de triangulaire vorm van de expositiegalg. Soms brachten ze hem bier op de straat om te voorkomen dat hij de kroeg zou binnen stappen of was enkel één taverne in de stad voor hem toegankelijk.²⁶⁹

2.3 Enkele verklaringen

Er zijn uiteenlopende verklaringen voor de ‘eerloosheid’ van de scherprechter aangevoerd, vooral in de Duitse literatuur. Maar geen van alle verklaringen zijn echt bevredigend of sluitend. Het vaakst voorkomend zijn die theorieën die een verklaring zoeken in de sfeer van religie en magie. Karl von Amira was een van de eerste die de vraag naar de ‘eerloosheid’ van de beul formuleerde. Hij geloofde dat de vrees van de mensen voor de beul zijn oorsprong kende in de taboevoorstellingen die overgeleverd werden door eeuwenoude

dander helft der stad ende op dat zij willen soe sullen sij mogen vertrecken endewoenen opten guldenenberch inde achterstraten of opten driesch.

²⁶⁶ J. LAMPOO, *Vermaerde coopstadt. Antwerpen in de Middeleeuwen*, p. 65.

²⁶⁷ V. GRANZOW, *Al dieven, al schelmen?*, pp. 101-109 en P. GENARD, *Anvers à travers les ages*, p. 283.

²⁶⁸ P. CLAEYS, *Le bourreau de Gand*, p. 153.

²⁶⁹ P. SPIERENBURG, *Op. cit.*, p. 20.

volksverleveringen. Niet een religieuze afschuw voor de daden van de beul, noch de gewezen onvrijheid van de scherprechter²⁷⁰, noch de oneerbare nevenactiviteiten²⁷¹ waren de oorzaak van de weerzin van de mensen maar wel de taboeïsering rond de strafvoltrekker in de Germaanse oerwereld. Een publieke terechtstelling was voor de Germanen immers een heilige rite, een sacraal iets. Door het plegen van een misdrijf verstoorde de delinquent het precaire evenwicht in de kosmos. Daarom diende een inbreuk hersteld te worden door de dader te offeren aan de godheid. Tijdens de executie mocht er helemaal niets verkeerd lopen want men hoopte de ‘gekwetste’ godheid tevreden te stellen. Een mislukte terechtstelling kon daarom de woede van het volk verwachten. Wanneer de ‘bloedvoogd’ iemand ‘correct’ terechtstelde, trad hij als offeraar in verbinding met de godheid wiens wraak diende ‘afgeweerd’ te worden. Dankzij deze sacrale driehoeksrelatie tussen offeraar, offer en godheid verkreeg de strafvoltrekker magische krachten, de zogenaamde *Mana*. Dit taboe zorgde ervoor dat de mensen weigerachtig waren de beul aan te raken en zijn krachten alom vreesden. Met de achteruitgang van het heidendom kwam volgens Amira het element angst en weerzin steeds meer op de voorgrond. Op deze manier bleven de oude Germaanse taboes voortleven in de perceptie op de beul.²⁷²

Werner Danckert bouwde in de jaren zestig van de vorige eeuw voort op de stelling van Amira. Hij was van mening dat terechtstellingen (~offers) in de heidense tijden een uiterst positieve waarde droegen. Maar de opkomst van het christendom keerde dit alles. Al wat het heidendom indertijd belichaamde als goed en eerbiedig, was voortaan taboe: de eerbare rituelen en gebruiken werden volop gestigmatiseerd. Een omkering van de heidense waarden door de katholieke Kerk leidde zo tot een ‘eerloze’ perceptie van de beul. De beul werd een weerloos slachtoffer van een bitse strijd tussen twee tegengestelde religies, het heidendom en het christendom, die uiteindelijk uitdraaide in het voordeel van de laatste.²⁷³ Andere onderzoekers zagen dan weer de folklore als oorzaak van de lage sociale positie van de scherprechter.²⁷⁴

²⁷⁰ W. DANKERT, *Op. cit.*, pp 27-29.

²⁷¹ Zie het volgende hoofdstuk over de professionele nevenactiviteiten van de beul. Droeg het uitvoeren van allerlei oneervolle taken bij tot de infamie van de beul of was het juist omdat de beul als oneervol gepercipieerd werd dat hij die taken toegespeeld kreeg? Het gaat hier uiteraard om een klassieke kip- of het ei-discussie waarbij mijn persoonlijke voorkeur uitgaat naar de tweede verklaring. Juist omwille van het weinig eervolle karakter kreeg de beul allerlei supplementaire klusjes opgedragen.

²⁷² K. VON AMIRA, *Die germanischen Todesstrafen*, pp. 223-224.

²⁷³ W. DANKERT, *Op. cit.*, pp. 9-20.

²⁷⁴ E. ANGMANN, ‘Der Henker in der Volksmeinung. Seine Namen und sein Vorkommen in der münlichen Volksüberlieferung’, in: *Teuthonica, Zeitschrift für deutsche Dialektforschung und sprachgeschichte, Beiheft*, Bonn, 1928.

Het probleem met deze ‘magische’ theorieën is dat ze onhistorisch zijn opgevat. De verklaring voor de oneer van de beul wordt in een ver verleden geprojecteerd. Maar men ziet daarbij over het hoofd dat vanaf de Romeinse periode tot ongeveer de dertiende eeuw in Europa geen beroepsscherprechters bestonden. Men kan zich daarom met reden afvragen hoe de eeuwenoude taboes in die tussentijd konden overleven. De kritiek heeft dus voornamelijk betrekking op het gebrek aan continuïteit. Ook de verklaring in termen van volksgeloof is grotendeels tautologisch: we weten immers niet waarom de beul op een gegeven moment in het volksgeloof kwam figureren.²⁷⁵

Joachim Gernhuber vaart met zijn stelling een heel andere koers. Hij wijt de negatieve attitudes van het gemeen aan een onbewuste afkeer ten aanzien van het bestaande strafstelsel. Deze ontevredenheid uitte zich openlijk in een haatreactie tegen haar meest zichtbare vertegenwoordiger, de beul.²⁷⁶ Wolfgang Oppelt verklaart de verachting voor de scherprechter vanuit een onafgebroken, onderdrukte wil bij het volk om de delinquent zelf te doden. Het publiek wou de misdadiger eigenhandig ombrengen. Ook Pieter Spierenburg meent dat de onderdrukte wil om te doden rechtstreeks gericht was tot de handdief die in zijn persoon de ‘ontvreemding van private wraak’ symboliseerde.²⁷⁷ De beul wraakte een slachtoffer in plaats van de aanklager zelf. Deze situatie zou negatieve gevoelens oproepen daar het volk zich gepasseerd voelde. Maar deze denkplaatje is niet zonder enige kritiek. Het voorrecht om mensen terecht te stellen als vorm van private wraak kon in rechte enkel door een kleine groep mensen uitgevoerd worden, te weten aanklagers die én man, én volwassen én leek waren. Vrouwen, clerici, jonge kinderen en zeer oude mannen konden sowieso niet wreken.²⁷⁸ En zoals we hoger gezien hebben waren het evengoed kinderen als volwassen mannen die de beul belaagden. Als deze eersten geen private wraak konden uitoefenen, hoe kunnen we hun aanvallend optreden dan verantwoorden?

Spierenburg speelt voornamelijk leentjebuur bij Oppelt maar wijst zijn benadering af als onhistorisch aangezien ze lijdt aan een blind psychologisme en biologisch determinisme. De private wraak wordt door de Duitser als een tijdloos en onveranderlijk agressiepatroon gepostuleerd.²⁷⁹ Spierenburg meent dat verklaringen over de beul veeleer moeten beschreven worden in termen van de sociogenese van de functie van de beul. Er moet een duidelijk

²⁷⁵ P. SPIERENBURG, ‘*De sociale functie van openbare strafvoltrekkingen.*’, p. 5.

²⁷⁶ J. GERNHUBER, ‘*Strafvollzug und Unehrllichkeit*’, pp. 163-177. Het was veeleer de gewoonte om medewerkers aan te vallen dan de eigenlijke eindverantwoordelijke voor het hoofd te stoten. De oorzaak van een opstand werd bijvoorbeeld in de schoenen van de kwaadaardige adviseurs geschoven, eerder dan de vorst zelf te viseren.

²⁷⁷ P. SPIERENBURG, *Op. cit.* p. 23.

²⁷⁸ KLEMETILLÄ, *Op. cit.*, p. 42.

²⁷⁹ P. SPIERENBURG, ‘*De sociale functie van de openbare strafvoltrekkingen*’, p. 7.

verschil gemaakt worden tussen personen die een enkele maal een vonnis voltrokken en iemand die dat als officieel ambt had. De sociogenese van de beul moet bovendien gerelateerd worden aan de verschuivingen en veranderingen in het recht. Hiermee distantieert Spierenburg zich volledig van Oppelt die de haat van het publiek als een algemeen menselijke oerreactie bestempelt in plaats van behorend tot een bepaalde fase in het Europese staatsvormingsproces.

Een tweede opmerking die Spierenburg maakte is dat de handelingen die de scherprechter verricht indruisen tegen de feodale krijgers-ethos. Het werd namelijk als uitermate schaamtevol beschouwd om geweld te gebruiken tegen personen die zich niet konden verdedigen. Daarenboven deed de beul dit alles tegen betaling, wat eveneens onverenigbaar was met de feodale erecode. Daarom ook dat huurlingen zulke lage sociale waardering genoten. Een strijd op leven en dood moest bovenal billijk zijn. Dus zelfs als de beul de autoriteiten in alle eer diende, dan nog leken zijn handelingen veelal beschamend en oneervol, gruwelijk en onrechtvaardig in de ogen van de aanwezige toeschouwers. De hangman was dan ook de antipode van de volmaakte ridder. Het besef dat een executie een ongelijke strijd was, kwam het duidelijkst naar de oppervlakte wanneer er iets mis ging. Hierin ziet Spierenburg een reden waarom scherprechters vaak de volkswode op de hals haalden.²⁸⁰

De meeste geponeerde stellingen blijven op enkele fundamentele punten in gebreke. Het is niet eenvoudig een solide verklaring te vinden voor het diepgewortelde wantrouwen tegenover de beul. De houding ten opzichte van de beul was vaak ambigu, transparant en variabel. Toeschouwers waren vol lof voor een scherprechter die succesvol een misdadiger terechtstelde maar de situatie kon even gauw keren in een publieke lynchpartij. Zoals in het volgende hoofdstuk ten volle zal blijken, werd de beul geprezen voor zijn helende en magische krachten. Deze krachten werden de beul toegeschreven omwille van zijn beroepsuitoefening. Op dat gebied kunnen de magisch-religieuze theorieën dus enige soelaas bieden. Maar een constructieve hypothese lijkt ons alleen mogelijk wanneer gezocht wordt naar een theorie die rekening houdt met verschillende factoren. De geleidelijke verschuiving van een ‘accusatoire’ naar een ‘inquisitoire’ procedure tijdens de ontwikkeling van het beulenambt lijkt ons zeer belangrijk want hierdoor groeide de behoefte aan een aparte functionaris die de strafvoltrekking op zich nam.²⁸¹ Langs de andere kant vonden de pogingen van de geleidelijk sterker wordende territoriale vorsten en stadsregeringen om tot een

²⁸⁰ P. SPIERENBURG, *The spectacle of suffering.*, p. 28 en ID., *De sociale functie van openbare strafvoltrekkingen*, pp. 7-8.

²⁸¹ Zoals we nog zullen zien, is deze verschuiving ook verantwoordelijk voor de wedergeboorte van de tortuur

relatieve interne pacificatie te komen, hun weerslag in de institutionalisering van het beulsambt.²⁸² Het (exclusief) in handen nemen van het geweldsmonopolie door vorstelijke en stedelijke overheden verklaart in grote mate de opkomst van de beul. Deze tendens was nochtans onderhevig aan heel wat verzet. De bevolking wou immers niet zomaar het oude systeem van private aanklacht opgeven. Het handelen van de mensen was ingegeven door een zeker conservatisme. Daarenboven was er ook een fundamenteel wantrouwen tegenover de wereldlijke autoriteiten. Een overheid die niet vervolgt is immers een zwakke machthebber, maar een overheid die dat wel doet heeft een sterke machtspositie. Een overijverige overheid is daarom een potentieel gevaar voor andere machtsgroepen in de samenleving. De angst voor een steeds machtiger wordende regering uitte zich dan ook in de houding tegenover de scherprechter. Zeker aangezien de beul de laatste persoon was in de rij van het gerechtelijke apparaat. Hierdoor was hij als het ware het uithangbord van een stedelijke regering die steeds meer ging reguleren en domineren. De beul was een dankbare schietschijf. Hij verrichtte een ultieme handeling, een onherstelbare ook, een tegennatuurlijke handeling die verboden was door God. De beul was de enige met bloed aan de handen en werd hiervoor afgerekend.²⁸³

²⁸² P. SPIERENBURG, *'De sociale functie van openbare strafvoltrekkingen'*, p. 7.

²⁸³ J. DELARUE, *Le metier du bourreau*, p. 33.

3 Professionele nevenactiviteiten en voorrechten van de beul

*Waarom zoekt gij de rust,
daar gij tot werken geboren zijt?*

THOMAS A KEMPIS, schrijver en mysticus
(ca. 1380-1472)

Het beroep van scherprechter roept bij vele mensen ongetwijfeld hetzelfde eenzijdige beeld op. Het vastgeroeste idee van de scherprechter als uitvoerder van martelingpraktijken, dood- en lijfstraffen beheerst sinds jaar en dag ons collectieve geheugen. Nochtans was de beul véél meer dan enkel een ‘instrument van het gerecht’. In het particuliere leven was deze veelzijdige man van allerlei uiteenlopende markten thuis. Zo hielden scherprechters overal te lande toezicht op de publieke vrouwen, traden ze op als officiële hondenvangers of hielden een winstgevend gokhuis open. Hun strafrechtelijke expertise stelde hun bij wijlen zelfs in staat om de achtenswaardige kunst van de geneeskunde te praktiseren. Bovendien kende de justitie tal van secundaire taken die de beul mocht opvullen. Vele toegewezen opdrachten waren hem aanvankelijk toebedeeld omdat niemand anders ze wou voltrekken wegens te schandelijk, te gevaarlijk en te smerig. Door het gedwongen karakter en de beperkte kandidatuur waren tal van interessante privileges en lucratieve inkomsten aan de betrekking verbonden. Naarmate het beroep van beul meer en meer geïstitutionaliseerd raakte, werden vanuit verschillende hoeken verwoede pogingen ondernomen om deze (extralegale) bezigheden in te dijken of zelfs geheel af te schaffen. De opzet van deze professionaliseringstendens was immers de kerntaak van de beul, de strafrechtelijke bevoegdheden, te vrijwaren en te optimaliseren. Maar de stedelijke overheden moesten een hoge prijs betalen voor de afschaffing van de verworven prerogatieven en inkomsten. In de meeste gevallen werden de rechten ‘afgekocht’ met een billijke som.

3.1 De hoerenkoning

Hoewel de rooms-katholieke Kerk alle vormen van seksuele activiteit buiten het huwelijk als zedeloos beschouwde, werden prostituees meestal gedoogd in stedelijke milieus omdat ze grotere kwaden als verkrachting, sodomie, en masturbatie konden voorkomen.²⁸⁴ Prostitutie werd daarom oogluikend toegestaan zolang dit in strikt voorschreven buurten gebeurde, buurten die ver weg lagen van de gerespecteerde wijken waar de ‘beau monde’ van de stad zich ophielden. In de veertiende en vijftiende eeuw ontstonden in tal van grote steden openbare bordelen en badstoven. Om de sociale orde te bewaren en ter preventie van ergere vormen van promiscuïteit troffen vele middeleeuwse steden, waaronder Antwerpen, formele maatregelen ter controle en beteugeling van de prostitutie. De stedelijke overheid trachtte de bordelen nauwgezet te reguleren door de toegang tot het beroep, de mobiliteit van de prostituees binnen de stad, de uren en dagen van verrichting en de prijzen en klanten aan allerlei voorschriften te onderwerpen. Zo verplichtte het Antwerpse stadsbestuur op 31 mei 1403 dat *alle vroukene van stade, die openbaerlic int boerdeel zitten* hun beroep in welbepaalde en afgebakende straten moesten uitoefenen, te weten op de Guldenberg, de Kauwenberg²⁸⁵, de Boeksteeg²⁸⁶ *ende op de butenste vesten vander stad ende nergherinx in gheen en anderen plaetsen noch straten binnen der stad, alsoe van outs ghecostumeert es*. De straten waar prostitutie getolereerd werd, waren dus streng gemarkeerd. In de twee badstoven aan het Vleeshuis en in de Wijngaardstraat mocht bovendien geen ‘raamprostitutie’ (*dat zy gheene wyfkene opembairlic vore hare doren en zelen laten zitten*) plaatsvinden.²⁸⁷ In een verbod van 21 augustus 1416 werden al deze maatregelen nog eens officieel bevestigd behoudens dat de actieradius van de publieke vrouwen nu beperkt werd tot de Guldenberg.²⁸⁸ Een jaar later, op 15 mei 1417, werd daarenboven beslist dat al *wie men bevint na de clocke in stoven of in bordelen, dien zal men verdecken ende haer cleedere nemen ende de boete daeraf*

²⁸⁴ R.M. KARRAS, ‘Prostitution and the Question of Sexual Identity in Medieval Europe’ p. 163; L. DE MECHELEER, C. POUSSEUR, K. DEVOLDER en R. DOMS, *Van badhuis tot eroscentrum: prostitutie en vrouwenhandel van de middeleeuwen tot heden*, p. 11. Of zoals de theoloog Thomas van Aquino (1225-1274) het formuleerde: *Tolle meretrices de mundo, et replebis ipsum sodomia*. (Verwijder de hoeren uit de wereld en gij zult hem met sodomie opvullen).

²⁸⁵ In 1448 waren de Minderbroeders die een klooster op de Kauwenberg betrokken, gedwongen aan de magistraat een andere woonst te vragen aangezien de buurt te veel te lijden had onder de prostitutie. Cfr. D. SLEEK, *De straten van Antwerpen, kronieken en legenden*, p. 193.

²⁸⁶ De huidige Nationalestraat. In 1583 zou de stad de woonst ‘Het Wit Peerd’ op de Boeksteeg aangekocht hebben voor de stadsbeul Henrick vanden Berghe. Cfr. CH. LAENENS, *De geschiedenis van het Antwerps gerecht*, p. 187.

²⁸⁷ A.A.B., deel 25, p. 399.

²⁸⁸ A.A.B., deel 27, p. 69.

nemen.²⁸⁹ Dat sommige klanten inderdaad prostituees bezochten na de avondklok blijkt ook uit het komische stuk *Heile van Beersele*, een veertiende-eeuwse boerde over een Antwerpse prostituee die drie klanten liet langskomen bij haar thuis:

*Dat ierste was, des geloeft,
een moeldere, hiet Willem Hoeft,
dien hiet si comen ter selver stont
rechts in den avont.
Dander was .i. pape, dien hiet si comen
alse hi die slaepclocke hadde vernomen.
Terde was hare gebuer, .i. smet,
dien hiet si comen ongelet
alse die diefclocke geluut ware.²⁹⁰*

Ongehuwde jonkmannen werden nauwelijks gestraft wanneer ze naar de meisjes van plezier gingen, enkel gehuwden en geestelijken werden in Antwerpen vervolgd en voor het gerecht gedaagd.²⁹¹ In de prostitutiewereld was de misdaad nooit veraf. De klanten waren vaak losbandige criminelen die tot grote ergernis van de bewoners de hele buurt op zijn kop zette. Zo raakte Adriaen Scipman omwille van een hoer slaags met een man van Wilsenaken. Een zekere Henneken Coels kwam tussenbeide om de twee uit elkaar te halen maar alle hulp kwam te laat. De man uit Wilsenaken werd dodelijk verwond.²⁹² Verder sloeg Jan van den Breughele in de stoof een wijf met de vuist en in 1410 werd Hannken van den Bloecke *die hem sassem plach te maecken jegens die ledighe wiven daer hi mede omme plach te gaene*” veroordeeld tot een pelgrimage naar Sint-Jacob in Galicië.²⁹³

Om zulke gevallen te voorkomen en de uitvoering van bovenstaande en andere maatregelen zo goed mogelijk te garanderen, kwamen de bordelen en publieke vrouwen al snel onder de supervisie van een officiële ambtenaar, vaak ‘hoerenkoning’ genaamd, die aangesteld werd door de gemeentelijke of de heerlijke autoriteiten. De opzichter van de

²⁸⁹ Ibid., p. 71.; Deze bepaling werd bij voorgebod van 1 maart 1513 in soortgelijke bewoordingen herhaald. A.A.B., deel 1, p. 153.

²⁹⁰ C.H.A. KRUYSKAMP, *De Middelnederlandse boerden*, p. 110. De boerde vertelt tevens dat ‘Heile van Beersele’ een woonst betrok in de Koepoortstraat (p. 109), een straat tussen de wijken van de Guldenberg en de Kauwenberg.

²⁹¹ En algemeen overzichtswerk betreffende de prostitutie in het zestiende-eeuwse Antwerpen is het werk van A. DU PONT, *Prostitutie in de stad Antwerpen.*, pp. 45-46.

²⁹² A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol. 376r^o 24 juni 1471 - 25 dec. 1471

²⁹³ F. PRIMS, ‘*Antwerpiensia*’, deel 9, p. 50.

prostituees was een volwaardige stadsfunctionaris die zich bezighield met de ‘sociale boekhouding’ van de stad. De *roi des ribauds* of *roi des fillettes* van Bergen leverde bijvoorbeeld de toelatingen af voor het houden van bordelen en inde de boetes wanneer de bordelen openbleven na sluitingstijd. Hij voerde eveneens taken uit als helper bij het gerecht aangezien hij instond voor de aankoop van de geelkleurige onderscheidingstekens voor de prostituees en hen lijfelijk strafte wanneer dat moest.²⁹⁴ In dit opzicht valt te verklaren hoe in de loop van de vijftiende eeuw tal van scherprechters de taak van ‘koning van de rabauwen’ overnamen en de twee functies steeds meer en meer gingen versmelten.²⁹⁵ Wanneer niemand werd gevonden om deze uiterst oneervolle functie te vervullen werd al snel aangeklopt bij de persoon wiens eer al lange tijd geschonden was, namelijk de scherprechter. De beul nam deze taak doorgaans met veel plezier op vermits ze enkele lucratieve voordelen bood. Zo werden in tal van steden als Gent (“*coninc van den rebauden*”), Luik (1378), Doornik, Aat (1422/1423) en Atrecht (1441) de beulen opzichters van de prostituees.²⁹⁶ Het takenpakket van de hoerenopzichter onderging al naargelang de plaats van aanstelling soms kleine wijzigingen. Zo moest de Gentse beul ongehoorzame prostituees en zwakzinnigen uit de stad geselen²⁹⁷ en moest de beul van Atrecht toezicht houden op de leprozen.²⁹⁸ In een breder kader was hij dus opzichter van alle marginalen in de stad.

De scherprechter en prostituees deelden trouwens iets wezenlijks met elkaar. Beiden behoorden namelijk tot de meest misprezen en verschopte geledingen uit de middeleeuwse en vroegmoderne samenleving.²⁹⁹ Het hoeft daarom niet te verwonderen dat beulen en *lediche vrouwen* vaak in elkanders gezelschap vertoefden. De vraag is natuurlijk of ze uit eigen beweging of door hun gedeelde maatschappelijke uitsluiting in elkaars vaarwater raakten. Dat de meeste beulen vaak bordelen bezochten bleek ondermeer uit een bemerking die de Damhouder uitte over Wissel Geerts, de stadsbeul van Brugge. Zoals het een ideale scherprechter betaamde, was hij een vroom en kuis man die niet *gelijck 't meestendeel*

²⁹⁴ L. DE MECHELEER, C. POUSSEUR, K. DEVOLDER en R. DOMS, *Van badhuis tot eroscentrum: prostitutie en vrouwenhandel van de middeleeuwen tot heden*, p. 11.

²⁹⁵ Soms bleven beide functies naast elkaar bestaan, soms smolten ze tot één geheel.

²⁹⁶ L. DE MECHELEER, C. POUSSEUR, K. DEVOLDER en R. DOMS, *Op. cit.*, p. 11; A. DE CARDEVACQUE, *Le Bourreau à Arras*, p. 11

²⁹⁷ P. CLAEYS, *Le Bourreau de Gand*, pp. 125-126 en p. 128.

²⁹⁸ A. DE CARDEVACQUE, *Op. cit.*, p. 11. Enkel op feestdagen mochten de leprozen op straat verschijnen om te bedelen. In Antwerpen hield de beul vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw toezicht op de pestlijders. Cfr. V. GRANZOW, ‘Al dieven, al schelmen?’, *De scherprechters van Antwerpen (1550-1700)*, p. 98.

²⁹⁹ J. DELARUE, *Le métier de bourreau*, p. 82: *On voit clairement quel rapprochement s'établissait entre ces deux groupes de parias, le bourreau et la prostituée, tous deux "éboueurs" de la société, l'un et l'autre obligés de porter des marques infamantes pour éviter aux "honnêtes" gens un contact qu'ils redoutaient, tous au moins en apparence.*

hunluyder gelijcke bordelen frequenteerde.³⁰⁰ De Brugse hangman was dus de zeldzame uitzondering die de regel bevestigde. Scherprechters van overal in West-Europa lieten zich door prostituees onderhouden.³⁰¹ Zo vertelde de laatste Oostenrijkse scherprechter Josef Lang (°1855-†1925) dat veel prostituees hem kosteloos hun gunsten aanboden. Hij was er van overtuigd dat de reden niet moest worden gezocht in zijn persoonlijke aantrekkingskracht maar wel in het bevoorrechte karakter van zijn ambtsuitvoering.³⁰² Het toezicht op de meisjes van plezier leverde de beul van Augsburg prompt de titel der *Hurensohn der Hencher* op.³⁰³ De scherprechter werd in de literatuur dan ook steeds afgebeeld als een zeer wellustige en viriele persoon.³⁰⁴

Een eerste verwijzing naar de hechte band tussen de scherprechter en de meisjes van lichte zeden in Antwerpen was een verbod, uitgevaardigd op 1 september 1425, waarin *alle die lichtwive ende oic die hancdief met sinen meyssen* binnen de acht dagen noodgedwongen dienden te vertrekken uit hun vroegere woonst op de Groendal en moesten verkassen naar de *Guldenberch, in de Achterstraten of opten Driesch*. Als men dit bonte gezelschap na acht dagen nog aantrof in de verboden wijk, dan verbeurden ze elk *twee oude schilden ende ... hoer overste cleet*.³⁰⁵ De beslissing van de heren van de stad was onverbiddelijk: de scherprechter moest en zou intrekken in de prostitutiebuurt die vanaf 1403 zo duidelijk was afgelijnd. Vanaf september 1425 betrok de scherprechter zodoende zijn woonst in de buurt van de Guldenberg of de Dries, ten minste als hij het dictaat inwilligde, wat we niet met absolute zekerheid weten. Het was verre van ongewoon dat de beul zijn intrek nam in buurten waar hoerij welig tierde. De woonst van de scherprechter van Augsburg bijvoorbeeld was gelegen in de grauwe steeg *In des Bartshof*, pal in de prostitutiebuurt.³⁰⁶ Toch was dit niet de algemene regel. De beulen van Gent en Keulen, om er maar een paar te noemen, betrokken respectievelijk een woning achter het schepenhuis van de Keure en op de Hoendermarkt wat

³⁰⁰ L. KNAPLINCK, 'Meester Wissel Geerts rechtere metten zweerde', p. 71.

³⁰¹ De beul genoot van dit recht in Antwerpen (*infra*), in Brussel (F. VAN HEMELRYCK, 'De beul van Brussel en zijn werk', p. 201.), in Leuven (P. VOLLENBERH, *De beul van Leuven*, pp. 67-68.) en in Atrecht (A. DE CARDEVACQUE, *Op. cit.*, p. 11.). In Duitsland en Frankrijk was het eveneens de gewoonte dat de beul toezicht hield op de prostituees zoals o. a. in Keulen (F. IRSIGLER, en A. LASOTTA, *Bettler und Gaukler. Dirnen und Henker*, pp. 206-207.), Augsburg (W. SCHEFFKNECHT, 'Scharfrichter. Vom römischen carnifex bis zum frühneuzeitlichen Staatsdiener', p. 126. Al sinds 1276) en Amiens (J. DELARUE, *Le metier de bourreau*, pp. 81-82.)

³⁰² O. SCHALK, *Erinnerungen des letzten Scharfrichters im k.k. Oesterreich*, p. 80.

³⁰³ W. DANKERT, *Unehriche Leute. Die verfemten Berufe*, p. 41.

³⁰⁴ H. KLEMMATILÄ, *Epitomes of evil*, p. 297: *Typical elements in the depictions of hangman's viciousness in mystery plays are also envy, lust en sloth. The sin of Lust made executioners admire and dream about expensive and fashionable or extravagant clothes and search out the company of disreputable women.*

³⁰⁵ S.A.A., *oudt register metten berde*, fol. 102r°

³⁰⁶ K. STUART, *Defiled trades and social outcasts: honor and ritual pollution in early modern Germany*, p. 84.

toch wel het (eervolle) belang van het ambt in deze steden aantoonde.³⁰⁷ Het blijkt ook dat de Antwerpse beul al vóór zijn uitwijzing met lichtekooien samenhokte en mogelijksterwijs enkele scabreuze meisjes (*meysen*) voor zich had werken.³⁰⁸ Een scherprechter haalde dus naast zijn louter gerechtelijke taken ook inkomsten uit het oudste beroep ter wereld. De Atrechtse beul bijvoorbeeld kreeg telkens een kleine gift van *les pauvres femmes de village qui amenaient les comparaiges boire chez lui*.³⁰⁹ De Keulse hoeren moesten dan weer de beul elke week zes penningen betalen. Elke nieuwkomer moest overigens bovenop het vaste weekgeld een inkomstgeld van vier schellingen (36 penningen) afdokken.³¹⁰ In Amiens ontving Pierre Phélippart iedere week vier duiten van elke prostituee. De beul controleerde in 1463 een straat (*La rue de filles* of *rue de Bourdeau* geheten) van ongeveer vijftig meisjes, een aantal dat nog met de jaren vermeerderde.³¹¹

Maar in de loop van de vijftiende eeuw worden in de meeste Brabantse steden het recht op toezicht en inkomsten afgekocht. In 1459 wordt de Brusselse beul verplicht het lucratieve privilege prijs te geven.³¹² Het verlies wordt nochtans goedge maakt door een fikse weddenaanpassing. In 1492 is het de beurt aan de beul van Leuven. Tot dan toe inde hij op hoeren en pooiers, maar de beul was het meer dan beu om ter wille hiervan het Heilige Sacrament te worden ontzegt. Inderdaad, de beul werd doorgaans niet tot de communie toegelaten of hij moest tot allerlaatste wachten.³¹³ De reden hiervoor lag allicht in het uiterst oneervolle, maar vooral ook in het zedenbedervende karakter van het ambt. Een bijkomend argument dat ten voordele van de suppliant speelde was dat *in ghenen anderen steden hier omtrent meer en gebeurt, noch en wordt gedagt mair wordden hen tot bileven jairlycksch wedden voir hun onderhouden gegeven*. De scherprechter van Leuven kreeg uiteindelijk een wekelijkse vergoeding van tien stuivers die in 1550 opliep tot twaalf stuivers.³¹⁴ Op 7 maart 1493 verloor ook de beul van Atrecht zijn inkomsten op de publieke vrouwen omdat deze praktijk door het stadsbestuur als *vile et déshonnète* werd beschouwd. Jehan Pingrenon kreeg in ruil een vast salaris van zesentwintig ponden en een jaarlijkse woonsubsidie van zestig

³⁰⁷ P. CLAEYS, *Op. cit.*, p. 155.; F. IRSIGLER, en A. LASOTTA, *Op. cit.*, p. 236.

³⁰⁸ M.N.W.: MEISSEN (meissen, maysen), znw. o. Een verkleinwoord, op de eene of andere wijze gevormd van den stam van *maget* (*maid, meid*), volgens Kern gevormd met een verkleinuitgang *-sijn*. Zie *T. en Lettb.* 5, 25 en vgl. conincsijn, en clocsijn bij clocke. Vgl. ook Van Helten in *Feestbundel De Vries* 9, die eene andere verklaring onder invloed van het Ofra. voorslaat. *Meisje*. Kil. meydsen, meysen, puella, adolescentula, juvencula. Al mochten zy eenige meysenen gehouden hebben (*in de badstove*), *Vad. Mus.* 3, 54 (a. 1453). Oneerbaren meysens cameran te verhueren, *ald.* 55.

³⁰⁹ F. IRSIGLER, en A. LASOTTA, *Art. cit.*, p. 14.

³¹⁰ F. IRSIGLER, en A. LASOTTA, *Op. cit.*, p. 207.

³¹¹ J. DELARUE, *Op. cit.*, pp. 81-82.

³¹² F. VAN HEMELRYCK, *Op. cit.*, p. 201.

³¹³ A. BLOK, 'Over de infamie van de scherprechter', p. 182.

³¹⁴ P. VOLLEBERGH, *Op. cit.*, pp. 67-68.

schellingen per jaar die moesten betaald worden door de ontvanger van het domein en de tesorier van de stad.³¹⁵ De afschaffing van het verworven privilege gebeurde dus vooral op grond van onzedelijk- en oneerbaarheid.

Werd het toezichtrecht in de loop van de vijftiende eeuw ook in Antwerpen afgekocht en vervangen door een compensatiegeld? We vermoeden van wel. Primo, omdat Antwerpen wellicht de algemene tendens volgde die door andere Brabantse steden als Leuven en Brussel uitgezet was. We herinneren nog dat de Leuvense beul als argument voor een tegemoetkoming poneerde dat het toezicht op de lichtekooien *in ghenen anderen steden hier omtrent meer en gebeurt*. Secundo, omdat de oudste zestiende-eeuwse stadsrekeningen inderdaad vertellen dat de Antwerpse beul een vergoeding kreeg om zich niet meer te laten onderhouden door de meisjes van plezier. In de stadsrekening van 1530-1531 kwam een eerste melding voor waarbij de stad jaarlijks zes ponden uitkeerde aan de beul *op dat hij egheen geniet nemen en zoude van legen vrouwen*.³¹⁶ De beul werd in de daaropvolgende jaren 1531-1532, 1536-1537, 1537-1538 en 1549-1550 telkens dezelfde som geld uitbetaald³¹⁷.

In de meeste steden van de Nederlanden werden talrijke maatregelen tegen pooiers (*putiers*) en bordeelhouders getroffen. Volgens het Antwerpse *Coerboek metten doppen* werd iedereen die pooiers en of prostitutees in huis ontving om er bordeel te houden met twintig schellingen beboet. Indien hij deze niet kon betalen werd zijn huis verwoest.³¹⁸ Veel later werd de boete vervangen door een verbanningstraf en geseling.³¹⁹ Bovendien bepaalde het gewoonterecht van Antwerpen de verbeurdverklaring van goederen en eeuwige verbanning voor vaders die hun kinderen tot prostitutie aanzetten.³²⁰ Wie zijn vrouw tot prostitutie dwong, werd voor drie jaar gebannen. Latere bepalingen voegden daar de tepronkstelling op

³¹⁵ A. DE CARDEVACQUE, *Op. cit.*, p. 15.

³¹⁶ S.A.A., *Stadsrekening 1530-1531*, R 7, fol. 108v°.

³¹⁷ S.A.A., *Stadsrekening 1531-1532*, R 8, fol. 111r°; *Stadsrekening 1536-1537*, R 9, fol. 113v°; *Stadsrekening 1537-1538*, R 10, fol. 130v°; *Stadsrekening 1549-1550*, R13, fol. 367r-v°. Rekening R 11, lopende van 1541 tot 1542 bevat geen dergelijke uitbetaling. Rekening R 12, lopende van 1542 tot 1543 was tijdens ons onderzoek in restauratie. Bovendien ontbreken de rekeningen voor de jaargangen 1532-1536, 1539-1541 en 1543-1549.

³¹⁸ G. DE LONGE, *Coutumes du pays et duché de Brabant. Quartier d'Anvers, Coerboeck metten doppen*, titel 1, art. 23., p. 8: *Item, die putiers, ribaude ochte ghemeene wijf ontfaet, alse bordeel te houdene, verboert xx s. Ende en mach hise niet geven, so salmen sijn huys af breken.*

³¹⁹ G. DE LONGE, *Coutumes du pays et duché de Brabant. Quartier d'Anvers, Compilatae*, deel 6, titel 2, art. 23, p. 760: *Item, alle coppelaers, hooftvrouwen ende andere die op ledige vrouwen leven, ende selver gemeijn vrouwen in oncuysheijt houden sittende, oft die daertoe trecken om hun proffijts wille, worden gegeesselt ende gebannen, oft anderssints min oft meer gestraft, naer gelegenheit van der saecke, als voore.*

³²⁰ *Ibid.*, deel 6, titel 2, art. 24, p. 760: *Item, die sijne dochters tot oneere treckt, ende anderssints daermede, willens ende wetens, bordeel ende oneerlijck leven houdt, wort gegeesselt [,verbeurt alle sijn goet], ende ten eeuwigen daege gebannen vuytter stadt ende quartier van Antwerpen, sonder verdrach, op lijff oft anderssints gestraft, ten goetduncken van de heeren.*

het schavot en geseling bij.³²¹ De straffen op souteneurschap en bordeel houden waren dus niet van de poes.³²² Toch mocht de scherprechter van de stad zijn rechten vrij, en dus zonder vervolging, uitoefenen. Bovendien zou de scherprechter zijn macht nog tot ver na de officiële afschaffing laten gelden. Meester Geleyn stoorde zich na de afschaffing helemaal niet aan het verbod en trad nog overduidelijk op als bordeelopzichter in de Blijden Hoek, een wijk waar hij een woning betrok en die berucht was voor het bruisende prostitutieleven. Over het (misdadige) handelen van de scherprechter zijn we bijzonder goed ingelicht omdat over de persoon in kwestie een lijvig procesdossier bestaat. Hieruit blijkt duidelijk hoe de Antwerpse beul oude bordeelhoudsters afdreigde en een vergoeding eiste in ruil voor het recht om bordeel te houden. Hij stal ook de kleren van vreemde hoeren, zette ze vervolgens uit de wijk en verkeerde zelf geregeld in het gezelschap van dames van lichte zeden.³²³ De scherprechter gedroeg zich in zijn kwartier als een ware bullebak, als heer en meester van de Antwerpse onderwereld. Het valt ook op hoe de scherprechter vooral personen in een zwakke positie aanpakte: oude alleenstaande vrouwtjes zonder rechtsbescherming of Engelse hoertjes die niet vertrouwd waren met het reilen en zeilen in de havenstad. Waarschijnlijk beperkten de controlerende activiteiten van de scherprechter zich tot één specifieke wijk (de Blijden Hoek) maar dat zijn macht daar klaarblijkelijk als almachtig en absoluut gold, zegt toch veel over zijn uitzonderlijke positie.³²⁴ In andere steden zijn soortgelijke verhalen overgeleverd. Florent Bazart werd op 18 december 1517 onthaald als nieuwe scherprechter van Atrecht, maar zijn wangedrag leidde ertoe dat hij op 20 juni 1521 werd ontslagen en samen met zijn vrouw voor een jaar en een dag verbannen werden. Met zijn tweeën hadden ze namelijk een publieke vrouw tot bloedens toe geslagen.³²⁵

Een laatste link tussen het beroep van de beroepsbeul en de beteugeling van seksuele permissiviteit getuigt uit een gebod van 1 maart 1512. Hierin stond gestipuleerd dat overspelige vrouwen *-vrouwe oft jouffrouw in houwelyken staet sittende van haeren man loopende en blyvende in overspel leven met iemand anders-* door de Antwerpse scherprechter

³²¹ Ibid., deel 6, titel 2, art. 25, p. 760: *Item, soo wie willens ende wetens gedoocht dat sijn wijff met eenen anderen [oneerlijck] leeft, wort ten eeuwigen daege gebannen; ende soo verre bij sulcx om proffijts wille heeft gedaen [, verliest oock sijn goet ende] wort voorders gestraft (bij schavotteringe, geesselinge oft anderssints) ten goetduncken van de weth.*

³²² A.A.B., deel 1, p. 125. Op 25 maart 1493 werd verboden om huizen te verhuren *aen ledige vrouwen die dochters en meysen tot sonden houden; binnen de oude meuren deser stad, ofte in de straeten daer de processie doorgaet.*

³²³ V. GRANZOW, *Op. cit.*, pp. 92-94.

³²⁴ Ibid., pp. 92-94.

³²⁵ A. DE CARDEVACQUE, *Op. cit.*, p. 17.

moesten *geteekend worden* met een rood lapje stof op de schouder van hun bovenkleed.³²⁶ Deden ze het lapje stof af, dan zou hun kleed *verbeurt syn ten behoeve van den hangdief*.³²⁷

3.2 De beul als hondenslager

Onze trouwe viervoeter, de hond, had in de middeleeuwen en vroegmoderne tijden een eerder kwalijke reputatie. Honden bevuilden straten en kerken, hielden iedereen uit hun slaap, droegen besmettelijke ziektes over als pest en rabiës en verorberden door hun onverzadigde honger alles wat hun pad kruiste. In tijden van voedselschaarste en ziekte werden deze vertrouwde huisdieren dan ook zeer wantrouwig bekeken. Verschillende Antwerpse stadsgeboden getuigden hoe *menige verhongerde en raesende honden* in de havenstad rondzwierven *terwijl deselve, in de groote dierte der graenen veel broods sijn verslindende en daerenboven de peste souden mogen verbreyden ende oock de secrete wachten en defensien deser stadt turberen en beletten*.³²⁸ Daarom stelde het Antwerpse stadsbestuur een hondenslager aan die ervoor moest zorgen dat deze ronddwalende dieren bekwaam werden afgemaakt. De toenmalige grootsteden hadden bij wijlen met een ware hondenslag te kampen. Wellicht deed de natuur hier goed haar werk. In Ieper werden in 1357 niet minder dan 1132 straathonden afgemaakt.³²⁹ In Brugge slachtte de hondenvangers in 1470 op zeventien weken tijd 4196 honden.³³⁰ In Gent werden in de periode 1487-1490 een goeie 3000 honden uit het straatbeeld geruimd³³¹ en in 1530 werden in Antwerpen wel 1787 honden van kant gemaakt.³³²

De hondenslager had, net als de beestjes die hij doodde, geen al te goede naam. Overal stuitte de hondenvanger op tegenkating en minachting. In 1452 werd te Dordrecht een recidive dief, als straf een stuk van zijn oor gesneden, *ende hij wart hontslager gemaect*.³³³ De benoeming tot dit officie was blijkbaar een gedegen straf voor de dief. Mensen in de straat riepen de hondenvanger vaak schunnige dingen na, wierpen projectielen naar zijn hoofd of

³²⁶ Volgens een voorschrift van Karel V in 1530 moesten zowel beulen als lichtekooien en Joden een speciale, aanvankelijk gele, pestkleurige later bloedrode kleding dragen L-T. MAES, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht*, p. 60.

³²⁷ A.A.B., deel 1, p.153.

³²⁸ V. GRANZOW, *Op. cit.*, pp. 87-88. ; A.A.B., deel 1, p. 221. Een gebod van 11 april 1543 deelt ons mee dat in Antwerpen *het getal der honden hier merkelyk vermeerderd synde* en dat de grote getalen honden de nachtwake met hun eindeloos geblaf lastigvallen.

³²⁹ J. BROECKAERT, *'De hondenslagers in België'*, p. 87.

³³⁰ R. VAN UYTVEN, *De papegaai van de paus. Mens en dier in de Middeleeuwen*, p. 256.

³³¹ P. CLAEYS, *Op. cit.*, p. 130.

³³² S.A.A., *Stadsrekening 1530-1531*, R7, fol. 109v^o: *Item dit jaer betaelt den hontslagers ierst in februario van XVII^C LXXXVII honden tot XII stuivers stuck ...*

³³³ R. VAN UYTVEN, *op.cit.*, p. 256.

bedreigde hem openlijk. De stad moest daarom gedurig verbieden *den hontslaegher eenigh beletsel te doene, met slyck steenen oft eerde te worpene, denselven te quetsene ofte roepene*.³³⁴ In dat opzicht verschilde de hondenslager niet veel met de scherprechter: beide beroepen waren ‘oneerloos’ en beiden werden voortdurend getreiterd en gepest tijdens de uitoefening van hun job.³³⁵ Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat tal van scherprechters het officie van hondenjager droegen of werden opgedrongen. Zo moest de Brusselse beul ervoor zorgen dat de zwerfhondenpopulatie in zijn stad binnen de perken bleef³³⁶ en ook in Mechelen was de beul de geknipte persoon voor deze taak.³³⁷ In Kortrijk trad de beul bij tijd en stond op als officiële hondenvanger.³³⁸ In Gent sloeg de scherprechter Willem Hurtecant een record aantal honden dood (*supra*) en in Brugge was Wissel Geerts in 1521 belast met het vangen en doodknuppelen van de lastige honden. Jaarlijks ontving de Brugse scherprechter een toelage om daarmee twee hulpkrachten aan te werven.³³⁹ In Antwerpen was deze taak niet exclusief verbonden met het officie van scherprechter. Al naargelang de situatie keek men uit naar gegadigden die voor het ambt in aanmerking kwamen; soms werd de beul aangesteld, soms ook niet. In 1556 bijvoorbeeld werd de volder Jan Engelen als hondenslager aangesteld. Een reglement uit 1595 droeg dan weer de titel *instructie voor den scherprechter deser stadt, waer naer hij hem sal hebben te reguleren int dootslaen vande honden*.³⁴⁰ Voor de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw hebben we weinig zekerheid over de identiteit van de hondenjagers. De stadsrekeningen, al ze al bestaan, zijn vaak zeer summier in de beschrijving van deze stadsfunctionarissen. Doorgaans werden de hondenvangers niet bij naam en toenaam vermeld maar enkel bij hun functie (*hontslaghers*) wat verdere identificatie zeer moeilijk maakt.³⁴¹ Bij het hoofdstuk over de naamgeving van de scherprechter hebben we al gezien dat de stedelijke autoriteiten vaak karig waren met informatie betreffende lage sociale beroepen als dat van scherprechter en dus *mutatis mutandis* ook van hondenslager.

³³⁴ A.A.B., deel 25, p. 429. (1403): *Ende soe wie desen hontslaghere oplope dade in woerden ofte die hem eenich misprys dade oft dade doen die soude staen ter corexien van den Heere ende van der stad.*; A.A.B., deel 27, p. 70. (10 febr. 1417): *Item, want gheordoneert de honden te slane, soe wie den hondslagere om syns diensts wille yet misdade, dat zoude men corrigeren alse deghene die jegen den Heere ende jegen de stad hem misgrepen.* A.A.B., deel 1, p. 127. (9 april 1497): *Hondenslaeger in syn officie niet te misdoen.*; p. 174. (14 aug. 1522): *Hondenslaeger geen belet aen te doen, na te roepen of te worpen.*; p. 221. (11 april 1543): *Hondenslaegers niet te misdoen int exploiteren van hunnen diensten.*

³³⁵ J. NOWASADTKO, *Scharfrichter und Abdecker. Der Alltag zweier 'unehrlicher Berufe' in der Frühen Neuzeit*, p. 12 en 119.

³³⁶ F. VAN HEMELRYCK, ‘De beul van Brussel en zijn werk’, p. 199.

³³⁷ T-H. MAES, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht*, p. 59.

³³⁸ J. MONBALLYU, *Het gerecht in de Kasselrij Kortrijk (1515-1621)*, p. 183.

³³⁹ L. ^KNAPELINCK, ‘Meester Wissel Geerts rechtere metten zweerde’, p. 72; A. VAN LEUVEN, *De geschiedenis van de beul van Brugge*, p. 64.

³⁴⁰ V. GRANZOW, *Op. cit.*, pp. 89.

³⁴¹ S.A.A., *Stadsrekening 1530-1531*, R7, fol. 109v^o

In de literatuur werd de scherprechter regelmatig als een hond geportretteerd. Een uitstekend voorbeeld van personificatie is *Le mystère de Saint Laurent* waarin de scherprechter Malengrongne zichzelf vergeleek met een razende hond: *Je suis achenné comme ung chien / A couper bras, jambes et testes; / A tous les jours...*³⁴² Meestal waren zulke vergelijkingen met dieren niet al te vleidend. Bepaalde (lage) sociale groepen die vaak het mikpunt vormden van kritiek en spot werden vergeleken met te duchten, impopulaire dieren. Laatromeinse en voegmiddeleeuwse denkers schreven ‘s mens beste vriend enkele onaangename kenmerken toe. Tertullianus (ca. 160 - ca. 230) schreef dat honden onzuiver waren en Boëthius (ca. 480 - ca. 525) zei dat ze woelig waren en altijd blaften. Voorts werden honden afgebeeld als gulzig, twistziek en slaafs.³⁴³ Deze laatste eigenschap had de hond vooral te danken aan de domesticatie en de gehoorzaamheid aan zijn baasje. Dezelfde ‘slaafse gehoorzaamheid’ werd de scherprechter verweten bij de uitvoering van zijn ambt. De beul voerde gewillig, gewetenloos en met een overdreven enthousiasme de vonnissen van de rechter uit. In de middeleeuwse wereld stonden honden op een lagere trap dan de vrije roofdieren. Iemand een hond noemen, was dan ook een negatieve uitlating, een ideale manier om iemand te huid vol te schelden. De ontroostbare moeders van Bethlehem riepen de moorddadige beulen van hun kinderen na *Ha! Faulx chiens et felons tirans, / ha! Cueurs de meurtriers desloyaux, / gens infames, villains bourreaux...*³⁴⁴ De personificatie van beul en hond kunnen we onmogelijk los zien van zijn professionele context. Door zijn nevenberoep werd de scherprechter met de dieren geassocieerd. En op deze manier konden de slechte eigenschappen van de dienaar van het recht nog eens extra in de verf gezet worden.

In Antwerpen moest de hondenslager als teken van zijn functie steeds het stadswapen op zijn hoed dragen.³⁴⁵ De hondenslager droeg eveneens een gepunte knuppel (*codde*) waarmee hij de beesten snel een beslissende genadeslag kon geven.³⁴⁶ Omwille van dit vervaarlijke wapen werd hij soms ook *stocman* geheten.³⁴⁷ Een ordonnantie van 1403 specificerde welke soorten honden in Antwerpen afgemaakt mochten worden: *dats te*

³⁴² H. KLEMETTILÄ, *Op.cit.*, p. 307.

³⁴³ J. SALISBURY, *The beast within: animals in the Middle Ages*, p. 133.

³⁴⁴ H. KLEMETTILÄ, *Op.cit.*, p. 308.

³⁴⁵ S.A.A., F. *Verachter, de stadshondenslager van Antwerpen*, PK 2960, p. 4. De acht officiële hondenjagers van Brugge droegen in 1455 een onderscheidingsinsigne. R. VAN UYTVEN, *De papegaai van de paus. Mens en dier in de Middeleeuwen*, p. 256; De Gentse beul kreeg in 1487-1488 een habijt om zijn functie als hondenslager uit te voeren. E. LERNO, *Op. cit.*, p. 34.

³⁴⁶ M.N.W.: CODDE, znw. m. en vr. Mnd. *knodde*, Over de verwante vormen zie Franck 481 op *knods*, *knuppel*, *knodde* (vooral bekend in *knoddebeier*; zie Te Winkel, *Gramm. Fig.* 199). De naam *knodde* –beier (beieren betekent zwaaien) verwijst misschien nog naar het ambt van hondenslager? Een *Knoddebeier* is in vele hedendaagse dialecten een synoniem voor een veldwachter, politieagent.

³⁴⁷ E. LAURILLARD, ‘*Hondenslagers*’, p. 72.

verstanene dese groete honde ende roeden die hier lopen achter straten, uutghesteken weythonde [en] voghelhonde. Kleine kamerhonden en ook koopmanshonden die met hun baasje over de markt paradeerden, mochten niet geraakt worden.³⁴⁸ Later werd beslist dat de officier niet op marktdagen mocht optreden waardoor het probleem van de koopmanshonden zich grotendeels zelf oploste. In regel bleven alle ‘edele’ hondenrassen zoals windhonden, brakken, waterhonden en spanjolen ongemoeid, ten minste als zij een herkenbare halsband droegen.³⁴⁹ De Antwerpse stadsbeul was in de zeventiende eeuw gemachtigd deze *blecken of teekenen te verkoopen voor 6 stuivers* het stuk.³⁵⁰ Ook in Keulen is het waarschijnlijk dat vanaf 1498 de beul het recht verwierf om deze herkenningstekens uit te delen.³⁵¹ De bedelman mocht zich geen viervoetige levensgezel aanschaffen; deze zou immers teveel overlast bezorgen.³⁵² De kadavers van de dode beesten werden voor het stadhuis verzameld waar men ze telde. De uitbetaling gebeurde immers per stuk; per gedode hond kregen de Antwerpse hondenvangers in 1403 *eenen engelschen*³⁵³ en in 1530 *XII stuivers*.³⁵⁴ Na betaling moest de hondenslager de krenge *binnen den avonde van der merct ruymen ... ende inde Schelt worpen dat zy driven*. In Brugge werden de hondenhuiden door ambachtslui verwerkt tot handschoenen.³⁵⁵ Wanneer het hondenbestand ferm uitgedund was, verordende het stadsbestuur dat de officier zijn werk moest neerleggen.

Angst voor hondsdelheid en hondenbeten was allicht een cruciale factor in de angst voor en de negatieve houding tegenover honden. Als iemand gebeten werd door een dolle hond was er maar één manier om de beet ongedaan te maken namelijk door de wonde uit te branden met een gewijde sleutel van Sint-Hubertus, de patroon van de jagers en schutters. Een koperdruk uit het Brugse in 1692 gaat hier dieper op in:

*Zijt gij gebeten door een hond,
of door een dol beest gewond,
Komt tot St-Huberecht terstond,
aanroept hem uit uw hartgrond,*

³⁴⁸ A.A.B., deel 25, p. 429.

³⁴⁹ R. VAN UYTVEN, *Op. cit.*, p. 257.

³⁵⁰ CH. LAENENS, *Op. cit.*, p. 188.

³⁵¹ F. IRSIGLER, en A. LASOTTA, *Op. cit.*, p. 272.

³⁵² A.A.B., deel 25, p. 429: *Item, soe en sal niemant honde houden binnen Antwerpen die der aelmoesenen leeft, eest van tsHeylich Gheest wegghen oft van anderen aelmoessenenen te biddene, op de peyne van eenen peter van elken honde.*

³⁵³ A.A.B., deel 25, p. 429.

³⁵⁴ S.A.A., *Stadsrekening 1530-1531*, R7, fol. 109v°

³⁵⁵ *Ibid.*

*Zijn lof verkondend met uwe mond,
dra zult gij worden heel gezond*

Het cureren of zuiveren met de gloeiende sleutel was nog tot in het begin van vorige eeuw gebruikelijk.³⁵⁶

Niet alleen de wereldlijke overheid deed beroep op de diensten van hondenvangers. Ook kerkfabrieken hadden hondenslayers op hun loonlijst staan. Deze lieden moesten tijdens de goddelijke diensten de honden uit de kerk weren. De kerkelijke bedienden werden zowel in valuta als in natura uitbetaald.³⁵⁷ In 1401 betaalde de stad Antwerpen een zekere Peter Staes negen schellingen, vier duiten groten *van dat hi eene roede draecht in Onser Vrouwen kerke, ende de honde uut jaeght ende outare bescudt*.³⁵⁸ De hondenslayer, annex beul, hield ook andere ongere individuen uit de kerk. Op zon- en feestdagen zorgde de Kortrijkse beul er immers voor dat de rust in de Sint-Maartenskerk gerespecteerd werd.³⁵⁹

3.3 De beul en zijn kansspelen

In de loop van de vijftiende eeuw werden in de meeste steden in de Nederlanden, waaronder in Antwerpen, fervente pogingen ondernomen om de alom heersende speelzucht aan banden te leggen. Het spelen op kerkhoven³⁶⁰ evenals balspelen³⁶¹ en het dobbelen in de kroeg na *de clocke*³⁶² werden voortaan ten strengste verboden. *Dobbelscholen en tuysscholen* werden systematisch gesloten of de illegaliteit ingedreven.³⁶³ Een alternatief drong zich geleidelijk op, namelijk de officiële door de landsheer geëxploiteerde etablissementen waar gokken en andere principieel verboden spellen toch gedoogd werden. Lodewijk van Male, graaf van Vlaanderen en vanaf het Verdrag van Aat (1357) ook heer van Antwerpen, vestigde in 1366

³⁵⁶ C.L. TEN CATE, *Tot glorie der gerechtigheid*, p. 44-51.

³⁵⁷ E. LAURILLARD, 'Hondenslayers', p. 72: Jacob de Graefmaecker wordt op 20 februari 1521 vier ellen laken, à zeventien stuivers de el uitbetaald *van dat hij de honden uuter kerck slaet*.

³⁵⁸ F. H. MERTENS, *Geschiedenis van Antwerpen*, deel 2, p. 638.

³⁵⁹ J. MONBALLYU, *Op. cit.*, p. 183.

³⁶⁰ A.A.B., deel 25, p. 399. (31 mei 1403): *Voirdane es gheordineert dat men van nu voerdane op Onser Vrouwen kerchof gheenrande spel spelen noch hanteren en sal mogen, noch gheen cabret (kroeg) dairop houden. Wie de contrarie dade soude verboren I royael*. Brussel en Gent kennen voor de eerste helft van de vijftiende eeuw soortgelijke verordeningen waarin bepaald wordt dat kerken, kerkhoven en andere gewijde plaatsen geenszins als speelterrein gebruikt mogen worden. K. GEERTS, *De spelende mens in de Boergondische Nederlanden*, p. 82. A.A.B., deel 25, p. 430. (29 jan. 1405): *Item dat men den bal binnen den mueren vander stad niet slaen en sal.*; F. PRIMIS, 'Antwerpiensia', deel 10, p. 287. (1423): *Dat niemand den bal slaan zal in den schuttershof of den gasthuisbeemd dan de gezworen schutters, en desgelijks op het kerchof*.

³⁶² A.A.B., deel 27, p. 71. (10 febr. 1417): *Item soe wie men bevindt na de clocke in tavernen dobbelende [...] men sal hen haer wapene nemen ende van elken I royael*.

³⁶³ A.A.B., deel 1, p. 124. (15 febr. 1493).

als eerste een *rollebane* in de Scheldestad.³⁶⁴ De uitbating van dergelijke erkende speelhuizen werd meestal toevertrouwd aan ondergeschikt hofpersoneel zoals een valkenier, een kok, nar of kamerdienaar. Zij werden zo voor bewezen diensten met een lucratieve betrekking beloond. Via een heus netwerk van georganiseerde speelhuizen trachtte de vorst een monopolie op gokspelen uit te bouwen en weerwerk te bieden tegen speelhuizen die zonder vergunning belangrijke inkomsten afroonden. In de laatste decennia van de veertiende eeuw kwam de Vlaamse graaf van Male terug op zijn besluit en liet alle bestaande speelhuizen in Vlaanderen (en dus vermoedelijk ook in Antwerpen) opdoeken.³⁶⁵ In Vlaanderen nam graaf Jan zonder Vrees al vrij snel de draad terug op en bevestigde in 1411 een tiental schenkingsbrieven waarin de destinarius bedankt werd met een speelhuis. Onder de regering van hertog Philips van Saint-Pol (1427-1430) baatte Peter vander Eyken in Antwerpen een officiële speeltent uit.³⁶⁶ In navolging van zijn vader verpachtte ook Filips de Goede speelhuizen aan zijn hofpersoneel. In Atrecht bijvoorbeeld schonk de hertog *son bien aimé valet de chambre et garde de la tapisserie* de inning op het spel *Berlenc*.³⁶⁷ Deze betrekking was sinds jaar en dag verbonden met het eerloze ambt van *Roi des Ribauds* en bracht de verplichting met zich mee *d'avoir cognoissance sur les filles et femmes diffamées et de les mener et faire demourer és lieux publiques et aussi de enquérir les quels sont méseaulx et de les mener aux épreuves*. De begunstigde kamerdienaar, Jehan Aubery, wou deze uiterst vervelende opdracht onder geen enkel beding aanvaarden en bood de baan aan de man die hij er het meest geschikt voor achtte, namelijk de beul van Atrecht. Deze nam het werk met veel plezier aan.³⁶⁸ Eerbare figuren zagen blijkbaar liever af van een aardig honorarium dan geassocieerd te worden met criminele en/of onzedelijke handelingen. Wellicht daarom bood diezelfde hertog Filips in 1457 het *houden van de dobbel spelen ende queecberden*³⁶⁹ rechtstreeks aan de Leuvense beul Henrickus van Eyck en Peeteren Pypenois, zonder eerst een gerespecteerde hofdienaar te vragen deze post in te vullen.³⁷⁰

³⁶⁴ ROLLEBAAN: Een bol moest zo dicht mogelijk naar een bepaald doel gegooid worden of moest een aantal opgestelde voorwerpen omver rollen (kegelspel). Kroegen stelden vaak een *rollebane* of *boulloire* ter beschikking. K. GEERTS, *Op. cit.*, p. 32.

³⁶⁵ *Ibid.*, pp. 62-64.

³⁶⁶ A.R.A., *Rekenkamers*, nr. 12902 fol., 399r^o, 12 okt. 1428 - 24 juni 1429.

³⁶⁷ BRELENC: Speelbord om op te dobbelen. K. GEERTS, *Op. cit.*, p. 142.

³⁶⁸ A. DE CAEDEVACQUE, *Art. cit.*, pp. 12-13.

³⁶⁹ M.N.W.: QUAEBERT (queec-, queke-, quic-, quec-, -bret, -bort, -bart), znw. o. Een bord voor het spelen van het spel, genaamd „quaken (queken)”; z. ald.), waarschijnlijk een soort van triktrakbord (tiktakbord); Triktrakken was een kansspel met dobbelstenen en schijven, zo genoemd omwille van het kletterende geluid van de spelinstrumenten op het speelbord. K. GEERTS, *Op. cit.*, p. 30.; 153. In de beerputten van het Mechelse Steen zijn een triktrakbord en speelschrijffjes bewaard gebleven. L. TROUBLEYN, F. KINNAER, A. ERVYNCK., e.a., *Het steen en de burgers. Onderzoek van de laatmiddeleeuwse gevangenis van Mechelen*, p. 132.

³⁷⁰ P. VOLLENBERGH, *Op. cit.*, p. 73.

De toewijzing van speelhuizen aan particulieren botste doorgaans op felle tegenkanting vanwege de steden. De plaatsen waar kanspelen plaatsvonden zorgden immers voor een substantiële overlast in de stad: spelletjes resulteerden in dronkenschap, in ruzies en twisten die op hun beurt escaleerden in nachtlawaai, godslastering of zelfs bloedvergieten. Protest vanwege het Leuvense stadsbestuur en de universiteit bleef dan ook niet uit. Ze stuurden de hertog een open brief waarin ze opmerkten dat *die oneerbaren ende schandelicken spelen verboden syn* en dat de toestemming tot gokken de stadsbewoners en vooral de studenten veel schade zou berokkenen. Inderdaad in 1396 had de stad *het queecheerde* uitdrukkelijk verboden. Op 6 juni 1457 herriep Filips daarom zijn beslissing. Veertig jaren tevoren (1417) had ook de scherprechter van Sint-Omaars van baljuw, schepenen en burgemeesters de toestemming gekregen om achter het klooster van de Dominicanen een kegelspel te houden.³⁷¹ In Amiens genoot de scherprechter het recht op het kegelspel en het tritsen.³⁷² De Gentse beul was in zijn thuisstad belast met het toezicht op de *rollebanen* en andere publieke plaatsen waar men speelde, hij moest er ondermeer voor zorgen dat er niet gespeeld werd op de uren dat de kerkvieringen doorgingen.³⁷³

Onder politieke druk van de stedelijke overheden ging men in de vijftiende eeuw steeds meer over tot de afschaffing van de (officiële) speelhuizen. Zo verloren de uitbaters, *in casu* de scherprechters, een extra inkomen. In augustus 1467 legde de Antwerpse magistratuur, vlak na de dood van Filips de Goede, een eisenbundel voor aan de rechtmatige opvolger en zoon van Filips, Karel de Stoute. Deze kreeg bij zijn Blijde Inkomst in tal van steden af te rekenen met oproerigheden en democratische omwentelingen. Een van de vele eisen die bij de moeilijke besprekingen op tafel lag was *dat men vervolgen zou, dat het kwaakberd, de bollebaan en de dobbelscholen* (waarop de hertog inkomsten had) *te niet en afgedaan zouden worden, mits de groote inconveniënten en kwade daden die daar uit voortspruiten*.³⁷⁴ De uiteindelijke afschaffing van het recht op gokspelen ging in de meeste steden gepaard met een fikse som ‘compensatiegeld’ voor de scherprechter. Deze globale tendens naar suppressie moeten we deels begrijpen vanuit het professionaliseringstreven van de overheid. Door de beul te ontzetten uit de bevoegdheid om kanspelen te voeren, kon hij zich meer toespitsen op zijn kerntaak, namelijk het uitvoeren van dood- en lijfstraffen. Voor vele steden is de privilege tekst niet meer overgeleverd maar wel het afschaffingsdecreet of althans gegevens over de compenserende afkoopsom. In Antwerpen maken de rekeningen van

³⁷¹ M. PAGART D’HERMANSART, *Le maître des hautes oeuvres ou bourreau à Saint-Omer*, p. 24.

³⁷² Ibid., p. 20. TRITSEN: een dobbelspel waarbij het aankomt om drie gelijke ogentallen te werpen.

³⁷³ E. LERNO, *Op. cit.*, p. 32.

³⁷⁴ F. PRIMIS, ‘*Antwerpiensia*’, deel 13, p. 10.

1537-1538 gewag van een dergelijke afkoopsom: *den zelve [scherprechter] om dat hij egeen quecbert en zoude houde oft dergelijcke spelen tsamen III lb ende dat nu van II jaren comen VII lb.*³⁷⁵ Blijkbaar was de scherprechter het jaar tevoren niet uitbetaald. Meester Ghileyne kreeg in 1539-1540 eveneens drie pond *omme dat hij egheen queechkbert oft dyer gelycke spelen en soude houden oft gedooghen te houdene.*³⁷⁶ De scherprechter moet dus ergens durende de vijftiende of ten laatst begin zestiende eeuw het recht op de organisatie van kansspelen verloren hebben. Misschien kreeg de Antwerpse beul bij de revolte in 1467 voor het eerst een compensatie voor de afschaffing van gokspelen. Zekerheid betreffende de afschaffingsdatum hebben we niet. De Leuvense beul kreeg de hele zestiende en zeventiende eeuw door zes gulden *dat hij de queke nyet en hielen te Loven kermisse.*³⁷⁷ De Gentse Jan Blondeel kreeg dertig schellingen (elke week twee schellingen) *dat hem by scepenen toegheleit was over tonghebruuc van den exploiten die hy plach te hebben van den rollebanen ende anderssins.*³⁷⁸ Een ordonnantie van 28 mei 1568 vergoedde de scherprechter van Brussel met twaalf florijnen omdat men het speelhuis dat hij openhield deed sluiten.³⁷⁹ In 1477 bekwamen de Bruggelingen van Maria van Bourgondië *dat men alle keghelbanen ende dobbelscolen afdoe, ende de welke wij bij desen als nu af ende te nieuten doen, zonder eenighe ghedooght te zijne binnen onser stede ende de scependomme van Brugghe.* Hierdoor zag de Brugse beul Karel van Eede belangrijke inkomsten als sneeuw voor de zon verdwijnen gezien de houders van speelhuizen op de markt van Brugge aan hem een vestigingsrecht moesten betalen. Vanaf 1478 kreeg Karel van Eede een schadeloosstelling van drie pond.³⁸⁰ De scherprechter van Atrecht, Florent Bazart, verloor in 1520 het recht op kansspelen omdat hij zulke beruchte levenswandel had.³⁸¹

De repressie van spelmisdrijven was een van de vele pijnpunten in de lokale wetgeving van de late middeleeuwen. De stedelijke autoriteiten maakten in de reglementering een duidelijk onderscheid tussen spelen waarbij het kanselement en de mogelijkheid tot vals spelen primeerden en deze die intelligentie, behendigheid of training vereisten. De zuivere kansspelen zoals dobbelen werden van nature uit als een misdrijf beschouwd, de lichaams- en geestesoefeningen zoals schaken waren in principe toegelaten, wat niet wegneemt dat er toch

³⁷⁵ S.A.A., *Stadsrekening 1537-1538*, R 10, fol 130v°.

³⁷⁶ S.A.A., *Stadsrekening 1539-1540*, R 13, fol 367v°.

³⁷⁷ P. VOLLENBERGH, *Op. cit.*, p. 73.

³⁷⁸ P. CLAEYS, *Op. cit.*, p. 159.

³⁷⁹ F. VAN HEMELREYCK, *Art. cit.*, p. 202.

³⁸⁰ K. GEERTS, *Op. cit.*, p. 68. Dezelfde afkoopsom als voor de Antwerpse scherprechter.

³⁸¹ A. DE CARDEVACQUE, *Op. cit.*, p. 16: *Aujourd'hui, 3 octobre mil V cent et vingt, Messieurs en nombre ont ordonné à M. Flourent Basarcq, M. de la haulte oeuvre de dorensenant soy bien conduire, sans tenir breylan de jeu de dez de ville ne aucuns jeux et ce à paine de ban à quoy il s'est soumis.*

op allerlei manieren in gesnoeid werd.³⁸² De beperkingen werden nochtans niet ten volle nageleefd, wat duidelijk blijkt uit de opeenvolgende uitvaardigingen van verboden, de strafrechtelijke bestraffing van tal van kansspelers en het bestaan van beroepen als dat van *terlincmakere*.³⁸³ De steden poogden in de verordeningen naast spelgedrag ook het samengaande tavernebezoek, wapendracht en leegloperij in te dijken.³⁸⁴ In Antwerpen mochten de personen die door bedrieglijk spel hun geld kwijtspeelden de bedrieger in kwestie *vangen ende in 's heeren handen brengen, sonder der ane te misdoene*. Verder werd gezorgd dat de gedupeerde zijn geld terugkreeg: *Ende soe veere de voirseide botter of bidders soe vele ghelts over hen hebben als de clager bij sinen eede seggen sal datse hem afgebot selen hebben, dat sal men daer af weder gheven*.³⁸⁵ In Antwerpen was het aan de bedrogen spelers om de valspelers voor het gerecht te krijgen; in Gent had de beul de opdracht de overtreders te grijpen en de kramen waar zulke 'hazardspelen' doorgingen op te doeken. Een edict van 16 maart 1699 verordende: *Ieder van degene die sullen ghespeelt hebben, sal vervallen in de boete van het vier dobbel van 't gene hy sal hebben ghewonnen ofte verloren door het spel, d'eene helft voor den aenbrenger ende den ander voor den officier exploictant*.³⁸⁶ De meeste spelovertradingen werden mild bestraft met een pecuniaire sanctie. Wat valspel betreft was de stedelijke overheid een pak strenger in de aanpak. In Antwerpen waren voor valspel een resem schande- en lijfstraffen voorzien gaande van tentoonstelling op de schandpaal, over het afhakken van hand of duim tot het uitsteken van beide ogen.³⁸⁷

De Antwerpse scherprechter hield dus lange tijd kansspelen in zijn huis. Ongetwijfeld maakte deze activiteit zijn woonst tot een broeinest van allerlei verdachte en onguere lieden die allesbehalve onbekenden waren voor het gerecht. P. Genard zegt hierover: *l'écoute ètait presque sûr de pouvoir, en cas de méfait, y saisir l'auteur du crime*.³⁸⁸ Wellicht is dit ook mede de reden waarom het stadsbestuur overging tot de afschaffing van hazardspelen in het

³⁸² K. GEERTS, *Op. cit.*, p. 79.

³⁸³ A.R.A. Rekenkamers, nr. 12904 fol. 246r°, 24 juni 1498 - 25 dec. 1498: *Van Cornelise den Terlincmakere van dat hij sijn eygen wijff met opsette van lijve ter doot gebracht heeft, is gevangen ende verwesen ter doot ende met den swerde gerecht ende want hij geen goet achter gelaten en heeft dair om hier: nyet*.

Hoewel het dobbelspel in Mechelen rond 1300 bij wet verboden was, vonden archeologen bij het zeven van de beerputten van de Mechelse gevangenis toch 345 dobbelsteentjes. Dergelijk materiaal is ook aangetroffen in het Antwerpse bisschoppelijke paleis wat er op kan duiden dat het dobbelspelen wijdverbreid en in alle sociale lagen ingeburgerd was. Cfr. L. TROUBLEYN, L., F. KINNAER, A. ERVYNCK, e.a., *Op.cit.*, p. 131.

³⁸⁴ Zie voetnoot 75; De ordonnantie van 10 febr. 1417 bepaalt dat al wie *sweerde, hamere, polaexen, stave, cudsen of hootwapenen bi hen hebben* hun wapens zullen afgeven. A.A.B., deel 27, p. 71. (10 febr. 1417); Een verbod van 12 juli 1494 verbiedt klaplopers aalmoezen te vragen en met dobbelstenen of andere spelen te gokken. A.A.B., deel 1, p. 125.

³⁸⁵ S.A.A., *Gebodboeken*, PK 914, fol. 10r°, 15 febr. 1493.

³⁸⁶ P. CLAEYS, *Op. cit.*, p. 129.

³⁸⁷ Zie hiervoor de desbetreffende hoofdstukken over lijf- en schandstraffen.

³⁸⁸ P. GENARD, *Anvers à travers les ages*, p. 283.

huis van de beul. In de literatuur en beeldende kunst van die tijd werd de scherprechter steevast geportretteerd als geldbelust of als gokker. Via deze krachtige media werd het brede publiek gesensibiliseerd dat sommige spelen zondevol en misdadig waren. De Vlaamse primitieven en tal van dramastukken verhalen hoe de soldaatbeulen op de Calvarieberg voor het kled van de gekruisigde Christus dobbelden³⁸⁹. In andere werken wordt de duivelse oorsprong van het dobbelspel geschetst. Na de kruisiging verliet een van de beulen de Golgothaheuvel en trok naar de stad. Onderweg kwam hij Satan tegen. Deze leerde hem een nieuw spel, het dobbelen, wat de beul op zijn beurt leerde aan zijn collega's. In nog andere werken droomde de scherprechter volop van het leven als kroegtijger, met alle geneugtes des leven zoals overvloedige wijn, kansspelen en pleziermeisjes op kop.³⁹⁰ Deze voorstelling van de beul als een geldzuchtige en wellustige persoon had tot doel kritiek te spuien op gokspelers en het spelen van kansspelen als tijdverdrijf .

3.4 Tussen arts en kwakzalver

De scherprechter vormde een essentiële schakel tussen leven en dood: hij was tegelijk *Vernichter und Bewahrer von Leben*.³⁹¹ Alles wat de beul deed, stond in teken van deze schijnbare tegenstelling. Hij kon in een oogwenk iemands leven beëindigen en werd daarom alom gevreesd en gemeden. Aan de andere kant schreef men hem omwille van zijn nauw contact met de doden tal van magische en heilzame krachten toe. Een existentiële vrees mengde zich zodoende met een soort vreemde bewondering voor de huiveringwekkende opdracht die de meeste mensen zelf niet aankonden of aandurfdan.³⁹² Elk contact met de beul maakte magische krachten vrij, zowel kwade en schadelijke als goede en genezende.³⁹³ Omwille van deze goede 'witte magie' werd de beul als heelmeester geprezen. De 'eerloosheid' die de beul doorgaans ten beurt viel, speelde bij de behandeling van zieken plots geen enkel belang meer: afschuw had plaats gemaakt voor plat utilitarisme.³⁹⁴

³⁸⁹ In de 'kruisiging' van Jan Provoost zijn de gokspelers al vechtend afgebeeld. H. KLEMETTILÄ, *Op. cit.*, p. 292.

³⁹⁰ *Ibid.*, p. 293.

³⁹¹ K. STUART, 'Des Scharfrichters Heilende Hand. Medizin und Ehre in der Frühen Neizeit', p. 343.

³⁹² F. VAN HEMELRYCK, *Marginalen in de geschiedenis. Over beulen, joden, hoeren, zigeuners en andere zondebokken*, p. 263.

³⁹³ Een bekender voorbeeld van heilzame aanrakingen zijn de befaamde contacten met de Franse koningen die onder meer scrofula, een huidziekte, zouden genezen. M. BLOCH, *Les rois thaumaturges. Étude sur le caractère surnaturel attribué à la puissance royale particulièrement en France et Angleterre*, Strasbourg : Istra, 1924.

³⁹⁴ K. STUART, *Art. cit.*, p 319. *In diesen Kontexten war die Unehrlichkeit des Scharfrichters latent bzw. wurde sogar in ihr Gegenteil verkehrt: Scharfrichter als Heiler erhielten eine gewisse soziale Anerkennung, Prestige, ja sogar Ruhm.*

Ondanks een toegenomen rationalisme speelde het bijgeloof nog steeds een wezenlijke rol in het alledaagse leven van vele mensen.³⁹⁵ Zo leefde de overtuiging dat lichaamsdelen of kledingstukken van terechtgestelden speciale krachten bezaten. De vinger of hand van een gehangen dief zou inbrekers in staat stellen zich ongemoeid in andermans huis te begeven en hielp prostituees om meer klanten te lokken.³⁹⁶ Getuige van dit laatste is een proces dat de Antwerpse schout in 1491 voerde tegen drie vrouwen van lichte zeden. De vrouwen waren 's nachts naar het galgenveld getrokken en hadden daar het hoofd en beide handen van een opgehangen dief weggehaald. De afgehouden lichaamsdelen werden verwerkt en als talisman gebruikt om meer cliënteel aan te trekken. De drie hoeren werden uiteindelijk gevat, te pronk gezet en veroordeeld tot een pelgrimage naar Onze-Lieve-Vrouw van Einsiedeln in Zwitserland.³⁹⁷ Maar ook mensenvet, vermalen schedels, de huid en het bloed van terechtgestelden waren zeer in trek bij het bijgelovige volk. Mensenvet (*Armsünderfett*) werd verwerkt in allerlei preparaten en was een gerenommeerd middel tegen tal van kwalen en ziektes, ondermeer tegen botbreuken.³⁹⁸ In Nederland was het product nog tot 1830 vrij in de handel te verkrijgen.³⁹⁹ Huid werd dan weer gebruikt tegen jicht en de duim van een gevangen dief op zak bracht een goedgelovige ziel geluk in het spel. Bloed van misdadigers had een heilzame werking bij epilepsie en werd tot ver in de negentiende eeuw bejubeld als wondermiddeltje. Getuigenissen verhalen hoe epileptici steevast samenkwamen bij het schavot wanneer er een onthoofding plaatsvond en het bloed van de terechtgestelde (*Armsünderblu*)⁴⁰⁰ dronken wanneer het nog vers en warm was.⁴⁰⁰ In Brussel werden in de vijftiende eeuw enkele vrouwen veroordeeld omdat zij op het justitieveld vingers van terechtgestelde delinquenten gehaald hadden om er mee te toveren.⁴⁰¹

Ook aan de werkinstrumenten van de beul werden mysterieuze krachten toegeschreven. Koorden waarmee iemand was opgehangen, vooral de strop maar ook splinters van de staak, het gerechtszwaard, messen, galgennagels en delen van het rad waren zeer gegeerde amuletten. De beul hield dan ook vaak een macaber sluikhandeltje in deze

³⁹⁵ Voor de rol van magie in het alledaagse leven lees: T. KEITH, *De ondergang van de magische wereld: godsdienst en magie in Engeland 1500-1700*, Amsterdam: Agon, 1989.

³⁹⁶ F. VAN HEMELRYCK, *Marginalen in de geschiedenis*, p. 263.

³⁹⁷ E. SPILLEMAECKERS, 'Toverij met dievevingeren te Antwerpen in 1491', pp. 16-18. Een uitwijding volgt in het inleidende gedeelte over doodstraffen.

³⁹⁸ Een Duitse volkswijsheid luidt: *Zerlassen Menschenfett ist gut für lahme Glieder, So man sie damit schmiert, sie werden richtig wieder*. K. STUART, *Art. cit.*, p. 325.

³⁹⁹ F. DE WITT-HUBERTS, *De beul en z'n werk*, p. 163.

⁴⁰⁰ *Ibid.*, p. 327.

⁴⁰¹ F. VAN HEMELRYCK, *Marginalen in de geschiedenis*, p. 264.

felbegeerde occulte objecten.⁴⁰² Dat in de bestudeerde bronnen voor Antwerpen geen enkele aanwijzing voor deze activiteiten werd teruggevonden, kan verklaard worden door het feit dat ze illegaal waren en dus door de scherprechter kost wat kost verborgen gehouden werden. Deze praktijken speelden zich immers af in de schaduw van de officiële beroepsuitoefening.

De mensen waren er van overtuigd dat de scherprechter bij het afslaan van een hand of oor heelmiddeltjes gebruikte om het bloeden te stelpen en dat hij beter dan een chirurgijn de kennis bezat om een spierscheuring te genezen.⁴⁰³ Scherprechters waren ook zeer bedreven in de behandeling van beenderbreuken, verstuikingen en verrekkingen. Toen een tienjarige jongen op het einde van de achttiende eeuw zijn been brak op een taalstage in Bailleul, bracht de familie hem naar de beul i.p.v. naar een beëdigde arts. De scherprechter zette het been terug recht en schreef een medische behandeling voor.⁴⁰⁴ In tegenstelling tot de universitair geschoolde artsen die vooral een theoretische opleiding genoten (o.a. sappentheorie van Galenus), kwam de beul geregeld in contact met echte lijken van terechtgestelden. Voor gerespecteerde artsen was de behandeling van lijken een oneerbare zaak, voor scherprechters die zo al geen goede reputatie genoten, vormde dit geen obstakel. De strafrechtelijke functie van de beul, het terechtstellen van misdadigers maar ook het folteren op de pijnbank⁴⁰⁵, bracht de scherprechter veel kennis bij over de gecompliceerde anatomie van het menselijke lichaam.⁴⁰⁶ De scherprechter hield er in het particuliere leven vaak een (clandestiene) handel in lijken op na waarbij de chirurgijnen en studenten geneeskunde zeer geïnteresseerde klanten bleken te zijn.⁴⁰⁷ Casper Behem was één van de eerste (geattesteerde) scherprechters die zich bezighield met geneeskunde en helingpraktijken. Kort na zijn aanstelling (ca. 1533) als beul

⁴⁰² In 1535 werd in Munchen een hoedenmaker opgepakt die van de stadsbeul een stuk van de strop en een splinter van de galg gekocht had als geluksbrengers om zijn gestolen hoeden terug te vinden. W. SCHEFFKNECHT, *Art. cit.*, p. 145. ; L-T. MAES, *Op. cit.*, p. 59.

⁴⁰³ *Ibid.*, p. 69

⁴⁰⁴ P. CLAEYS, *Op. cit.*, p. 165.

⁴⁰⁵ Voor een operatie zonder verdoving had een chirurgijn stalen zenuwen nodig, net zoals de beul wanneer hij iemand in de pijnput pijnigde of een terechtstelling voltrok. Aderlatingen worden vaak beschouwd als het helen van het lichaam terwijl de tortuur als zuiverend voor de ziel beschouwd werd. In het eerste geval werden alle giftige stoffen en sappen uit het lichaam verwijderd terwijl bij de tweede behandeling geest en lichaam gekraakt werden zodat alle kwaadaardige woorden, gedachten en handelingen vrij een weg naar buiten zouden vinden. Cfr. W. SCHEFFKNECHT, *Art. cit.*, p. 143.

⁴⁰⁶ In Augsburg droeg de scherprechter het onomstreden recht om lijken van terechtgestelde misdadigers te ontleden. Vanaf 1742 zal de Augsburgse scherprechter Johann Georg Trenkler de lijken aan een hospitaal overdragen en door gestudeerde artsen laten onderzoeken. Vijf jaar later, in 1747, is het de scherprechter gans verboden nog zelf dissecties uit te voeren. Cfr. K. STUART, *Art. cit.*, pp. 324-325.

⁴⁰⁷ Bij zijn ondervraging op 1 april 1664 wist de 37-jarige beul van Mechelen, Hendrik van Wassenbergh (*infra!*), te vertellen dat hij de dag voordien, op straat was aangesproken door drie Leuvense studenten. De studenten vroegen hem om hen te helpen het lijk van een terechtgestelde kindermoordenaars van het rad te halen. De studenten zullen uiteindelijk achter de rug om van de beul het lijk van het Galgenveld roven. Cfr. M. KOCKEN, *De gruwelgids voor Oud-Mechelen*, p. 129.

van Augsburg kreeg Caspar patiënten over de vloer die vroegen of hij hen kon behandelen tegen de kwalen en ziektes waarmee ze opgescheept zaten. De zaken liepen als een trein. Hij maakte dan ook het ingrijpende besluit om zijn eerloos beroep van scherprechter op te geven voor een glanscarrière in de medische wereld. De carrière ging echter nooit fatsoenlijk van start daar hij enkel arme lieden aan huis kreeg *aus ursachen das sich die reichen nit vertrauen wellen*. De mislukte arts vroeg zijn vroegere werkgevers zijn baan terug, maar ving bot. Maar het tijt keerde al gauw en de klantenkring van beulen verruimde zich. Het klandizie bestond niet enkel meer uit armtierig gepeupel, het gros van zijn patiënten bestond nu uit (rijke) landboeren en handwerklieden, maar ook uit edellieden en zelfs de biechtvader van de keizer passeerde mettertijd de revue.⁴⁰⁸ In 1540 werd Wolf Forsdorfer, een hangman uit Pfafenhofen in Beieren, met roeden de stad uitgegeseld omdat hij zich als arts had uitgegeven en verschillende medicijnen in Augsburg verkocht had.⁴⁰⁹ Uit dit voorbeeld blijkt duidelijk dat de grens tussen legitieme uitoefening van geneeskunde en chirurgie en illegale praktijken als charlatanerie en waarzeggerij zeer vaag was. De erkenning van de scherprechter als gemachtigde heelmeester was in de zestiende eeuw zeker nog geen voldongen feit. Pas in 1669, kreeg Jan van Wassenbergh van het Antwerpse stadsbestuur officieel de toestemming om *de chirurgie binnen desen stadt vrijlijck [te] mogen exerceren sonder eenich obstacle van imant*. Maar ook een eeuw vroeger, in 1586, maken de rekeningen gewag van een uitbetaling aan scherprechter Henrick vanden Berghe voor de verzorging van een man en een kind die *inden brant deur den val gequetst geweest* waren.⁴¹⁰ De beulen van Antwerpen hielden zich zeker bezig met heelkundige activiteiten maar werden, zeker in de late middeleeuwen en het begin van de zestiende eeuw, gedwongen de clandestiniteit in te duiken. Een reden temeer waarom de bronnen van die tijd niet spreken over de heelkundige activiteiten van de beul. Deze konden beter een stil geheim blijven. De keuze om in de medische wereld te stappen was bovendien sterk individueel bepaald: niet iedere scherprechter nam die mogelijkheid te baat. Sommige beulen vonden de uitdaging van hun hoofdberoep meer dan bevredigend.

⁴⁰⁸ K. STUART, *Art. cit.*, pp. 332-336. Nowasadtko meldt dat het clientele van de scherprechter van München in de eerste helft van de 17de eeuw voornamelijk uit boeren en handwerklieden bestond maar dat ook een oude, zieke pastoor en zelfs een niet nader genoemde graaf de beul kwamen opzoeken. J. NOWASADRKO, *Scharfrichter und Abdecker*, p. 165.

⁴⁰⁹ K. STUART, *Art. cit.*, pp. 321-322.

⁴¹⁰ V. GRANZOW, *Op. cit.*, p. 97.

3.5 Diverse nevenbetrekkingen

In tal van, vooral Franse, steden genoot de beul een heffingsgeld op consumptiegoederen, de zogenaamde *havage*.⁴¹¹ De beul kon van oudsher aanspraak maken op een deel van de producten die op de markten uitgesteld werden. In de meeste steden vonden de terechtstellingen plaats in het economische hart van de stad, op het marktplein, wat de toekenning van natura ten dele verklaart. Waarschijnlijk sloeg het recht van de *havage* in eerste instantie op de graanproducten maar breidde zich al snel uit naar tal van andere eetwaar (eieren, kazen, fruit, gevogelte, kolen, vis, ...). Aanvankelijk graaide de beul met zijn blote hand in de balen graan om zijn rechtmatig deel te nemen, maar de kooplui beweerden dat de koopwaar hierdoor bezoedeld en dus onverkoopbaar raakte. Het gebruik bleef bestaan, maar de beul hanteerde nu een lepel. Deze bleef een voortdurend twistpunt: de beul vond de maat veel te klein terwijl de kooplieden hem steeds te groot achtten.⁴¹² In 1518 liepen de gemoederen hierover zo hoog op dat de Parijse beul zijn toevlucht moest nemen in de nabijgelegen *pilori des Halles*.⁴¹³ De heffing op verbruiksgoederen kwam al naargelang de gewoonte van de stad onder een specifieke vorm voor. In Brussel bijvoorbeeld leverde de beul op de zondag van halfvasten aan de fruitverkopers de vergunningen af om hun kramen op te slaan. Hierdoor had hij het recht op een handvol waar van elke verkoper. Maar wanneer er *quade valssche specerijen*, zoals rotte vijgen of bedorven groenten, in de stad te koop gesteld werden, moest de scherprechter ze op de markt openbaar verbranden.⁴¹⁴ Zakken waarin bijvoorbeeld houtskool of andere producten werden geleverd die niet de wettelijke afmetingen hadden, verbrandde hij eveneens. In Gent vernietigde de beul een lading Engels laken op het plein voor het schepenhuis⁴¹⁵. Hetzelfde gebeurde met zieke varkens.⁴¹⁶ In Mechelen mocht de stadsbeul viermaal per jaar de stadsgelden innen op de producten die de boeren op de markt aanbrachten en hij mocht de heffing aan de stadspoorten in ontvangst nemen. Omstreeks 1600 liet de magistraat deze regeling varen om hem een vaste som van drie gulden

⁴¹¹ Het woord *havage* komt etymologisch van het Oud-Franse *havée* wat zoveel als ‘handvol’, een ‘beetje’ betekent.

⁴¹² Sinds de veertiende eeuw behoorde de hertog van Brabant het lepelrecht toe. Oorspronkelijk mocht die uit elke zak graan één lepel ter zijner voordeel nemen (~beul). Later werd deze heffing herleid tot 1% van de globale hoeveelheid en omgezet in klinkende munt. Cfr. R. BOUMANS, *Het Antwerps stadsbestuur voor en tijdens de Franse overheersing: bijdrage tot de ontwikkelingsgeschiedenis van de stedelijke bestuursinstellingen in de Zuidelijke Nederlanden*, p. 74.

⁴¹³ J. DELARUE, *Op. cit.*, pp. 88-98.

⁴¹⁴ In Augsburg was de scherprechter verantwoordelijk om het bedorven graan op de Korenmarkt tijdens de nacht te bewaken. Cfr. W. SCHEFFKNECHT, *Art. cit.*, p. 126.

⁴¹⁵ E. LERNO, *op. cit.*, p. 163.

⁴¹⁶ F. VAN HEMELRYCK, *Marginalen in de geschiedenis*, pp. 256; 258.

per week uit te betalen.⁴¹⁷ In Gent moet eveneens de gewoonte hebben bestaan om de beul te voorzien van eieren, fruit en andere spijzen aangezien de stad in een ordonnantie van 3 maart 1541 de beul het verdere recht op deze natuurproducten ontzegde.⁴¹⁸ De beul van Gent kreeg tevens een halve last turf per jaar toegewezen, of het equivalent daarvan in geld.⁴¹⁹ In Sint-Omaars was de beul vrijgesteld van de accijnzen op bier en later kreeg hij een ton bier per maand. Hij was eveneens ontheven van de nachtelijke uitkijk en de legering van soldaten.⁴²⁰ Als jaarrente ontving de scherprechter van Keulen uit de omliggende dorpen grote hoeveelheden haver, rogge, ganzen en baar geld.⁴²¹ We vermoeden dat de beul in Antwerpen ook dergelijke materiële voorrechten genoot. De bronnen verschaffen hierover geen gegevens. De scherprechter en vilder waren voornamelijk in de Duitstalige ruimte een en dezelfde persoon. De combinatie van beide beroepen was in de eerste plaats een middel om het precare levensonderhoud van de scherprechters veilig te stellen. Het villen en verkopen van dierenhuiden betekenden immers extra inkomsten. In de praktijk waren het vooral de ondergeschikte beulsknechten, en niet de scherprechter zelf, die zich kweten van deze uiterst oneerbare taak. Door de klus uit te besteden aan zijn hulppersoneel maar de inkomsten grotendeels voor zichzelf te houden, kon de scherprechter zijn levensstandaard verzekeren en zijn dienaars ook buiten het strafrechtelijke optimaal benutten.⁴²² In Antwerpen moesten de kadavers naar het galgenveld, het werkterrein van de beul, gevoerd worden.⁴²³ Het lijkt ons dan ook denkbaar dat de Antwerpse scherprechter zich bij tijden inhield met het afstropen van dierenhuiden. De Antwerpse scherprechter moest tevens de graven delven van de gedode misdadigers, ten minste als hen de (gewijde) aarde gegund werd. In 1517 smeekten de dekens en de gildenbroeders van de oudeklerenkopers om Jan de Heere, die zichzelf *uuyt groeter ongenuechten* verhangen had, te mogen *doen gravene mitten scherpenrichtere ten eynde dat d'ambacht daer gheen schande aen en behaelde*. De schout Jan van Immerseele stemde na lang overwegen in maar niet zonder eerst acht pond en tien schellingen te incasseren.⁴²⁴

⁴¹⁷ L-T. MAES, *Op. cit.*, pp. 57-58.

⁴¹⁸ E. LERNO, *Op. cit.*, p. 34.

⁴¹⁹ P. CLAEYS, *Op. cit.*, p. 157.

⁴²⁰ M. PAGART D'HERMA, SART, *Art. cit.*, p. 19.

⁴²¹ F. IRSIGLER, en A. LASOTTA, *Op. cit.*, p. 236.

⁴²² W. SCHEFFKNECHT, *Art. cit.*, pp. 138-139; zie vooral de synthesewerken van J. NOWOSADTKO, *Scharfrichter und Abdecker. Der Alltag zweier 'unehrlicher Berufe' in der Frühen Neuzeit*, Ferdinand Schöningh: Paderborn, 1994. ; G. WILBERTZ, *Scharfrichter und Abdecker im Hochstift Osnabrück. Untersuchungen zur Sozialgeschichte zweier 'unehrlicher' Berufe im nordwestdeutschen Raum von 16. bis zum 19. Jahrhundert*, Osnabrück, 1979. en K. STUART, *Defiled trades and social outcasts: honor and ritual pollution in early modern Germany*, pp. 69-93.

⁴²³ Een uitwijding wordt gegeven in de paragrafen over het galgenveld, in deel IV: Straffen, 1.7. ophanging.

⁴²⁴ A.R.A. Rekenkamers, nr. 12904 fol. 457v°, 25 dec. 1516 - 25 dec. 1517.

Een andere onwelriekende taak die de scherprechter vervulde, was het ledigen van de publieke latrines. De Keulse scherprechter kreeg hiervoor het eufemisme *Goldgräber* toebedeeld, wat in het Nederlands zoveel als ‘gouddelver’ betekent. Het ruimen van uitwerpselen bleek effectief een heuse goudmijn. De Keulse stadsrekeningen van 1370-1380 maken melding van hoge uitgaven voor het leegscheppen van de stedelijke beerputten: zo bracht de reiniging van de *Frankenturm* de beerruimer een dikke zes mark op terwijl hij de klus in de *Ehrentoren* voor liefst negen mark klaarde.⁴²⁵ De uitwerpselen werden ‘s nachts met beerkarren naar afgelegen gebieden getransporteerd zodat de geurhinder voor de stedelingen zoveel mogelijk beperkt bleef.⁴²⁶ Het scheppen van mest was destijds niet alleen een zeer onaangenaam maar ook een gevaarlijk en weinig respectabel werk.⁴²⁷ Niet moeilijk dat het stadsbestuur ten laatste eind vijftiende eeuw de beul aansprak om deze stinkende klus te klaren.⁴²⁸ Ook in Augsburg stond de beul in voor de reiniging van het secreet.⁴²⁹ Noch in Antwerpen, noch in andere Zuid-Nederlandse steden, moest de beul voor dit of ander kuiswerk opdraaien.⁴³⁰ In 1417 stelden de wethouders in Antwerpen immers vijf *slyckmeyer*en aan die elk in een aangeduide stadswijk *binnen den binnensten poerten ende lanx der royen, buten de binnenste vesten hebben zuver te houdene vanden vuylnissen ende de bruggen ende de steegeren vander stad cuysch te houden, alsoe men hen dat geordeneert heeft.*⁴³¹ Ook voordien stond een vuilveger op de loonlijst van de stad: in 1401 ontving Gielys van den Winkele vierentwintig schellingen *groten omme dat hi de merct, de corenmerct, de veemerct ende alde brugghen vanden stat scoen maect ende al de vuylnisse wech voert.*⁴³² Als reden voor deze specialisatie kan men aanhalen dat Antwerpen net als de meeste steden in Vlaanderen en Brabant in de vijftiende eeuw al een aanzienlijk grote agglomeratie was die op

⁴²⁵ F. IRSIGLER EN A. LASOTTA, *Op. cit.*, p. 272. De hoge prijzen houden zonder twijfel ook verband met de schaarste aan mest

⁴²⁶ A.A.B., deel 1, p. 126. (23 mei 1494): *Meesters van de karren die calk, steen, savel, slyk en mest voeren, moeten de vuylnissen op de straeten oplaeden*; R. BOUMANS, *Op. cit.*, p. 160.

⁴²⁷ P. SPIERENBURG, *Op. cit.*, p. 18. De beulsknechten werden soms ‘s nachts lastig gevallen terwijl ze de publieke latrines leegmaakten.

⁴²⁸ In de veertiende eeuw schijnt het scheppen van beer in Keulen nog veelal een vrij beroep te zijn geweest. F. IRSIGLER EN A. LASOTTA, *Op. cit.*, p. 272.

⁴²⁹ W. SCHEFFKNECHT, *Art. cit.*, p. 126.

⁴³⁰ B. DE BAENST, *Historische stront op Vlaamse grond. Een inleidende studie in de historische faecologie, onuitgegeven licentiaatsverhandeling*, RUG, 1999. In Gent werd de vuilophaling verpacht aan de koning van de moorkinderen voor de som van vijf ponden Vlaams per jaar. Brugge kende een driedeling m.b.t. de stadsreiniging: de mestrappers of meuraers onder het toezicht van een deken, de beerruimers en de mesttransporteurs.

⁴³¹ A.A.B., deel 27, p. 70. (10 febr. 1417)

⁴³² F. H. MERTENS, *Geschiedenis van Antwerpen*, deel 2, p. 639.

het gebied van vervuiling de inwoners een substantiële overlast bezorgde.⁴³³ Een professionele oplossing drong zich daarom op.

De scherprechter moest ook de symboliek verzorgen die gepaard ging met sommige straffen. Hij behing de valsmunter met bliken geldstukken⁴³⁴, plaatste een mijter op het hoofd van een geketende misdadiger⁴³⁵ of hing spinrokken om een bigamist.⁴³⁶ De Antwerpse beul kreeg in 1540-1541 zelfs drie schellingen *om duyvels ende anderssins te schilderen om op een tooveresse te hangen*.⁴³⁷ De beul moest er tevens op toe zien dat gecontesteerde boeken vakkundig verbrand werden.⁴³⁸ De verbranding geschiedde steeds openbaar opdat iedereen kon zien welke boeken juist verboden waren. Op 13 juli 1521 verbrandde een vreemde scherprechter in Antwerpen op de Grote Markt drie dagen lang 400 *boecken van heer doctor Martinus Luther, broeder van de augustijnenorden, ende dat door bevel des keysers*.⁴³⁹ De officiële beul van Antwerpen, Anthonis, was op dat moment namelijk heel ziek waardoor hij de honneurs niet zelf kon waarnemen.⁴⁴⁰ De publieke verbranding gebeurde in aanwezigheid van hooggeplaatste personen zoals de pauselijke nuntius Aleander.⁴⁴¹ Nog geen jaar later, op 6 mei 1522, kwam de keizer in hoogsteigen persoon naar Antwerpen *en dede alle Luytersche boeken verbranden die men krijgen coste, oft wiste die imant hadde*.⁴⁴² De eigenaars van de verboden boeken moesten, om hun vel te redden, publiekelijk hun dwaalleer herroepen. Zo stond Cornelius Grapheus, secretaris van de stad, *openbaerlyck in onser Lieve Vrouwen kercke op het occhael, ende wederriep daer alle tgene dat hy geseyt hadde oft gemoeyt hadde, van Luytersche saecken*.⁴⁴³ Anderen werden dan weer resoluut op bedevaart

⁴³³ De overlast getuigt uit tal van verboden die het stadsbestuur o.a. in 1415, 1418-1419 en 1432 tegen het sluikestorten decreeteerde. F. PRIMIS, 'Antwerpiensia', deel 10, p. 284-285; Aanvankelijk werd het stadsvuil opgehaald door hen die behoeften hadden aan afvalproducten voor de bemesting van hun tuinen en akkers. Maar aan het begin van de vijftiende eeuw stelde het stadsmagistraat een einde aan deze weinig doeltreffende methode. R. BOUMANS, *Op. cit.*, p. 159.

⁴³⁴ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 12v^o, 25 dec. 1543 - 25 dec. 1544.

⁴³⁵ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12974 fol. 138r^o 7 jan. 1406 - 24 juni 1407.

⁴³⁶ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 104r^o, 25 dec. 1548 - 25 dec. 1550.

⁴³⁷ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 389v^o, 25 dec. 1540 - 25 dec. 1541

⁴³⁸ Reeds in 1518 werden er in Antwerpen boeken van Luther te koop aangeboden. G. MARNEF, *Antwerpen in de tijd van de reformatie: ondergronds protestantisme in een handelsmetropool 1550-1577*, p. 11.

⁴³⁹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 27 r 25 dec. 1521- 25 dec. 1522: *Den selven noch van dat hij op drie diverse dagen luyters boeken verbrant heeft van elcken dage X st: VII s VI d: Kroniek van Bertrijn*, p. 71 en *Het Antwerpsch Chroniekje*, p. 17.

⁴⁴⁰ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 27 r 25 dec. 1521- 25 dec 1522: *Den vremptden scaerprichtere die men buyten haelen moeste om Janne Bellaert ende Wouteren den Popmakere te examineren ende rechten met dat Antheunis sieck was: XXX s.*

⁴⁴¹ G. MARNEF, *Op. cit.*, p. 68.

⁴⁴² *Kroniek van Bertrijn*, p. 73.

⁴⁴³ *Het Antwerpsch Chroniekje*, p. 19. Op 23 april had de secretaris in Brussel al eens de protestantse leer herroepen: *Haec supra scripta libens et volens scripsi, et in ea forma qua scripta sunt, sum contentus et paratus revocare et abjurare quancumque mihi injungetur*. Voor deze dwaling werd Grapheus uit zijn ambt ontslagen. Hij was stadsecretaris sinds 1520. Burgemeester Lancelot van Ursel zal hem in 1540 terug in ere herstellen en

gestuurd. Zo werden Hansken van Remunde, Henric Henricxsens en Tanneken Swolfs, alle drie boekdrukker van beroep, op 30 oktober 1526 veroordeeld tot een bedevaart, respectievelijk naar Wilsenaken, naar Onze-Lieve-Vrouw te Boenen en Onze Lieve Vrouw te Parijs omdat ze diverse ketterse boeken gedrukt en verspreid hadden.⁴⁴⁴ Tot 1545 werden in Antwerpen vijftien personen, onder wie negen drukkers, vervolgd wegens het drukken, verkopen of verspreiden van ketterse lektuur.⁴⁴⁵ Het waren drukke tijden want ook in Gent werd een bakker veroordeeld voor het bezit van *seker bouxkins van Martinus Luther, waer inne hy gestudeert hadde*. Op het moment dat de verboden boeken verbrand werden, werd de bakker te schande gesteld op een schavot.⁴⁴⁶ Hierdoor kreeg het hele gebeuren het karakter van een autodafe. In 1536 werd de Antwerpse scherprechter twaalf schellingen en zes duiten uitbetaald om *den bibels ende andere boecken van Jacoppe van Liesvelt boeckprintere te verbrandene mitten houts ende stroo daer toe gedaen*.⁴⁴⁷ Jacob van Liesvelt werd echter niet vervolgd omdat hij kon aantonen dat de boeken waarvoor hij beschuldigd was reeds vroeger gedrukt waren. In 1542 werd de drukker dezelfde overtreding ten laste gelegd. Ook nu weer ontsnapte hij aan de lange arm van de wet. Maar het geluk bleef niet aan zijn zij. Op 28 november 1545 werd Jacob van Liesvelt schuldig bevonden aan het drukken van verboden boeken en werd met het zwaard gerecht.⁴⁴⁸ De Antwerpse beul moest af en toe ook andere valse documenten vernietigen. Zo verbrandde hij in 1542-1543 een aantal keuren die Mayken van der Brugge gefalsifieerd had.⁴⁴⁹

Tegen winstgevende prijzen mocht de beul de benodigdheden voor de strafrechtelijke voltrekkingen leveren: hout, stro, kettingen, koorden, kaarsen voor de folterkamer, brandstapel en ziedketel. Hij bezorgde ook de witte hemden waarmee de terdoodveroordeelden gekleed werden om hun vonnis te ondergaan.⁴⁵⁰ Toen een vijftigtal dekens en schepenen van Gent op 3 mei 1540 ertoe gedwongen werden voor keizer Karel openlijk vergiffenis te vragen, leverde de beul de koorden voor de stroppen die ze rond de

hem zijn ambt terugbezorgen. F. PRIMS, *Geschiedenis van Antwerpen. 7: onder de eerste Habsburgers (1477-1555)*, pp. 97-98.

⁴⁴⁴ A.A.B., deel 7, p. 159.

⁴⁴⁵ G. MARNEF, *Op. cit.*, p. 68.

⁴⁴⁶ P. CLAEYS, *Op. cit.*, p. 129.

⁴⁴⁷ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 297v^o, 25 dec. 1535 - 25 dec. 1536.

⁴⁴⁸ A.A.B., deel 8, pp. 347-353.

⁴⁴⁹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 429r-v^o 25 dec. 1542 - 25 dec. 1543: *Item noch den zelven betaelt van gescavoteert te hebben Mayken vander Bruggen die inde greffie vander stadhuys tAntwerpen zekere valsche coyre gepractizeert ende in een vanden registeren der selver greffien gebonden ende gelyeert hedde midtsgaders vander zelver coyre verbrant te hebbene qui valet IIII s. VI d. groten.*

⁴⁵⁰ L-T. MAES, *Op. cit.*, p. 59.

hals moesten dragen.⁴⁵¹ De scherprechter zorgde eveneens voor de handschoenen waarmee het zware werk opgeknapt werd. Sommige beulen rekenden voor elke terechtstelling een nieuw paar handschoenen aan. Met deze gewoonte werd in de middeleeuwse dramastukken vaak de draak gestoken. In het stuk *Le Mistère du Viel Testament* schreeuwt de handdief Gourmet naar zijn dienaar: *Ne oublie point mes gans; / tu sçais bien q'ilz sont necessaires!* Waarop Micet, de beulsknecht, laconiek antwoordt : *Mon maistre; il en faut II paires. / Et! Ne pendez vous pas deux hommes?* Niettegenstaande het vreemde gebruik om bij elke executie opnieuw een paar handschoenen aan te schaffen, stond hun functionele nut zeker niet ter discussie. Tijdens het hangen van veroordeelden kwamen de handbeschermers immers goed van pas, maar ook op het schavot zorgde een paar goede handschoenen voor een betere grip op het zwaard (of mes, bijl, ...). Bovendien beschermden de handschoenen de beul tegen allerlei vormen van brandwonden wanneer hij bijvoorbeeld een misdadiger moest merken of een ketter moest brandden.⁴⁵² Maar er is meer. Zoals we al gezien hebben was de figuur van de scherprechter omgeven met een waas van bijgeloof en magie. Volgens hardnekkige folkloerverhalen kon een simpele aanraking met de beul dermate kwaadaardige krachten vrijmaken dat elke omgang met de beul angstvallig vermeden werd. De vrees voor 'besmetting' betrof ook de voorwerpen waarmee de beul in contact stond. Zijn geld was niet geliefd en op straat maakte men een omweg om de gevreesde man maar niet te hoeven passeren. Het taboe op contact met de beul blijkt overduidelijk uit het vijftiende-eeuwse stadsrecht van Boedapest dat als straf voor ontucht een dans met de beul voorzag.⁴⁵³ In Basel kwam het in 1546 zelfs zo ver dat een handwerker zelfmoord pleegde omdat hij in een dronken bui de scherprechter de hand had geschud.⁴⁵⁴ Om deze 'onterende' en 'kwaadaardige' handdruk ten allen koste te vermijden, werd de beul bij elke klus die hij moest klaren een nieuw paar handschoenen aangesmeerd. We kunnen ons de vraag stellen of ook de scherprechter van Antwerpen deze trend volgde. De uitgaven maken zeker melding van kosten voor handschoenen maar deze worden niet systematisch in elke jaarrekening opgetekend.⁴⁵⁵ Wat wel opvalt, is dat de totaalsom, handschoenen al dan niet meegerekend,

⁴⁵¹ F. VAN HEMELRYCK, *Marginalen in de geschiedenis*, p. 255. Hiervan is trouwens de spotnaam 'stroppendragers' afgeleid.

⁴⁵² H. KLEMTILÄ, *Op. cit.*, pp. 152-153.

⁴⁵³ W. SCHEFFKNECHT, *Art. cit.*, p. 147.

⁴⁵⁴ *Ibid.*, *Art. cit.*, p. 155.

⁴⁵⁵ A.R.A. Rekenkamers, nr. 12974 fol. 260v^o, 24 juni 1410 - 25 dec. 1410: *Die voerseide scoutheit die heeft oet gegheven Lauke den Hancman van eenn die hi rechte mette swerde geheten Willem Zoelzoon portere van Mechelen een crone vrancken. Des gelijx soe heeft hi gegeven omme een rat, omme nagele, omme zelen, omme hantscoen ende van des hancmans cost te gaedere XXXVII groten valent IIII s. VI s. Vd.*

telkens een kleine vijf schellingen bedraagt.⁴⁵⁶ Misschien werden de handschoenen dus ook in andere jaarrekeningen meegerekend, maar achtte de schout het niet opportuun deze uitgavenpost uitdrukkelijk te vermelden.

De beul kreeg ook een habijt waar de stad de kosten voor droeg. In Gent kreeg hij vier of vijf el zwart laken en vijf el wit laken voor de voering. Als een hangman heen ging kreeg zijn opvolger nieuwe kledij.⁴⁵⁷ Voor Antwerpen zijn voor de hele vijftiende eeuw geen stadsrekeningen bewaard waardoor we weinig tot niets weten over de kledij van de beul. De enige rekeningen die wel bewaard zijn, de stadsuitgaven van 1401-1404, vermelden geen aankopen voor de spullen van de beul.⁴⁵⁸ Dezelfde problemen bestaan voor de rekeningen van de zestiende eeuw; ook hier wordt geen enkel gewag gemaakt van kleding voor de beul.

De schoutrekening van 1371 vermeldt als enige dat de *angheman* van Antwerpen *eenen wambeyse* krijgt.⁴⁵⁹ Volgens een voorschrift uit 1530 moesten beulen ter onderscheiding een speciale, aanvankelijk gele, pestkleurige, later bloedrode kleding dragen.⁴⁶⁰ De beul had tevens het recht op de kleren en (een deel van de) bezittingen van de terechtgestelde misdadigers. Dit recht kon door de schepenen of verwanten afgekocht worden. In het particuliere leven was de beul daarom vaak een klerkoopman die oude verworven kleren bij opbod aan geïnteresseerden verkocht.⁴⁶¹

⁴⁵⁶ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12974 fol. 208r°, 25 dec. 1408 - 24 juni 1409.

⁴⁵⁷ E. LERNO, *Op. cit.*, pp. 30-31.

⁴⁵⁸ F. PRIMIS, '*Antwerpiensia*', deel 7, pp. 107-108. ; S.A.A., stadsrekening 1403-1404, R 6.

⁴⁵⁹ J. A. GORIS, '*Zeden en criminaliteit te Antwerpen in de tweede helft der XIV e eeuw, naar de rekeningen der schouten van 1358 tot 1387*', 5, p. 879.

⁴⁶⁰ L-T. MAES, *Op. cit.*, p. 60.

⁴⁶¹ Over de *depouille*, het recht op de bezittingen van de terechtgestelden, meer in het inleidende hoofdstuk over de doodstraf. ; L-T. MAES, *Op. cit.*, p. 59.

Deel III: Tortuur

1 Algemeen historische schets

*Torture is interrogation by torment of the body, concerning a crime known to have occurred, legitimately ordered by a judge for the purpose of eliciting the truth about a crime.*⁴⁶²

De foltering werd gebruikt door vele overheden en landen in het verleden. Hoewel de meeste oude culturen de evolutie kenden van een primitief naar een publiek rechtssysteem kwamen niet alle beschavingen ertoe om de foltering als rechtsmiddel uit te bouwen zoals de Egyptenaren, de Perzen, de Grieken en Romeinen dat wel deden. De Babylonische, Hindoeïstische en Hebreeuwse culturen ontwikkelden veeleer een systeem van proeven dat de invoering en verdere ontwikkeling van tortuur verhinderde. Bij het systeem van de proeven moest de beschuldigde partij een fysieke test ondergaan waarbij aangenomen werd dat het finaal slagen of mislukken van de proef afhing van een goddelijke tussenkomst. Slaagde de proef dan was de beschuldigde in de genade van de godheid en dus vrijgesproken; mislukte de proef dan was de schuld van het slachtoffer voldoende bewezen. Tot in de twaalfde eeuw was het systeem van proeven en godsoordelen in Noord-Europa dé maatstaf om te oordelen over schuld of onschuld.⁴⁶³ Dit systeem zou echter spoedig plaats ruimen voor een andere onderzoekprocedure, de tortuur. De oorsprong van de afgeperste bekentenis zoals we ze in West-Europa vijf eeuwen lang kende, moet onmiskenbaar gezocht worden in de klassieke culturen van de Grieken en Romeinen.

In de Romeinse republiek en de Griekse stadstaten had de verklaring van een slaaf slechts rechtsgeldigheid als deze door marteling was verkregen.⁴⁶⁴ De achterliggende gedachte was dat slaven niet konden vertrouwd worden om de waarheid vrijwillig te openbaren. Tijdens de hele Griekse periode en de Romeinse republiek was de pijnbank (*basanos / quaestio*) enkel van toepassing op slaven en geenszins op vrije burgers. Dit veranderde in het late keizerrijk toen ook vrijgeboren burgers op betichting van

⁴⁶² E. PETERS, *Torture*, p. 1.

⁴⁶³ *Ibid.*, p. 5. Godsoordelen als de vuurproef waren nogal gemakkelijk te omzeilen of te manipuleren. Toen mensen die duidelijk schuldig waren de dans ontsprongen, gingen steeds meer stemmen op om de godsoordelen te vervangen.

⁴⁶⁴ Voor een uitgebreide uiteenzetting over de tortuur in de Griekse en Romeinse samenleving zie: E. PETERS, *Torture*, pp. 11-33.

majesteitsschennis (*crimen laesae maiestatis*) konden gefolterd worden.⁴⁶⁵ Bijna alle foltertechnieken die in het ancien régime aangewend werden, gingen feitelijk terug op de Grieken en Romeinen die de basis legden voor een hele reeks ‘inventieve’ proeven. De Romeinen blonken vooral uit in geselstraffen waarmee ze hun slachtoffer al snel deden praten. De *ferula* bijvoorbeeld was een lederen gesel die bij kleine misdrijven werd gebruikt. De *scrutica* bestond uit lange repen perkament of bundels twijgen en viel het best te vergelijken met de middeleeuwse roede.⁴⁶⁶ De *flagellum* ten slotte was een soort ossenzweep die, indien krachtig gebruikt, een dodelijke afloop kon kennen. De zweep kon ook verzwaard worden met loden bolletjes aan het uiteinde, de zogenaamde *plumbatae*, om des te steviger door het vlees te snijden.⁴⁶⁷

Na de ineenstorting van het westelijk deel van het *Imperium Romanum* stond de gerechtelijke procedure in onze contreien vooral onder invloed van de gewoontes van de verschillende Germaanse stammen. De godsoordelen, het tweegevecht en de onschuldeden werden nu de courante bewijsmiddelen, hoewel de tortuur, theoretisch althans, bleef voortbestaan in enkele volksrechten zoals in het zevende-eeuwse Visigotische wetboek (*Lex Visigothorum* of *Liber Judiciorum*) van koning Reccesuinth.⁴⁶⁸ In de vroege middeleeuwen stierf de rechtsprocedure van tortuur uiteindelijk een stille dood. Maar in de eerste helft van de dertiende eeuw doken de folterpraktijken opnieuw op, niet toevallig in Italië, de bakermat van de antieke culturen. Vervolgens drongen zij in het midden van die eeuw binnen in Sicilië, Spanje (1256) en Frankrijk (1254) om ten slotte hun definitieve opgang te maken in onze streken.⁴⁶⁹ Het oudste ons bekende geval van foltering in de Zuidelijke Nederlanden, situeert zich in Brugge waar een brutale baljuw rond 1260 een onschuldige Brabantse handelaar op betichting van valsmunterij de pijnput instuurde.⁴⁷⁰ In de Gentse keuren van 1294 en 1297 stond foltering eveneens vermeld.⁴⁷¹ In het hertogdom Brabant werd de tortuur pas voor het eerst vermeld in een Brusselse oorkonde uit 1338 en in artikel 27 van de Blijde Intrede van 3 januari 1356.⁴⁷² De algemene verbreiding van de tortuur voltrok zich, zowel in Vlaanderen als

⁴⁶⁵ R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafprocesrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw*, p. 223.

⁴⁶⁶ Zie deel IV: Straffen, hoofdstuk 2.5: straffen aan huid en haar.

⁴⁶⁷ R. LINSKENS, *Recht, gerecht en onrecht, goed- en bijgelovigheid in de middeleeuwen*, pp. 53-54.

⁴⁶⁸ E. PETERS, *Op. cit.*, pp. 38-39. De oude Germanen martelden alleen slaven.

⁴⁶⁹ R. LINSKENS, *Op. cit.*, p. 54. Frederik II van Hohenstaufen (1194-1250) besliste om de tortuur terug in te voeren in Italië, maar aangezien hij ook koning van Sicilië (1198-1250) was, gold deze regel ook voor die lenen.

⁴⁷⁰ R.C. VAN CAENEGEM, *Op. cit.*, p. 224.

⁴⁷¹ E.W.F. VAN DEN ELZEN en G.M. DE MEYER., ‘*Tortura incognita*’. *Het pijnlijk verhoor in de zuidelijke en noordelijke Nederlanden tijdens de Middeleeuwen.*, p. 316.

⁴⁷² *Ibid.*, p. 318. Hoewel de uitgaven van de amman van Brussel van het jaar 1286 mogelijkerwijs melding maken van een pijnlijk verhoor in de put.

in Brabant, pas in de loop van de veertiende eeuw.⁴⁷³ Toch is het nog wachten tot het begin van de vijftiende eeuw vooraleer zij een volwaardige plaats krijgt in onze rechtspraak.⁴⁷⁴ Dat het eerste gekende geval van tortuur in de Zuidelijke Nederlanden een ‘vreemdeling’ betrof (een Brabander in Vlaanderen) valt niet te verwonderen. De steden, enkel begaan met zichzelf, probeerden hun eigen burgers te vrijwaren voor foltering zodat deze praktijken oorspronkelijk alleen voor vreemdelingen bestemd waren.⁴⁷⁵ De keure van Gent van 1297 verbood de graaf en zijn officiers een poorter van de stad te pijnigen, tenzij met de toestemming van de Gentse magistraat.⁴⁷⁶

Het was geen toeval dat de tortuur juist in de dertiende eeuw haar *reveille* kende. De dertiende eeuw was een periode van groeiende staatsorganisatie en -inmenging. Deze tendens uitte zich in de eerste plaats in een verscherpte zorg voor openbare veiligheid. De staat trachtte immers doelbewust het geweldsmonopolie naar zich toe te trekken om zo haar greep op de samenleving te verstevigen. Criminelen oppakken en bestraffen werd een absolute prioriteit voor het establishment. Maar door de gebrekkige opsporingstechnieken stonden de gerechtsofficiers vaak met de rug tegen de muur. De gewone bewijzen middel van getuigenverhoor, spontane bekentenis of dreiging met confiscatie bleken onvoldoende om de misdadigers te doen opbiechten. Daarom ging men op zoek naar betere oplossingen en men vond deze uiteindelijk in de gruwelijke en sterk gecontesteerde uitvoering van de tortuur.⁴⁷⁷ De rechters zagen zich verplicht de verdachte naar de pijnbank te verwijzen omdat zij van oordeel waren dat in principe geen enkele beschuldigde ter dood mocht veroordeeld worden vooraleer hij zijn misdaad had bekend.⁴⁷⁸ Door de marteling in te zetten als wettig middel kon het gerechtelijke apparaat bekentenissen lospeuteren of de namen van medeplichtigen of andere informatie over de misdaad verkrijgen. Of werden ter dood veroordeelden voorafgaand aan hun terechtstelling gemarteld in de hoop dat zij nieuwe namen zouden onthullen⁴⁷⁹. De tragedie bestond er helaas in dat de, op zichzelf edele, zoektocht naar de waarheid de essentie van het strafrecht over het hoofd ging zien. Koppen moesten kost wat kost rollen, of het nu die van een echte schuldige of een valselijk beschuldigde zondebok was. Het doel was al lang

⁴⁷³ Ibid., p. 310.

⁴⁷⁴ E. POULLET, *Histoire du droit pénal dans l'ancien duché de Brabant*, pp. 355-356.

⁴⁷⁵ A.R.A. Rekenkamers, nr. 12903 fol. 422v°, 24 juni 1475 - 25 dec. 1475: *Den voirgenoomde scouthet de welcke nogh uutgeleyt ende betaelt heeft den selven meesteren Wouteren den scherpenrichtere van dat hij ter ordinantatie van den selven scouthet geexecuteert heeft mit den sweerde enene vremden geselle die inder pijnne leed van moerde, den selven scherpenrichtere betaelt als voer V s. groten.*

F. VAN HEMELRYCK, *Misdadigers tussen rechter en beul*, p. 39.

⁴⁷⁶ E. PETERS, *Torture*, p.49.

⁴⁷⁷ R.C. VAN CAENEGEM, *Op. cit.*, p. 222.

⁴⁷⁸ F. VAN HEMELRYCK, ‘*De beul van Brussel en zijn werk (XIVe - XIXe eeuw)*’, p. 195.

⁴⁷⁹ L-T. MAES, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht*, p. 134.

niet meer het achterhalen van de ultieme waarheid maar een overeenstemming bereiken tussen de aanklacht van de openbare aanklager, de schout, en de bekentenis van de beschuldigde. Een corrupte en gewetensloze procedure was geboren.

Een herlevende interesse voor het Romeinse recht vanaf de twaalfde eeuw was aan gans deze ontwikkeling zeker ook niet vreemd. Omstreeks 1070 had men in Italië opnieuw toegang tot het *Corpus Iuris civilis*, het wetboek van keizer Justinianus waarin foltering een beduidende plaats kreeg.⁴⁸⁰ Deze ‘herontdekking’ gaf vanuit Italië een sterke impuls aan de Europese rechtswetenschap.⁴⁸¹ Bovendien ontstonden uit de kathedraalscholen geleidelijk aan de universiteiten, instellingen die de overdracht van deze hernieuwde kennis bestendigden. De hernieuwde interesse voor het Romeinse recht in Europa impliceerde eveneens een hernieuwde interesse voor haar rechtsprocedures en middelen om bekentenissen af te dwingen. De tortuur verscheen nogmaals in de schijnwerpers. Toch was de receptie van het Romeinse recht van ondergeschikte orde aan de toenemende vervolgings- en bestraffingswil: *in the last analysis it was the needs of criminal practice and new principles for the pursuit of criminals that were responsible for the reappearance of torture in Europe, and not the revival of Roman Legal studies. It seems that the renewal of Roman law and the reception of torture in ecclesiastical practice were the result of the diffusion of the inquisitorial procedure in Europe.*⁴⁸² Ook de Kerk deed met de inquisitie haar duit in de zak.⁴⁸³ Voor een machtsbeluste Kerk was niets gevaarlijker dan dissidente, ‘afvallige’ zielen. Strijdvaardig om het behoud van haar dominante positie zag het pausdom zich dan ook steeds meer genoodzaakt deze wereldorde met hand en tand te verdedigen. Beweerde theoloog en stichter van de dominicanenorde, Dominicus Guzman, immers niet dat de éne ketter de andere besmette?⁴⁸⁴ De middelen heiligden al snel het doel en zo werd uitgekeken naar nieuwe en efficiënte methoden om kettters hardhandig op andere gedachten te brengen. In een bul van 25 mei 1252, gericht aan een aantal wereldlijke heersers van Italiaanse stadstaten, drong paus Innocentius IV er met aandrang op aan actief mee te werken aan de strijd tegen de ketterij. De kerkvader gaf volmondig zijn fiat voor de marteling van gevangenen kettters. De lekenrechters waren geoorloofd zo ver te gaan als ze wilden, maar moesten enkel de fysieke integriteit van de ondervraagde garanderen. Deze uitzonderingsmaatregel werd nog tweemaal bevestigd, een

⁴⁸⁰ E. PETERS, *Torture*, pp. 28-29. Onder andere in de Digesten, 47.10.15.41 en 29.5.1.25.

⁴⁸¹ D. HEIRBAUT, *Privaatrechtsgeschiedenis van de Romeinen tot heden*, p. 87.

⁴⁸² E. PETERS, *Torture*, pp. 50-51.

⁴⁸³ De complexe en paradoxale houding van de Kerk ten opzichte van tortuur wordt verder uitgewerkt in het artikel: E. PETERS, ‘*Destruction of the flesh, salvation of the spirit: the paradoxes of torture in medieval Christian society*’, pp. 131-148.

⁴⁸⁴ R. LINSKENS, *Recht, gerecht en onrecht, goed- en bijgelovigheid in de middeleeuwen*, p. 58.

eerste keer op 30 november 1259 door Alexander IV en nogmaals door Clemens IV op 3 november 1265. Deze pauselijke oorkonden vormden *in se* het prille begin van een codificatie en enigszins ‘vermenselijking’ van de tortuur.⁴⁸⁵

De foltering kende haar hoogtepunt van de vijftiende tot het begin van de zeventiende eeuw. Daarna keerde het tij. Onder verlichte denkers als Voltaire en Montesquieu werd het verzet tegen de tortuur steeds slagvaardiger. Het protest bereikte haar orgelpunt met de redactie van het juridische traktaat *Dei delitti e delle pene* van Cesare Beccaria in 1764 waarin hij stevig tekeer ging tegen de ‘afschuwelijke’ tortuur en zich resoluut uitsprak voor een meer modern en rationalistisch strafrecht. In een mum van tijd vond het werk zijn weg naar het grote publiek en bespeelde het zo de publieke opinie.⁴⁸⁶ Toch bleek het in de praktijk niet zo eenvoudig om het aloude systeem overboord te gooien. De tortuur werd in de Oostenrijkse Nederlanden officieel afgeschaft door Jozef II op 3 april 1787 in het kader van een reorganisatie van het justitiewezen.⁴⁸⁷ Hierdoor vielen de inkomsten van de beul uiteraard fors terug.⁴⁸⁸ Eeuwenlang had de gerechtsdienaar een lucratief handeltje gevoerd in kaarsen, kettingen, koorden en andere benodigdheden voor de folterkamer. Nu waren deze inkomsten met één pennentrek verdwenen. Meteen na de slag van Fleurus bevestigden de vertegenwoordigers van het Franse bewind op 17 december 1794 het voornoemde edict: de tortuur bestond niet meer.⁴⁸⁹

⁴⁸⁵ P. BRAUN, ‘Variations sur la potence et le bourreau. A propos d’un adversaire de la peine de mort en 1361’, pp. 112-113.

⁴⁸⁶ F. VAN HEMELRYCK, *Misdadigers tussen rechter en beul*, p. 43.

⁴⁸⁷ ID., ‘De beul van Brussel en zijn werk (XIVe-XIXe eeuw)’, p. 197.

⁴⁸⁸ De kosten voor een verhoor onder tortuur bedroegen op het einde van vijftiende eeuw twaalf denieren Brabants wat op dat moment overeenkwam met een zomerdagloon van een metsersgezel. L. TROUBELEYN, F. KINNAER, A. ERVYNCK, e.a., *Het steen en de burgers. Onderzoek van de laatmiddeleeuwse gevangenis van Mechelen*, p. 90.

⁴⁸⁹ E. HUBERT, *La torture aux Pays-Bas autrichiens pendant le XVIIIe siècle. Son application. Ses partisans et ses adversaires. Son abolition*, p. 121 e.v.

2 De tortuur in Antwerpen

2.1 Bronnenkritiek

Een uitvoerige schets van de praktische kant van de tortuur, zoals ze toegepast werd in Antwerpen, is geen sinecure. Vooreerst gaven de Antwerpse gerechtsbronnen zeer weinig informatie over de gehanteerde folterpraktijken⁴⁹⁰. Net zoals bij de notering van terdoodveroordeelden en hun straftoedeling bestond de beschrijving van folterpraktijken vaak uit summere en enigszins gestandaardiseerde formuleringen als: *Den scerprichter van* (naam ondervraagde) *yerst te examineren tot* (aantal) *male telcken male* (betaling per foltering) *compt* (totaalsom).⁴⁹¹ Hoe de foltering juist in zijn werk ging, welke materialen werden aangewend, wat de duur was van de ondervraging, al deze vragen bleven meestal onopgelost. Bovendien geschiedde de tortuur steeds achter gesloten deuren waardoor verhalen over foltertechnieken in de pijnput slechts druppelsgewijs naar buiten sijpelden. Als de verhalen dan toch de openbaarheid haalden, kende de fantasie al snel een vrije loop waardoor getuigenverslagen in een mum van tijd transformeerden in broodjeaapverhalen, opgesmukt en aangedikt met gekruide en gefingeerde beschrijvingen. Daarom is een volledig begrip en realistisch beeld van de tortuur enkel mogelijk wanneer verschillende bronnen afgewogen worden en juxtapositie van het gewoonterecht, verhalende bronnen, toepassingen in andere steden, werken van contemporaine rechtsgeleerden en moderne historici en rechtsarcheologen als methode gehanteerd wordt. De terminologie duidend op foltering is bovendien bijzonder verscheiden in de bronnen: gaande van (*scarp*) *examen*, *geexamineert*, *also in sijnre examinacien leet over doen men pruefde*, *die inder pijnne leed*, *pijnigen tot te torquerene* en *ter torturen brengen*. Zoals misschien al opgevallen is, zijn variaties op *examen* en *examineren* veruit de meest gangbare bewoordingen. In andere steden kwamen -al naargelang de voertaal - soms andere benamingen voor.

⁴⁹⁰ Beschrijvingen van folterpraktijken in Antwerpen zijn vooral voor de tweede helft van de zestiende eeuw bewaard toen de godsdiensttwisten en ketterijvervolging hun absolute hoogtepunt kenden. Er is een sterke continuïteit tussen de folterpraktijken gehanteerd in de vijftiende eeuw en die in de zestiende eeuw. Daarom vormen deze praktijkgetuigenissen een nuttige aanvulling op de vaak al te summere beschrijvingen voor de Bourgondische periode en het begin van de zestiende eeuw. Hetzelfde probleem stelt zich tevens voor de veertiende eeuw: alle informatie betreffende folteringen in die periode is indirect. E.W.F. VAN DEN ELZEN en G.M. De MEYER, *Tortura incognita. Het pijnlijk verhoor in de zuidelijke en noordelijke Nederlanden tijdens de Middeleeuwen*’, p. 310.

⁴⁹¹ Dezelfde problemen stellen zich ook voor de Leuvense rekeningen. Cfr. P. VOLLENBERGH, *De beul van Leuven*, p. 101.

2.2 De procedure

Het is niet zo dat het prenapoleontische strafrecht de verdachte als rechtssubject volkomen negeerde. De markgraaf-schout van Antwerpen mocht bijvoorbeeld onder geen enkel beding een poorter van de stad Antwerpen, hetzij een binnenpoorter, hetzij een buitenpoorter, *ter bancken ende scherpe examinatie legghen oft brenghen* tenzij de Brede Raad⁴⁹² hiermee instemde en nadat *met Schepen vonnisse inde Vierschare gewesen worde, datmen den gevangenen ter bancken legghen zou.*⁴⁹³ Aan deze overeenkomsten was de schout steeds gebonden. Er waren nochtans bijzondere gevallen waarbij een beschuldigde zich niet op zijn poorterschap kon beroepen, zo bijvoorbeeld wanneer hij een tweede maal op overspel was betrapt.⁴⁹⁴ Aan deze bindende rechtsregel werd nochtans niet altijd even veel betekenis gehecht.⁴⁹⁵ Een voorbeeld van een ‘ontpoortering’, want zo noemde de procedure waarbij een poorter rechtsbescherming verloor, had plaats op 11 mei 1478 toen slotenmaker én poorter Jan van Kersbeke op betichting van brandstichting door de Brede Raad naar de pijnbank werd verwezen.⁴⁹⁶ Ook niet-poorters mochten niet zomaar op de pijnbank gelegd worden. Was de gevangene geen poorter dan volstond het consent van de schepenen en burgemeester, maar deze toestemming was wel een *conditio sine quae non* om verder te kunnen procederen. De wethouders moesten bovendien *sommierlick gheinformeert zijn vande delicten die de geaccuseerde soude moghen ghedaen hebben* en de scherprechter mocht pas worden ingeschakeld *soo verre sy sufficiente indicien tegens den gheaccuseerden bevinden.*⁴⁹⁷ De ‘criminele ordonnantie’ van 9 juli 1570, uitgevaardigd door Filips II, formuleerde dezelfde eis, namelijk dat de beschuldigde de tortuur slechts mocht ondergaan indien tegen hem ernstige vermoedens waren gerezen of indien er voldoende aanwijzingen van schuld

⁴⁹² De Brede Raad bestond uit vier leden: de burgemeesters, de schepenen, de twee thesauriers, de rentmeester en de stadspensionarissen, 2) de oud-schepenen die nog een functie waarnamen in dienst van de stad, 3) de hoofdmannen van de poorterie en de wijkmeesters, 4) de dekens en de gezworenen van de ambachten. Soms werd beweerd dat de Brede Raad maar drie leden telde: de oud-schepenen werden dan als één lid beschouwd met de schepenen of de hoofdmannen van de poorterie. De wijze van besluitvorming was zeer omslachtig en aangezien elk van de vier leden van de Brede Raad slechts één stem had gaf deze regeling natuurlijk soms aanleiding tot conflicten. Cfr. R. VAN UYTVEN, C. BRUNNEEL EN H. COPPENS, *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*, vol 2, pp. 468-469.

⁴⁹³ G. DE LONGE, *Coutumes du pays et duché de Brabant. Quartier d'Anvers*, Impressae, titel 14, art. 1, p. 50.

⁴⁹⁴ Ibid., titel 37, art. 32, p. 222: *Item de ghene die voor de tweede reyse bevonden wordt in openbaer overspel sittende, t'sy man oft wijf, en mach hem mette Poorterie vander stadt in rechten niet behelpen, noch en sal hem de Poorterie geenssins te stade oft bate comen, anders dan in noode van sijnen lijve oft lede.*

⁴⁹⁵ F. VANDER HAEGHEN, *Bibliographie des martyrologes protestants néerlandais*, vol I, *Monographies*, p. 68. Pieter Gerritszoon en zijn twee gezellen werden in Zierikzee op de pijnbank gelegd *alhoewel sy Borgers waren, tegen de Privilegien van de stad in.*

⁴⁹⁶ A.A.B., deel 21, p. 65.

⁴⁹⁷ Ibid., titel 14, art. 2, p. 50.

bestonden.⁴⁹⁸ De invulling van die *indicien* was een ander paar mouwen. In de praktijk volstonden vaak vage vermoedens om iemand op de pijnbank te leggen, zeker wanneer de aantijgingen voldoende zwaar waren.⁴⁹⁹ In de folterkamer moest steeds een vertegenwoordiging van de magistraat aanwezig zijn. Ten minste twee schepenen dienden de ondervraging bij te wonen. Deze twee wethouders, en niet de schout, bepaalden steevast de aard en de duur van de foltering.⁵⁰⁰ Een *clerck van den bloede* noteerde de bekentenissen die onder pijniging waren verkregen.⁵⁰¹ Deze bekentenissen konden niet gelden tegen de beschuldigde tenzij dat hij ze ook buiten de gevangenis herhaalde, in aanwezigheid van de schepenen en *onder den blauwen hemel, ende buyten alle hachten ende banden van ysere*.⁵⁰² Ook hier gold één uitzondering, namelijk het ‘onnatuurlijke’ misdrijf van de sodomie. Een gevangene mocht nadat hij eens gepijnigd was niet opnieuw gemarteld worden, tenzij er nieuwe aanduidingen van schuld opdoken. Deze vermoedens moesten wel los staan van de eerste waarvoor de persoon al eens op de bank was gelegd.⁵⁰³ Uiteraard werkte deze beschermingsmaatregel niet naar behoren aangezien de beschuldigde bij de pijniging aan de grilligheid van de rechters was overgeleverd (*inde consideratie, discretie en consciencie vanden iuge*) die beslisten *oft een patient genouch ende ten vullen ghepynt es gheweest*.⁵⁰⁴ Het meermaals folteren van vermeende misdadigers stemt ons tot nadenken over de vraag hoe strikt men met bovengenoemde regel omsprong.⁵⁰⁵ De Damhoudere zegt dan ook in zijn

⁴⁹⁸ F. VAN HEMELRYCK, ‘*De beul van Brussel en zijn werk*’, p. 195.

⁴⁹⁹ EG. I. STRUBBE, *Willem Van der Tanerijen, boec der loopender practijcken der raidtcameren van Brabant, Costuimen van het land en hertogdom van Brabant*, deel 1, cap. 141, art. 2, p. 341: *Item, iement moch[t] vragen oft een drossaert van Brabant, een souverain van Vlaenderen, oft andere hooge officiers van der justicien criminele, die op heur consciencie mogen ende plegen te richten, eenen man, die van dieften, dootslage, straetroove oft andere misdaden criminel, onder hem gevangen, wordde gebracht, soude mogen ter torturen stellen ende op een pijnbanck leggen sonder ander indicien, proeven oft informacien precedente van hem te hebben*.

⁵⁰⁰ A.R.A. Rekenkamers, nr. 12906 fol. 30v°, 25 dec. 1544 - 25 dec. 1545: *Omme de voirnoemde zes personen aldaer texamineren voere huere huerpeerden ende verteerde kosten die zijlieden aldaer tot twee diversche reysen gedaen hebben tsamen metten scepenen aldaer compt II lb. XVII s. VI d. groten*.

⁵⁰¹ A.R.A. Rekenkamers, nr. 12903 fol. 411v°, 24 juni 1474 - 25 dec. 1474: *De voirseide mercgreve die noch uuytgeleyt ende betaelt heeft voer meesteren Wouteren sijnen scarpen richter ende sijnen geswoeren clerck de welcke die ontboeden waren bij den scouthet van Rijlant omme te examineeren eene dief*.

⁵⁰² G. DE LONGE, *Op. cit.*, Impressae, titel 14, art 4., p. 52. Het verkeerd uitspreken van deze geijkte formule kon de aanklager het verlies van een proces kosten. E.W.F. VAN DEN ELZEN en G.M. De MEYER., *Art. cit.*, p. 308.

⁵⁰³ J. MONBALLYE, *Filips Wielant. Verzameld werk I. Corte Instructie in materie criminele*, cap. 38, art. 1.

⁵⁰⁴ J. DE DAMHOUDERE, *Practycke ende handbouck in criminele zaeken*, cap. 37, pp. 51-53. Hoewel de rechter geheel de keuze had de beschuldigde *zoete of stranghe* te pijnigen toonde een ‘goede’ rechter steeds mededogen met de patiënt d.w.z. oog hebben voor de leeftijd, de fysieke gesteldheid (gezondheid, kracht, ...) en pijngrens van de gefolterde.

⁵⁰⁵ A.R.A. Rekenkamers, nr. 12905 fol. 156r°, 25 dec. 1529 - 25 dec. 1530: *Den scherprechtere van dat hij de drie personen genaempt hier voer inde ontfanck van tscoutetsampt van Herentals twee malen geexamineert hadde van elcken male VII s. VI d. groten facit – XV s. groten. Item vande selve texecuteren voer elck van hen XV scellinghen facit XLV s scellinghen ende van X dagen die hij gevaceert heeft te III s. groten sdaeghs facit XXX scellinghen groten maken tsamen dese voers partijen IIII lb. X s. groten*.

rechtswerk: *zy useren in vele plaetsen in Vlaenderen den patient die by oirconde oft andersints duechdelicke verwonnen is, soo dickwylst en soo langhe te pynene ende herpynene totdat hy tstick ghekent heeft.*⁵⁰⁶ Een duidelijk voorbeeld van de misbruiken en wantoestanden die gepaard gingen met foltering is het ongelukkige verhaal van Jan van Breuseghem. Op 20 december 1592 werd deze gerespecteerde burger slachtoffer van een ernstige juridische dwaling. In opdracht van de landvoogd Peter Ernst van Mansfeld liet de Antwerpse magistraat Jan van Breuseghem oppakken, opsluiten en folteren op beschuldiging van hoogverraad. Hij zou namelijk een geheime briefwisseling hebben onderhouden met de vijand. Achteraf bleek dat Jan van Breuseghem geheel onschuldig was in de zaak. De enige echte schuldige was zijn neef en naamgenoot Jan van Breuseghem, beter gekend onder de roepnaam Hans. De wethouders erkenden hun fout en volgens de traditie deden ze een publieke boetedoening. In stoet kwamen de stedelijke magistraten, elk met een brandende waskaars in de hand, naar de gevangenis om de gefolterde triomfantelijk te bevrijden en terug naar huis te brengen. Het vals betichtte slachtoffer vroeg als compensatie voor het getroffen leed dat de gebruikte foltermethode voortaan zou afgeschaft worden. De wens werd zonder veel tegenstand ingewilligd.⁵⁰⁷ In 1507 moest de stad Antwerpen een fikse vergoeding van veertig gulden betalen aan koopman Claus Doenen omdat hij na het folteren onschuldig bleek te zijn en in 1564 gebeurde hetzelfde met een dienstmeid van jonker Jan van Berchem, een notoire inwoner van de stad. De vrouw werd water in de keel gegoten en haar lichaam werd gerekt waarbij haar benen ontwricht raakten en ze zelfs een hoofdkwetsuur opliep. Na zesendertig dagen doken de ‘gestolen’ waren ergens anders op en werd de ten onrechte gefolterde onschuldig verklaard. Uiteraard eiste de vrouw een schadevergoeding, maar het is niet bekend of ze die uiteindelijk ook kreeg.⁵⁰⁸ Uit deze enkele voorbeelden moge blijken dat in het verleden tal van gemartelden toch onschuldig bleken.

Een aantal categorieën van mensen waren de jure uitgesloten van de foltering. Onder andere *docteurs, rudders ende alle andere die in grooter digniteyt ghestelt zyn, officiers van princen, gouverneurs van steden ende diereghelycke duerende den tyt van hueren digniteyten ende officien, jonghe kinderen van onder de XIIIJ jaeren die men noch castyt ende slaet met rooden [en] oude versufte lieden die de memorie cranc hebben* werden ontzien van elke

F. HELBING, *Die Tortur*, p. 202. In Baden-Baden folterde de beul een heks maar liefst twaalf keer. Daarna liet men haar nog 52 uur op een heksenstoel zitten, een soort folterstoel geheel bezet met pinnen van een 3 centimeter hoog.

A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 225r°, 25 dec. 1532 - 25 dec. 1533.

⁵⁰⁶ J. DE DAMHOUDERE, *Op. cit.*, cap. 38, p. 57.

⁵⁰⁷ P. GENARD, *Anvers à travers les ages*, p. 290.; CH. LAENENS, *De geschiedenis van het Antwerps gerecht*, p. 139.

⁵⁰⁸ A. KINT en L. LEEMANS, *‘De Antwerpenaren en hun misdaad en straf’*, p. 182.

fysieke krenking. Althans, als de zaak geen *crime de lese majeste, verraderie ende diereghelike* betrof want dan verviel de rechtsbescherming.⁵⁰⁹ Toch is enige voorzichtigheid geboden: het geschreven gewoonrecht bleef in de praktijk al te vaak dode letter. Kinderen werden zeker gefolterd, niet zozeer om ze lichamelijk te pijnigen dan wel om ze vrees in te boezemen en hun handlangers te verklikken.⁵¹⁰ Een jongen werd te Lier pijnlijk ondervraagd, daarna geselsd en ten slotte uit de stad verbannen.⁵¹¹ Indien zowel een vader als zijn zoon ter scherpe examinacien veroordeeld waren, diende de scherp rechter eerst de zoon onder handen te nemen, wel te verstaan in aanwezigheid van de vader. Hierachter zat een dwingende logica: een goede vader zou *vreesende ende anxt hebbende voir zijn kijnt*, [ongetwijfeld] *te lichtelijcker die daet bekenne*.⁵¹² Tegen het folteren van vrouwen had men doorgaans geen bezwaar. Zeker niet wanneer de tenlastelegging zwaar genoeg was.⁵¹³ Meer nog, indien men de keuze had een *knecht* of een *meysen* te pijnigen, dan koos men resoluut het meisje boven de jongen.⁵¹⁴ Zwangere meisjes of vrouwen, ook al droegen ze een kind van een andere man, mochten allerm minst getortureerd worden. Men wou namelijk de ‘onschuldige’ vrucht niet schaden. Zo vroegen de commissarissen van de Raad van Beroerte op 6 februari 1571 aan Lijntken oft Calleken Meeuwels ... *oft sy bevrucht was of nyte*. Ze verklaarde dat *sy tzelfe nyet en soude connen geseggen*. De gemandateerde ondervragers zagen daarom geen andere oplossing dan dat enkele *saiges femmes jurées de ceste ville*, m.a.w. beëdigde vroedvrouwen haar zouden onderzoeken.⁵¹⁵ Of de vrouw uiteindelijk in de handen van de Antwerpse beul viel, is niet geweten.

Vroedvrouwen waren niet het enige medische personeel dat bij een foltering werd opgetrommeld. De aanwezigheid van een stadsarts of -chirurgijn in de pijnkamer was broodnodig om toe te zien dat de beul de patiënt niet levensbedreigend folterde. Na de foltering moest de arts of chirurgijn de ondervraagde zo goed mogelijk oplappen (kwetsuren

⁵⁰⁹ J. MONBALLYU, *Filips Wielant*, cap. 41, art. 2. De Damhouder vult het lijstje aan met misdrijven zoals simonie, tovenarij, valsheid en privé-kerkers houden. J. DE DAMHOUDERE, *Op. cit.*, cap. 41, p. 60

⁵¹⁰ F. VAN HEMELRYCK, *De beul van Brussel en zijn werk*, p. 199.

⁵¹¹ A.R.A. Rekenkamers, nr. 12906 fol. 69v°, 25 dec. 1546 - 25 dec. 1547: *Item den selven noch betaelt voere zijn peerthuere ende costen van dat hij tot Lyere is geweest omme texaminer en ende geesselen eenen jongen aldaer gebannen ende gegeesselt: VIII s. VIII d. groten*. Misschien was de jongen ouder dan 14 jaar zodat de rechtsbescherming hoe dan ook verviel.

⁵¹² EG. I. STRUBBE, *Op. cit.*, deel 1, cap. 148, p. 378.

⁵¹³ A.R.A. Rekenkamers, nr. 12906 fol. 30r°, Kersmisse 1544 - Kersmisse 1545: *Item noch den selven scerp rechter van dat hij noch eens tot Lyere gereyst is omme de twee vrouwen texaminer en tsamen voer zijn peerthuere ende sallaris van twee dagen compt XV s. groten*. De vrouwen werden beschuldigd van brandstichting, geweldpleging, straatroof, enz.

⁵¹⁴ EG. I. STRUBBE, *Op. cit.*, deel 1, cap. 148, p. 378: *Item, dair een knecht ende een meysen worden getorqueert, men sal eer beghinnen aen de vrouwe dan aen den man..*

⁵¹⁵ CH. LAENENS, *Op. cit.*, p. 138. In 1442 werd een vrouw gevangen gehouden omdat ze een brand had gesticht in Brugge. De vrouw had verklaard dat ze zwanger was waardoor de pijniging niet verder uitgevoerd kon worden. E. LERNO, *De beulen van Gent en Brugge gedurende de Bourgondische periode*, p. 58.

verzorgen, ...) voor een eventueel verdere ‘ondervraging’.⁵¹⁶ Als de pijn te hevig werd en de gefolterde dreigde zijn bewustzijn te verliezen, dan gaf hij of een andere aanwezige de arme ziel een hartversterker.⁵¹⁷ In de Antwerpse Steen-bewaerders kamer kreeg Christiaen Langedul Rijnschen wijn te drinken, *daer mede quam ik [Christiaen] wat tot my selven, en als my wat gewarmt hadde, sleepten dy my weder half boven, over de Poorters kamer.*⁵¹⁸ Eens terug bij positieven gingen de folterpraktijken meestal ongestoord verder. De arts moest bij de aanvang van de tortuur ook nagaan of de verdachte in goede gezondheid verkeerde en nuchter was.⁵¹⁹ Dat zijn aanwezigheid geen overbodige luxe vormde, bleek uit een voorval van 16 maart 1569 toen tot Antwerpen *eenen schoenlapper buyten aen die galge gevoert [werd], die op den steen doot gepynicht was, om dat hy een herdooper was ende een predicant geweest hadde, maer dit en woude hy op die banc nyet bekennen, waerom hy door groote pyne daer aff stirff.*⁵²⁰ Zulke fatale zaken werden meestal tijdig verijdeld zoals toen een Italiaan *de torture uitgestaen hebbende XXIX uren daer aff ter presentie vande doctoren is affgedaen midts hij soude gestorven hebben.*⁵²¹ Mettertijd ging de beul de taken van het medische personeel steeds meer op zich nemen. Johann Adam Hartmann, strafvoltrekker in Augsburg, onderzocht in 1694 zelf een 79-jarige delinquent om te kijken of deze de fysieke pijniging kon uitstaan. In de Duitse gebieden werd de vrouw van de scherprechter sporadisch ingeschakeld om vrouwelijke gevangenen te onderzoeken, hoewel dit zeker niet de regel was. Door zijn strafrechtelijke taken, waarbij de foltering een belangrijke plaats innam, kwam de beul vaak in aanraking met het menselijke lichaam. Dit stelde hem in staat op anatomisch vlak een zekere expertise op te bouwen. Sommige scherprechters brachten het, al dan niet nadat ze hun oneervolle taak hadden neergelegd, dan ook vaak tot gerespecteerde geneesheren.⁵²²

Alvorens de foltering aan te vangen schoor de beul of een chirurgijn het lichaam van de verdachte kaal om te onderzoeken of het geen remedie op zich droeg dat het lichaam

⁵¹⁶ In een Utrechtse rekening van 1526 staat o.a. geschreven: *Item soe heeft diezelfde mr. [Aelbert] nadat die vrouwen gepinicht waren, grote gaten in haer neersbillen tot de waeyens (kuiten) toe, daghelijx twee maal verbonden ende grote oncosten daeraen gedaen 2 guld. 6 st.* Cfr. M.A VAN ANDEL., *Chirurgijns, vrije meesters, beunhazen en kwakzalvers: de chirurgijns-gilden en de practijk der heilkunde (1400-1800)*, p. 18.

⁵¹⁷ Toen Jan van de Walle op 5 februari 1571 door de beul met roeden stevig afgeranseld werd, viel hij flauw en werd hij weggedragen. De scherprechter zei tot de aanwezige rechters dat *den voors. Jan soe debyl was dat hy nyet en was gedisponeert totter torturen.* CH. LAENENS, *Op. cit.*, p. 137. Het opkikkertje was dikwijls enkele slokken warme wijn. P. CLAEYS, *Le bourreau de Gand*, p. 43.

⁵¹⁸ F. VANDER HAEGHEN, F. VANDER HAEGHEN, *Bibliographie des martyrologes protestants néerlandais*, vol. I, *Monographies*, p. 71.

⁵¹⁹ P. CLAEYS, *Op. cit.*, p. 32.

⁵²⁰ CH. LAENENS, *Op. cit.*, p. 138.

⁵²¹ F. VAN HEMELRYCK, *De beul van Brussel en zijn werk*, p. 196.

⁵²² K. STUART, ‘*Des Scharfrichters Heilende Hand. Medizin und Ehre in der Frühen Neizeit*’, pp. 321-332. Stuart geeft voor de ondersteuning van haar artikel tal van voorbeelden.

ongevoelig maakte voor pijn.⁵²³ Mogelijk werd dit scheren ook gedaan om de pijniging meer efficiënt te maken.⁵²⁴ Als de ondervraagde een man was, werd hij door de beul meestal in adamskostuum gezet.⁵²⁵ Een vrouw mocht, om haar eerbaarheid wat te sparen, (schaars) gekleed blijven. Pierijntgen Loosvelt uit Menen moest zich uitkleden *ja selve datse niet haer hemde, dan slechts een schorte-kleed behouden mochte*.⁵²⁶ In 1547-1548 gaf markgraaf Willem van de Werve zeventien duiten uit voor *een paer bocxens voer een vrouw die gepynicht is geweest*.⁵²⁷ Deze linnen *bocxems* werden ook in rekening gebracht om vrouwen *te gevuechelijker te doene terechtstellen*.⁵²⁸ Toch werd de eerbaarheid van vrouwelijke patiënten niet altijd gerespecteerd. Soms werd het ontkleden van de vrouw een psychologisch en seksueel vernederend onderdeel van de pijniging. In Belle moest Maeyken Doornaerts *naekt op den pijnbank liggen [en] ... begonden ... haer aen te gaen, of sy haer niet en schaemde, dus bloot en naekt daer te liggen? Waerop sy antwoorde: Ik en hebbe my selven hier niet naekt geleydt ... maer gyliden ... sult daer voor hier namaels een eeuwige schande en pijnje lijden moeten ...*⁵²⁹ Het (half)naakte lichaam van de vrouw op de pijnbank, het slagen met de zweep en de pijn moeten ongetwijfeld de erotische zinnen van de -vaak al te lustig voorgestelde- beul geprikkeld hebben. Het was dan ook geen uitzondering wanneer de beul een vrouw tijdens het ‘verhoor’ verkrachtte. Dokter Jan Wier van Cleef vermeldt in zijn *De prestigijs demonum* uit 1559 hoe een heks tweemaal verkracht werd door de beul.⁵³⁰

Voor de eigenlijke marteling werd op gebruikelijke wijze een afschrikwekkend psychologisch klimaat gecreëerd, de zogenaamde *territio* of *anxten*.⁵³¹ De beul toonde hierbij de ‘werkinstrumenten’ die hij ging gebruiken tijdens de marteling in de hoop dat het slachtoffer bij een simpele aanblik van wat hem of haar te wachten stond snel tot bekentenissen zou overgaan.⁵³² Sommige beschuldigten bekenden zeer snel, soms al bij het zicht van de beul, anderen hielden de pijnigingen uren en dagen vol zonder iets te lossen. Zo

⁵²³ Vooral toegepast op heksen om duivelstekens op te sporen. P. VAN HEYNSBERGEN, *De pijnbank in de Nederlanden*, p. 84. In dezelfde Utrechtse rekening (*supra*) staat geschreven: *Item soe heeft Mr. Aelbart de Rover uit beveel van de viven 't vrouwmens, dat opte poort lach, alle haer haer off geschore, daeraen verdient 4 L.* Cfr. M.A. VAN ANDEL, *Op. cit.*, p. 18.

⁵²⁴ A.R.A. Rekenkamers, nr. 12906 fol. 51r°, 25 dec. 1545 - 25 dec. 1546: *Item betaelt den scerprechtere van zekere dieven ende andere quatdoenders te hebben doen haer haer af scheren om dat zij nyet lyden en wilden V s. III d groten.*; A.R.A. Rekenkamers, nr. 12906 fol. 104r°, 25 dec. 1548 - 25 dec. 1550: *Item betaelt den scherprechter van te hebben doen thaer afscheeren van Andries Claes alias Jenetteken overmidts dyen dat hij anderssins nyet kennen en wilde: II s. VI d. groten.*

⁵²⁵ Toch kregen mannen soms ook een linnendoek om. R. LINSKENS, *Op. cit.*, p. 56.

⁵²⁶ F. VANDER HAEGHEN, *Op. cit.*, vol I, *Monographies*, p. 73.

⁵²⁷ A.R.A. Rekenkamers, nr. 12906 fol. 85r° 25 dec. 1547 - 25 dec. 1548.

⁵²⁸ A.A.B., deel 13, blz. 188; CH. LAENENS, *Op. cit.*, p. 168.

⁵²⁹ F. VANDER HAEGHEN, *Op. cit.*, vol I, *Monographies*, p. 70.

⁵³⁰ L-T. MAES, ‘*L’humanité de la magistrature au decline du Moyen Age*’, p. 172.

⁵³¹ E.W.F VAN DEN ELZEN en G.M DE MEYER, *Art. cit.*, p. 317.

⁵³² R. LINSKENS, *Recht, gerecht en onrecht, goed- en bijgelovigheid in de middeleeuwen*, p. 56.

bekende Henneken van Kortrijk al snel dat hij in een taverne in de buurt van Calais een andere had doodgeslagen. Voor de doodslag werd hij door de Antwerpse beul onthoofd.⁵³³

2.3 De foltertechnieken

In de regel was het pijnigen met koorden de enige rechtmatige manier van tortuur.⁵³⁴ De scherprechter striemde en woelde een vlijmend touw over benen, armen, het hoofd en de rest van het lichaam en snoerde deze zo stevig vast dat de geknoopte draden door het vlees tot op het bot van de ondervraagde schuurden.⁵³⁵ Een beschrijving van zulke marteling vernemen we in een klacht van 1450 aan het adres van de gewezen baljuw van Kortrijk Jan van Moorbeke.⁵³⁶ Ter verzwareing van de foltering werden de hennepen of vlassen koorden soms vervangen door ijzeren ketenen.⁵³⁷ Joos Verbeke werd bij zijn foltering door de Antwerpse beul zo toegetakeld *dat er een koorde op sijn lijf aen stucken brak*.⁵³⁸ Dat touw werd aangewend bij ondervraging blijkt uit tal van rekeningen voorgelegd aan de Rekenkamer in Brussel. In 1550-51 werd zes schellingen en zes duiten uitbetaald *van coorden byden scherprechter gebesicht zoe inden pynkelder als aen de voirseide geëxecuteerde personen*.⁵³⁹ Deze uitgavenpost verscheen nog meermaals, bijvoorbeeld in 1543-1544⁵⁴⁰ en 1546-1547⁵⁴¹. Men merke hierbij op dat de rekeningen vooral tegen medio zestiende eeuw uitvoeriger werden met meer aandacht voor het gebruikte materiaal. Daarvoor lag de betaling van het gebruikte materiaal veeleer geïncorporeerd in de gehele uitbetaling aan de scherprechter voor de tortuur. Uiteraard werden (stukken) touw ook creatief aangewend bij andere folterpraktijken. De foltering met het touw was misschien wel de enige ‘juiste’ manier van

⁵³³ A.R.A. Rekenkamers, nr. 12903 fol.245v°, 25 dec. 1462 - 24 juni 1463: *Den scherpen richter voer sijnen recht van te hebben geëxecuteert mitten zweerde Henneken van Cortrick om dat hij eenen anderen omtrent Kalays dootgeslagen hadde in eene taveerne also de selve Henneken vlugge in sijnre examinacien leet, betaelt den selven scherpen richtere, V s. groten.*

⁵³⁴ J. DE DAMHOUDERE, *Practycke ende handbouck in criminele zaeken*, cap. 37, p. 53: *De pynen ende tormenten werden ghedaen met coorden ende men vyndt niet in rechte, datmense anders doen mach.*

⁵³⁵ F. VANDER HAEGHEN, *Op. cit.*, vol I *Monographies*, p. 71: *... ende wel seven knopen daer op gebonden, en aen mijn hoofd daer waren twee knopen, en dat lag voor mijn voorhoofd, en een touw aan beyde mijn groote teenen, en de anderen voort over mijn lijf, end e touwen wierden met houten toegedraeyt ...*

⁵³⁶ J. VAN ROMPAEY, *Het grafelijk baljuwsambt in Vlaanderen tijdens de boergondische periode*, bijlage 28. In de veertiende eeuw werden nog een tweetal klachten opgesteld tegen de Gentse baljuw wegens misbruiken bij de toepassing van de pijnbank. E.W.F. VAN DEN ELZEN en G.M. De MEYER, ‘*Tortura incognita. Het pijnlijk verhoor in de zuidelijke en noordelijke Nederlanden tijdens de Middeleeuwen*’, pp. 314-315.

⁵³⁷ F. VANDER HAEGHEN, *Op. cit.*, vol I, *Monographies*, p. 74: *Soo ging men dat al woelen met yseren keten, alsoo dat my anders niet dochte, dan dat sy mijn hoofd in mursseling woelden, en al in stucken braken, en op mijn dyen, en op mijn schenen, alsoo dat my dochte, dat alle mijne beenen, vleesch, aderen en zenuwen, en alles in stucken ging.*

⁵³⁸ *Ibid.*, vol I, *Monographies*, p. 70.

⁵³⁹ A.R.A. Rekenkamers, nr. 12906 fol. 104r°, 24 juni 1550 - 24 juni 1551.

⁵⁴⁰ A.R.A. Rekenkamers, nr. 12906 fol. 12r°, 25 dec. 1543 - 25 dec. 1544.

⁵⁴¹ A.R.A. Rekenkamers, nr. 12906 fol. 68v°, 25 dec. 1546 - 25 dec. 1547.

martelen, ze was zeker niet de enige manier. Naar het gewoonrecht werd in onze streken ook met *met watre, met ezyne* [ende] *met viere* gefolterd. De folterknepen waren dus zeer gevarieerd en overstegen ruimschoots die éne techniek. De folteringen werden bovendien aangepast aan de persoon die ze moest ondergaan en konden zowel op zichzelf staan (*sui generis*) of gecombineerd voorkomen.⁵⁴²

Bij de waterproef werd de verdachte eerst op de rug op de pijnbank gebonden en op borsthoogte aan het folterinstrument vastgebonden.⁵⁴³ Vervolgens werd het lichaam met koorden opgespannen totdat de pijn ondraaglijk werd. De scherprechter liet daarna door een trechter ijskoud water op de borst, op tenen en op andere lichaamsdelen druppelen. Als de gefolterde niet loslippig werd, kneep de beul diens neusgaten dicht en stak de verdachte een breidel in de mond. De beul goot de breidel vervolgens vol met één of andere vloeistof tot het lichaam tot barstens toe gezwollen was. Het vocht kon bestaan uit water, maar ook olie, azijn en zelfs urine kwamen in aanmerking.⁵⁴⁴ Naast de kleine waterproef van zes liter bestond ook een grote waterproef waarbij twaalf liter gebruikt werd. Een waarheidsgetrouwe beschrijving van de waterproef is ons overgeleverd door Joos de Damhoudere (1507-1581). De beschrijving berust op waarheid aangezien de jurist *pensionaris ende raet was by de heeren ende der wet der vermaerder stede van Brugge* en zo in een bevoorrechte positie verkeerde om met autoriteit te kunnen spreken. Bovendien had hij deze foltertechniek *dicwils ende menichwarf ghesien en gheweten useren*.⁵⁴⁵ Op deze manier *pruefde* Lauke, de Antwerpse hangman, in 1410 de betichte Hein Claussoen met *eedicke* (azijn).⁵⁴⁶ Kort daarvoor had dezelfde scherprechter ook al om een *wailpoit eedrxs* gevraagd om Hanneken van Bassevelde op de rooster te leggen.⁵⁴⁷ De waterproef was in Antwerpen dus zeker geen uitzondering. In 1551 werd koperslager Jeronimus Segerszoon op verdenking van ketterij op de pijnbank gelegd *en soude my een voet langer reken dan ik waer, en syden tot Gileyn* [de Antwerpse scherprechter] *dat hy reken soude, en sijn knecht reckte vast, en Gileyn goot my het lijf vol*

⁵⁴² J. MONBALLYU, *Filips Wielant*, cap. 37, art. 11. Bij J. De Damhoudere is er een kleine nuanceverschil: *met watere, met azine oft met olie den pacient inne te ghietene*. Cfr. J. DE DAMHOUDERE, *Op.cit.*, cap. 37, p. 53.

⁵⁴³ De pijnbank werd ook nog het folterpaard en de stoc, *daer men de lieden in pynt* genoemd. R. LINSKENS, *Op.cit.*, p. 56.

⁵⁴⁴ F. VANDER HAEGHEN, *Op.cit.*, vol I, *Monographies*, p. 71: *en met pis in mijn mondt gegoten*; p. 72 *met pisse in den mondt gieten*.

⁵⁴⁵ J. DE DAMHOUDERE, *Op.cit.*, cap. 37, p. 54.

⁵⁴⁶ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12974 fol. 260v^o, 24 juni 1410 - 25 dec. 1410. ; M.N.W.: EDIC (edec), znw. m. Hd. *essig*; mhd. *ezzich*; *ezzih*; nld. *edik*. Vgl. ags. *eced*; osa. *ecid*; got. *akeit*. Waarschijnlijk van lat. *acetum* (**atecum*). Zie Kluge 69. *Azijn*. In 't mnl. ook *asijn*, *aisijn* en *aisijl* geheeten.

⁵⁴⁷ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12974 fol 208r^o, 25 dec. 1408 - 24 juni 1409. ; M.N.W.: WAELPOT (wal-, -pot, -puyt), znw. Naam van eene maat voor wijn en bier. Kil. walpot, waelpot, *Louan.* j. pinte, halven pot q. d. gallicum poculum, *vulgo* walpodium (niet bij Duc.).

*waters ... en hadden my op de bank gebonden met vier koorden, dat my dochte dat mijn hoofd en beenen af waren ...*⁵⁴⁸

Ook dat andere natuurelement, namelijk vuur, werd creatief benut om verdachten te doen spreken. De verdachte werd zo dicht mogelijk bij een brandende haard geplaatst om zijn weerstandsvermogen te breken. Het slachtoffer kreeg ingevette schoenen of natte leren kousen aangetrokken en vervolgens aan de warmtebron, *het viere*, blootgesteld zodat het leer kromp en de voeten en benen geprangd werden en verbrandden. Het spreekwoord ‘Iemand het vuur aan de schenen leggen’ herinnert nog aan de sadistische uitvoering van de vuurproef. Om de bekentenissen te bespoedigen hield de scherprechter wel eens brandende kaarsen onder de oksels van de gefolterde.⁵⁴⁹ De voornoemde Hanneken van Bassevelde werd tijdens zijn ondervraging evengoed door het vuur geteisterd.⁵⁵⁰

De uitrekking, zoals we ze beschreven hebben bij de waterproef, kon nog vakkundiger en pijnlijker uitgevoerd worden maar daartoe moest de pijnbank enkele kleine veranderingen ondergaan.⁵⁵¹ De rekproef bestond erin de beschuldigde de voeten en handen aan een stang te binden. Deze stang kon rond haar eigen as opgedraaid worden waardoor de ledematen van de gemartelde tergend langzaam ontwricht werden. Als het slachtoffer niet naar tevredenheid antwoordde, werd het rad een tandje verder gedraaid en werd het lichaam verder uitgerokken. De Damhoudere vertelt ons hierover: *beede de groote teen ghebonden met eene coorde, daer mede tlichaem uut gherecht wordt met een wielkin, stoxkin of andere ghelyck instrumentkin.*⁵⁵² In Engeland zou dit strafinstrument in 1447 door de hertog van Exeter in de Londense Tower ingevoerd zijn en werd het daarom *the duke of Exeter's daughter* genoemd.⁵⁵³ In verscheidene gebieden in het Heilig Roomse Rijk werd de *gespickte Hase* aangewend om de uitrekking des te pijnlijker te maken. Dit folterinstrument was een houten wals voorzien van talrijke pinnen die onder de rug van de gemartelde werd gelegd.⁵⁵⁴

⁵⁴⁸ F. VANDER HAEGHEN, *Op.cit.*, vol I, *Monographies*, p. 69.

⁵⁴⁹ *Ibid.*, p. 72.: *en brandende kaarsen hem onder de armen houden.*; p. 73: *en also hangende werde hy met keerssen en vyer onder de armen gebrand.*

⁵⁵⁰ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12974 fol 208r°, 25 dec. 1408 - 24 juni 1409: *Ende van viere dair menne mede pruefde.*

⁵⁵¹ In de achttiende eeuw werden beschuldigten behalve op de rekbank ook op een soort van ladder uitgerekt. F. HELBING, *Die Tortur*, pp. 192-194.

⁵⁵² J. DE DAMHOUDERE, *Op.cit.*, cap. 37, p. 54. In het museum voor gerechtsvoorwerpen in het Gentse Gravensteen valt nog een dergelijk rektoestel te bezichtigen. Het folterbed was een kopie gemaakt voor de tentoonstelling ‘Eenheid en scheiding in de Nederlanden 1555-1585’. Cfr. S. DE ROM, *De gids: het museum voor gerechtsvoorwerpen*, p. 3.

⁵⁵³ R. LINSKENS, *Op.cit.*, p. 56.

⁵⁵⁴ F. HELBING, *Op.cit.*, p. 192.

De palei of *estrapade* was een katrol waarmee de verdachte, hangend aan een touw, werd opgetrokken. De handen van het slachtoffer werden op de rug gebonden en het touw werd naar boven over een windas geleid. Zo kon men de patiënt telkens opnieuw optrekken en terug neerlaten.⁵⁵⁵

Fig. 2.: De Palei of Estrapade. Bron: F. VAN HEMELRYCK, *Misdadigers tussen rechter en beul, 1400-1800*, Antwerpen/Amsterdam, 1984, p. 40.

⁵⁵⁵ F. VANDER HAEGHEN, *Op. cit.*, vol I, *Monographies*, p. 69: *Toen ontkleede my de Beul, en hy bondt mijne handen op myn rugge, en daer was een wind-aes, en sy bonden een blok aen mijn beenen, en alsoo ophalende, lieten sy my hangen ... en my weder neder latende ... haelden sy my weder op ...*

Aan de voeten werden gewichten gebonden tot soms honderd kilo zwaar. Soms trok men het slachtoffer tot het plafond en liet hem dan vallen tot bijna tegen de grond zodat de armen over het hoofd getrokken en onvermijdelijk ontwricht werden.⁵⁵⁶ Het slachtoffer kon evenzo met één duim aan de zoldering en één teen aan het voetgewicht opgehangen worden. In Antwerpen werd de gevangene of met een katrol opgehangen of met zijn hand(en) in ringen aan het gewelf van de pijnkamer vastgeketend. Inderdaad, bij de beschrijving van de tortuurkamer door de lokale geschiedschrijvers Mertens en Torfs, die het Steen nog als gevangenis gekend hebben, werd melding gemaakt van *de katrollen, krammen en andere overblyfsels welke men er aen het gewelf ziet*. En ze hadden er ook nog gevonden *eenen ronden steen, wegende omtrent dertig pond en voorzien van eenen yzeren ring: deze steen diende om aen de voeten ses gepynigden te worden gehangen*.⁵⁵⁷ Als de verdachte daar zo hing, ranselde de beul het lichaam tot bloedens toe. Om de ondervraagde *meer te doen lijden* strooide de hangman zout in de gapende wonden.⁵⁵⁸ Maar de katrol versleet ook. De schoutrekeningen vermeldden de aankoop van een nieuwe katrol op het Steen in de jaren 1543-1544.⁵⁵⁹ Aangezien de beschrijvingen van het *scarp examen* zo vaag waren is niet meteen duidelijk wanneer deze foltertechniek juist werd aangewend en wanneer niet. Het staat wel vast dat deze martelmethode over het algemeen overvloedig gebruikt werd en zelfs herhaalde malen na elkaar werd toegepast. Op 19 februari 1569 werd Jan Poote op de rekbank ondervraagd in aanwezigheid van een aantal schepenen. Hij loste niets. Een tweede keer *ten zelve dage ende stonde, de tweede reyse in de polie hangende, wel styf met roeden gegheeselt zynde, met eenen grooten steen aende voeten hanghende* was eveneens tevergeefs: de gefolterde zei geen woord. Doch de schepenen waren niet van hun stuk te brengen en op 5 maart werd Jan andermaal *aen zijne rechten duym ende slinken teen* gehangen en *met scherpe roeden gegheeselt*. Ook deze keer brak hij niet.⁵⁶⁰

Volgens een handschrift *Compendium praxis criminalis civitatis Antwerpiensis*, aangehaald door Mertens en Torfs in hun geschiedenis van Antwerpen, was er nog een andere schrikbarende manier van folteren.⁵⁶¹ De beschuldigde werd tot op het hemd na uitgekled en op een driepikkel voor een vuur gezet. Het vuur diende - zoals we al gezien hebben- om de

⁵⁵⁶ Ibid., p. 57.

⁵⁵⁷ F.H. MERTENS, *Geschiedenis van Antwerpen*, vol 1, pp. 309-310.

⁵⁵⁸ P. GENARD, *Op. cit.*, p. 269.

⁵⁵⁹ A.R.A. Rekenkamers, nr. 12906 fol. 12r^o, 25 dec. 1543 - 25 dec. 1544: *Item noch gegeven van een carterolle opten steen inden pynput gehangen ende van andere coorden, basten ende andere gebesicht aende voornoemde gecorrigeerde ende geëxecuteerde persoonen ende oick inden pijnkelder tsamen, XXIII s. VI d. groten.*

⁵⁶⁰ CH. LAENENS, *Op. cit.*, p. 137.

⁵⁶¹ F.H. MERTENS, *Op. cit.*, vol 1, pp. 309; 545; vol 3, pp. 259-260.

weerstand van de patiënt te breken. De beul bond hem of haar de handen op de rug en de voeten achterwaarts tegen de pikkels van de stoel aan. De hals werd besloten in een ijzeren met scherpe pinnen beslagen band die met vier koorden aan de vier uithoeken van de folterkamer werd vastgemaakt. Zolang de gefolterde rechtop zat en zich niet verroerde, had hij niet te lijden. Maar vanaf het ogenblik dat vermoeidheid optrad en hij langzaam ineenzakte of zich liet neerhangen, drongen de pinnen in de hals en veroorzaakten diepe wonden. Bovendien werden allerlei gewichten als verzwaring aan de vingers gehangen. Wanneer de beschuldigde halsstarrig de lippen op elkaar hield, nam de scherprechter of zijn knecht een stok en sloeg daarmee op de koorden om zo het lijden te vergroten. In Gent werd in 1586 Adriaen Ronse, verdacht van de moord op zijn oom, in het Gravensteen aan de halsband onderworpen *ende stond de voornoemde acht daghen lanck zonder slapen; want hy alle nachten ende daghen versch volck hadde die hem waecten, ende niet en lieten slapen ende op den selven vrijdach naer de noene, wiert hij liber ende los ontslegghen; insghelijcx is noyt ghesien geweest.*⁵⁶² Door de patiënt de slaap te onthouden was de foltering met de halsband naast een puur fysieke foltering ook een sterke geestelijke foltering. In het Steen bewaart men een halsband afkomstig van de Antwerpse justitie maar dit ijzeren instrument is zonder pieken en had allicht een andere functie.⁵⁶³ Pieter Genard vermeldt dat het stadhuis van Lier nog een halsband herbergt die beantwoordt aan de beschrijving van Mertens en Torfs.⁵⁶⁴ In Dresden was een variatie op deze straf van toepassing. De patiënt kreeg eenzelfde gepinde halsband om en moest gedurende lange tijd blijven rechtstaan. De folterband was zo bevestigd dat het slachtoffer nauwelijks met de tenen de grond raakte. Fysieke uitputting moest de rest van het werk doen.⁵⁶⁵

De vindingrijkheid bij de folteringen kende geen grenzen. De beenschroeven of Spaanse laarzen waren latten in hardhout, die om de schenen en kuiten gedrukt werden en aan elkaar verbonden waren met koordjes of ijzeren ringen.⁵⁶⁶ De beul sloeg met een hamer verscheidene spieën tussen de knellende planken om zo een wel bijzonder knijpend pijngevoel te creëren. Al naargelang de graad van ondervraging dreef men vier tot acht wiggen tussen de beenijzers. De achtste wig, die ter hoogte van de enkels werd geslagen, verpletterde de enkels tot moes.⁵⁶⁷ De Spaanse laarzen konden bovendien binnenin beslagen zijn met pinnen of gevuld worden met pek, olie of kokend water. De duimschroeven werkten

⁵⁶² P. CLAEYS, *Op. cit.*, p. 44.

⁵⁶³ Waarschijnlijk betreft het hier om een eenvoudige kluisterhalsband.

⁵⁶⁴ P. GENARD, *Op. cit.*, p. 269.

⁵⁶⁵ F. HELBING, *Op. cit.*, p. 195.

⁵⁶⁶ F. HELBING, *Op. cit.*, p. 192.

⁵⁶⁷ R. LINSKENS, *Op. cit.*, p. 57.

volgens hetzelfde principe. Met een drietal schroeven werden de duimen tussen ijzeren of houten getande plakken geplet. Om de pijn te verhogen kon de beul op de dichtgeschroefde plakken slaan zodat verlamming aan de vingers optrad of nagels uitvielen.⁵⁶⁸ Zo werd een zekere Elisabeth, een ketter uit Leeuwarden, door de beul getrakteerd op een stevige pijniging: *...ende als sy niet met wille beleyden woude, sette hy haer duymysers op beyde haer duymen en op beyde haer voorste vingeren, dat het bloed tot haren nagelen uytpronk ... toen setten sy haer twee schroefysers op elke scheen een ...*⁵⁶⁹

De paternoster, ook *pommerse muts* geheten, was een rond koepeltje (*houpelkin*) gemaakt van koorden en voorzien van grote pinnen bollen. De paternoster werd in de eerste plaats om het hoofd maar ook op armen en benen gelegd en steeds vaster toegedraaid met één of twee stokjes.⁵⁷⁰ Hierdoor werd de schedel onder hoge druk samengeperst en de huid ingekerfd en opengesneden. Deze foltertechniek werd veeleer als supplementaire techniek toegepast en is met zekerheid in Mechelen en Gent van toepassing geweest.⁵⁷¹

De duur van een *scarp examen* varieerde van zaak tot zaak. Veel hing af van de bereidheid tot praten bij de beschuldigde. Hoe sneller de gefolterde uit de biecht klapte, hoe sneller de marteling afgelopen was. In theorie mocht de foltering niet langer duren dan één uur, maar in de praktijk was hier weinig van te merken. De schepenen kenden zelfs geen verpozen op katholieke hoogdagen, zo werd de Antwerpse leraar Herman van den Greyn *den VII Aprilis tsavonts tusschen XI en XII uren inder nacht ... voor Paeschen* gefolterd.⁵⁷² Inderdaad, doorgaans werd er 's avonds, veelal tegen middernacht, gepijnigd. Getuige hiervan zijn de uitgaven voor kaarsen als verlichting voor de donkere pijnkelder⁵⁷³. Wanneer om welke reden ook de foltering werd stilgelegd, bijvoorbeeld om de patiënt op te frissen, namen de magistraat en de helpers van de gelegenheid gebruik om de innerlijke mens eens goed te versterken.⁵⁷⁴ 's Avonds of wanneer de foltering lange tijd in beslag nam, deden de gerechtsofficieren zich te goed aan grote hoeveelheden eten en drank.⁵⁷⁵ De kosten voor die gelagen liepen vaak hoog op. In 1536-37 werd meer dan vier pond uitgegeven aan spijs en drank.⁵⁷⁶ Aangezien de stad alles betaalde, permitteerden de aanwezigen zich vaak om

⁵⁶⁸ F. HELBING, *Op. cit.*, p. 191.

⁵⁶⁹ F. VANDER HAEGHEN, *Op. cit.*, vol I, *Monographies*, p. 68.

⁵⁷⁰ F. VAN HEMELRYCK, *Misdadigers tussen rechter en beul*, p. 42.

⁵⁷¹ P. CLAEYS, *Op. cit.*, p. 32.

⁵⁷² CH. LAENENS, *Op. cit.*, p. 137.

⁵⁷³ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12974 fol. 260v°, 24 juni 1410 - 25 dec. 1410.

⁵⁷⁴ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 510r°, 25 dec. 1519 - 25 dec. 1520: *Noch van costen bij de dieners die dair geordineert waren te gane op d'examen vertheert, VI s.*

⁵⁷⁵ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol. 411v° 24 juni 1474 - 25 dec. 1474. *...doen verteere des avonts metten mannen die daer tot gehaelt waren omme sijn verlijden te doen...*

⁵⁷⁶ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 319r°, 25 dec. 1536 - 25 dec. 1537.

Bourgondische of andere dure wijnen te laten aanrukken.⁵⁷⁷ De beul en zijn knechten moesten zich doorgaans tevreden stellen met een bescheiden kruik bier. Zo kregen scherprechter Lauwereys en zijn helpers bij de foltering van Hannekin van Bassevelde *biere ... al die wile dat men dair over onledich was.*⁵⁷⁸ Als de beul op verplaatsing een ‘pijnlijke’ ondervraging uitvoerde, werden de kosten zorgvuldig ingeschreven. De huur van een paard⁵⁷⁹, mondkosten voor de duur van de reis en andere *onkosten* zoals verblijf, waren steeds weerkerende uitgaven voor de schout. De beul en zijn dienaars waren niet enkele actief te Antwerpen maar werden naar alle uithoeken van het Markizaat gestuurd om mensen te *examinieren*: naar Waterland⁵⁸⁰, Deurne⁵⁸¹, Herentals⁵⁸², Zandhoven⁵⁸³, Lier⁵⁸⁴, enz.

Te Antwerpen hadden de folteringen doorgaans plaats op het Steen, een gebouw dat ten vroegste in 1292 dienst deed als gevangenis van de stad.⁵⁸⁵ Een ondergronds vertrek E (fig.1) waarin men langs vier trappen kon afdalen heeft waarschijnlijk dienst gedaan als de eigenlijke pijniging- of tortuurkamer van de gevangenis.

Zoals boven aangehaald vertoonde het gewelf van deze ruimte nog krammen, kartrollen en andere relictten die wezen op haar bewogen verleden. Tegen de muur stond een paal voorzien van vijf ijzeren kettingen en van beugels om handen, voeten en hals vast te klemmen. Recht tegenover het dwanginstrument, tegen de ingang aan, stond een vaste bank, waarschijnlijk de zitplaats van de rechters. Opmerkelijk was een ijzeren pijp die dwars door de dikke muur ging en uitkwam in een aanpalend vertrek (vertrek F, Fig. 1). Vermoed wordt

⁵⁷⁷ P. CLAEYS, *Op. cit.*, p. 45.

⁵⁷⁸ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12974 fol. 208r°, 25 dec. 1408 - 24 juni 1409.

⁵⁷⁹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr.12905 fol. 30 v° 25 dec. 1521- 25 dec. 1522: *Den selven voer zijn costen ende groote moeyte van dat hij elcken II reysen geexamineert heeft met zijnder peerthuere tsamen XX s.*

⁵⁸⁰ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 157v°, 24 juni 1491 - 24 juni 1492.

⁵⁸¹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol. 412r°. 24 juni 1474 - 25 dec. 1474. *Die voirs mercgreve die noch uuyt geleyt ende betaelt heeft van dat hij gesonden heeft zijnen geswoeren clerc metten scarpen richter tot Doerne omme eene quatdageden van vele quad excessen bij hem gedaen te doenne examinieren ende voert zijn verleden te doene na recht alsoet behoerde ...*

⁵⁸² A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 225r°, 25 dec. 1532 - 25 dec. 1533: *Den selven scerprichter van twee personen tot Herentals yerst te examinieren tot twee male telcken male VII s. VI d. compt XV s. ende van die selve te executeren deen metten zweerde ende dander metten galgen van elcken XV s. facit XXX s ende bijden scerprechtere gevaceert VII daigen sdaighs te III s. maken XXI s. compt tzamen die somme van III lb. VI s; grote.n*

⁵⁸³ A.R.A. *Rekenkamers*,nr. 12906 fol. 50v°, 25 dec. 1545 - 25 dec. 1546: *Item noch betaelt den scherprechtere van dat hij tot diverssche stonden geweest is tot Santhoven pijnigen aldaer eenen peertdief die aldaer gevangen was tsamen voer zijn peerthuere ende gagien, XX s. groten.*

⁵⁸⁴ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 390v°, 25 dec.1540 - 25 dec. 154: *Den scherprichter van dat hij tot Lyere tot drye reysen toe scarp examen gedaen hadde van elcker reysen II s VI d valet VII s VI d groten.*

⁵⁸⁵ Een uitzondering op de regel was de foltering van de gebroeders Van der Voort en rentmeester Willem van Rieethoven op 18 en 21 april 1477. De tortuur vond plaats ten huize van Jacob Wielant, de onderschout van Antwerpen, die zich aan de kant van de opstandelingen had geschaard. De locatie valt mogelijk te verklaren door het feit dat het optreden tegen de gefolterden elke legitimiteit miste en men daarom op zoek moest naar een andere locatie. De drie mannen waren immers opgepakt door een woedende menigte opstandelingen na een oproer tegen de stedelijke overheid.

dat de gevangene door deze buis zijn biecht sprak, wat logisch lijkt aangezien de opening in beide vertrekken op manshoogte uitgespaard was.⁵⁸⁶

De hele kelderverdieping van het Steen deed dienst als kerker of diefput. Op het gelijkvloers bevond zich *den ghemeynen Steen* een tweedeklasverblijf voor schuldenaars en veroordeelden die *niet machtig ghenoch en zijn heuren cost te betalen, noch vrienden, noch maghen hebben, die den selven cost voor heur willen, ofte borghe daer voor blijven*.⁵⁸⁷ De gevangenen waren voor hun dagdagelijkse onderhoud aangewezen op de naastenzorg. De poorterskamer bevond zich één étage hoger en was gereserveerd voor gevangen poorters die zich wel een luxeverblijf konden veroorloven.⁵⁸⁸

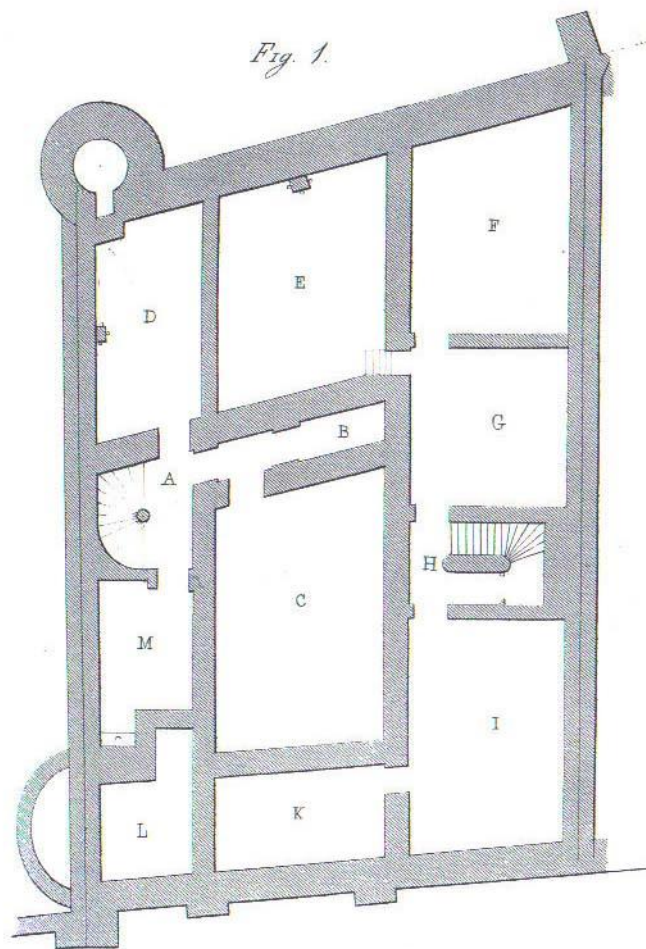

Fig. 3.: Plattegrond van de kelderverdieping van het Steen. Bron: MERTENS F. H., *Geschiedenis van Antwerpen, sedert de stichting der stad tot onze tyden*, Van Merlen: Antwerpen, vol 1, p. 307.

⁵⁸⁶ F.H. MERTENS, *Geschiedenis van Antwerpen*, pp. 309-310.

⁵⁸⁷ G. DE LONGE, *Coutumes du pays et duché de Brabant. Quartier d'Anvers*, in *Antiquis*, titel 3, art. 18, p. 456.

⁵⁸⁸ *Ibid.*, In deel IV: Straffen, 1.6. onthoofding ga ik dieper in op de differentiatie in behandeling in een gevangenis.

In de andere steden in het markizaat vonden de folteringen eveneens plaats in de gevangenis, ten minste als deze bestond, of anders in het huis van de lokale schout, de kelders van het raadshuis of een andere accommodatie die zich daartoe leende.⁵⁸⁹ Tortuur vond altijd plaats achter gesloten deuren, zoals we bij de aanvang van dit hoofdstuk al vermeld hebben. Toch verhaalde kroniekschrijver Jean Molinet hoe de opstandige rebellen in Brugge tijdens de gevangenschap van Maximiliaan in 1488 een publiek folteringspektakel organiseerden. Op de Grote Markt van Brugge werd voor de gelegenheid een groots schavot met een pijnbank opgericht. Hierop plaatste men drie gewezen raadslieden die door de beul stevig afgeranseld en gepijnigd werden om informatie los te krijgen over hun samenzwering. De beul deed de drie zo afzien dat ze smeekten om verlossing en de beul, zo schreef Molinet, *qui volentiers entendy ces mots, pour son gaing et affin que la chose ne demourast à faire d'apariteur, monta soudainement sur le hourt où se firent le executions; et, en attendant sa proye, estoit sorti d'espée et de bendeaulx*. In dit korte fragment toonde de Bourgondische hofschrijver een hyperenthousiaste beul die enkel aan zijn eigen proffijt dacht. Uiteraard was het de bedoeling van Molinet om de Brugse opstandelingen zo zwart mogelijk te maken. Dat hij hierbij de bloedzucht en wreedheid van de beul extra in de verf zette, was een noodzakelijk kwaad. Het uitzonderlijke karakter van de marteling, in het bijzonder dat ze in open lucht werd uitgevoerd, was te wijten aan het sterk gepolariseerde politieke karakter van de rechtzaak en de hoge status van de beschuldigen.⁵⁹⁰

⁵⁸⁹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12974 fol. 175r° 25 dec. 1407 - 24 juni 1408. *Van dat de voirseide Laukin de voirseide examinierde XII groten*. Lier had alvast haar eigen stadsgevangenis. F. VERBIST, *Het Lierse gerecht*, p. 120. ; A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12974 fol. 83r° 4 juni 1405- 19 dec. 1405. *...ende oic voir die cost die hi verterde in die vroente te gadere III cronen vranx...* ook Herentals had een eigen gevangenis. CH. KERREMANS, *Etude sur les circonscriptions judiciaires et administratives du Brabant et les officiers placés à leur tête par les ducs antérieurs à l'avènement de la maison de Bourgogne*, p. 166.

⁵⁹⁰ H. KLEMETTILÄ, *Epitomes of evil.*, p. 273.

Deel IV: Straffen

1 Doodstraffen

1.1 Algemene beschouwingen

De doodstraf bestaat al duizenden jaren en wordt vandaag nog in tal van landen uitgevoerd.⁵⁹¹ Tegenwoordig is het veelal de bedoeling dat een executie zo snel en 'humaan' mogelijk verloopt. De terechtstelling gebeurt van op een afstand (vuurpeloton) of is juist heel klinisch geworden (dodelijke injectie met gif). In het verleden was het echter de bedoeling dat het slachtoffer zo lang en hevig mogelijk leed. Het contact tussen veroordeelde, publiek en strafvoltrekker was bovendien veel nauwer dan we ons heden kunnen voorstellen. Een terechtstelling was in de eerste plaats een schouwtoneel, een ceremonieel spektakel waarin de overheid haar macht ten volle etaleerde. De meeste doodstraffen die in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd van toepassing waren, kenden een ver verleden.⁵⁹² Straffen als onthoofding, verbranding en verdrinking waren alledaagse strafvormen in het Oude Rome.⁵⁹³ Andere straffen zoals radbraken hadden dan weer hun sporen in het Oud-Germaanse strafrecht.⁵⁹⁴ Tijdens de middeleeuwen slaagde de Kerk erin een christelijke betekenis te geven aan deze heidense tradities en rituelen.⁵⁹⁵ De belangrijkste reden voor de overleving van zulke eeuwenoude gebruiken was dat ze belangrijke communicatie-instrumenten vormden tussen enerzijds de massa en anderzijds de autoriteiten.

⁵⁹¹ Een 69-tal landen in de wereld kennen nog de doodstraf, maar slechts een minderheid voert de doodstraf nog effectief uit. Zes landen spannen de kroon – Irak, Iran, Soedan, Pakistan, de V.S. en China – en waren in 2006 verantwoordelijk voor 91 procent van alle executies. In 1977 hadden slechts 16 landen de doodstraf afgeschaft. Sindsdien blijft dit lijstje gestaag groeien. Ondertussen zijn er 99 landen die de doodstraf verbieden voor misdaden van gemeen recht. Het laatste land dat in 2006 de groep vervoegde was de Filippijnen. Vele andere, zoals Zuid-Korea, staan op het punt ook aan te sluiten. In Afrika hebben slechts 6 landen executies uitgevoerd in 2006. In Europa is Wit-Rusland het enige land dat de doodstraf nog hanteert en in Amerika voert sinds 2003 enkel de VS nog executies uit. Volgens statistieken van Amnesty International is het aantal executies wereldwijd gedaald van 2.148 in 2005 naar 1.591 in 2006. Deze cijfers zijn gebaseerd op de *Death Penalty Statistics 2006* van mensenrechtenorganisatie Amnesty International.

⁵⁹² Voor een chronologisch overzicht van de verschillende strafvormen en ontwikkelingen zie: J. IMBERT, *Le pouvoir, les juges et les bourreaux*, pp. 247-268.

⁵⁹³ Een uitstekend synthesewerk aangaande het strafrecht in het Oude Rome is: R. A. BAUMAN, *Crime and punishment in Ancient Rome*, Londen: Routledge, 1996.

⁵⁹⁴ K. VON AMIRA, *Die germanischen Todesstrafen.*, pp. 204-207.

⁵⁹⁵ Prof. Dr. Ludo Millis heeft over dit thema veel geschreven: L. MILIS, *De heidense Middeleeuwen*, Turnhout: Brepols, 1992.

De rituelen zouden zeer nutteloos zijn indien de toeschouwers de (verborgen) symboliek en boodschap achter deze vertoningen niet begrepen.⁵⁹⁶ Daarom is het belangrijk de volgende vier kerngedachten in het achterhoofd te houden.

Vooreerst was er in het oude strafrecht de idee dat de misdadiger een leed moest ondergaan dat gelijkwaardig was met het berokken onrecht. Deze vergeldingsgedachte was eeuwenoud en vinden we bijvoorbeeld terug in de Codex Hammurabi en het Oude Testament. Op die manier werd bijvoorbeeld een ‘doodslager’ de vuist afgeslagen waarmee hij zijn misdrijf had gepleegd⁵⁹⁷ of een valsmunter levend gekookt, net zoals hij voorheen de geldspijs had gekookt. Men spreke hierbij van een spiegelstraf. De straf moest daarenboven een voorbeeld stellen ten aanzien van de betrokken misdadiger en alle andere potentiële delinquenten⁵⁹⁸. De beste manier om mogelijke misdadigers af te schrikken was, althans volgens de tijdsgenoten, door ze met hun neus op de gruwelijke consequenties van hun crimineel gedrag te drukken.⁵⁹⁹ De galgenvelden speelden hierin een prominente en onderwijzende rol. Een oud Spaans spreekwoord zegt trouwens: De galg tonen vooraleer de stad te tonen.⁶⁰⁰ De straf moest eveneens de maatschappij vrijwaren voor een nieuwe inbreuk door de veroordeelde. De elementaire functie van (straf)recht was immers het behoeden van de sociale orde en zorgen voor een rechtvaardige maatschappij.⁶⁰¹ In een samenleving die niet over dezelfde politieke middelen beschikte als wij vandaag was het strafrecht een effectief en onontbeerlijk instrument in het valoriseren van deze orde. Tenslotte was er de idee dat de straf de veroordeelde moest omvormen van een slecht naar een goed mens en hem (eventueel) moest voorbereiden op herintegratie in de samenleving. Deze verbeterings- of zuiveringsgedachte had niet enkel betrekking op de lijfstraffen die de delinquent wilden ‘corrigeren’ en op de latere penitentiaire straffen, maar evenzo op doodstraffen als verbranding en verdrinking, die de demonische misdadiger trachtten te kastijden en zuiveren.⁶⁰²

⁵⁹⁶ H. KLEMETILÄ, *Epitomes of evil: Representations of Executioners in Northern France and the Low Countries in the Late Middle Ages*, p. 28.

⁵⁹⁷ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 361v^o, 25 dec. 1426 - 25 dec. 1427.

⁵⁹⁸ P. SPIERENBURG, *The spectacle of suffering*, p. 89: *The underlying assumption is that a living criminal would recognize the corpse as ‘one of his own’.* He would think *‘this is a thief, I am a thief; let me stop stealing so that I won’t hang there too.*

⁵⁹⁹ *Ibid.*, p. 54. De auteur verwoordt dezelfde gedachte met een citaat van F. Lebrun: *The publicity of capital executions only makes sense in a climate which gives to the death of others the value of an example. Exemplarity is inherent to capital executions in two ways: punishment is shown and the possibility of a penitent and edifying death is present.*

⁶⁰⁰ Iemand plagen vooraleer hem te geven wat hij verlangt. CH. LAENENS, *De geschiedenis van het Antwerps gerecht*, p. 171.

⁶⁰¹ E. COHEN, *‘To die a criminal for the public good’.*, p. 287.

⁶⁰² L-T. MAES, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht*, p. 383.

Het geloof in de maakbaarheid van de mens zou onder grote denkers als de Franse filosoof Voltaire (1694-1778) en de Italiaanse filosoof en politicus Cesare Beccaria (1738-1794) steeds meer en meer gestalte krijgen. De vier opgesomde gedachten: vergeldingsgedachte, afschrikkingsgedachte, beveiligingsgedachte en zuiveringsgedachte zijn van alle tijden maar wisselden onderling voortdurend in belang en intensiteit.⁶⁰³ In de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd primeerden vooral de vergeldingsdrang en de afschrikkingsgedachte of zoals Van Caeneghem het uitdrukte: *Ce droit pénal cherche à intimider plutôt qu'à corriger*.⁶⁰⁴ Het culminatiepunt van deze tendens situeerde zich in de vijftiende en zestiende eeuw. Voorbeelden hiervan zijn de bestraffing van dieren. Dieren werden berecht, opgehangen, levend begraven of verbrand wanneer ze voor (dodelijke) slachtoffers zorgden. Een ander voorbeeld was de bestraffing van de zelfmoordenaar. Deze werd *post mortem* door de beul in een vork opgehangen. Het was dan ook een schoolvoorbeeld van de exemplarische straf waarbij de bestraffing zwaarder doorwoog op de omstanders dan op de suicidant zelf.⁶⁰⁵

Belangrijk om aan te halen is dat de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne mens sterk geloofde in het hiernamaals en de mogelijkheid tot zielenheil na de dood. Een doodstraf werd dan ook niet gepercipieerd als een definitieve daad die het leven van een mens voorgoed zou vernielen. Integendeel, als een veroordeelde toch onschuldig was en desondanks zijn leven liet, dan zou zijn ziel onmiddellijk naar het paradijs opstijgen. De schrik een totaal onschuldige mens te vermoorden, was daarom niet zo sterk aanwezig als nu bij ons⁶⁰⁶ De rigiditeit van de straffen valt ook te verklaren door het feit dat de pré-industriële samenleving volgens een goddelijke orde verliep. De Saksenspiegel, het eerste Duitstalige wetboek, onderstreepte opvallend hoe God het recht symboliseert en incorporeert. De betekenis en weerslag van een flagrant delict was daarom van een groter belang dan in onze sterk gesecculariseerde samenleving. Niet enkel omdat het ging om delinquenten te vervolgen en hen te doen boeten voor hun fouten, maar het misdrijf werd veeleer gezien als een verstoring van de goddelijke orde. De inbreuk plaatste de gemeenschap aan de slechte kant van het strijdtoneel tussen God en het duivelse Kwaad.⁶⁰⁷

⁶⁰³ J. MONBALLYU, 'Spiegelstraffen in het Brugse strafrecht in de eerste helft van de zestiende eeuw', s.p.

⁶⁰⁴ R. C. VAN CAENEGEM, *Art. cit.*, p. 128.

⁶⁰⁵ P. SPIERENBURG, *Op. cit.*, p. 56.

⁶⁰⁶ H. KLEMETTILÄ, *Epitomes of evil: Representations of Executioners in Northern France and the Low Countries in the Late Middle Ages*, p. 31.

⁶⁰⁷ J. FUHRMANN, 'Punition de la violence par la violence: cruauté des sanctions dans le droit pénal medieval en Allemagne', p. 222-223.

Desondanks zijn afschrikwekkende aspecten was het oude strafrecht veeleer zwak en inefficiënt⁶⁰⁸. Het systeem van straffen was veel meer gebaseerd op boetes en verbanningen dan op lijf- en doodstraffen⁶⁰⁹. In latere tijden is de wreedheid van het oude recht vaak sterk overschat en overdreven. De werkelijkheid was meestal veel minder streng dan de letter van de wet vooropstelde. Hoewel het aantal doodstraffen op het einde van de Late Middeleeuwen fel toenam, bleven financiële straffen en bannen de meest gangbare vorm van sanctioneren. Bovendien heeft recent onderzoek uitgewezen dat het verlenen van gratie veel vaker voorkwam dan eerst werd gedacht⁶¹⁰. De middeleeuwse samenleving was dus verre van een irrationele, bloeddorstige samenleving die snakte naar pijn en dood zoals deze maar al te vaak ten onrechte is voorgesteld.

1.2 De terechtstelling: een ceremonieel gebeuren

Een terechtstelling is een complex ritueel dat bestaat uit vier actoren die in onderlinge relatie staan, namelijk de autoriteiten, het publiek, de strafvoltrekker en de veroordeelde.⁶¹¹ Over de rol van het publiek bij een terechtstelling zijn de meningen sterk verdeeld. In de oudheid participeerde het volk actief aan de terechtstelling⁶¹². Denken we maar aan de oudtestamentische stenigingen. Later werd hun rol gereduceerd tot de loutere aanwezigheid bij de executie. Was hun aanwezigheid zuiver passief of eerder actief? Voor Antwerpen zijn voorbeelden genoeg gekend waarin een opgehitste massa het recht in eigen hand nam: de beul werd gelyncht⁶¹³, een misdadiger werd vrijgelaten⁶¹⁴ of het woedende volk stelde zelf iemand terecht.⁶¹⁵ De gebeurtenissen in Antwerpen doen ons dan ook sterk geloven dat het publiek een decisieve invloed kon hebben op het terechtstellingsgebeuren. We moeten er ons van bewust zijn dat zulke momenten van beroering ons overgeleverd zijn juist omdat het buitengewone situaties waren. Hierdoor bestaat een grote kans op een vertekend beeld, een zekere hyperregistratie van dergelijke gevallen. Dit is alleszins een gedachte waar we voldoende rekening mee moeten houden. Wat de concrete aanleiding was voor het optreden en de commotie onder toeschouwers is soms moeilijk te achterhalen.

⁶⁰⁸ R. MUCHEMBLED, *Le temps des supplices*, p. 16.

⁶⁰⁹ Dit blijkt ook duidelijk uit het onderzoek naar de schoutsrekeningen

⁶¹⁰ G. GAUVARD, *De grace especial: crime, état et société en France à la fin du Moyen Age.*, p. 897.

⁶¹¹ E. COHEN, *Art. cit.*, p. 293. Dezelfde opdeling vinden in ook in de hoofdstukken van P. SPIERENBURG, *Op.cit.*, Cambridge: Cambridge university press, 1984.

⁶¹² R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw*, p. 171.

⁶¹³ *Kroniek van Bertrijn*, p. 63.

⁶¹⁴ *Het Antwerpsch Chroniekje*, pp. 25-26.

⁶¹⁵ Zie de zaak van de gebroeders Van der Voort in deel IV: Straffen, 1.6. onthoofding.

Vaak ging het om een samenloop van omstandigheden. Misschien voelde het publiek zich rancuneus omdat de beul faalde in de uitvoering en ze zich zo belemmerd voelden in hun privé-wraak? Of de executies waren gerelateerd aan (onderhuidse) spanningen tussen de verschillende sociale strata.⁶¹⁶ Men denke hier vooral aan strafvoltrekkingen tijdens of na (godsdienstige) oproeren. Zo stond Antwerpen in 1525 wekenlang in rep en roer omdat de wethouders een onverbeterlijke ketterse predikant met een (schijn)proces hadden veroordeeld tot de verdrinkingsdood.⁶¹⁷ Bij relletjes wenste de magistraat uiteraard een ‘snelle justitie’. De terechtstelling werd in zulk geval doorgaans direct na het vonnis voltrokken.⁶¹⁸ Om bij hetzelfde voorbeeld te blijven: de predikant werd op 31 juli om zes uur ’s ochtends bij vonnis veroordeeld, omstreeks tien uur diezelfde dag uit de gevangenis gehaald en kort daarop door de scherprechter in de Schelde geworpen. De zaak was beklonken op enkele uurtjes. Dat gekozen werd om de terechtstelling nog in de voormiddag uit te voeren was natuurlijk om een drukke bijwoning te vermijden. Achteraf zouden zulke gecontesteerde terechtstellingen vooral op het Steen plaatsvinden.⁶¹⁹ Onregelmatigheden tijdens publieke executies werkten doorgaans als een autokatalytisch proces. Oproeren leidden tot snelle executies en deze droegen opnieuw bij tot relletjes. Dit was volgens Michel Foucault de ware oorzaak van het verdwijnen van de publieke strafvoltrekking en de verschuiving van lijfstraffen naar straffen ter verbetering van de moraal.⁶²⁰

De stedelijke autoriteiten regelden het ceremoniële aspect van de terechtstelling en zagen erop toe dat dit tot in de puntjes was uitgewerkt.⁶²¹ Of zoals Pieter Spierenburg het beeldend verwoordde: *de heren van het gerecht waren de regisseurs van het schouwspel der executie*.⁶²² De terechtstellingen geschieden doorgaans overdag op een publieke plaats waar vele mensen het gebeuren konden aanschouwen.⁶²³ Tijdens de drukbezochte jaarmarkten van Antwerpen volgden de terechtstellingen elkaar soms vlug op.⁶²⁴

⁶¹⁶ P. SPIERENBURG, ‘*De sociale functie van openbare strafvoltrekkingen*’, p. 19.

⁶¹⁷ Zie deel IV: Straffen, 1.10: Verdrinking.

⁶¹⁸ P. SPIERENBURG, *Art. cit.*, p. 19.

⁶¹⁹ Zie hoofdstuk 2.6: Verdrinking.

⁶²⁰ M. FOUCAULT, *Surveiller et punir*, pp. 65-68.

⁶²¹ E. COHEN, *Art. cit.*, p. 288.

⁶²² P. SPIERENBURG, *Art. cit.*, p. 17.

⁶²³ Opruiende terechtstellingen werden soms in de vroege morgen of in de late avond ten uitvoer gebracht.

⁶²⁴ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol. 53r°, 24 juni 1453 - 25 dec. 1453: *De selven scouthet die betaelt heeft meester Willem den hangman om dat hij richte metten sweerde inde eerste weke van bamismertc Janne den hout, Matheus Dieners ende Willem Kelc van moorde hem gegeven voer sinen loen voer elcken V s. groten qui valent XV s. groten*

Deze openbare executieplaatsen waren dan ook een onmiskenbare manifestatie van de stedelijke justitie en macht.⁶²⁵ De dag van de terechtstelling viel meestal op een zaterdag maar dit hoefde niet te zijn.⁶²⁶ Na een kort gebed werden de vonnissen van de terdoodveroordeelden publiekelijk voorgelezen. Het voorlezen van het doodsvonniss plaatste de veroordeelde definitief buiten de gemeenschap.⁶²⁷ Na de afkondiging van het vonnis begaf de beul zich in aanwezigheid van de schout, de schepenen, de burgemeesters, de sergeanten en de communiemeesters naar de terechtstellingplaats.⁶²⁸

Pijpers, trommelaars en trompetgeschal kondigden de terechtstelling aan.⁶²⁹ De kerken luidden de doodsklokken⁶³⁰. Schutters, gekleed in feestkledij, vergezelden stevast de stoet.⁶³¹ In tijden van oproer moesten deze schuttersgilden en gewapende ambachtslieden de terechtstelling in goede banen leiden.⁶³² Een priester liep mee om de veroordeelde de biecht af te nemen.⁶³³ Tijdens de optocht zong hij liturgische liederen en gebeden.⁶³⁴ Wanneer de delinquent de dood in de ogen keek, hoorde hij berouwvol te zijn en overtuigd van de slechtheid van zijn daden en de juistheid van het vonnis. Als de misdadiger tot inkeer kwam, kon de priester de op het laatste moment geredde ziel doen heengaan door hem het passende viaticum te geven. Begrijpelijkerwijze werd deze ‘oprechte’ inkeer niet altijd bereikt. Sommige criminelen stierven zonder berouw, nog grapjes makend of het publiek en de rechters beschimpend.⁶³⁵ De veroordeelde was voor de terechtstelling meestal kaalgeschoren⁶³⁶, geboeid en in een lang wit hemd gekleed.⁶³⁷ Hierdoor vormde de veroordeelde een

⁶²⁵ P. SPIERENBURG, *The spectacle of suffering*, p. 57.

⁶²⁶ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol. 44r^o 25 dec. 1452- 24 juni 1453: *Den voirseide scouthet die uutgheleit ende betaelt heeft Geleynen den hangman van dat hij des saterdaghs naer sinte mergrieten dach lest leden richte metten baste enen geheeten Janne Deens van Beerze ende Henneken Groot, Jans Maes platteel, Wynken Jan Stoblaus soen ende Thoeren den beer van Brugge omme vele dijeferijen die zij gedaen hadden hem gegeven voer zijnen loen van elken V s. groten maken de voirseide vijf gerichtten, XXV s. groten.* ; P. SPIERENBURG, ‘De sociale functie van openbare strafvoltrekkingen’, p. 14. Uiteraard had niet elke terechtstelling plaats op een zaterdag, eigenlijk was elke dag van de week mogelijk om iemand terecht te stellen.

⁶²⁷ A. BLOK, ‘Openbare strafvoltrekkingen als rites de passage’, p. 471.

⁶²⁸ P. SPIERENBURG, *Art. cit.*, p. 14. De Amsterdamse magistraat droeg voor deze gelegenheid steeds hun ‘bloedrokken’ met ‘bloedbanden’. *Kroniek van N. De Weert*, p. 99: *Anno eodem [1531] dede Jacob Herbeys, als marckgrave, syne ierste justicie.*

⁶²⁹ L-T. MAES, *Op. cit.*, p. 384.

⁶³⁰ G. DE LONGE, *Op. cit. Quartier d’Anvers, coutumes de Gheel.*, titel 20., art. 17., p. 438.

⁶³¹ S.A.A., *Gebodboeken*, PK 914, fol 120 v°, 5 augustus 1525.

⁶³² *Het Antwerpsch Chroniekje*, p. 11: *Ende daer waren schutters van elcke gulden, die mede uuyt reysen moesten als men hem rechte soude, alsoo dat de Scouteth vreesden voor eenen oploop.*

⁶³³ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 26r^o, 7 febr. 1406 - 24 juni 1407: *Ende de priester diene biechte onder tgerichte een lb parisis*; A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 65v^o, 25 dec. 1523 - 25 dec. 1524: *Den biechtvaders vanden vorseide vier persoenen te biechtene ende tonderwijsene: XV s groten.*

⁶³⁴ J. FUHRMANN, ‘Punition de la violence par la violence: cruauté des sanctions dans le droit pénal medieval en Allemagne’, p. 224.

⁶³⁵ P. SPIERENBURG, ‘De sociale functie van openbare strafvoltrekkingen’, pp. 18-19.

⁶³⁶ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 85r^o, 25 dec. 1547 - 25 dec. 1548: *Item eenen berbier van gescoren te hebben den voirseide Rogier ende noch twee andere dieven van elcken stuyvers comp VII s. VI d. groten.*

opvallend contrast met de andere deelnemers aan het ritueel.⁶³⁸ Het overkleed en de bezittingen van de misdadiger werden van te voren ‘gepluimd’. Verschillende gerechtsofficieren, waaronder de beul, maakten aanspraak op de bezittingen van gevangenen criminelen, de zogenaamde *dépouille*. Dit resulteerde vaak in bevoegdheidsconflicten, voornamelijk tussen de beul en de cipiers. In de regel was alles onder de riem ten behoeve van de scherprechter. Het geld in de zakken van de veroordeelde was een heikel punt en leidde vaak tot verregaande disputen⁶³⁹. In het schouw- en mysteriespel *Le Mistère du Viel Testament* bekvechten scherprechter Gournay en zijn gezelschap Micet om de verdeling van de klederen van een veroordeelde, wat toch aantoont dat deze problematiek algemeen bekend was.⁶⁴⁰ In een stuk van Jehan du Prier beklagde de beul zich dat de kledij van de terechtgestelde geen stuiver waard was.⁶⁴¹ Een ander gebruik was de terdoodveroordeelde voor zijn dood een flinke hap aan te bieden, het zogenaamde beulen- (*henkersmahl*) of galgenmaal.⁶⁴² In Mechelen kreeg de crimineel een schotel vis, rijkelijk overgoten met wijn of bier.⁶⁴³ Mocht de misdadiger de maaltijd zelf kiezen of schreef de stad deze nauwkeurig voor? Er waren drie gangbare gewoontes: ofwel bestond de maaltijd uit een overtroffen gevangenismaaltijd, ofwel kon de veroordeelde kiezen waarbij hij uiteraard zelf de kosten droeg, ofwel werd er een vaste menu opgesteld.⁶⁴⁴ Elke rechtbank kende haar eigen gebruiken.⁶⁴⁵

Voor Antwerpen weten we niet welk gebruik juist in voege was.⁶⁴⁶ De bronnen zwijgen hierover. De reden voor het aanbieden van een maaltijd moet niet ver gezocht worden: het was een barmhartige geste om het lijden van de arme zondaar enigszins te verzachten.⁶⁴⁷ En om het eigen geweten te sussen, want iemand het leven benemen was toch

⁶³⁷ A.R.A. *Rekenkamer*, nr. 12904 fol. 347r-v^o, 25 dec. 1507 - 24 juni 1508: *Van Peeteren van Regenmoertere van dat hij tot Hemeshem gevangen, bedinght verwesen ende den Mercgreve int lijwaet geleverd is van dat hij zijn wijff dootgeslagen hadde die dien heeft doen rechten sonder eenigen goeden inder hem te wetene ergo hier Niet*

⁶³⁸ A. BLOK, *Art. cit.*, p. 475. Het contrast uitte zich ook in de kleuren waarin de verschillende spelers gekleed waren. Als de veroordeelde gekleed ging in het wit, dan zien we vaak de beul in het zwart (met rood) en de rechters in het rood (met zwart). Het ging niet zozeer om afzonderlijke kleuren maar om kleuren die in paren voorkwamen en aan dat verband hun betekenis ontleenden.

⁶³⁹ J. DELARUE, *Le métier de bourreau. Du Moyen Age à aujourd'hui*, p. 81.

⁶⁴⁰ H. KLEMETTILÄ, *Op. cit.*, p. 223.

⁶⁴¹ *Ibid.*, p. 291.

⁶⁴² De lezing van het Davidsfonds *Het galgemaal: een macabere geschiedenis* door Marc Jacobs, gehouden op 30/01/07 in de K.U.B. benaderde dit thema op een interessante wijze.

⁶⁴³ L-T. MAES, *Op. cit.*, p. 385.

⁶⁴⁴ L. MACKENSEN, ‘*Henkersmahl und Johannesminne*’, p. 321.

⁶⁴⁵ In Gent bestond de povere maaltijd uit brood en wijn. De biechtvader nam ook deel aan dit maal. E. LERNO, *De beulen van Gent en Brugge gedurende de Bourgondische periode*, p. 61.

⁶⁴⁶ Het is ook mogelijk dat geen galgemaal werd aangeboden aan de veroordeelde.

⁶⁴⁷ L. MACKENSEN, *Art. cit.*, p. 325.

niet echt een evidentie. Bedoeling was dus tot een vorm van verzoening te komen in de schaduw van de dood. Met een stevige maal achter de kiezen werd de veroordeelde naar het schavot of de galg geleid. Daar werd hem nog een laatste beker wijn aangereikt.⁶⁴⁸ Pouillet spreekt van een bedwelmend drankje dat de veroordeelde werd aangeboden om het bewustzijn te doen verliezen, althans als de schout dit toestond.⁶⁴⁹ Ook de scherprechter en de biechtvader namen een teug wijn.⁶⁵⁰ Na elke executie werd aan de rechters en het andere justitiële personeel een stevig etentje aangeboden.⁶⁵¹ De dag van justitie was namelijk een hoogdag waarop er flink gevierd werd. Tegen deze decadente feestbanketten kwam al snel felle tegenstand van de overheid.⁶⁵² De kosten konden namelijk aanzienlijk oplopen. Hierdoor zagen de ambtenaren van de Rekenkamers er dan ook sterk op toe dat deze uitgaven niet te excessief werden.⁶⁵³ In 1555 protesteerde de magistraat van Middelburg heftig na de afschaffing van de prijzige maaltijd. Deze traditie was volgens de stedelijke heersers een verworven recht dat niet zomaar opgegeven kon worden. Wanneer in Antwerpen een laatste keer de feestdis werd opgesteld, konden we niet met zekerheid achterhalen. De maaltijden waren in Antwerpen alleszins legio tot medio zestiende eeuw.⁶⁵⁴

⁶⁴⁸ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12974 fol. 208r°, 25 dec. 1408 - 24 juni 1409: *Ende van enen pot wyns die men den voirseide Hanneken van Bassevelde gaf te drinckene eer hi gerecht was.*

⁶⁴⁹ E. POULLET, *Histoire du droit pénal dans le duché de Brabant, depuis l'avènement de Charles-Quint jusqu'à la réunion de la Belgique à la France, à la fin du XVIIIe siècle*, p. 264.

⁶⁵⁰ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 183v° 14 juni 1531 - 12 dec. 153: *Ende van eenen stoop wijns opten dach vande iusticien den misdadigen ende den biechtvadere gegeven V stuvers*; L-T. MAES, *Op. cit.*, p. 392.

⁶⁵¹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12974 fol. 376v°, 3 aug. 1414 - 24 dec. 1414: *Den vorseide marcgreve dat hi betaelt ende uutgeleit heeft van coste gedaen biden mannen van Santhoven doen si enen geheten Clause den Brouwer van Oestouwijn dewelke geen voete en hadde ende van vele quader dieften ende faiten bevonden wart van live ter doet wijsden verterden de vorseide manne tSanthoven ter selver tijt also si van oudes gewoenlic sijn te doene van geliken saken VI cronen valent XXVIII s. groten.*

A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 180v°, 24 mei 1531 - 11 dec. 153: *De voirseide scouthet heeft noch verseeft int executeren vand voirs XI persoenen tAntwerpen geexecutert voer den ontfanck verclairt de maeltijt die men de dieners die mede ter iusticien hebben gereden.*

⁶⁵² X. ROUSSEAU, *Taxer ou chatier? L'émergence du pénal : enquête sur la justice nivelloise (1400-1650)*, p. 346: *En 1438, le duc réglemente les frais d'exécution et interdit formellement d'y porter les frais de banquet de la justice. Il semble bien qu'en dépit des efforts du Prince, les pratiques de banquets d'exécutions se produisent jusqu'à la fin du 15e siècle à Nivelles. On sait qu'ailleurs, ils ont survécu jusqu'au 17e siècle.*

⁶⁵³ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12974 fol. 376v°, 3 aug. 1414 - 24 dec. 1414. In de marge van de rekening schreven de heren van de Rekenkamer: *telz semblables despens doresnavant et ne soient plus comptez seur le sceu et mandement de monseigneur.*

A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 349r°, 25 dec. 1538 - 25 dec. 1539: *Item gegeven tot Liere eenen maeltijt gedaen van eenen geëxecuteerde anno XXXVIII ten bijwesen van heere Janne van Berchem scouthet tot Liere was, II lb. VIII s. VI d. groten.*

Marginale nota van de ambtenaar van de Rekenkamer: *Want men niet gewoenlic is gelijcke kosten te doen ten luste ons heeren skeysers doirslagen.*

⁶⁵⁴ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 13r°, 25 dec. 1543 - 25 dec. 1544: *Als de voirnoemde Joos van Radingen aldaer geiusticieert wert tsamen voer huere huerpeerden ende verteerde kosten metten biechtvaders ende andere vander wet ende iusticie aldaer compt XXXVIII s. VI d. groten.*

1.3 De terechtstelling als magisch taboe

Een uitzonderlijk volksgebruik was dat een terdoodveroordeelde soms zijn straf kon ontlopen wanneer een vrouw hem wilde huwen. Zo gebeurde het in 1518 toen drie broers zouden terechtgesteld worden wegens het doodslaan van een waard in Deurne. De twee oudste broers werden inderdaad gerecht maar de jongste werd door een meisje uit het publiek ten huwelijk gevraagd. De aanwezige toeschouwers waren hierdoor zo uitgelaten *dat den buel dien nyet conste of dorste rechten*.⁶⁵⁵ Blijkbaar was de schrik voor de dreigende menigte en het respect voor de folklore zo groot dat de scherpreechter de jongeman niet durfde terechtstellen. De Wet, aangeslagen door dit feit, stond aan de grond genageld. De schout, Jan van Immersele, beval onmiddellijk aan de schutters van de oude voetboog om de gespaarde crimineel naar de stad terug te leiden. De jongen werd ondergebracht in de kamer van de schutters, gelegen op de Grote Markt. De begeleiders meenden dat ze hem van hieruit zouden laten gaan maar niets was minder waar. De heren namen hem wederom gevangen en brachten hem vier of vijf dagen daarna, 's nachts in het Eeckhoff bij de minderbroeders om het leven. Het lijk werd samen met die van zijn twee broers *gesedt buyten by d'oude galge*.⁶⁵⁶ Van belang hier is dat beiden, zowel het huwbare meisje als de jonge terdoodveroordeelde, zich bevonden in een grensgebied waar normale en gewone categorieën elkaar raakten en overlaptten: in de marge van gehuwd en ongehuwd, en die van leven en dood. Deze liminaliteit gold nog sterker wanneer een terdoodveroordeelde vrouw de keuze had om de beul te huwen.

We weten niet precies of zulke huwelijken effectief plaatsvonden of ze enkel een bestaan kenden in de volksliteratuur.⁶⁵⁷ Ook een vrouw kon gered worden door een huwelijk met een man uit het publiek. Een Leuvense vrouw werd door een zekere Jacques de Muysere tot zijn wettige eega genomen en ontsnapte zo terstond aan haar verbanning en lijfstraf.⁶⁵⁸

Luguber was de zaak van de drie vrouwen die op 14 mei 1491 door de schout van Antwerpen, ridder Jan van Ranst, in beschuldiging werden gesteld: ze waren 's nachts naar het galgenveld getrokken, haalden het hoofd weg van een terechtgestelde en sneden beide handen af van het lijk van een dief dat nog aan de galg hing.⁶⁵⁹ Daarna begroeven ze het hoofd onder de dorpel van het achterhuis en één van de handen onder de dorpel van de achterdeur. De andere hand werd gekookt in azijn. Met het brouwsel besprenkelde de

⁶⁵⁵ *Het Antwerpsch Chroniekje*, p. 11.

⁶⁵⁶ *Het Antwerpsch Chroniekje*, p. 12.

⁶⁵⁷ A. BLOK, *Art. cit.*, p. 480.

⁶⁵⁸ P. VOLLENBERGH, *De beul van Leuven*, p. 114.

⁶⁵⁹ F. VAN HEMELRYCK, *Het gevecht met de Duivel: Heksen in Vlaanderen*, p. 31.

vrouwen hun huis en vervolgens hingen ze de hand in de schouw. Van één van de handen werden de vingers afgesneden die ze achterlieten op het altaar van de Onze-Lieve-Vrouwekerk om er een mis te laten overlezen.⁶⁶⁰ Deze bijgelovige praktijken zijn vandaag de dag misschien moeilijk te begrijpen maar vallen te verklaren omdat aan de ledematen van terechtgestelden destijds een geheimzinnige kracht werd toegeschreven. De openbaarheid van de terechtstelling, het ontkleden van de veroordeelde voor de doodstraf, het laten hangen van het lijk aan de galg of het plaatsen op een rad herinneren aan de oude ritus van het offer.⁶⁶¹ Als de godheid het offer aanvaard had, ging haar kracht over op het offer en brachten de onderdelen van het terechtgestelde lichaam geluk. Zo werden hoofd en ledematen van een gehangene als tovermiddel of als talisman gebruikt.⁶⁶² Dievenhanden (*une main de gloire*) en dievenvingers bezaten volgens het volksgeloof een mysterieuze kracht. Zo konden dieven en inbrekers zich onzichtbaar maken als ze de hand van een dode bezaten.⁶⁶³ In het geval van de drie vrouwen, Lysbet Gielys, Aechte Pietersdochter en Lysbet Tessels, moet de oplossing gezocht worden in een meer speciale vorm van tovenarij, nl. de liefdestovenarij. We mogen aannemen dat de drie vrouwen lichtekooien waren die met bordeel houden hun brood verdienden. Waarschijnlijk gingen de zaken al een tijdje slecht waardoor ze hun toevlucht zochten in de zwarte magie. In het milieu van de meisjes van lichte zeden waren dievenhanden en -vingers felbegeerde amuletten die werden aangewend om lustige mannen te lokken.⁶⁶⁴ De locaties van begraven, de schoorsteen en de dorpels, speelden in het bijgeloof een belangrijke rol. Het was een algemeen verspreide overtuiging dat langs open deuren en vensters de kwade geesten het huis binnen konden dringen. Om kwaadaardige infiltratie te beletten werden de openingen afgesloten met tovermiddelen waartoe de overblijfselen van terechtgestelde misdadigers gerekend werden.⁶⁶⁵ Door het huis te besprenkelen werd het kwaad verder afgeweerd. Onder beschuldiging van *spoliatie van den gerichte* werden de drie hoeren veroordeeld tot een pelgrimage naar Onze-Lieve-Vrouw van Einsiedeln in Zwitserland.⁶⁶⁶ De tovenaressen werden bovendien drie uur lang op een schavot gezet *met elc een brief om haer misdaet voor haer borsten ende elck met een brieff op haer hoofd root*

⁶⁶⁰ S.A.A., *Correctieboek* (1414-1512), V 234, fol. 158r°, 14 mei 1491.

⁶⁶¹ L-T. MAES, *Op. cit.*, p. 382.

⁶⁶² Ibid.

⁶⁶³ R. LAMBRECHTS, 'Kleine mededelingen: zwarte kunst en onzichtbaarheid', in: *Volkskunde. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van het volksleven*, 58 (4), 1957, p. 215.

⁶⁶⁴ E. SPILLEMAECKERS, 'Toverij met dievevingeren te Antwerpen in 1491', p. 16.

⁶⁶⁵ F. VAN HEMELRYCK, *Op. cit.*, p. 31.

⁶⁶⁶ E. SPILLEMAECKERS, *Art. cit.*, p. 18.

geverft met een doots hoofd ende dat, sy van de galge hadde genomen een hoofd van eenen dieff ende twee handen ende gegraven onder haer deuren.⁶⁶⁷

1.4 De strafbepaling

Bij de toewijzing van een straf werd gedurende het hele ancien régime vastgehouden aan bepaalde criteria; er was als het ware een code om de wijze van terechtstelling te bepalen.⁶⁶⁸ Deze criteria kunnen *grosso modo* opgedeeld worden in twee categorieën. De vorm van de straf was eerst en vooral afhankelijk van de ernst en aard van het delict. Zo werd diefstal consequent anders bestraft dan doodslag of moord.⁶⁶⁹ Een tweede criterium betrof de hoedanigheid van de misdadiger. Hierbij werd een biologische opdeling gemaakt waarbij we doodstraffen grofweg kunnen opdelen in mannen- en vrouwenstraffen.⁶⁷⁰ Bij de bepaling van de strafmaat werd ook rekening gehouden met de leeftijd van de misdadiger als strafverzwarende of strafverzachtende omstandigheid. Ook de sociale status van de delinquent werd in rekening gebracht. Deze dichotome opdeling mag nochtans niet absoluut opgevat worden.⁶⁷¹ Daarom houdt men bij de uiteenzetting van volgende paragrafen steeds in gedachte dat er uitzonderingen op de regel bestaan.

Bij de opdeling van straffen volgens misdrijf kunnen duidelijke verschillen onderscheiden worden. Zo was de strop de meest gebruikelijke straf voor vermogensdelicten terwijl doodslagers en verkrachters meestal met het zwaard terechtgesteld werden. Veel informatie over de relatie tussen misdaad en straf kan gevonden worden in normatieve bronnen zoals de regionale gewoonterechten⁶⁷² of in werken van rechtsgeleerden zoals Philips Wielant⁶⁷³ en Willem van der Tanerijen.⁶⁷⁴ Toch dient men omzichtig om te gaan met deze bronnen. Het wettelijke land is immers niet hetzelfde als het werkelijke land, waarmee we bedoelen dat het bestaan van een straf of wet (*de jure*) niet meteen impliceerde dat de wet of

⁶⁶⁷ Ibid. p. 19.

⁶⁶⁸ T. DEAN, *Crime in Medieval Europe: 1200-1550*, U.K.: Pearson Education, 2001., p. 150.

⁶⁶⁹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 182r°, 25 dec. 1493 - 2 september 1494: *Van Hansken van Langdonck gevangen van dieften, Peeterken Janssoene van moerde, Claese den bastaert van straetrove ende Driesken Zevensiele van moerde ...mits den welcken hij die elck int huer na hueren tittel voirseide soe metten baste soe metten sweerde heeft doen richten ende justicieren.*

⁶⁷⁰ Over differentiatie in straftoemeting zie: J. E. A. BOOMGAARD, *Misdaad en straf in Amsterdam: een onderzoek naar de strafrechtspleging van de Amsterdamse schepbank 1490-1552*, pp. 211-224.

⁶⁷¹ L-T. MAES, *Op. cit.*, p. 389.

⁶⁷² G. DE LONGE, *Coutumes du pays et duché de Brabant. Quartier d'Anvers*, Bruxelles, Gobbaerts, 1970-78, 7 vol.

⁶⁷³ J. MONBALLYU, *Filips Wielant. Verzameld werk I. Corte Instructie in materie criminele*, Brussel, 1995.

⁶⁷⁴ EG. I. STRUBBE, *Willem Van der Tanerijen, boec der loopender practijcken der raidcameren van Brabant, Costuimen van het land en hertogdom van Brabant*, dl. I, Brussel, 1952.

straf in de alledaagse praktijk (*de facto*) ook zo uitgevoerd werd. De problematiek betreffende de verhouding tussen theoretische wetgeving en praktische toepassing is op een uitstekende wijze behandeld door F. Van Hemelryck in zijn artikels over het Brabantse strafrecht en zijn toepassing in Brussel en andere Brabantse steden.⁶⁷⁵

Gevoelsmatig bestond eveneens een duidelijk onderscheid tussen ophanging en onthoofding. De terechtstelling met het zwaard werd als eervoller gepercipieerd. Dit prestige kwam mede doordat de adel normaliter door onthoofding terechtgesteld werd. Het was een nobele, snelle en minder pijnlijke dood. Men beschouwde het dan ook als een gunst met het zwaard in plaats van met de galg gerecht te worden. Vrienden beden de schout hun kameraad een eervolle dood te gunnen⁶⁷⁶, vaders bepleitten het slecht voor hun veroordeelde zoon.⁶⁷⁷ Zelfs de stedelijke overheid vroeg wel eens om strafvermindering.⁶⁷⁸

⁶⁷⁵ F. VAN HEMELRYCK, 'Het Brabants strafrecht en zijn toepassing in enkele Brabantse steden in de XVde eeuw', p. 90-91; F. VAN HEMELRYCK, 'Het Brabantse strafrecht en zijn toepassing in de praktijk vnl. te Brussel in de XVde eeuw', pp. 375-401.

⁶⁷⁶ A.R.A. Rekenkamers, nr. 12904 fol. 7v°, 24 maart 1479 – 24 juni 1480: *Van Clase Pypenpoy van Bruesselle die insgelijcx van dieften gevangen bedingt ende ter vierscharen verwesen is geweest ende ten bevele ende bijzijne vanden scouthet gericht mitten sweerde ende dat om der goeder vrienden wille vand voirseide pypenpoy dier voor baden.*

⁶⁷⁷ A.R.A. Rekenkamers, nr. 12904 fol. 131v°, 25 dec. 1488 - 25 dec. 1489: *Van Hennen Praet geboeren van Antwerpen den welken de voiseide scouthet gevangen hadde van dieften dien men soude hebben geexecutert metten baste maer mits dat sijn vader een eerlic man is bat dat men wilde richten metten sweerde dwelc de scouthet ter liefde van sijnen vader alsoe heeft doen doen.*

⁶⁷⁸ A.R.A. Rekenkamers, nr. 12904 fol. 279r°, 25 dec. 1500 - 25 dec. 1501: *Van Thomase den Overlandere van dat hij gevangen sijnde van dieften bedingt ende verwesen bij gratien gericht is metten sweerde opte merct tAntwerpen ter beeden vanden heeren vander stad.*

	ONTHOOFDING	OPHANGING	VERBRANDING	LEVEND BEGRAVEN	VERDRINKING	RADBRAKING	VIERENDELEN	KETELSTRAF
Diefstal	13	167						
Veediefstal		4						
Roof	57	1	3			1		
Kerkroof		7						
Brandstichting	5		3					
Geweldpleging	7							
Doodslag	31			1				
Moord	19		3	2		2		
Moordbrand	1							
Schaking	4							
Verkrachting	4							
Sodomie			10					
Ketterij	6		8		5			
Banbreuk	9	3		3				
Vrede-, Zoenbreuk	2							
Verraad, muitelij	5	1					5	
Valsheid in geschriften	2							
Valsmunterij	2	2						1

Sommige straffen kunnen als typisch ‘mannelijk’ of typisch ‘vrouwelijk’ beschouwd worden. Zedigheid was de voornaamste grond voor het onderscheid tussen de twee geslachten. Zo was de verdrinkingsdood hoofdzakelijk voorbehouden aan vrouwen. Voor de anderhalve eeuw onderzoeksperiode vonden we slechts één geval van een man die verdronken werd.⁶⁷⁹ Levend begraven was bij uitstek een vrouwenstraf, radbraken dan weer typisch mannelijk. Ook ophanging wordt in de literatuur vaak als exclusief mannelijk beschouwd. Hoewel het zelden voorkwam, werden vrouwen toch ook gehangen. Een kroniek van een anonieme auteur vertelt dat de ophanging van een vrouw in 1445 in Parijs veel mensen lokte. Vooral vrouwen en meisjes kwamen kijken naar het spektakel. De principale reden voor de opkomst van zulke schare kijklustigen was dat een dergelijke terechtstelling nog nooit was voorgevallen in het koninkrijk Frankrijk.⁶⁸⁰ Ook te Mechelen is er een achttiende-eeuwse zaak bekend van een vrouw die voor een zware diefstal opgehangen werd.⁶⁸¹ Ophanging van vrouwen kwam dus voor, maar bleef al bij al een zeer uitzonderlijke zaak.⁶⁸² In het markizaat Antwerpen werden er in de onderzochte periode drie vrouwen opgehangen. Twee vrouwen⁶⁸³ werden in Lier als bendeleden van de ‘binders’ opgehangen. De naam van de bende danken we aan Floris Prims⁶⁸⁴ en verwijst naar het feit dat de bendeleden hun slachtoffers knevelde. Waarschijnlijk had de uitzonderlijkheid van de gepleegde misdrijven (straatroof, brandstichting, ...) de stedelijke rechtbank ertoe aangezet een dergelijk zwaar vonnis te vellen. Een derde vrouw werd opgehangen omdat ze verscheidene (zware) diefstallen gepleegd had.⁶⁸⁵ Het valt op dat bij de typische mannentrechtstellingen de lijken van de berechte misdadigers openlijk te kijk werden gesteld terwijl de vrouwenlijken verborgen werden, hetzij door ze te laten verdwijnen onder de grond, hetzij onder water of hen te laten verteren door de vlammen. Het werd in de toenmalige tijdsgeest immers als ondeugdelijk beschouwd een vrouwenlichaam openbaar te pronk te stellen, zeker in het geval van ophanging waar het gewoonrecht vaak voorschreef dat dit naakt gebeurde.⁶⁸⁶

⁶⁷⁹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 70r°, 25 dec. 1524 - 25 dec. 1525.

⁶⁸⁰ E. GESSLER, ‘*Mulier suspensa. A délit égal, peine différente?*’, p. 982. Dit artikel haalt tal van zaken aan waarbij vrouwen werden opgehangen.

⁶⁸¹ L-T. MAES, *Op.cit.*, p. 389.

⁶⁸² E. GESSLER, *Art. cit.*, p. 986: *Malgré ces exemples, dont il serait aisé d’allonger la liste... la pendaison de femmes a toujours présenté sur le continent ... un caractère exceptionnel.*

⁶⁸³ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 18v°, 25 dec. 1544 - 25 dec. 1545.

⁶⁸⁴ F. PRIMS, *Antwerpiensia: losse bijdragen tot de Antwerpse Geschiedenis*, Antwerpen, De Vlijt, 1928, vol. 12, pp. 209-210.

⁶⁸⁵ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 56r°, 25dec. 1546 - 25 dec. 1547.

⁶⁸⁶ J. FUHRMANN, ‘*Punition de la violence par la violence: cruauté des sanctions dans le droit pénal medieval en Allemagne*’, p. 231.

Een laatste criterium in de strafbepaling vormt de leeftijd van de misdadiger. Vaak vermeldt de rekening dat de strafmaat werd aangepast omwille van de jeugdigheid van de delinquent. Zo werd een jonge dief te Herentals niet opgehangen maar werd zijn oor door de beul afgesneden.⁶⁸⁷ Twee jonge snaken ontsnapten in Antwerpen aan de galg mits ze *te cleyn waren te hangen*⁶⁸⁸ en werden ter compensatie geselsd.

Regelmatig duiken in de bronnen voorbeelden op van doodstraffen die ofwel verzaard ofwel verzacht werden door één of meerdere begeleidende straffen. Straffen werden geaccumuleerd ten gevolge van de ernst van een misdaad, zoals bij ketterij, of omwille van het feit dat de crimineel meerdere misdrijven op zijn palmares had staan. Zo werd een kruimeldief die wat kleingood gestolen had volgens het oude strafrecht steeds milder gestraft dan een dief die tijdens een huisinbraak een doodslag pleegde. Dezelfde logica beheerst nog steeds ons huidige rechtssysteem.

Een cumulatieve straf had tevens een exemplarische functie. Een kerkdief werd de hand afgekapt alvorens te worden terechtgesteld.⁶⁸⁹ Op dezelfde manier werd een vredesbreuk in 1416 gesanctioneerd. Een fragment uit die rekening spreekt boekdelen: *dat hi (de scherprechter) hem sijn hant afhielt ende dair na thooft omdat hi vrede te broken hadde die hi selve metter hant gegeven hadde.*⁶⁹⁰ In dezelfde periode werd overigens een Antwerpse poorter voor het plegen van een moord zowel onthoofd als geradbraakt.⁶⁹¹

Afvallige gelovigen werden vaak een kopje kleiner gemaakt vooraleer ze op de brandstapel belanden.⁶⁹² Deze handeling kan op twee manieren bekeken worden. Enerzijds kan het gezien worden als een middel om de terechtstelling kracht bij te zetten, om het kwaadaardige karakter van het misdrijf als het ware extra te onderlijnen. Anderzijds kan hierin evengoed een verzachting gezien worden.⁶⁹³ De veroordeelde werd voor de verbranding eerst onthoofd⁶⁹⁴ of in andere gevallen door wurging, ophanging of ontploffing met buskruit⁶⁹⁵ om het leven gebracht. De helse pijnen die ongetwijfeld met de verbrandingsdood gepaard gingen bleven de veroordeelde zo gespaard.

⁶⁸⁷ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12974 fol. 419r°, 24 juni 1418 - 12 jan. 1418.

⁶⁸⁸ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 304r°, 15 dec. 1422 - 15 juni 1423.

⁶⁸⁹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12974 fol. 313v°, 25 dec. 1411- 24 juni 1412.

⁶⁹⁰ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 223r°, 24 juni 1416 - 25 dec. 1416.

⁶⁹¹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 213r°, 1 dec. 1415 - 24 juni 1416.

⁶⁹² A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 285r°, 25 dec. 1535 - 25 dec. 1536.

⁶⁹³ L-T. MAES, *Op. cit.*, p. 383.

⁶⁹⁴ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 262v°, 25 dec. 1534 - 25 dec. 1535.

⁶⁹⁵ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 319r°, 25 dec. 1536 - 25 dec. 1537.

1.5 De doodstraf in cijfers

Voor we aanvangen met een schets van het beschikbare cijfermateriaal geven we eerst enkele kritische aantekeningen. Als eerste noteert men dat bij deze cijfers niet inbegrepen zijn de terechtstellingen krachtens vonnissen van de Grote Raad van Mechelen, het Hof in Brussel of de kerkelijke Inquisitie. Deze rechtbanken hebben te allen tijde zaken onttrokken aan de stedelijke rechtbanken, zeker wanneer de tenlastelegging zwaar woog zoals in het geval van ketterij, valsmunterij of majesteitsschennis. Het cijfermateriaal is enkel opgemaakt aan de hand van de 217 schoutsrekeningen die voor een periode van om en bij de 150 jaar (1405-1550) de terechtstellingen van veroordeelde misdadigers onder de loep nemen. Tussen 1430 en 1450 zijn er bovendien geen Antwerpse schoutsrekeningen bewaard gebleven, wat criminologische statistieken voor die periode haast onmogelijk maakt. De stadsrekeningen zijn pas vanaf de zestiende eeuw voorhanden en kunnen, buiten één keer, allerminst de basis voor de statistieken vormen. Wanneer ze wel gebruikt worden zal dat aangegeven worden met een asterisk (*). Voor het kritische apparaat verwijzen we door naar de desbetreffende hoofdstukken. Zelfmoord, in het verleden een (mis)daad die gerechtelijke executie van het lichaam met zich meebracht en onder de gewone verdiensten van de beul viel, is eveneens weggelaten. Ook deze cijfers kunnen in het desbetreffende hoofdstuk geconsulteerd worden. De zelfmoordcijfers worden niet gebruikt omdat we een moderne studie op de doodstraf beogen waarbij zelfmoord geen plaats meer betreft in het criminele kader. Bovendien betrof zelfmoord een postume bestraffing. Uitzonderlijke terechtstellingen zoals vierending en levend koken die we enkel kennen uit narratieve bronnen worden in de tabellen tussen haakjes gezet om duidelijk te maken dat het hier geen cijfermateriaal betreft dat afkomstig is van de schoutsrekeningen.

In ettelijke, vooral oudere, rekeningen stelt zich het bijkomende probleem dat de misdrijven of de straftoepassing niet of niet behoorlijk gedefinieerd kunnen worden. Soms kunnen we de misdaad vermoeden aan de hand van de strafbepaling en *vice versa* de straftoepassing aan de hand van de misdaad. Zo had Merten van den Brande die in 1409 te Antwerpen gestraft werd *te baste ende te seele* zich vermoedelijk schuldig gemaakt aan een vermogensdelict.⁶⁹⁶ Vage omschrijvingen als *geiusticieerd van hunne forfayten* of *mits hueren quade excessen verwesen ende geexecuteert* maken verdere bepaling soms zeer moeilijk tot

⁶⁹⁶ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 75v^o, 24 juni 1409 - 25 dec. 1409.

onmogelijk. Aangezien het uiteindelijk gissen blijft naar de ware toepassing en misdrijf zullen we deze cijfers dan ook enkel als *dark numbers* in de statistieken opnemen.

De opzet van de statistische gegevens is het schetsen van een relatief beeld van de terechtstellingen in Antwerpen in de vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw. Het is alleszins niet de bedoeling een absolute statistiek weer te geven voor die periode. Hiervoor is het bronnenmateriaal immers veel te precair. We willen geen exact getal, maar enkel een orde van grootte weergeven. Om het cijfermateriaal enige kracht bij te zetten, zullen we waar mogelijk de Antwerpse gegevens toetsen aan de gegevens van andere steden in de Zuidelijke Nederlanden.

Tabel 3: Doodstraffen in de tijd

DOODSTRAFFEN	1405 - 1500	1500 - 1550	TOTAAL
Onthoofding	156	180	336
Ophanging	164	152	316
Verbranding	5	33	38
Levend begraven	4 (1)	4	8
Verdrinking	/	5	5
Radbraking	3	/	3
Vierendeling	2 (1)	4 *4	6
Ketelstraf	1 (1)	/	1
Onbekende straf	25	114	139

Van 1405 tot 1500 werden in het markgraafschap Antwerpen om en bij de 360 misdadigers terechtgesteld, terwijl in de eerste helft van de zestiende eeuw (1500-1550) 492 criminelen de dood vonden in de handen van de beul. Wat opvalt, is dat het aantal terechtstellingen in de zestiende eeuw beduidend hoger lag dan in de vijftiende eeuw, wat deels kan verklaard worden door het toenemende belang van Antwerpen als handelsmetropool. Het hangen van misdadigers, een gangbare bestraffingsvorm in de vijftiende eeuw, werd in de zestiende eeuw voorbijgestreefd door onthoofding. Toch waren beide terechtstellingswijzen de meest gebruikelijke straffen in het oude strafrecht. Sommige doodstraffen werden gekenmerkt door een strikte periodiciteit. Het radbraken van moordenaars en rovers was een typische vijftiende-eeuwse straf, terwijl de verdrinkingsdood enkel plaats vond in de zestiende eeuw. Onder impuls van de verstrengde ketterijbestrijding kende de straf met het vuur haar bloeiperiode in de zestiende eeuw. Voorheen werd ze zeer

zelden toegepast. Straffen als vierendelen en levend koken bleven de gehele periode door hoogst uitzonderlijk.

Deze cijfers voor Antwerpen zijn gelijkaardig als de bekende statistieken voor Mechelen en Brussel. In de Dijlestad werden in de vijftiende eeuw 203 en in de zestiende eeuw 255 misdadigers terechtgesteld.⁶⁹⁷ Tussen 1404-1506 voltrok de Brusselse beul 535 maal de doodstraf. In de eeuw daarna executeerde de scherprechter 488 delinquenten.⁶⁹⁸

⁶⁹⁷ L-T. MAES, *Op. cit.*, p. 387.

⁶⁹⁸ F. VAN HEMELRYCK, *De beul van Brussel en zijn werk*, p. 186.

1.6 Onthoofding.

*Kom, beul, en doet u werck, kom laet de deugh-niet knielen,
En wilt hem door het sweert van stonden aen vernielen.
Siet, daer ist al geseyt. Men doet het recht te kort,
Indien men niet terstont het schendigh bloet en stort.*

JACOB CATS (1577-1660), *Trou-ringh*

Onthoofding met het zwaard was de minst eerloze doodstraf. Aanvankelijk werd ze enkel gebruikt voor edellieden die als strijders op het slagveld toch al een geduchte kans liepen door het zwaard van een tegenstander geveld te worden.⁶⁹⁹ Zo deed de Antwerpse schout Anthonius van Hove voor een doodslag die hij *uuyt heeten hoefde* pleegde *richten metten swerde want hij was een edel man uyten lande van Geldre*.⁷⁰⁰ De halsrechting werd evenwel snel veralgemeend en wijdverbreid toegepast. Misdrijven die je kop konden kosten waren o.a. moord,⁷⁰¹ doodslag,⁷⁰² moordbrand,⁷⁰³ straatroof,⁷⁰⁴ waterroof,⁷⁰⁵ heideroof,⁷⁰⁶ zeeroof,⁷⁰⁷ verkrachting,⁷⁰⁸ brandstichting⁷⁰⁹ of brandbrieven schrijven.⁷¹⁰ Verder kwamen ook in

⁶⁹⁹ N. GONTHIER, *Le châtiment du crime au Moyen Age: XIIIe-XVIe siècles*, pp. 151-152. In tegenstelling tot andere straffen lijkt de onthoofding een waardige straf voor edellieden. Toen in 1368, na vijftien dagen beleg, de inwoners van Metz zich terug meester maakten van een versterkte toren te Gondrecourt, werden de verdedigers van de toren terdood gebracht. Dertien *maulvais garçons et malfecteurs* werden opgehangen voor de toren terwijl men de kapitein van de troepen, een zekere Collas de Armoises als enige de onthoofding gunde.

⁷⁰⁰ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 110v^o, 25 dec. 1486 - 25 dec. 1487.

⁷⁰¹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 306r^o, 12 okt. 1428 - 24 juni 1429: *Den voirseide scouth die noch uutegeleit ende betaelt heeft den hancman van dat hi rechte metten sweerde enen Heinen opte Beke mids ses moerden die hi gedaen hadde, hem gegeven voir sijn recht: V s. groten*. Moordenaars werden meestal onthoofd en hun lichaam daarna op een rad tentoongesteld. Op vele plaatsen bestond volgens De Damhouder bovendien de gewoonte om aan het rad zoveel stokken of knuppels te hangen als er moorden waren gepleegd. J. DE DAMHOUDERE, *Practycke ende handbouck in criminele zaeken, verchiert met zommeghe schoone figuren en beilde ter materie dienede*, cap. 86, p. 140. In de vijftiende eeuw werd moord in Antwerpen zonder uitzondering met de dood bestraft: F. VAN HEMELRYCK, *Misdadigers tussen rechter en beul, 1400-1800*, p. 143.

⁷⁰² A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 195v^o, 4 aug. 1414 - 24 dec. 1414. Men dient in het achterhoofd te houden dat niet elke doodslag effectief met de doodstraf bestraft werd. De verzoening tussen de partijen redde meestal de niet op heterdaad betrapte doodslager. In de vijftiende eeuw liet de schout van Antwerpen slechts 4,4% van de doodslagers terechtstellen. In Leuven en Brussel was dit aantal aanzienlijk hoger met respectievelijk 17,4% en 17% van de delinquenten die wegens een doodslag terechtgesteld werden. F. VAN HEMELRYCK, *Op. cit.*, p. 139.

⁷⁰³ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 373r^o, 25 dec. 1427 - 24 juni 1428.

⁷⁰⁴ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 248v^o, 18 jan. 1418 - 24 juni 1419.

⁷⁰⁵ A.R.A. *Rekenkamers*, 12902 fol. 399r^o, 12 okt. 1428 - 24 juni 1429. Op 3 november 1426 vaardigde Henrik Taye, schout van Antwerpen, een verbod uit tegen alle rovers en vijanden die het land op dat moment teisterden. A.A.B., deel 27, p. 422.

⁷⁰⁶ A.R.A. *Rekenkamers*, 12902 fol. 361v^o, 25 dec. 1426 - 25 dec. 1427.

⁷⁰⁷ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 276v^o, 25 dec. 1500 - 25 dec. 1501.

⁷⁰⁸ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 416r^o, 25 dec. 1542 - 25 dec. 1543. R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw*, pp. 158-159. De Vlaamse rechtsbronnen kennen in de twaalfde en dertiende eeuw voor de verkrachters de onthoofding met de plank. Een harde houten plank die

aanmerking: gevangenisbreuk,⁷¹¹ vrede- en zoenbreuk,⁷¹² banbreuk,⁷¹³ verraad,⁷¹⁴ valsheid in geschriften⁷¹⁵, schaking,⁷¹⁶ samenzwering,⁷¹⁷ valsmunterij,⁷¹⁸ en zelfs diefstal.⁷¹⁹ Bij wijze van genade kon de schout een misdadiger halsrechten die eigenlijk een veel zwaardere straf verdiend had.⁷²⁰ Kettters die hun geloof verzaakten konden eveneens geëxecuteerd worden *metten zweerde*. Zo vertelt de *Kroniek van Bertrijn*⁷²¹: *den 19 mey [1537], op eenen saterdagh, doen werden tot Antwerpen vier herdoopers ter justicie gebracht waeraff die drij verbrant werden; maer den vierde ginck voor het vier sijn dwallinge aff, maer hij wert onthoof; desen was van St Truyen.*⁷²² De ouderdom van het slachtoffer speelde in vele

soms onderaan voorzien was van een ijzeren snede en in twee stijlen gevat was, schoof op en neer. De scherpe kant werd op de hals van een geboeide eronder liggende veroordeelde geplaatst en er vervolgens met een slag ingedreven, waarbij de halswervels gebroken werden. Dit strafwerktuig is in sommige contreien ook nog in de late middeleeuwen in voege. De plank is dan vervangen door een valbijl zodat we gemakkelijheidshalve kunnen spreken van een guillotine *avant la lettre*.

R. PIRENNE, 'Note sur le supplice de la décollation par la planche au Moyen Age', p. 568. De keuren van de ammanie van Antwerpen (1292) voorzien deze strafmaat voor verkrachting.

Het was niet altijd gemakkelijk voor het vrouwelijke slachtoffer om een verkrachting te bewijzen, vaak ging de man ongestraft vrijuit. E.J.M.C. BROERS en B.C.M. JACOBS, 'Hoe men procederen sal inden saken aengaende den dagen van vrouwen crachten. Enkele aantekeningen over het middeleeuwse strafrecht van 's-Hertogenbosch', in: *Recht in geschiedenis. Liber Amicorum F. Vanhemelryck*, Davidsfonds, 2005, pp. 97-99.

⁷⁰⁹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol. 40v°, 24 juni 1452 - 25 dec. 1452.

⁷¹⁰ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 105r°, 24 juni 1486 - 25 dec. 1486.

⁷¹¹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 35v°, 25 dec. 1545 - 25 dec. 1546.

⁷¹² A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 387r°, 24 juni 1510 - 25 dec. 1511.

⁷¹³ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 347v°, 14 april 1426 - 25 dec. 1426.

⁷¹⁴ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 290v°, 25 dec. 1421 - 15 juni 1422.; A.R.A. *Rekenkamers*, 12905 fol. 415r° 25 dec. 1542 - 25 dec. 1543.: *Van Janne van Camenguys geboren van Ghendt die midts zijnder conspiratien binnen der stede van Ghendt by hem gecommiteert, mitten zweerde geexecuteert is geweest ende egeene goeden achter gelaten en heeft daerom hier nyet*. Gentse oproerlingen, die gevlucht waren na de opstand tegen Karel V, worden blijkbaar ook in Antwerpen terechtgesteld.

⁷¹⁵ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 304r°, 15 dec. 1422 - 15 juni 1423. Om een schriftvervalsing aan te duiden lieten de Brugse schepenen schriftvervalsers tentoonstellen met de valse akte(n) op hun borst.

J. MONBALLYU, 'Spiegelstraffen in het Brugse strafrecht in de eerste helft van de zestiende eeuw', s.p.

⁷¹⁶ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 48v°, 25 dec. 1482 - 24 juni 1483.

⁷¹⁷ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 429r°, 25 dec. 1542 - 25 dec. 1543.

⁷¹⁸ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 117r°, 25 dec. 1527 - 25 dec. 1528; A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 304r-v°, 25 dec. 1536 - 25 dec. 1537.

⁷¹⁹ A.R.A. *Rekenkamers*, 12905 fol. 262v°, 25 dec. 1533 - 25 dec. 1534.

⁷²⁰ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 7v°, 24 maart 1479 - 24 juni 1480; A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 131v°, 25 dec. 1488 - 25 dec. 1489; A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 279r°, 25 dec. 1500 - 25 dec. 1501; A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 358v°, 24 juni 1508 - 24 juni 1509; A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 376v°-377r°, 25 dec. 1540 - 25 dec. 1541.

⁷²¹ *Kroniek van Bertrijn*., p. 81.

⁷²² A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 304v°, 25 dec. 1536 - 25 dec. 1537: *Van Jacoppe van Middeldonck tengietere die oick mits den herdoopsele geexecuteert mitten zweerde is geweest van allen den goeden bij hem achtergelaten achtervolgende den accorde mitten momboren van zijnre schamele kinderen daer af gemaict ontfanen. VI lb. V s. groten*.

CH. LAENENS, *De geschiedenis van het Antwerps gerecht*, p. 179. Op 9 juli 1557 wordt Gielis van Aken, een wederdoper, tot de brandstapel verwezen. Ook hij zweert zijn geloof af en wordt bij wijze van gunst onthoofd. Na zijn dood wordt hem de hand afgehouden en wordt hij buiten op een rad geplaatst. De hand wordt boven zijn hoofd uitgesteld.

gevallen eveneens een decisieve rol⁷²³, doch werd niet steeds in rekening gebracht.⁷²⁴ Naast de meest eervolle straf was het onthoofden ook de meest gebruikelijke straf. Tussen 1405 en 1550 werden door de Antwerpse beul met zekerheid 336 onthoofdingen uitgevoerd.⁷²⁵ Bij sommige gevallen werd weliswaar de wijze van terechtstelling niet expliciet vermeld.⁷²⁶ We mogen er echter met grote waarschijnlijkheid van uitgaan dat de meeste niet gespecificeerde gevallen onthoofding betrof daar de opgesomde misdrijven in Antwerpen doorgaans met het zwaard beteugeld werden. De onthoofding was een typische mannenstraf. Vrouwen werden haast nooit onthalsd.⁷²⁷

De publieke onthoofdingen vonden, net als in de meeste andere steden, gewoonlijk plaats op de Grote Markt.⁷²⁸ De magistraat gebood soms daags voor de terechtstelling de marktkramen af te breken.⁷²⁹ Op deze plaats werd dan een schavot of vierkante stellage opgesteld. De functie van deze opstelling was tweeledig: enerzijds verschafte het de toeschouwers een goed zicht op het vaak bloederige spektakel en anderzijds werd er voldoende afstand gecreëerd tussen publiek en terechtstelling. Bovendien waren er meer dan enkel praktische overwegingen in het geding. Met de oprichting van een schavot kon men het gewone duidelijk onderscheiden van het ongewone, het normale van het abnormale en het profane van het sacrale.⁷³⁰ Ook in de andere steden binnen het markizaat vonden de terechtstellingen met het zwaard doorgaans plaats in een publieke ruimte, vaak voor het

⁷²³ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 510r°, 25 dec. 1519 - 25 dec. 1520: *Van Andriese Momboer te Hemeschem verwesen van straetroove ende mits synder outheyt gericht metten swerde dair omme hier niet.*

⁷²⁴ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol. 434r°, 25 dec. 1475 - 24 juni 1476: *De voirseide scouth uitgeleyt ende betaelt heeft meesteren Wouteren den scarpn richter van dat hij richte mette zweerde ind dorpe van Hemissen eenen jongen knecht geheten Jan de Beckere hem gegeven voer sijnen loen: V s. groten.*

⁷²⁵ F. VAN HEMELRYCK, 'De beul van Brussel en zijn werk (XIVe-XIXe eeuw)', p. 187. 197/535; L-T. MAES, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht.*, p. 391. 277/675

⁷²⁶ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 9r°, 29 april 1405 - 7 febr. 1406: *Den voorseide hangman vander justicie ghedaen van Pieter Boden die gheexecuterd was van mansdoode: XL s. zwerte.*

⁷²⁷ Voor de onderzochte periode ben ik geen vrouwen tegengekomen die in Antwerpen onthalsd werden. In Gent werden op 14 augustus 1561 in het Gravensteen twee vrouwelijke kettters onthoofd. P. CLAEYS, *Le bourreau de Gand*, p. 82. In andere steden zijn wij de straftoepassing op vrouwen niet tegengekomen. L-T. MAES, *Op. cit.*, p. 391; H. BROUWERS, *De Kriminaliteit te Antwerpen in de zestiende eeuw*, p. 48; V. GRANZOW, 'Al dieven, al schelmen?'. *De scherprechters van Antwerpen (1550-1700)*, p. 40; E. LERNO, *De beulen van Gent en Brugge gedurende de Bourgondische periode*, pp. 65-78; R.C. VAN CAENEGEM, *Op. cit.*, p. 157.

⁷²⁸ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 226r°, 24 juni 1417 - 1 maart 1417: *Den voirseide scouth die uitgeleyt ende betaelt heeft Lauken den hancman van dat hi rechte metten sweerde enen Arndeken van (blanco) t' Antwerpen voordr stadhuys overmits dat hi tAntwerpen op sijn hoot gebannen was, hem betaelt voir sijn recht V s. g. Soms vonden de terechtstellingen op het galgenveld of voor het Steen plaats. Cfr. F. PRIMS, *Rechterlijk Antwerpen in de Middeleeuwen: de rechterlijke instellingen*, p. 180.*

⁷²⁹ S.A.A., *Gebodboeken*, PK 914., fol. 114v°, 28 mei 1537: *Overmids dien datmen morgen voer der noenen alhier opte merct justicie doen zall. Soe eest datmen gebiet van sheeren ende vander stadt wegen dat een yegelic die ennige cramen heeft staen tusschen der stadhuys ende de braderijstrate de selve cramen wech ende afdoen ende de plaetse ruymen opte verbeurte van twee karolus gulden.*

⁷³⁰ A. BLOK, 'Openbare strafvoltrekkingen als rites de passage', p. 475.

stadhuis.⁷³¹ In de loop van de zestiende eeuw werd in Antwerpen de Meirbrug als executieplaats gebruikt. Twee onafhankelijke kronieken⁷³² verhalen dat Adriaen Bal⁷³³ als eerste op de Meirbrug onthoofd werd. Hij had namelijk zijn zwager en naamgenoot, Adriaen Packer drie dagen eerder doodgeslagen *ende was d'ierste Justicie die men aldaer deed*. Kort daarna werd op deze nieuwe terechtstellingsplaats een monumentaal ijzeren kruis geplaatst, vervaardigd door Lambrecht Van Eusele.⁷³⁴ De onthoofding gebeurde meestal overdag en openbaar, maar men heeft ook geheime terechtstellingen op het Steen gekend.⁷³⁵

Op de dag van de executie leidde de beul de veroordeelde met vastgebonden handen uit de gevangenis. Schandelijker was het wanneer de delinquent naar het gerecht werd gesleept.⁷³⁶ Het haar van de crimineel was kort tevoren geknipt of geschoren. Op het schavot werd het hemd van de terdoodveroordeelde losgeknoopt en omlaag getrokken. Op die manier werden hals en schouders vrijgemaakt. De veroordeelde werd geblinddoekt, knielde neer op de vloer en werd met het hoofd op een blok gelegd. De ogen werden toegestopt met een blinddoek. Het blinddoeken gebeurde niet uit een zekere piëteit jegens de veroordeelde maar omdat de 'boze' blik van de veroordeelde de scherprechter van zijn stuk kon brengen en zo het welslagen van de terechtstelling in gevaar kon brengen.⁷³⁷ Een biechtvader sprak de laatste woorden uit.⁷³⁸ Na al deze voorbereidingen trad de scherprechter naar voor en sloeg met één stevige haal het hoofd van de romp.

Een tweede, meer gecompliceerdere manier van terechtstellen was het horizontaal onthoofden. Hierbij stond de scherprechter achter de misdadiger die, of recht bleef staan, of in een stoel werd gezet. De beul maakte vervolgens snelheid, draaide als een tol en sloeg het hoofd horizontaal van lijf en leden. Deze wijze van terechtstelling werd slechts bij hoge uitzondering aangewend en meestal uit louter pragmatisme of omwille van dwingende

⁷³¹ A.R.A., *Rekenkamers*, nr. 12974 fol. 265r°, 24 juni 1410 - 25dec. 1410: *Die vorseide scoutheit die heeft gegeven Lauken den hancman van enen die hi rechte mettter swerde geheten Claes Balle te Lyre voir der stathuus I croen V vrancken valet III s. V d.*

⁷³² *Het Antwerpsch Chroniekje*, p. 29: *ende was d'ierste Justicie die men aldaer deed*; Kroniek van N. De Weert., p. 93: *dwelc de eerste was die oyt gesien was.*

⁷³³ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 97v°, 25 dec. 1526 - 25 dec. 1527. Ariaene Bal

⁷³⁴ *Het Antwerpsch Chroniekje*, p. 29: *Item in 't selve jaer, corts daer naer, wirt aldaer op de Brugge geset een Cruys van yser, van eenen Man die genoemt was Lambrecht van Eusele, weghende 1618 pont.*

⁷³⁵ CH. LAENENS, *Op. cit.*, p. 179.

⁷³⁶ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 233v°, 24 juni 1497 - 24 juni 1498: *Dair hij gesleypt is ten gerechte ende alsoe voirt gericht mette sweerde*; A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 292r°, 25 dec. 1502 - 28 febr. 1503.; Jan van Neethen die in 1574 zijn echtgenoot vermoord had werd bij vonnis van de Mechelse vierschaar veroordeeld om op een slede naar de plek van misdaad gesleept te worden als *nyet weerdigh d'eerde te betredene*. Cfr. M. KOCKEN, *Gruwelgids voor Oud-Mechelen*, p. 31.

⁷³⁷ W. DANKERT, *Unehrliche Leute. Die verfemten Berufe*, p. 25.

⁷³⁸ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol 86v°, 25 dec. 1409 - 24 juni 141: *Die vorseide scouthet heeft utegereict ende betaelt Lauken den hanghman van enen geselle die hi rechte metten swerde gheheten Peterken van Reymswale een cron vranckx en den biechtvader een lb parisis maect te gadere V s. groten vlaams.*

omstandigheden. Zo wordt in 1478 Jan de Backere⁷³⁹, een bakker uit het Gentse te Antwerpen voor het stadhuis onthoofd *in eenen stoel sittende want hij was te Gent soo gequelt dat hij niet knielen en coste en desen was eenen van muysterije*.⁷⁴⁰ Een tweede geval betreft het een busmaker van Metz, Matheus Sauvaige⁷⁴¹, *die in den setele onthalst was*.⁷⁴² Hij was de echtgenoot van een herdoopster die op 17 maart 1535 om haar dwaalleer verdrongen werd in de Schelde.⁷⁴³ Voor de terechtstelling met stoel werden door de beul niet meer kosten aangerekend dan bij een verticale onthoofding. Buiten deze twee korte voorbeelden is deze terechtstellingsvorm in Antwerpen niet meer geattesteerd.⁷⁴⁴ De onthoofding met kapblok was dus de meest gangbare vorm van executie. Hoewel de verticale onthoofding de eenvoudigste was vereisten beide vormen een grote kracht en techniek.

De onthoofding met het zwaard werd door velen dan ook beschouwd als het ‘meesterwerk’ van de beul.⁷⁴⁵ Bij een correcte uitvoering was het volk uitbundig en lovend voor de dienaar van de ‘gerechtigheid’.⁷⁴⁶ Mislukte echter de terechtstelling dan kon het volk zich snel keren tegen de scherprechter. Het welslagen van een terechtstelling was dus van een cruciaal belang, zowel voor de autoriteiten als voor de beul zelf. Voor een vlotte onthoofding diende het tweesnijdende executiezwaard uiteraard geregeld aangescherpt of vervangen te worden.⁷⁴⁷ Brak het zwaard tijdens de terechtstelling of sloeg de beul mis dan mocht de

⁷³⁹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol. 450v°, 24 juni 1478 - 25 dec. 1478: *Ierst van costen van iusticien van eenen geheyte Jan Backere van Ghendt gericht mitten zweerde van moyterien gegeven den scherprichtere voer zijnen loen V s. groten*.

⁷⁴⁰ *Kroniek van Bertrijn.*, p. 33.

⁷⁴¹ A.A.B., deel 7., pp. 318-319. Het vonnis wordt voor de hogere vierschaar uitgesproken op 3 maart 1535. In de schoutsrekeningen wordt de naam niet vermeld.

⁷⁴² *Kroniek N. De Weert.*, p. 105.

⁷⁴³ Voor een algemene schets van de verdrinkingsdood van de vrouw zie deel IV: Straffen, 1.10 verdrinking.

⁷⁴⁴ In Keulen werd in 1532 Clais van Geller tot onthoofding veroordeeld omdat hij een zwakzinnige vermoord had. Bij zijn arrestatie was hij gaan vluchten en sprong van een dijk waarbij hij zijn rug ernstig kwetste. Daarenboven werd hij op de pijnbank gelegd om verdere bekentenissen los te peuten. De moordenaar leed hierdoor zulke pijn dat hij niet op de normale manier terechtgesteld kon worden. Daarom werd hij in een soort rieten mand gezet (*wrasten*) die hem in een ideale houding voor terechtstelling bracht. Cfr. F. IRSIGLER, en A. LASOTTE, *Bettler und Gaukler. Dirnen und Henker*, p. 248.

⁷⁴⁵ P. SPIERENBURG, *The spectacle of suffering*, pp. 13-14; G. WILBERTZ, *Standesehre und Handwerkskunst. Zur berufsideologie des Scharrichters*, p. 165; L. LIEVEVROUW-COOPMAN, ‘*Het scherp examen. Een bladzijde uit de geschiedenis van het Oud Strafrecht in Gent*’, in: *Oostvlaamsche Zanten*, nr 1-2, januari-april 1941. Vooraleer erkend te worden als een volleerde scherprechter diende de kandidaat-beul een *Meisterstück* of scherprechtersexamen af te leggen. Deze proef werd zonder uitzondering met het zwaard uitgevoerd.

⁷⁴⁶ H. KLEMETTILÄ, *Epitomes of evil: Representations of Executioners in Northern France and the Low Countries in the Late Middle Ages*, p. 156. In de memoires van Jacques de Clercq komt de scherprechter van Rijsel (1458) over als iemand die de technieken van het zwaard zeer vakkundig beheerst. Volgens de auteur slaagde de scherprechter erin om een zekere Baudechon Mallet al staande met één flinke zwaai van zijn zwaard om het leven te brengen, een paradepaardje waarmee hij tal van toeschouwers verwonderde.

⁷⁴⁷ L-T. MAES, *Op. cit.*, p. 392; E. LERNO, *Op. cit.*, p. 65. Het stadsbestuur voorzag een nieuw gerechtszwaard wanneer het oude aan vervanging toe was. Spijtig genoeg zijn er voor de vijftiende eeuw geen stadsrekeningen bewaard. Voor het begin van de zestiende eeuw vonden we geen melding van dergelijke uitbetaling. Een executiezwaard van de stadsbeul is nog te bezichtigen in het museum Vleeshuis in Antwerpen.

veroordeelde geen tweede maal in de handen van de scherprechter overgeleverd worden, zo voorzag althans het oude volksgeloof het. In de misser zagen de toeschouwers immers een onontkoombaar teken dat God het offer versmaad had.⁷⁴⁸ De druk op de schouders van de strafvoltrekker was dus niet gering. Vaak dronk een onzekere beul zich daarom eerst moed in voor de terechtstelling.⁷⁴⁹ Dit had vaak ingrijpende en nefaste gevolgen voor de prestatie van de stadsdienaar.⁷⁵⁰ De *Constitutio Criminalis Carolina* stelt: *man soll auch jin [der Nachrichten] inn dem ausführen und sunst, nicht zuviel zu trinken geben, dadurch seine vernunft gemindert werde.*⁷⁵¹ En inderdaad de beul was soms zeer onbeholpen. Zo ontving een anabaptist in Veurne wel zeven slagen van het zwaard vooraleer het hoofd van de romp gescheiden werd.⁷⁵² Dat ook in Antwerpen wel eens een halsrechting fout liep, blijkt uit een relaas in het *Anwerpsch Chroniekje*:

*In meerte [1518] doen wirdt tot Antwerpen een schipper verwesen, ende doen hy buyten gericht soude worden [op het Galgenveld], doen sloech de buel den cnoop van den douck aff, doen sloech den beul noch eens ende sloech die coorden aff, daer syn handen mede gebonden waren, ende schoot de man op ende liep te Berchem int Capelleken, maer heer Claes van Liere leydem opt Hoff te Berchem, daer hy stierf naer dry dagen, ende wirt begraven tot Berchem opt kerckhoff.*⁷⁵³

In St-Omaars hield een wapensmid het gerechtszwaard zorgvuldig in bewaring en mocht de beul het zwaard slechts overleveren op bevel van de magistraat. M. PAGART D'HERMANSART M., *Le maître des hautes oeuvres ou bourreau à Saint-Omer*, p. 13. Voor Gent is niet zeker of de beul het zwaard mocht bijhouden of een ander persoon hiertoe gemachtigd was. E. LERNO, *Op. cit.*, p. 33.

⁷⁴⁸ L-T. MAES, *Op. cit.*, p. 392.

⁷⁴⁹ Ibid. De beul dronk voor de terechtstelling gewoonlijk een goede teug wijn of bier. P. SPIERENBURG, *Op. cit.*, p. 14. *Popular stories about hangman who, to gain courage, drank just a little too much, are not necessary for any explanation.* H. KLEMETILÄ, *Op. cit.*, p. 284-287. De beul sprak in satirische toneelstukken vaak met een dubbele tong. Op iconografische bronnen wordt de beul vaak voorgesteld met gezwollen gezicht en rode huidskleur en ogen.

⁷⁵⁰ *Oefeningen Middeleeuwen 2004-2005: casus Gent 1482 - 1492*: S.A.G.: 212, nr 1, fol. 88r^o: *Actum XXVI julii lxxxvi, 'scarpoc Willem Hurtecant, L jaer, omme dat hij last hebbende van executien van justicien te doene, niet achtende de bevele van minen heere den bailliu van hem te wachtene van droncken te drinckene ende zijne huere te wachtene, heeft de contrarie ghedaen, droncke drinckende langhe beide naer de huere die hem ghestelt was, ende dat aergher es, zijn executie qualic ende onbehorlic ghedaen ter groter beschaemtheden van heere ende wette ende van allen lieden diet ansaghen niet schuldich te lijdene zonder pugnacie.*

⁷⁵¹ J. KOHLER en W. SCHEEL, *Die peinliche gerichtordnung Kaiser Karel V*, art. 79.

⁷⁵² F. VANDER HAEGHEN, *Bibliographie des martyrologes protestants néerlandais*, vol 1, *Monographies*, p. 13. *Daise dese vriend Gods met seven wreede slagen gedood hebben, en noch eyndelijk het hoofd afzaegden, also dat van het omstandige volk ... menigte van tranen geweest zijn ...*

⁷⁵³ *Het Antwerpsch Chroniekje.*, p. 9. ; F. H. MERTENS, *Geschiedenis van Antwerpen, sedert de stichting der stad tot onze tyden*, deel 4., p. 13. Op 30 mei 1567 mist de Antwerpse beul Cosynken eveneens zijn slag. De ter

Was het uit onkunde, uit dronkenschap of was er een andere reden voor het falen van de executie, de verhalende bronnen lossen hier niets over. Niet enkel tijdens de terechtstelling maar ook tijdens het proces kon er wel eens wat mislopen. Op 2 oktober 1523 stond een misdadiger terecht voor de Antwerpse Vierschaar.⁷⁵⁴ De man was kort tevoren door de schout van Turnhout uitgeleverd. Staande voor de rechters zag de crimineel mooi zijn kans op revanche. Hij ontnam een blaashoorn van een aanwezige blazer om daarmee het hoofd van de gehate schout in te slaan. De aanslag werd echter verijdeld en wegens deze actie *werdt den selven misdadige 's anderdaeghs ierst syn rechte handt affgeslagen voor het stadt huys, ende daer naer voor de Lelie onthalt*⁷⁵⁵, *buyten de poorte gevoert op een rad geseth.*⁷⁵⁶

Het kwam ook voor dat een terechtstelling geschiedde zonder wet of vonnis. In 1460 worden zo Hendrik Wapenage en Meeus Andries⁷⁵⁷ voor het Steen onthoofd. Hun levenloze lichamen worden op een rad gezet *maer men dedense weer aff op St Martensavont. sachternoens; het mandement quam uyt den Hove, ende was om eenen doodtslagh daer sij beyde toegekeurt waeren.*⁷⁵⁸ De twee waren allicht knapen of dienaren van één van de vele Van de Werve's die het toenmalige politieke leven van Antwerpen beheerste: Hendrik van de Werve was gildendeken in 1460, Willem van de Werve was schepen in 1461 en Peeter van de Werve verschijnt op de schepenbank in 1463.⁷⁵⁹ Waarom de rechtsorde in Antwerpen op dat moment zo onzeker was, is geheel niet duidelijk. De jaren vijftig en begin jaren zestig van de vijftiende eeuw waren inderdaad zeer turbulent en onrustig. Hertog Filips de Goede verwachtte voortdurend onheil van de zijde van de Franse koning, Karel VII van Valois. Zijn zoon, de dauphin, de latere koning Lodewijk XI, was niet vies van een onderhoud met 'de vijand' en vertoefde meermaals bij de hertog van Bourgondië. Het wantrouwen was in die tijd alomtegenwoordig en sterk voelbaar. Vermelden we hier nog dat in diezelfde periode (1459-1462) een man voor moordbrand gevierendeeld wordt⁷⁶⁰ en een vrouw voor brandstichting in

dood veroordeelde wou zijn hoofd niet stil houden waardoor de terechtstelling grandioos mislukte. Hetgeen de scherprechter bijna duur kwam te staan daar het rumoerige publiek hem fysiek wilde aanvallen.

⁷⁵⁴ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 65v°, 25 dec. 1523 - 25 dec. 1524.

⁷⁵⁵ CH. LAENENS, *Op. cit.*, p. 179. Volgens Laenens hadden de publiekelijke onthoofdingen voor de oprichting van het nieuwe Stadhuis meestal plaats 'voor de Lelie'. Deze plaats was wellicht het midden van de toenmalige Grote Markt. We kunnen deze plaats heden ten dage situeren als het middelste huis van de huidige Gildenkamersstraat.

⁷⁵⁶ *Kroniek van N. De Weert.*, p. 89.

⁷⁵⁷ *Ibid.*, p. 79. In de kroniek van N. De Weert lezen we de tweede naam verschillend, nl. Andries Meeus.

⁷⁵⁸ *Kroniek van Bertrijn.*, p. 15.

⁷⁵⁹ F. PRIMS, *Antwerpiensia: losse bijdragen tot de Antwerpse Geschiedenis*, deel 11., p. 171.

⁷⁶⁰ Zie deel IV: Straffen, 1.12. Vierending

Antwerpen aan de vuurstaak sterft.⁷⁶¹ In Rupelmonde wordt zelfs een vergiftigingscomplot tegen de zoon van de hertog, de latere hertog Karel de Stoute, ontmaskerd. De vermeende gifmengers worden allen onthoofd.⁷⁶² Een zeer grillige en woelige periode dus.

Het gebeurde ook dat het volk het recht in eigen handen nam. Op 4 mei 1477 werden de stadstresoriers Peeter en Nicolaes (Claes) Van der Voort tijdens een volksopstand door *de gemeynte t'Antwerpen* ter dood veroordeeld.⁷⁶³ De woedende opstandelingen, ook *crijters* genoemd⁷⁶⁴, lieten er geen gras over groeien en de dag daarop, op 5 mei, *wert de stallagie op de Merckt gemaect*⁷⁶⁵ en werden de twee broers publiekelijk onthoofd.⁷⁶⁶ De ambachten woonden gewapenderhand de terechtstelling bij. Vier dagen eerder waren de twee onfortuinlijke stadsfunctionarissen naar de Vierschaar gesleept en *by vonnisse van Meester Willem Verheyen, gewesen in hande van der gemeynte die in de Borch stonden, al in hun harnasch, van acht uren voer noene tot dry uren naer noene*. Onder de indruk van dit gewapende machtsvertoon⁷⁶⁷ had de magistraat, nieuw aangesteld tijdens het oproer, zijn handen wijselijk afgetrokken van deze verbrande zaak. De stedelijke machthebbers begrepen immers goed dat men bijzonder gebeten was op de gebroeders Van der Voort. Toch baden de nieuwe wethouders *ontfermhertelijck om het leven* van de misprezen broers. Maar zoals boven blijkt konden de smeekbeden niet overtuigen.

Wat was nu de directe aanleiding geweest voor die bewuste onlusten in 1477 en hoe hadden de Van der Voorts zulke volkswoede op hun nek gehaald? In 1477, na de plotse dood van hertog Karel de Stoute ontstond een sterk particularistische reactie tegenover de vorstelijke centralisatie en de gevestigde machten. Stedelijke opstanden vonden plaats in Brussel, 's Hertogenbosch, Lier, Leuven, Tienen en Zoutleeuw.⁷⁶⁸ Het verloop van die beroerten, in Antwerpen smalend de *Quade Werelt* genoemd, vertoonde in alle steden een haast klassiek scenario: een volksoploop keerde zich tegen de stedelijke oligarchie die voor

⁷⁶¹ Zie deel IV: Straffen, 1.8. Verbranding.

⁷⁶² F. PRIMS, 'Antwerpiensia', deel 11, p. 171; *Kroniek van Bertrijn*., p. 16.

⁷⁶³ P. GENARD, *De gebroeders Van der Voort en de volksopstand van 1477-1478*, Antwerpen, 1879. (Maatschappij der Antwerpsche Bibliophielen, uitgave n°3)

⁷⁶⁴ J. DUMOULYN, 'Marginalen of radicalen? Het verhoog over de 'roepers en krijers' tijdens stedelijke opstanden, voornamelijk in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen', pp. 50-51.

⁷⁶⁵ *Kroniek van Bertrijn*, p. 28. De stellage werd op een wagen gemaakt zodat het aanwezige publiek de terechtstelling goed kon overschouwen.

⁷⁶⁶ S.A.A., *Zaak Gebroeders Van der Voort*, V 312., fol. 16r-v°: *Dat de voirseide twee gebrueders ende elc van hen, daer ane verbuert hebben haer lijf ende als ghi heer schout uuyte namene vande hogerheerlichheit daer rechte ofte doen rechte gelijc ghij over dese misdadige gewoon sijt te rechtene ofte te doen rechtene hem des gedrage te uwer heeren vonnisse. II gebroeders vander Voort werde inde quade werelt anno 1477 gerecht ende onthalst van gemeynte.*

⁷⁶⁷ *Kroniek van Bertrijn*, p. 28. De auteur vertelt dat de 'crijters' gewapend stonden oft sij in eenen strijt souden hebben gegaen.

⁷⁶⁸ R. VAN UYTVEN, '1477 in Brabant', p 253.

een groot deel gevangengenomen werd. Een uitzonderingsrechtbank, onder druk van de massa, berechtte hen onder de beschuldigingen van corruptie en machtsmisbruik en het stadsbestuur werd in een meer democratische geest heringericht. Hertogin Maria van Bourgondië, in een zwakke positie verkerend, kon niet anders dan de begane baldadigheden goedkeuren.⁷⁶⁹ Antwerpen vormde op dit scenario geen uitzondering. In de Scheldestad begon de beroering ongeveer midden maart 1477. De kooplieden (*meerschen*) waren de eerste aanstokers maar werden al snel gevolgd door de schippers en andere ambachten. Opvallend was dat de leiding over het algemeen bij leden van de rijkere ambachten lag. De beschuldigingen tegen de stadsbestuurders waren overal van eenzelfde aard, namelijk financieel wanbeheer en de daar uit voortvloeiende belastingsverhoging. De wethouders werden te Antwerpen beschuldigd dat *zy de goede stad Antwepren in corten jaeren herwaers soe belast ende tachtere gesteld hebben met erflycke ende lyftochtrenten te vercoepene die de stad opten dach van huden geldende ende betalende is totter somme toe van XLIV^MRynssche guldene tsjaers.*⁷⁷⁰ De druppel die de emmer deed overlopen was de accijnsverhoging van het bier. De gebroeders Van der Voort, tesoriers van de stad, werden in het bijzonder geïsoleerd. Op 18 april 1477 werden ze ten huize van de onderschout Jacob Wielant een eerste keer gepijnigd door de scherprechter.⁷⁷¹ Drie dagen later was het de beurt aan de rentmeester Willem van Riethoven⁷⁷² en Jan van Houbraken.⁷⁷³ De gehate tesoriers werden die dag een tweede keer gefolterd. De rest van het verhaal is gekend. Op 1 mei worden de broers, schuldig bevonden aan bovengenoemde betichtingen, verwezen in handen van het oproerige gemeen en kort daarop op de Grote Markt onthoofd. Met deze volkse executie was de kous nog niet af. In augustus 1478 worden vier schippers en poorters van de stad 's nachts gevangengenomen. Kort daarop werden ze voor het stadhuis door de beul onthoofd *omdat sij geweest hadden de principaelste oproeders van den voorleden jaere, ende meynden die gemeynte daer weder toe te brengen.* Het had de magistratuur blijkbaar veel tijd en moeite gekost de rechtsorde na de

⁷⁶⁹ Ibid., p. 254. Pas na haar huwelijk met aartshertog Maximiliaan werden de tesoriers in ere hersteld en de leiders van de opstand veroordeeld tot pelgrimstochten naar het Heilig Land.

⁷⁷⁰ Ibid., p. 262.

⁷⁷¹ *Kroniek van N. De Weert*, p. 81; *Kroniek van Bertrijn*, p. 27.

⁷⁷² S.A.A., *Zaak Gebroeders Van der Voort*, V 312., fol. 1r^o: *Inde yerste is aengetast Willem Van Rythoven die tot terstond rentmeester vander stad geweest is, ende was ter tijt doen hij aengetast was, de welke ondervraecht sijnde met woorden oft hij enige penninge wiste der stad toebehoerende meer dan hij voer de goede manier voirseide gerekent hadde nam opte verdoemenisse van sijne zielen dat hij gheen penninge meer en wiste ende de selve dair na biden scherpen richter ondervraecht sijnde, heeft bekent ende verleden voer scepenen, dat hij der stad voerseide verswegen ende onthoud hadde in sine lester rekeninge een quantiteyt van penninge.* Voor de bekentenissen van alle ondervraagde wethouders zie: F. PRIMIS, *Geschiedenis van Antwerpen. 7: onder de eerste Habsburgers (1477-1555)*, pp. 12-14.

⁷⁷³ P. GENARD, *Op. cit.*, p. 30. Wordt ook Jan van Haubraecken geschreven.

volksopstand te herstellen, maar met deze laatste executies gaf het stadsbestuur een duidelijk signaal en maakte een stevige vuist tegen de oproerige Antwerpenaren.

Het is uiteraard niet de bedoeling om over elke zaak uit te wijden. Ten eerste is niet elk geval even goed gedocumenteerd en bruikbaar en ten tweede ligt dat niet in de lijn van deze studie. Toch willen we in de volgende paragraaf een aantal interessante gevallen bespreken, zaken van allerlei aard, gaande over verschillende misdrijven en personen maar met één rode draad, nl. dat alle gevallen resulteren in de onthoofding van de delinquent. In de aanvang van dit hoofdstuk is kort een typologie geschetst van misdrijven die bestraft kunnen worden met het zwaard. Hierna volgt een waaier van kortverhalen die deze gevallen illustreren.

Een eerste interessante zaak speelt zich af in 1483 toen in Antwerpen *drij gebroeders met eenen neve onthoofdt [werden] om een saecke die [zij] gedaen hadde tot Ghent*.⁷⁷⁴ Op het eerste zicht een banale zaak, maar niets is minder waar. De broers Peeteren, Hennen en Lievin den Neckere en hun neef Lievene Ghisels werden door Floerken de scherprechter terechtgesteld wegens schaking.⁷⁷⁵ Waarom is dit nu zo bijzonder? Wel, in de gehele vijftiende eeuw zijn, noch in de rekeningen van de Brusselse amman, noch in de rekeningen van de Leuvense meier, terechtstellingen wegens schaking opgenomen. Meestal sloot de gerechtsofficier een compositie af met de schakers of stuurde hen op bedevaart.⁷⁷⁶ De Antwerpse schoutrekeningen echter vermelden een hoog aantal veroordelingen wegens schaking, nl. tweeëntwintig. Hiervan werden zes daders terechtgesteld met het zwaard.⁷⁷⁷ Het Antwerpse gewoonterecht bevestigt het zwaard als normaal executiemiddel gebruikt bij de terdoodveroordeling van schakers.⁷⁷⁸ In 1538 vindt een soortgelijke zaak plaats. Op 9 november dat jaar, wordt Dominicus Stock⁷⁷⁹, een visverkoper, rond zes uur 's morgens onthoofd omdat hij *sijn hoere tegen haeren danck oft wille (soo sij seyde) hadde medegeleyt daer hij wilde; waerom sij de Heere over hem claeghde, ende wirt daerom onthooft*.⁷⁸⁰

⁷⁷⁴ *Kroniek van Bertrijn*, p. 47.

⁷⁷⁵ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 46r°; 48v°, 25 dec. 1482 - 24 juni 1483.

⁷⁷⁶ F. VAN HEMELRYCK, *Het Brabants strafrecht en zijn toepassing in enkele Brabantse steden in de Xvde eeuw*, pp. 99-100.

⁷⁷⁷ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 46r°; 48v°, 25 dec. 1482 - 24 juni 1483; A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 131r°, 25 dec. 1488 - 25 dec. 1489; A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 270r°, 15 aug. 1500 - 25 dec. 1501.

⁷⁷⁸ G. DE LONGE, *Coutumes du pays et duché de Brabant. Quartier d'Anvers, Coutumes de la ville d'Anvers, Impressae*, titel 3, titel 3, art. 18, p. 768: *Alle vrouwen crachters oft onschakers, die vrouwen, t'sij jonge dochters oft andere, tegens hennen danck ontleijden oft vervueren, verbeuren aen den heere lijff ende goet, ende worden metten sweirde vuytgerecht, sonder eenige kercke vrijheijt te mogen genieten.*

⁷⁷⁹ A.R.A. *Rekenkamers*, 12905 fol. 325v°, 25 dec. 1537 - 25 dec. 1538.

⁷⁸⁰ *Kroniek van Bertrijn*, p. 82.

Een spectaculaire gevangenisbraak⁷⁸¹ vond plaats op 22 februari 1545 toen 52 gevangenen uit het Steen ontsnapten.⁷⁸² Het was niet de eerste keer dat zoiets gebeurde.⁷⁸³ Destijds was een gevangenis dan ook geen strafinrichting *an sich* zoals moderne penitentiaire instellingen, maar werd de nor gebruikt om mensen vast te houden in afwachting van hun berechting of als middel om naleving van de echte straf af te dwingen, bijvoorbeeld de betaling van een boete of een schuld.⁷⁸⁴ Bovendien hing de behandeling *inde vroente* (gevangenis) sterk af van de sociale rang van de gevangene.⁷⁸⁵ Voor goede service diende betaald te worden.⁷⁸⁶ Het is dus niet zo dat elke gevangene zijn tijd sleet in mensonwaardige

⁷⁸¹ G. DE LONGE, *Op. cit.*, Impressae, titel 3, art. 6, p. 764: *Die den Steen ende gevanckenisse met crachte ende geweld opbreken oft helpen opbreken, om eenige gevangenen daervuijt te helpen, die verbeuren lijf ende goet, soo verre de gevangenen aldaer waeren om bekende doodelijcke misdaden; ende waer die aldaer om misdaet van minder straffe, oft oock om schulden ende breucken, soude staen tot arbitrale correctie, naer gelegentheijt van de sake, ende desevenwel de schulden oock moeten goetdoen [als voore].* Op 11 mei 1424 werd Jan van Lint een boete en een bedevaart opgelegd naar St-Jacob in Gallicië. Hij had Clement de Meir een ladder bezorgd om te kunnen ontsnappen uit de Lierse gevangenis. Cfr. F. VERBIST, *'Het Lierse Gerecht'*, p. 127.

⁷⁸² *Het Antwerpsch Chroniekje*, pp. 43-44.

⁷⁸³ A.A.B., deel 7, p. 125. In 1521 ontsnapt broeder Jacob Spreng, prior der Augustijnen en bekeerde lutheraan, uit het gevang.

⁷⁸⁴ T. DEAN, *Crime in Medieval Europe: 1200-1550*, p. 145-146; E. PETERS, *'Prison before prison: the ancient and medieval worlds'*, pp. 23-25. Hoewel dient gezegd te worden dat het gevangen zetten vanaf de late middeleeuwen in Frankrijk, Italië en Spanje steeds vaker werd toegepast als strafmaatregel. Peters meent zelfs dat het middeleeuwse Europa de gevangenisstraf uitvond. In Antwerpen maken de gerechtelijke bronnen pas in 1491 voor het eerst melding van een verblijf in de stedelijke gevangenis als aanvullende straf. Het ging om de lazarus Jan Thisselinck die werd opgepakt omdat hij zich niet hield aan de bepalingen van zijn verbanningsstraf. Datzelfde jaar lieten de Antwerpse schepenen ook Coppin de Creemer omwille van een geweldpleging enkele dagen in de gevangenis opsluiten. TROUBLEYN L., KINNAER, F., ERVYNCK, A., e.a., *Het steen en de burgers. Onderzoek van de laatmiddeleeuwse gevangenis van Mechelen*, p. 89.

⁷⁸⁵ G. DE LONGE, *Op. cit.*, *Coutumes de la ville d'Anvers, dites Antiquissimae*, pp. 115-116: *Item, de heere oft officier en mach eenen portere ende ingesetene (gevanghen wesende) inde diefputten oft opten Steen beneden nyet setten, doen, noch laten setten, maer moet de selve gevangene laten setten opte poerters camere metten anderen gevangenen, soe verre zy machtich genoch syn den cost aldaer te doene ende te betalene, navolgende trecht vanden Steene; ende in dien sy nyet mechtich genoch en syn heuren cost te betaelene (oft vrinden oft maghen en hebben die den selven cost voer hen betaelen willen, oft borghe daer voere blyven), alsdan moet de officier die porteren ende ingesetenen setten, boven der eerden, opden gemeynen Steen, ter aelmoesen, sonder de selve in eenigher manieren beneden ende onder der eerden te moeghen stellene.*

⁷⁸⁶ A.R.A. Rekenkamers, 12903 fol.208r-v°, 24 juni 1461 - 25 dec. 1461: *Godevaert Nijs vorster te Doerne bij Antwerpen die somme van viere ponden groten brabantse gelts die hem getaxeert ende geordineert sijn te hebben voer die vroentcoste vanden drie persoenen hier na volgende: ierst van Janne Voet dien de voirgenomde Godevert Nijs int vroente tot Doerne gevangen heeft gehouden van mijns gened heren wegen ende hem aldair geleverd waert van dieften den tijt van XXIII dagen bynnen welken tijt sijn processe waert gemaect bij den voirseide scouthet ende bij mijns gened heren mannen van Antwerpen aldair ende heeft dair voer de voirseide Godevert Nijs te coste gehadt so van montcoste so anders meer dan twee pont groten. Item van Janne vand Rijt die de voirgenomde Godevaerde Nijs inde voirseide vroenten van dootslage ende anderen quaden fayten geleverd waert ende aldair als voer gevangen gehouden heeft eenen langen tijt dairen bynnen de sake verdinght waert ende die selve vanden Rijt mit scherpen vonnisse verwesen ende dair na gericht metten sweerde ende op eenen raet geset dair om hij als voere van montcoste soe anders te coste gehadt heeft meer dan twee ponden groten ende noch dair nae waert den selven vorster geleverd een geheeten Heyne Vermerijt van dootslage ende vele anderen quaden fayten doen hij oic als voere aldair gevangen gehouden heeft den tijt van II maenden alsdoen hij waert verwesen ende gericht als voere dair om hij oic so van vroentcoste so anders te coste gehadt heeft meer dan drie ponden groten alst al meer int lange blyct in mijns voirseide genediche heeren open brieven dair op gemaect gegeven XXIII dage Nijs vander voirseide sommen van vijf groten tsamen gegeven dair om hier III lb. groten.*

en miserabele omstandigheden.⁷⁸⁷ Had men geld dan kon men kiezen voor vertrekken met meer comfort of kon men voedsel van buiten laten komen.⁷⁸⁸ We mogen het gevangeniswezen in de middeleeuwen daarom in geen enkel geval zo duister afschilderen als soms gebeurt.⁷⁸⁹ Tot zover deze korte uitwijding over het gevangeniswezen, *back to the point*. Hoe zijn nu in 1545 deze 52 opgeslotenen kunnen ontsnappen uit hun cel? Alle eer komt één man toe, nl. Hans de Zone in den Helm. Deze slaagde er op een meesterlijke manier in de cipiers te misleiden en te ontsnappen. Listig als Odysseus vroeg de schijnbaar dorstige gevangene een kruik bier om zich te laven. De gevangencipier stemde in, maar aangezien de drankkan te groot was om door de tralies te passeren, opende hij niets vermoedend de deur. Hans schoof als de bliksem een zitbank tussen de deur en bemachtigde zo de sleutels van de cipier. Hij verloor daarop alle gevangenen waaronder een Spaanse kapitein beschuldigd van verraad in Piëmont. Alle uitgebroken gevangenen werden echter snel terug ingerekend, behalve de Spaanse kapitein en de aanstichter van de gevangenisbraak, Hans in den Helm. Lange tijd was men alle hoop verloren hem ooit terug te vinden. Tot een welbepaalde actie één jaar later op 29 juni 1446 Hans in de handen van het gerecht dreef. Na een tijdje onderdak te hebben gezocht in Engeland keerde Hans overmoedig terug naar Antwerpen. Daar raakte hij in zijn vaders huis *In den Helm* slaags met een Engelsman en doorstak hem met een braadspit. De gerechtsdienaars werden erop uitgestuurd om de geweldenaar te klissen *ende hij [Hans] weirde hem seer ende en had hij niet droncken geweest, sij en souden hen noch alsoo niet gecregen oft gevangen hebben als sij deden.*⁷⁹⁰ De schavuit werd twee dagen later, op 1 juli, voor het stadhuis door scherprechter Gilain met het zwaard gerecht.⁷⁹¹

Aan opruiing en ordeverstoring werd vroeger zwaar getild. Zo werd op 30 december 1525 de kuiper en Keulenaar Willem Crigere⁷⁹² met het zwaard gerecht *om sekere commotie die hy te Colen hadde aengericht, soo men seyde tussen de heeren ende de ambachten.*⁷⁹³ Scherprechter Geleyn rechtte eveneens een kuiper, Aymé Loysschaert genaamd, uit Hengouwen *overmidts zekere fortsen ende violencien by hem zoe op enige vanden heeren deser stadt als oick opte stadhuys met steenen werpende gecommiteert.*⁷⁹⁴ Een gelijkaardig

⁷⁸⁷ T. DEAN, *Op. cit.*, p. 147.

⁷⁸⁸ N. GONTHIER, *Op. cit.*, p. 115-116.

⁷⁸⁹ Voor meer informatie betreffende het gevangeniswezen in de middeleeuwen zie: A. KINT, *Het gevangeniswezen in het graafschap Vlaanderen tijdens de late Middeleeuwen (14e-15e eeuw)*, licentiaatsverhandeling RUG, 1988; L. TROUBLEYN, F. KINNAER, A. ERVYNCK, e.a., *Het steen en de burgers. Onderzoek van de laatmiddeleeuwse gevangenis van Mechelen*, Mechelen, 2007.

⁷⁹⁰ *Kroniek van Bertrijn*, pp. 88-89.

⁷⁹¹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 35v°, 25 dec. 1545 - 25 dec. 1546.

⁷⁹² A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 79r°, 25 dec. 1525 - 25 dec. 1526.

⁷⁹³ *Kroniek van N. De Weert*, p. 92 en *Het Antwerpsch Chroniekje*, p. 26.

⁷⁹⁴ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 72v°, 25 dec. 1547 - 25 dec. 1548.

voorval vond plaats bij de overgang van de vijftiende naar de zestiende eeuw toen Ghijselen vanden Walle gerecht werd omdat hij *mit bogen bynnen der stad op te huysen ende nae de lieden schoot*.⁷⁹⁵

Fig. 4.: De verschillende manieren van terechtstellen. Bron: J. DE DAMHOUDERE, *Practycke ende handbouck in criminele zaeken*, verchiert met zommeghe schoone figuren en beilde ter materie dienede; heruitg. en toegelicht door Jozef Dauwe, Jos Monballyu, Roeselare : Den Wijngaert, 1981, cap. CLI.

⁷⁹⁵ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 261v°, 5 nov. 1499 - 14 aug. 1500.

Ook straatrovers moesten het vaak ontgelden. In 1489 rolde de markgraaf-schout een hele bende op.⁷⁹⁶ Alle twaalf leden werden wegens *zeker en vuylen feyten als van straetrove ende diergelijcke* voor de Vierschaar terdoodveroordeeld.⁷⁹⁷ In de massa-executie stierven tien bendeleden onder het zwaard. Twee bandieten ontsnapten aan ‘de eervolle dood’ en werden door de beul opgeknoopt *want sij gheen goet en achtergelaten* [hadden]. Dat straatverrij als een pandemie het Brabantse land teisterde, blijkt ook bijna dertig jaar later wanneer in Kalmthout vier *snaphanen*⁷⁹⁸ gevangen werden.⁷⁹⁹ Ze werden meteen overgebracht naar de gerechtelijke hoofdplaats Antwerpen. Een van de vier straatrovers was een edelman van het geslacht van Borsele.⁸⁰⁰ Op weg naar het schavot wierp hij *beyde sijne schoenen uyt, den eenen bij den mulen, ende den anderen bij het stadthuys, ende seyde dat hij sterven moeste om luysige 70 guldens*.⁸⁰¹ Wat de edelman juist bezielde zijn schoenen uit te gooien, weten we niet. Misschien was het een teken van onderwerping en acceptatie van zijn lot. Er zijn ons nochtans veel afbeeldingen overgeleverd van veroordeelden die ongeschoeid gaan of hun schoeisel kort voor de terechtstelling uitdeden.⁸⁰² Deze actie was dus zeker geen alleenstaand feit. Op woensdag 11 mei 1524⁸⁰³ onthoofdde de scherprechter Ariaene Janssone van Borsele voor de Lelie. Het lichaam werd *te Predickheeren* begraven *met acht bernender tortsen, in een geribde kist met een sweert lakene kleet*.⁸⁰⁴ De edelman werd *causa honoris*

⁷⁹⁶ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 142r°, 25 dec. 1489 - 24 juni 1489: *Heynricke den scerprichtere van dat hij metten sweerde gericht heeft Michiele Mynne, Hennen Perk, Thijsse Langerijck, Lauwereyse Melis, Hanneken Zegers, Gielis Mussche, Willem Valc, Thoerken Stevens, Aerde Augutijs ende Anthonijse vanden Dale vander welcken mesdaet mecie is gemaict hier voer voer elcken persoon V s. groten facent tsamen II lb. X s. groten. Den selven van dat hij metten baste heeft gericht Godfroy le Gran ende Aerde Janssoon dair af oic mencie gemaict is hier voer X s. groten.*

⁷⁹⁷ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 137r°, 25 dec. 1489 - 24 juni 1489.

⁷⁹⁸ M.N.W.: SNAPHAEN, znw. m. Mhd. snaphân; mnd. snaphân; hd. schnapphahn; ndl. snaphaan. — 1) Bereden roover, struikroover, vrijbuiters. De eigenlijke betekenis zal wel zijn „een haan (een vermetele, vgl. „snoefsche haan”; „haantje de voorste”, een haan, d. i. „een baas”) die wegpakt of rooft wat hij krijgen kan”. Dat snaphaen eigenlijk „hanensnapper” zou zijn (Vercoullie), is niet waarschijnlijk. Onzeker schijnt het, of de naam van het geweer naar den persoon genoemd is of omgekeerd (Kluge op schnapphahn). Kil. snaphaen, grassator, eques praedator, excursor, latro, sicarius, obsessor viarum („wegelager”). Plant. een snaphaen, un voleur et destrousseur de gents. grassator, depopulator, excursor. Vooral werden de Gelderschen zo genoemd (Belg. Mus. 2, 316; 7, 77). || Beloovende in arren moede alle snaphaenen en weghelaeghery wt syne gehuchten te keeren, aangeh. bij Van Hasselt op Kil. 602 uit Slichtenhorst, Geld. Gesch. 2, 355.

⁷⁹⁹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 65v°, 25 dec. 1523 - 25 dec. 1524: *Van Cornelisen Hays, Ariaene Janssone alias Perle herper van Borssele, Gavere Brant, Jan Doen van dat zij gevangen sijnde van hueren forfaieten verwesen ende gericht die selve hem afgehouden es geweest dair om hier niet.*

⁸⁰⁰ Borsele in Zeeland, Nederland. Voor meer informatie over de adellijke familie van Borsele lees: A.W.E. DEK, *Genealogie der heren van Borselen*, Zaltbommel, 1979.

⁸⁰¹ *Kroniek van Bertrijn*, p. 75.

⁸⁰² W. SCHILD, *Alte Gerichtsbarkeit*, afb. 64, 179, 180, 360 en 397; A. BLOK, ‘Openbare strafvoltrekkingen als rites de passage’, pp. 473-474.

⁸⁰³ Deze datum komt uit de kroniek van De Weert. De kroniek van Bertrijn contesteert de datum en stelt 11 maart 1525 voorop. Deze datum lijkt me hoogst onwaarschijnlijk aangezien de schoutrekening de datum van 11 mei lijkt te bevestigen., zie voetnoot 60.

⁸⁰⁴ *Kroniek van N. De Weert*, pp. 89-90.

een deftige begrafenis gegund. Dit kwam echter zeer zelden voor.⁸⁰⁵ In de meeste gevallen werd een gewijde begrafenis zonder meer geweigerd.⁸⁰⁶ Dan werd het lijk door de beul en zijn helpers naar de Galgenberg gevoerd waar het onder de galg werd begraven of eraan ophangen werd, of op een rad geplaatst terwijl het hoofd op een staak werd gespietst.⁸⁰⁷ In het geval dat de hand was afgehouden, werd deze op een of andere manier tentoongesteld.⁸⁰⁸ Men spijkerde de hand aan een staak of bevestigde ze mede aan het rad. Het spietsen van het hoofd van de misdadiger aan een paal doet nog sterk denken aan de gewijde dierenoffers in vroegere periodes.⁸⁰⁹ Deze offergedachte zal nog tot ver in de vroegmoderne tijd een invloedrijke rol spelen.⁸¹⁰

⁸⁰⁵ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 324r^o, 25 dec. 1537 - 25 dec. 1538: *Van Janne vander Bruggen die onthalst is geweest, gecomposeert mit zijn vrienden die hem tkerckhoff cochten voere V lb. groten*. Meestal warden banbrekers een gewijde begrafenis toegekend.

⁸⁰⁶ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 308r^o, 29 febr. 1503 - 25 dec. 1504: *Van Cornelijse Maers van Hildernisse van dat hij gecorrigeert zijnde op zijnen hals achterhaelt ende gevangen is geweest te Brechte bynnen dmercgreffscap sonder zijne correctie voldaeen te hebbene ende alsoe gericht mitten sweerde ende hoewel die heere ende stadt over de ballingen tkerckhof costumelijc zijn te gevene als zij des verbeden worden soe en heeft de scouthet dat niet willen doen*.

⁸⁰⁷ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 66r^o, 25 dec. 1408 - 24 juni 1409: *Die voirseide scouthete heft utegereict ende betaelt Laukine den hanghmanne van II ghesellen die hi rechte metten sweerde gheheeten Thijs van Buyle die men plach te hetene Pagie in die wandelinghe ende Hanneken vander Heiden van Nisselirde van elken ene crone vranckx en den biechtvader van elken I lb. parisise ende van II bommen ende II raders XVIII groten vlaams comt te gadere op XI s. VI d. groten vlaams*.

A.R.A. *Rekenkamers*, 12905 fol. 180v^o, 24 mei 1531 - 11 december 153: *Van Raderen ende boomen daer af die lichamen vande voirseide geëxecuteerden persoenen dair aff voere mencie is gemaect gestelt zijn betaelt XXXII s.*

⁸⁰⁸ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 223r^o, 24 juni 1416 - 25 dec. 1416.

⁸⁰⁹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 365v^o, 25 dec. 1539 - 25 dec. 1540: *Item gegeven van seven staken ende raders met een schavot beloopende tzamen IX karolus gulden qui valet II lb. V s. groten*.

⁸¹⁰ L-T. MAES, *Op. cit.*, pp. 391-392.

1.7 Ophanging.

*Trop prendre fait pendre.*⁸¹¹ Wie - herhaaldelijk - steelt eindigt als aas aan de galg: deze doodstraf voorziet althans het oude strafrecht voor dieven.⁸¹² Behalve op gekwalificeerde soorten van diefstal, zoals kerkroof⁸¹³ of veediefstal⁸¹⁴ was ophanging slechts gesteld op herhaalde diefstal⁸¹⁵ of diefstal van waardevolle voorwerpen.⁸¹⁶ Bleef het bij een eenmalige diefstal of ging het om een kruimeldiefstal dan kon er milder geoordeeld worden. Rechters hadden een heel arsenaal aan strafmogelijkheden om een ‘kleine’ diefstal te sanctioneren. Men kon overgaan tot een geldelijke overeenkomst met de schout, de zogenaamde compositie of men kon de dader lijfelijk straffen. Veel voorkomende lijfstraffen waren de geseling⁸¹⁷, het aan de kaak stellen, het afsnijden van een of twee oren⁸¹⁸, het afhouden van een hand, vingerlid of duim en de brandmerking. Deze laatste drie maakten het althans mogelijk de dief of dievegge in de toekomst gemakkelijk te herkennen. Artikel 32 van het Antwerpse gewoonterecht dicteert: *Item, een dieff verdient de galghe, ten waere dat de burgermeesteren ende scepenen bevonden dat (mids der cleynicheyt vander diefften) hy met minder correctie behoirde te gestane.*⁸¹⁹ De gewoonterechten van Lier⁸²⁰, Geel⁸²¹ en Herentals⁸²² lieten aan de rechters eveneens toe de straf te verzachten, op grond van een aantal omstandigheden zoals het tijdstip, de waarde van de buit, de plaats van het misdrijf en de hoedanigheid van de delinquent. Verbeterde de dief niet na een eerste waarschuwing of correctie, dan stond hem onverbiddelijk de galg te wachten. En zo waren er veel: tussen 1405 en 1550 stierven om en bij de 316 mensen aan de galg. De terechtstelling met de galg was uitermate eerloos, maar een diefstal plegen was dan ook een zeer schandelijk misdrijf. Omwille van deze reden, nl. de

⁸¹¹ L-T. MAES, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht*, p. 395.

⁸¹² De ophanging is een eeuwenoude straf. De Germaanse god Odin (~Wodin) bleef volgens een mythe negen dagen lang aan de galg bengelen alvorens hij de kennis van de runen verwierf. Het hangen van dieven werd dan ook beschouwd als een offer aan deze godheid. W. DANKERT, *Unehrliche Leute. Die verfemten Berufe*, p. 34.

⁸¹³ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 210v°, 25 dec. 1496 - 24 juni 1496: *Van Gheerken van Utrecht van dat hij gevangen sijnde van kerckdieften ende kelce dieften gewezen ende gehangen is geweest alsoe hie: nyet.*

⁸¹⁴ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 35v°, 25 dec. 1545 - 25 dec. 1546: *Van Janne Berneert Pietersmanne die midts zekere peerden bij hem gestolen ende andere dieverijen bij hem gecommiteert alhier gehangen is geweest ende egheen goeden achtergelaten en heeft daerom hier: nyet.*

⁸¹⁵ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12974 fol. 376v°, 3 aug. 1414 - 24 dec. 1414: *Den selven dat hi betaelt heeft den vorseide Laureynse van dat die rechte tZanthoven te baste den vorseide Clause den Brouwer die was van vele quader dieften ende faiten, voir sijn recht hem betaelt V s. groten.*

⁸¹⁶ L-T. MAES, *Op. cit.*, p. 395.

⁸¹⁷ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol 58r°, 24 juni 1408 - 25 dec. 1408.

⁸¹⁸ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12974 fol 419r-v°, 24 juni 1418 - 12 jan. 1418.

⁸¹⁹ G. DE LONGE, *Coutumes du pays et duché de Brabant. Quartier d'Anvers, coutumes de la ville d'Anvers, dites Antiquissimae.*, titel 1., art. 32., p. 124.

⁸²⁰ G. DE LONGE, *Op. cit.* *Quartier d'Anvers, coutumes de ville de Lièrre.*, titel 2., art. 1., p. 431.

⁸²¹ G. DE LONGE, *Op. cit.* *Quartier d'Anvers, coutumes de Gheel.*, titel 21., art. 6., p. 440.

⁸²² G. DE LONGE, *Op. cit.* *Quartier d'Anvers, coutumes de la ville d'Herentals.*, titel 19., art. 24., p. 112.

oneer die gepaard ging met de straf, werden geen edellieden en geestelijken gehangen.⁸²³ Bovendien was ophanging, net als onthoofding, aanvankelijk een mannenstraf. Het ophangen van vrouwen werd algemeen in strijd beschouwd met de goede zeden en als een schending van de eerbaarheid.⁸²⁴ Dezelfde logica verklaart waarom sommige vrouwelijke suïcidanten in Spanje, Italië en Frankrijk veeleer op het galgenveld verbrand werden dan in een spriet opgehangen.⁸²⁵ Niet tegenstaande dat het zeer ongebruikelijk was de mannelijke wederhelft te hangen, werden in Antwerpen in de eerste helft van de zestiende eeuw toch drie vrouwen opgehangen.⁸²⁶ Beatrix Jansdochter wordt *overmidts zij metten dieven verkeert ende diversche dieverijen gecommiteert heeft* gehangen aan de galg.⁸²⁷ Zware diefstal werd in de Scheldestad dus zowel aan mannen als aan vrouwen doorgerekend. De twee andere vrouwen Ijken Peetersdochter⁸²⁸ en Tanneken Beerens⁸²⁹ werden op basis van misdrijven die ver het eerloze karakter van diefstal overstegen, gehangen op de markt van Lier.⁸³⁰ Hun mannelijke trawanten werden met vuur van hun misdaden gezuiverd.⁸³¹ Om bekentenissen los te krijgen, legde de beul eerst de vier mannen en vervolgens de twee vrouwen op de pijnbank.⁸³² Tweemaal werden met de scherprechter ook gerechtsdienaars meegestuurd *alsmen de voirnoemde delinquanten aldaer geiusticieert heeft*”, een eerste keer toen men de vier

⁸²³ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 279r°, 25 dec. 1500 - 25 dec. 1501: *Van Jacques de Santhovier, Michiel de Wolf ende Lenaerde van Hessen van dat sij gevangen van dieften geheyscht werden mits huerer cruynen vanden lantdeecken tot behoef vanden bisscop ende den selven naer dat hij nochtans dair ome tes geleyt hadde geleverd sijn geweest sonder enich prouffit tot mijns genediche heeren behoef dair af te commen gegeven hier nyiet.*

Een clericus moest normaliter omwille van zijn apart statuut (*privilegium fori*) door een kerkelijke rechtbank berecht worden. Voor meer informatie aangaande dit onderwerp lees: M. VLEESHOUWERS-VAN MELKEBEEK, *Le proces du clerc Hannekin Meester Jans, la justice pénale ecclésiastique sur les clercs criminels dans les Pays-Bas méridionaux à la fin du Moyen Age., Justice pénale et droit des clercs en Europe (XVIe-XVIIIe siècles)*, Lille: Centre d'Histoire Judiciaire éditeur, 2003. en P. PUT, 'Standenongelijkheid in strafzaken: geestelijken voor Zuid-Nederlandse en Luikse officialiteiten (16de eeuw-18de eeuw)', in: *Recht in geschiedenis. Liber Amicorum F. Vanhemelryck*, S.I.: Davidsfonds, 2005, pp. 285-295.

⁸²⁴ L-T. MAES, *Op. cit.*, p. 395. Voor meer informatie over dit onderwerp lees: E. GESSLER, 'Mulier suspensa. A délit égal, peine différente?', in: *Revue Belge de philologie et d'histoire*, 1939.

⁸²⁵ L. VANDEKERCKHOVE, *Van straffen gesproken: de bestraffing van zelfdoding in het oude Europa*, p. 62.

⁸²⁶ H. BROUWERS, *De Kriminaliteit te Antwerpen in de zestiende eeuw*, p. 47. In totaal worden tussen 1500 en 1600 zes vrouwen in Antwerpen met de galg terechtgesteld, drie in de eerste helft van de zestiende eeuw en drie in de tweede helft van de zestiende eeuw; L-T. MAES, *Op. cit.*, p. 396. In Mechelen worden er tussen 1392 en 1691 zeven vrouwen opgehangen; N. GONTHIER, *Le châtement du crime au Moyen Age: XIIe-XVIe siècles*, pp. 148-149. Gonthier haalt voor Frankrijk een aantal voorbeelden aan; E. LERNO, *De beulen van Gent en Brugge gedurende de Bourgondische periode*, p. 79.; p. 84. In Gent en Brugge worden in de Bourgondische periode geen vrouwen opgehangen.

⁸²⁷ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 56r°, 25dec. 1546 - 25 dec. 1547.

⁸²⁸ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 18v°-19r°, 25 dec. 1544 - 25 dec. 1545.

⁸²⁹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 19r°, 25 dec. 1544 - 25 dec. 1545.

⁸³⁰ Op hun palmares stonden misdrijven als diefstal, brandstichting, knevelarij en afpersing.

⁸³¹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 18v°, 25 dec. 1544 - 25 dec. 1545.

⁸³² A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 30v°, 25 dec. 1544 - 25 dec. 1545: *Item noch den selven scerprechter van dat hij noch eens tot Lyere gereyst is omme de twee vrouwen texaminereren tsamen voer zijn peerthuere ende sallaris van twee dagen compt XV s. groten.*

mannelijke daders brandde, een tweede maal toen men de vrouwelijke daders *metter coorden* hing.⁸³³

In de rekeningen van de schout-markgraaf wordt vaak het recidivisme van de delinquent als reden voor de terechtstelling benadrukt: uitdrukkingen als *van vele dieverien die hij gedaen hadde*⁸³⁴, *mids dat hi berucht was van vele quaden dieften ende feyten*⁸³⁵, *van dieften bij faulten vanden galgen gericht*⁸³⁶ en *overmidts diversche dieverijen by hem tot diversche stonden ende plaetsen gecommiteert*⁸³⁷ zijn schering en inslag. Uiteraard kunnen diefstallen al naargelang de omstandigheden gecategoriseerd worden in verschillende onderdelen. Zo wordt de ontvreemding van vee en paarden (*crimen abigeatus*) sinds de Romeinse en Germaanse periode beschouwd als een zeer zware diefstal.⁸³⁸ De meeste veedieven legden het loodje onder de galg⁸³⁹ hoewel ook een zaak gekend is van een veedief die aan een trieste dood ontsnapte door zich smekend aan de voeten van de markgraaf te werpen.⁸⁴⁰ In Antwerpen werden alle kerkdieven voor hun smadelijke misdaad gehangen.⁸⁴¹ Kerkroof of *sacrilegium* was een bijzondere vorm van diefstal die nauw aansloot bij

⁸³³ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 30v^o, 25 dec. 1544 - 25 dec. 1545: *Item betaelt Aernden Hachaert ende Joris Mertens van Antwerpen van dat zijlieden elck met eenen huer peerde tsamen metten voirg scerprechter tot twee diversche reysen gereyst zijn tot Lyere als men de voirnoemde delinquanten aldaer geiusticieert heeft te wetene eens als de vier manspersonen verbrant ende noch eens als de twee vrouwe persoonen aldaer gehangen werden tsamen voer peerthuieren ende verteerde costen van beyden den twee reysen compt XXXVI s. VI d. groten.*

⁸³⁴ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol. 16v^o, 25 dec. 1450- 24 juni 1451.

⁸³⁵ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12974 fol. 385v^o, 1 dec. 1415- 24 juni 1416.

⁸³⁶ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 112r^o, 25 dec. 1527- 25 dec. 1528.

⁸³⁷ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 90v^o, 25 dec. 1548 - 25 dec. 1550.

⁸³⁸ F. VAN HEMELRYCK, *Ellendelingen voor galg en rad*, pp. 15-17.

⁸³⁹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 233v^o, 24 juni 1497- 24 juni 1498.

A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 417r-v^o, 25 dec. 1542 - 25 dec. 1543.

A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 35v^o, 25 dec. 1545 - 25 dec. 1546.

A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 74r^o, 25 dec. 1547 - 25 dec. 1548.

⁸⁴⁰ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12974 fol. 239r^o, 25dec 1409 - 24 juni 1410. De lokale gemeenschap van Kontich werd in de loop van 1409-1410 opgeschud door het gerucht (*ut geruchten ende famen*) dat Hannen Daems koeien zou gestolen hebben. Op bevel van de markgraaf van Antwerpen, Jans van Grymbergen, werd een onderzoek ingesteld. Daems werd voor de schout van Kontich geleid en ging al vlug over tot bekentenissen. Hij bevestigde de aantijgingen en gaf toe vijf koeien gestolen te hebben van een man uit Kontich. Hierna had hij ze doorverkocht in Mechelen. De markgraaf gaf Boudens van Buten, schout van Kontich, de opdracht een galg te laten optrekken om de veedief op te hangen. De straf werd echter niet voltrokken. De vrienden van Hannen smeekten de markgraaf om genade en werden in hun smeekbede bijgestaan door de zusters van Boutersem. De delinquent was, zo argumenteerden ze, een *onnosele dief* die voor een hele troep kinderen te zorgen had. Bovendien had de vee-eigenaar het geld voor de koeien teruggekregen. Wat nu juist de doorslag heeft gegeven om de doodstraf niet uit te voeren weten we niet; feit is dat de markgraaf, bewogen door deze smeekbede, de veroordeelde liet componeren voor de som van drie pond, twaalf schellingen en vier duiten.

⁸⁴¹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12974 fol. 83r^o, 4 juni 1405 - 19 dec. 1405.

A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12974 fol 313v^o, 25 dec. 1411 - 24 juni 1412.

A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 168r^o, 24 juni 1492 - 24 juni 1493.

A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 201v^o, 25 dec. 1495 - 25 dec. 1496.

A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 210v^o, 25 dec. 1496 - 24 juni 1496.

A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 233v^o, 24 juni 1497 - 24 juni 1498.

A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 451r^o, 25 dec. 1516 - 25 dec. 1517.

heiligschennis.⁸⁴² Het schenden van gewijde en heilige plaatsen en de ontvreemding van cultusvoorwerpen was in een zeer devote christelijke samenleving een doorn in het oog.⁸⁴³ Bovendien waren de gebruiksvoorwerpen die tijdens de liturgie gebruikt werden vaak van een onschatbare waarde.⁸⁴⁴ Bandieten die dergelijk verschrikkelijk misdrijf pleegden, diende men daarom *te pugnierene metter galghe of metten zweerde, ter discretie van den juge, of anderssins naer de costume van der plecke, als dief ende als sacrilege*.⁸⁴⁵ Soms werd de kerkdief eerst de hand afgehouden, een symbolische daad om het verschrikkelijke karakter van de misdaad te benadrukken.⁸⁴⁶ Zo kapt scherprechter Lauwereyns een man eerst de hand af vooraleer hem *metten baste* te rechten.⁸⁴⁷ De schurk had namelijk in de kerk van Poederlee een ciborie gestolen en *die wairde heilige sakramenten opt velt* gedumpt.⁸⁴⁸ Deze gruwelijke daad kon niet ongemoeid gelaten worden.⁸⁴⁹ Een Ier werd in ‘s-Hertogenbosch voor eenzelfde vergrijp eveneens de rechterhand afgehouden en nadien aan een halve galg opgehangen.⁸⁵⁰ Het snijden van beurzen⁸⁵¹ en diefstal met (huis)braak⁸⁵² golden eveneens als strafverzwarende delicten. Dieven waren soms bijzonder inventief wanneer het aankwam een woning te kraken.⁸⁵³

⁸⁴² EG. I. SRUBBE, *Willem Van der Tanerijen, boec der loopender practijcken der raidtcameren van Brabant, Costuimen van het land en hertogdom van Brabant*, deel. 1, cap. 41., pp. 181-182.

⁸⁴³ F. VAN HEMELRYCK, *Op. cit.*, p. 17.

⁸⁴⁴ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 201v°, 25 dec. 1495 - 25 dec. 1496.: *Van Joese uuyter Meere scoenlapper van Ghendt gevangen tAntwerpen van dieften ende onder dandere dat hij silveren heylichdom dairmen mede te cussene gheeft hadde gestolen*.

⁸⁴⁵ J. MONBALLYU, *Filips Wielant. Verzameld werk I. Corte Instructie in materie criminele*, cap. 79 (9).

⁸⁴⁶ J. MONBALLYU, *Op. cit.*, cap. 79 (10): *Ende zo wie kerckelic goet steelt buuten den ghewyden, verliest de vuust naer rechte, ende naer costume wert gehanghen*.

⁸⁴⁷ De rechterhand van Jan Pieterszuene werd bij vonnis van de Brugse schepenen op 29 november 1539 afgehakt en aan een galg vastgenageld. Vervolgens werd hij zelf aan een staak verbrand tot hij was overleden. Zijn verkoolde lijk werd daarna een tijdje aan een galg opgehangen. J. MONBALLYU, *‘Spiegelstraffen in het Brugse strafrecht in de eerste helft van de zestiende eeuw’*, s.p.

⁸⁴⁸ Kerkrovers werden in Brugge in de regel onthoofd en vervolgens een tijdje tentoongesteld op een karrenwiel of rad dat onder een galg stond opgesteld. Om duidelijk aan te tonen dat het daarbij om een kerkrover en geen andere zware misdadiger ging, hadden de Brugse schepenen de gewoonte om op of naast de galg een ciborie of kelk te zetten. J. MONBALLYU, *‘Spiegelstraffen in het Brugse strafrecht in de eerste helft van de zestiende eeuw’*, s.p.

⁸⁴⁹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12974 fol. 313v°, 25 dec. 1411- 24 juni 1412.

⁸⁵⁰ F. VAN HEMELRYCK, *Misdadigers tussen rechter en beul, 1400-1800*, p. 81.

⁸⁵¹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol. 245v°, 25 dec. 1462 - 24 juni 1463; A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol. 380v°, 24 juni 1471- 25 dec. 1471: *Den voirseide scherprichtere noch betaelt voer zijnen loon van te hebben gericht mitten baste Gielen van Poeldre van dieften ende borsesnydende oic V s. groten*.

⁸⁵² A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 55r°, 25 dec. 1546 - 25 dec. 1547: *Van Pauwels vanden Leempoele inde wandelinghe genaempt Almanack schoelapper die overmidts dien hij bevonden is ende bekent heeft diversche dieverien gedaen ende in diversche huysen by nachte ende anderssins gebroken te hebben alhier gehangen es geweest ende egeene goeden achtergelaten en heeft daer omme hier: nyet*.

⁸⁵³ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 90r° 25 dec. 1548 – 25 dec. 1550.: *Van Peeter Philips geboren van Ysselmonden in Hollant die overmidts zijne dieverijen ende dat hij zeker huys int oude lant by Bergen met eenen ploech couter op hadde helpen breken alhier metten twee naevolgende gehangen is geweest ende egeene goeden achtergelaten en heeft daerom hier niet*

Tot nog toe werden vooral misdrijven tegen de eigendom behandeld. Een enkele keer werd de galg in Antwerpen ook gereserveerd voor andere eerloze misdrijven. We hebben hierboven al de zaak van de twee vrouwelijke gehangenen in Lier aangehaald. Maes vermeldt in zijn synthesewerk over het strafrecht in Mechelen, naast de verschillende soorten diefstal, ook andere uitzonderlijke misdrijven die met de galg bestraft konden worden zoals aanranding, desertie, verraad, vrijbuitelij en brandbrieven schrijven, valsmunterij, moord, iconoclasme en ketterij.⁸⁵⁴ Voor Antwerpen hebben we slechts twee misdrijven uit dit lijstje in de bronnen gevonden, met name valsmunterij, en verraad. Bovendien werden in de havenstad ook weergekeerde bannelingen *gecorrigeert opte galghe*.⁸⁵⁵ Schout, burgemeester en schepenen mochten eeuwig of tijdelijk bannen op het hoofd, de put, oren, handen, geseling en op de galg.⁸⁵⁶ Deze laatste straf werd vooral uitgesproken tegen dieven. Keerde de banneling echter voortijdig terug (banbreuk) dan werd die buiten de wet gesteld.⁸⁵⁷ Werd hij gegrepen door het gerecht, dan wachtte hem de straf die hem bij de verbanning uitdrukkelijk was opgelegd bij een voortijdige terugkeer.⁸⁵⁸ Een enkele keer werd ook een straatrover opgeknoopt.⁸⁵⁹

Valsmunterij, een misdrijf tegen de openbare trouw, was een zéér zwaar vergrijp.⁸⁶⁰ Muntvervalsing was een inbreuk op het vorstelijke recht (*regalia*)⁸⁶¹ om munt te slaan en werd daarom als een *crimen lese maiestatis*, als een misdrijf tegen de vorst beschouwd. De Vlaamse rechtsgeleerden Wielant en De Damhoudere en de Brabantse criminalist Van de Tanerijen onderscheidde diverse soorten muntvervalsing. In de eerste plaats is valsmunterij het gieten van een legering en slaan van munten door een particuliere persoon. Wettelijk

⁸⁵⁴ L-T. MAES, *Op. cit.*, p. 395.

⁸⁵⁵ De verschillende facetten van het bannen wordt besproken in: H. ZAREMSKA, *Les bannis au Moyen Age*, Paris: Aubier, 1996.

⁸⁵⁶ G. DE LONGE, *Op. cit.*, *Quartier d'Anvers, coutumes de la ville d'anvers, dites Antiquissimae*, titel 1, art. 42, p. 128.

⁸⁵⁷ R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVE eeuw*, p. 150.

⁸⁵⁸ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 423v°, 25 dec. 1514 - 25 dec. 1515: *Van Matheusen Haer van dat hij van dieften sijn oore tAntwerpen afgesneden was ende daer nae gebannen opte galge int weder achtergehaelt is ende gericht metten baste daer om hier: nyet.*

A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 133v°, 25 dec. 1528 - 25 dec. 1529: *Van Coppen Berbiere die gebannen was op zynen hals ende weder commene is geiusticieert geweest dair om hier: nyet.*

A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 191v°, 12 dec. 1531 - 25 dec. 1532: *Van Pierson Bockaut van Rijsle die gebannen zijnde overmits zekere delicten op de galge is weder inne gecomen ende gevangen mits welcken hij gehangen is geweest aen een half galge sonder enich goet achter te laeten dair om hier: nyet.*

In Gent worden in de Bourgondische periode 3 personen gehangen voor banbreuk, in Brugge in dezelfde periode 35 personen. E. LERNO, *Op. cit.* p. 79., p. 84.

⁸⁵⁹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 75r°, 24 juni 1484 - 25 dec. 1484.

⁸⁶⁰ Valsmunterij werd in die tijd nog vaak beschouwd als een bijzondere vorm van diefstal waarbij hoofdzakelijk de financiële belangen van de vorst werden geschaad. De strafbepaling van ophanging is in deze context dan ook niet zo vreemd. F. VAN HEMELRYCK, 'De bestraffing van valsmunterij in het Ancien Regime.', p. 344.

⁸⁶¹ Andere *regalia* waren o.a. het verlenen van privileges en eerbewijzen en het verheffen in de adelstand.

gezien was het aanmunten van geld het monopolie van de vorstelijke muntateliers en mocht dit onder geen enkel voorbehoud door privé-personen gedaan worden. De Engelsman Thomas Dalthon werd gehangen *overmidts dien hy bevonden is geweest gecontrefaict te hebben ons genedichs heeren sKeysers ende andere heeren munten oft anderssins gegoten te hebben*.⁸⁶² De valsmunter was door *zekeren dieners der stadt Antwerpen* aan de Koepoortbrug gevangengenomen op verdenking van valse munten te slaan. De Engelsman deed zich in een laatste reddingspoging voor als geestelijke in de hoop een wereldlijke straf te ontlopen en uitgeleverd te worden aan het mildere oordeel van de officialiteit, de kerkelijke rechtbank. Maar tevergeefs, een bode werd uitgezonden om informatie in te winnen en zo werd de ware identiteit en wereldlijke status van de boef onthuld.⁸⁶³ De valsmunter, schaamtevol door de mand gevallen, werd het hoofd kaalgeschoren⁸⁶⁴ en werd behangen met *eenen bocralen rock met penningen*.⁸⁶⁵ Een tweede vorm van muntvervalsing was knoeien met het wettelijke gewicht van de munten. Men kon het geld ondervalideren door er stukjes af te knippen of te vijlen, het zogenaamde *schroden* of *scroyen* van de munten.⁸⁶⁶ Zo wordt Dierick Hermans, niet toevallig zilversmid van beroep, gehangen *midts dijen dat men bevonden heeft dat hij zekere penningen hadde gescroyt ende andere dieveryen gecommiteert*.⁸⁶⁷ Ook hij krijgt een *bokralen mantel* om maar met het verschil dat naast *gecontrefaictte penningen* de mantel ook bekleed was met *gecontrefaictte scheeren*.⁸⁶⁸ Deze laatste verwijst naar het alaaam waarmee het misdrijf gepleegd was. Het bekleden van valsmunters met een symbolische mantel vlak voor hun doodstrijd is niet ongewoon in het Brabantse strafrecht. Van de Tanerijen vermeldt deze schandelijke straf eveneens.⁸⁶⁹ Van Hemelryck haalt voor Brussel een vijftiende-eeuwse casus aan waarbij de delinquent naar de galg werd gevoerd met een koperdraad met blikken

⁸⁶² A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 72v°-73r°, 25 dec. 1547 - 25 dec. 1548.

⁸⁶³ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 85r°, 25 dec. 1547 - 25 dec. 1548: *Item van eenen bode gesonden aen mijnen here president nopende Thomas Dalthon Engelsman alhier gehangen omme dieswille dat hij hem seyde geestelijck te zijn dien zelve betaelt IX s. VI d. groten*.

Volgens de decretale *Si iudex laicus* van paus Bonifacius VIII (1298) diende de wereldlijke rechtbank het bewijs te leveren dat een misdadiger die zich voordeed als clericus, een wolf in schaapskleren was. Met dank aan prof. dr. Monique van Melkebeek

⁸⁶⁴ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 85r°, 25 dec. 1547 - 25 dec. 1548: *Item betaelt eenen berbier van gescoren te hebben Thomas Dalthon: II s. VI d. groten*. Het kaalscheren van de crimineel vóór de ophanging gaat terug op de hoge middeleeuwen en is waarschijnlijk zelfs een Oudgermaans ritueel. R.C. Van Caenegem, *Op. cit.*, p 173.

⁸⁶⁵ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 85r°, 25 dec. 1547 - 25 dec. 1548.

⁸⁶⁶ F. VAN HEMELRYCK, *De bestraffing van valsmunterij in het Ancien Regime*, p. 342.

⁸⁶⁷ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 1r°-v°, 25 dec. 1543 - 25 dec. 1544.

⁸⁶⁸ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 12v°, 25 dec. 1543 - 25 dec. 1544.

⁸⁶⁹ EG. I. STRUBBE, *Op. cit.*, deel 1, cap. 32 (3), p. 156-157: *Zoe wordden sulcken lieden die valsche gelt coopen ende uytgeven, gehangen aen een halve galge ende behangen metten gelde. Desgelijcx wordden oic gedoot ende gepunieert als dieve[n] van valscher munten, die tgelt scroyen ende afsnijden oft met subtylheid, hetzij bij watere oft me[t] viere oft anderssins, lichter maken dan het was, om gewijn te hebben van der materien die zij dairuyt gecrijgen*.

muntstukken om de hals.⁸⁷⁰ Bekleed met een mantel vol penningen werd ook Gerard Tulp in 1482 opgeknoopt aan de Gentse galg.⁸⁷¹

Verraad, een misdrijf tegen het wereldlijke gezag, werd uitzonderlijk ook met opknoping berecht. Van Caenegem vertelt, Galbert van Brugge en Walter van Terwaan citerend, hoe na de dood van graaf Karel de Goede het volk tegen een van de gevatte verraders riep: *ut perfidus et traditor statim suspendatur vel vivus incendatur*.⁸⁷² Verbranden of ophangen waren in de ogen van de woedende massa de enige opties voor de gehate verrader. In Antwerpen werden in 1542 naar analogie met deze gedachte vier mannen gehangen voor verraad en heulen met de vijand.⁸⁷³ Aangezien ze na hun ophanging gevierendeeld werden zullen we deze casus uitvoerig bespreken in het hoofdstuk over vierending. Een uitzonderlijke terechtstelling vond plaats in 1484.⁸⁷⁴ Na de dood van Maria van Bourgondië was Maximiliaan van Oostenrijk regent voor zijn minderjarige zoon Filips de Schone die slechts vier jaar oud was. Maximiliaan lag al meteen overhoop met het graafschap Vlaanderen dat halsstarrig weigerde hem als regent te erkennen. Anderzijds wilde Maximiliaan de autonomie van de steden niet bevestigen en voerde hij een door de steden gehate expansiepolitiek van geldverslindende oorlogen tegen zuiderbuur Frankrijk. Tijdens deze vijandigheden wist Lodewijk XI de stad Aire-sur-Lys⁸⁷⁵ te bemachtigen. De Bourgondische kroniekschrijver Molinet weet dit verlies noch aan strategisch vernuft, noch aan militaire overmacht, maar zei dat de stad door verraad verkregen was. Een kapitein zou zich namelijk voor een grote som hebben laten omkopen en had de stad zonder slag of stoot aan de Fransen overgeleverd.⁸⁷⁶ Vond het verraad werkelijk plaats of zocht Maximiliaan een zondebok voor een al te vernederende nederlaag? We zullen dit nooit met zekerheid weten.⁸⁷⁷ Feit is dat men twee jaar na de feiten een zekere Cornelijse van Bloemendale gevangennam

⁸⁷⁰ F. VAN HEMELRYCK, 'Het Brabantse strafrecht en zijn toepassing in de praktijk vnl. te Brussel in de XVe eeuw', p. 397.

⁸⁷¹ P. CLAEYS, *Le bourreau de Gand*, p. 78.

⁸⁷² R.C. VAN CAENEGEM, *Op. cit.*, p. 162.

⁸⁷³ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 396v^o-397r^o, 25 dec. 1541 - 25 dec. 1542.

⁸⁷⁴ Met dank aan dr. Jelle Haemers.

⁸⁷⁵ Aire-sur-lys, département Pas de Calais, Frankrijk. De Nederlandse benaming voor deze plaats is Ariën of Ariën aan de Leie.

⁸⁷⁶ DOUTREPONT G. en JODOGNE O., *Chroniques de Jean Molinet*, tome 1, pp. 372-373: *Et, ce tanz pendant [1482], les Francois, par aucun entendement qu'ilz avoyent avec aucuns personages du parti de monseigneur le duc d'Austriche, trafiquèrent tellement, en communicquant ensemble secrètement, que la ville d'Aire leur fut vendue par Jehan, seigneur de Cohen [principal capitaine de la ville], et ses complices, parmis payant la somme de XXX mille escus par an et C lances d'ordonnance.*

⁸⁷⁷ We weten dat Maximiliaan er niet voor terugdeinsde iemand terecht te stellen om daarmee een punt duidelijk te maken en zijn positie te versterken. Zo werden een Antwerpse secretaris en de buitenburgemeester Jan Coelgensone in 1482 in hechtenis genomen en naar het kasteel van Vilvoorde gevoerd waar beiden onthoofd werden. De reden voor de terechtstelling was dat ze zich tegen de eis van Maximiliaan voor het regentschap gekant hadden.

op betichting van het voornoemde verraad.⁸⁷⁸ Hij werd naar Antwerpen overgebracht waar hij op de Grote Markt voor het raadhuis met de voeten opwaarts aan een rad gehangen werd.⁸⁷⁹ Deze wijze van terechtstelling was zeer uitzonderlijk en versterkte nog meer het infame karakter van de straf. In Mechelen kwam deze strafmaatregel eenmaal voor.⁸⁸⁰

Een andere verzwarende van de galgstraf was het opknopen van de crimineel tussen een paar levende honden of wolven.⁸⁸¹ Dit was onder andere de straf voor een kluizenaar uit de streek van Valenciennes die zich voordeed als de vermiste en doodgewaande graaf Boudewijn IX van Vlaanderen. De doortrapte leugenaar, de geschiedenis ingegaan onder de naam 'valse Boudewijn', werd echter in 1225 door de Franse koning Lodewijk IX ontmaskerd en te Rijsel tussen twee honden opgehangen.⁸⁸² Vanaf de dertiende eeuw verspreidde deze bijzondere vorm van ophangen zich in Europa bij de terechtstelling van Joden.⁸⁸³

Met de opknoping had de scherp rechter een relatief eenvoudige klus te klaren. Afhankelijk van de plaats van executie werd een dienaar meegezonden om de beul bij te staan. De kosten voor de ondernomen reis en de eventuele foltering werden zorgvuldig in rekening gebracht.⁸⁸⁴ Daar aangekomen was de cruciale vraag of er een galg ter beschikking was. Indien dit niet het geval was, kon de markgraaf beslissen een nieuwe galg op te trekken.⁸⁸⁵ Was er wel degelijk een galg of was deze na goedkeuring van de markgraaf door de lokale schout opgericht dan kon de terechtstelling van start gaan. Op de dag van de executie werd de misdadiger naar de galg geleid. Deze kon zowel op het marktplein als op het galgenveld opgesteld staan. Daar aangekomen nam de priester de veroordeelde de biecht af.⁸⁸⁶

⁸⁷⁸ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 69v°, 24 juni 1484 - 25 dec. 1484: *Cornelijse van Bloemendale gevangen zijnde van dat hij Arien hadde hulpen verraden gericht mitten baste dair om hier: nyet.*

⁸⁷⁹ F. H. MERTENS, *Geschiedenis van Antwerpen, sedert de stichting der stad tot onze tyden*, p. 289. Mertens deelt spijtig genoeg niet mee uit welke bron hij deze informatie haalt. De auteur neemt het verraad als vaststaand aan.

⁸⁸⁰ L-T. MAES, *Op. cit.*, p. 395.

⁸⁸¹ M. HAGEN, 'De gebeten hond? Het gebruik van honden in rituelen van vernedering', pp. 265-270; K. VON AMIRA, *Die germanischen Todesstrafen*, p. 202; R. C. VAN CAENEGEM, *Op. cit.*, p. 173. Bertulf, de moordenaar van graaf Karel de Goede, werd de ingewanden van een hond rond zijn hals gehangen en samen met een hondenmuil opgehangen.

⁸⁸² G. LECUPPRE, *L'imposture politique au Moyen Age: la seconde vie des rois*, p. 306.

⁸⁸³ R. VAN UYTVEN, *De papegaai van de paus. Mens en dier in de Middeleeuwen*, p. 274.

⁸⁸⁴ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 182r°, 14 juni 1531- 12 dec. 1531: *Item van eenen persoon tot Herentals geexecutert mitten baste voer de onkosten vand scherp rechtere vandaer te reysene omme hem te examineren ende oich omme iusticie te doene metten costen van eenen dienere die mede geweest es omme bijde iusticie te zijne achtervolgende der ouder ende gewoenlicher costumen: XXX s.*

⁸⁸⁵ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12974 fol. 253r°, 25 dec. 1409 - 24 juni 1410: *Eerst soe heeft de voerseide scouthet ut gereyct ende betaelt van coste die hi dede bi bevele vanden mercgreve aen een galge die hi dede make dat men Hannen Daems aen gehangene soude hebben die coye gestole hadde gelijc alst blijkt boven inder mercgrever ontfangst de welke cost te gadere compt gerekent beyde van houte ende van warcgelde op III cronon V s. vranckx valet X s. gl vlaams.*

⁸⁸⁶ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 182r°, 14 juni 1531- 12 dec. 1531: *Den biechtvader die hem zin biecht ge hort ende hem in zijn eynde heeft bij gestaen gegeven: IIII s. VI d.*

Biechtvader en biechteling dronken beiden een beker wijn.⁸⁸⁷ Daarna beklom de delinquent samen met de scherprechter de galgenladder. Deze galgenladder diende regelmatig vervangen te worden.⁸⁸⁸ Na de terechtstelling werd de ladder gewoon terug opgehaald.⁸⁸⁹ De terdoodveroordeelde droeg gewoonlijk een lang wit hemd en een zwarte doek werd hem over het hoofd getrokken.⁸⁹⁰ De handen waren op de rug vastgebonden, enerzijds als veiligheidsmaatregel, anderzijds als tekenend symbool dat de heimelijke dief zijn handen gekluisterd waren.⁸⁹¹ Het kon ook gebeuren dat het gezicht van het slachtoffer werd vrijgelaten. Op deze manier kreeg het aanwezige publiek te zien dat het gezicht van de gehangene tijdens de verstikkingsdood zwart kleurde.⁸⁹² Dit leverde het ontegensprekelijke bewijs dat het slachtoffer dood was en dat er geen geënceneerde terechtstelling op poten was gezet, een vrees die in die periode vaak heerste.⁸⁹³ Om terug te komen op de eigenlijke executie, de scherprechter, staande op de galgenladder, stak het hoofd van de veroordeelde door de strop en trok die strak aan. De beul kwam van de ladder en trok deze vervolgens met geweld onderuit.⁸⁹⁴ Via deze techniek, de techniek van de korte val, werd het slachtoffer door zijn eigen gewicht langzaam gewurgd.⁸⁹⁵ Door zich stevig vast te klampen aan hoofd en schouders van het spartelende lichaam kon de beul de dood van het slachtoffer bespoedigen.⁸⁹⁶ Er zijn zelfs verhalen bekend dat vrienden en familie deze techniek toepasten

⁸⁸⁷ A.R.A. Rekenkamers, nr. 12905 fol. 183v°, 14 juni 1531- 12 dec. 1531. *Ende van eenen stoop wijns opten dach vand iusticien den misdadigen ende den biechtvadere gegeven V stuvers.*

⁸⁸⁸ A.R.A. Rekenkamers, nr. 12903 fol. 403v°, 5 dec. 1473 - 24 juni 1474: *De voirgenomde scouthet diewelcke uutgegeven ende betaelt heeft van eenre dobbelre leeren te doen maken aen tgericht van Antwerpen soe van houte, van wercke ende anderssins tsamen VI Rijns gulden vranckx XXXs. grotten.*

⁸⁸⁹ A.R.A. Rekenkamers, nr. 12905 fol. 225v°, 25 dec. 1532 - 25 dec. 1533: *Van Raderen tot Herentals ende aldaer te vueren ter plaetsen vanden iusticien ende leeder weder te halen tsamen XX s.* In Gent werd de galgenladder op het chasteel bewaard en ze werd na elke executie naar deze plek teruggebracht. E. LERNO, *Op. cit.*, p. 81.

⁸⁹⁰ W. DANCKERT, *Unehriche Leute. Die verfemten Berufe*, p. 25. De Twaalf-tafelenwet in de Romeinse periode schrijft al voor het hoofd van de veroordeelde te verhullen (*caput obnuto*) als afweer tegen de 'boze blik' van de terechtgestelde.

⁸⁹¹ L-T. MAES, *Op. cit.*, p. 398.

⁸⁹² *Het Antwerpsch Chroniekje*, p. 203.

⁸⁹³ CH LAENENS, *De geschiedenis van het Antwerps gerecht*, p. 177.

⁸⁹⁴ L-T. MAES, *Op. cit.*, p. 398.

⁸⁹⁵ Pas in de negentiende eeuw doet de techniek van de lange val (*Long drop*) systematisch zijn intrede. Door het slachtoffer een val te laten maken, breekt de nek. Ook het ruggenmerg wordt op een hoog niveau onderbroken (de zogenaamde *hangman's fracture*) waardoor een algemene verlamming van de spieren en ademhalingsfuncties opduikt. Gevaar bij deze wijze van terechtstelling is dat bij een te lange val het hoofd van de romp kan worden gescheiden. Het zijn vooral de Engelse scherprechters die zich specialiseerden in het hangen van misdadigers. Zij waren dan ook grotendeels verantwoordelijk voor de verschillende verwezenlijkingen in deze techniek. G. D. ROBIN, 'The Executioner: his place in English society', p. 242 en 250.

⁸⁹⁶ De Gentse schrijver en rederijker Marcus van Vaernewijk verhaalt in zijn dagboek *Van die Beroerlicke Tijden* hoe de Gentse beul Jan van den Bergen op 30 maart 1568 een zekere Jan Rooze ophing *ende van den hanchman up zynen hals ende hooft ghetorden gheweest hebbende wart zeer bloedende uut zynen nuese dwelc viel up zynen boesem ende up zyn handen.* Cfr. P. CLAEYS, *Op. cit.*, pp. 79-80.

om hun vriend aan een snelle dood te helpen⁸⁹⁷ In een, al dan niet versnelde, doodstrijd stuiptrekte het lichaam nog een tijdje, wat de schande van de terechtstelling nog versterkte. In de Franstalige literatuur spreken ze hierbij over de fameuze *danse des pendus* of *gigoter au bord de la corde*.⁸⁹⁸ Om zeker te zijn dat de gehangene overleden was, liet men het lijk gewoonlijk nog een tijd hangen. Wanneer het koord tijdens de executie brak, diende de misdadiger vrijuit te gaan. Om die reden werden bij elke terechtstelling stevige nieuwe touwen en nagels gebruikt.⁸⁹⁹ Tegen winstgevende prijzen mocht de beul deze benodigdheden leveren en achteraf dreef hij vaak een macaber handeltje in de gebruikte eindjes touw en de nagels.⁹⁰⁰ In 1488 beklagden de touwslagers van Atrecht zich over dit gebruik in een verzoekschrift aan de sergeant van de stad. De ambachtslieden kregen gelijk en voortaan moest de scherprechter zich voor zijn benodigdheden rechtstreeks wenden tot de officieren van de wet.⁹⁰¹ Vaak liep de terechtstelling, ondanks de (materiële) voorzorgen, toch nog mis.⁹⁰² Misdadigers wilden zich om het eerloze karakter van de straf niet laten executeren met de galg en eisten dat ze onthoofd werden.⁹⁰³ Ze weigerden halsstarrig met de beul op de ladder te klimmen. In dat geval moest de scherprechter de tegenspartelende crimineel met een katrol op de ladder trekken en in deze moeilijke omstandigheden de executie op een zo'n goed mogelijke manier trachten uit te voeren.⁹⁰⁴ Een dergelijke weerstand of een mislukte terechtstelling aan de galg is voor Antwerpen niet geattesteerd.

Na de executie maakte de scherprechter het lijk los en bracht het met de kar naar het galgenveld net buiten de stad. Daar werd het lijk opnieuw opgehangen aan de grote galg. In

⁸⁹⁷ J. NOWASADTKO, 'Scharfrichter' – 'Hangman' Zwei soziokulturelle Varianten im Umgang mit dem Vollzug der Todesstrafe', p. 164.

⁸⁹⁸ N. GONTHIER, *Op. cit.*, p. 149.

⁸⁹⁹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 474r°, 25 dec.1517- 25 dec. 1518: *De scerpenrichtere voer de rederen boomen micken ende nagelen die hij verleyt heeft: XVIII s.*; A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 390r° 25 dec. 1540 - 25 dec. 1541: *Den scherprechtere voere d'executie tot Lyere gedaen metten coorden alsdoen verbesicht VI s. VI d. groten.*

⁹⁰⁰ T-H. MAES, *Op. cit.*, p. 59.

⁹⁰¹ A. DE CARDEVACQUE, *Le Bourreau à Arras*, p. 13.

⁹⁰² Toen in 1505 de Mechelse beul in Brussel een delinquent wou opknopen, brak het touw doormidden en viel het lichaam op de grond. Het volk was razend en wou de beul lynchen. Wegens de uitgestane angsten en *bescaemptheid* kreeg de beul van de amman een geldelijk extraatje, een vrijgevigheid die afgekeurd werd door de Rekenkamer aangezien de fout gebeurde bij *qualic toesien*. F. VAN HEMELRYCK, *Marginalen in de geschiedenis*, p. 252. Voor een aantal andere voorbeelden van misdadigers die de galg overleefden zie: F. DE WITT - HUBERTS, *De beul en zijn werk*, pp. 74-76.

⁹⁰³ Onthoofding was veel meer een eervolle manier van terechtstelling: zie het vorige hoofdstuk over onthoofding.

⁹⁰⁴ P. CLAEYS, *Le bourreau de Gand. Sa mission, ses fonctions, ses privilèges*, p. 79; F. VAN HEMELRYCK, *De 'beul van Brussel en zijn werk (XIVe-XIXe eeuw)*', p. 187.

plaats van koorden werden nu kettingen gebruikt om het kadaver tentoon te stellen.⁹⁰⁵ De geëxecuteerden bleven hangen totdat het lichaam, verweerd door wind en regen of weggevreten door raven, wolven of honden, tot galgenspijs was gereduceerd.⁹⁰⁶ Als het kring van de galg viel werd de beul opgedragen het er terug aan te hangen⁹⁰⁷ of te begraven op het galgenveld.⁹⁰⁸ Het gebeurde eveneens dat kennissen niet meer konden aanzien hoe een geliefde schandelijk aan de galg bengelde. Ze gingen dan zelf het dode lichaam van de galg halen en in het geheim begraven. Deze praktijk werd meermaals verboden.⁹⁰⁹ Soms gebeurden de ophangingen ook meteen op het galgenveld zodat een *post-mortem* transport niet aan de orde was. Zoals uit het voorgaande blijkt, bestonden er twee soorten galgen. Het Nederlands kent geen verschillende benamingen voor de twee soorten; men spreekt in beide gevallen over ‘de galg’. In de Franse taal wordt er wel een onderscheid gemaakt en spreekt men van *la potence* en van *le gibet*.⁹¹⁰

De eerste soort galg, *la potence*, diende om de eigenlijke terechtstelling te voltrekken. Het was een kniegalg (*halve galge*) die meestal voor het stadhuis op de Grote Markt opgesteld stond of op een andere publieke plaats in de stad.⁹¹¹ Toeschouwers kwamen massaal naar deze publieke plaatsen om het spektakel bij te wonen. Deze toegankelijke locatie was veel aangenamer dan het galgenveld ver buiten de stadsmuren waar bovendien een indringende geur van rottend vlees hing.⁹¹² Bij de opstelling van deze gelegenheidsgalg op het galgenveld, wat wel eens voorkwam, zou de terechtstelling van dieven ongetwijfeld niet zoveel bekijk hebben. En openbaarheid was nu net wat de stedelijke overheid wou. Iedereen moest weten

⁹⁰⁵ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 408v^o, 25 dec. 1541 - 25 dec. 1542: *Item gegeven van coorden, basten ende andere ketenen aende mesdadigen die gevangen ende anderssins geiusticieert ende gecorrigeert zijn geweest gebesicht: XVII s. groten.*

⁹⁰⁶ P. SPIERENBURG, *The spectacle of suffering*, p. 57: *The corpses were to be consumed by the air and the birds in the sky.*; L-T. MAES, *Op. cit.*, p. 398; N. GONTHIER, *Op. cit.*, p. 132. Het onthoofde lichaam van Jean de Montaigu bleef naar verluidt drie jaar lang tentoongesteld staan.

⁹⁰⁷ CH. LAENENS, *Op. cit.*, p. 170.

⁹⁰⁸ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 104r^o, 25 dec. 1548 - 25 dec. 1550: *Item noch betaelt den selven ende zijnen cnapen van opt galge velt begraven te hebben het doot lichaem van Jeroen de Lens die vanden wint om verde gevallen was: II s. VI d. groten.* De angst leefde onder de artsen dat de stank van de kadavers pestilentie veroorzaakten. N. GONTHIER, *Op. cit.*, p. 131.

⁹⁰⁹ S.A.A., *Gebodboeken*, PK 915, fol. 66v-67r^o, 5 sept. 1551: *Alzoe ter kennissen vanden heeren ende der stadt gecommen is dat enige quade goddeloose menschen wesende vijanden van onsen kersten geloove ende faulters vander quaden secten der herdoopers hen onlanx geleden gepynt ende gevordert hebben, aff te doen ende eweg te dragen de doode lichamen vanden lest geiusticieerden, contrarie den ordinantien ende geboden ons heeren sKeysers ende vander stadt wegen ... premie van 100 karolus guldens om te apprehenderen.*

⁹¹⁰ J. DELARUE, *Le métier de bourreau. Du Moyen Age à aujourd'hui*, p. 31. In de Engelse taal wordt een onderscheid gemaakt tussen *the gallows* en *the standing gallows*.

⁹¹¹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 191v^o 12 dec.1531- 25 dec.1532.: *Van Pierson Bockaut van Rijsele die gebannen zijnde overmits zekere delicten op de galge is weder inne gecomen ende gevangen mits welken hij gehangen is geweest aen een half galge sond enich goet achter te laeten dair om hier nyet.*

⁹¹² P. SPIERENBURG, *Op. cit.*, p. 57. In kleinere steden en dorpen vonden de terechtstellingen vaker plaats op het galgenveld zelf daar de afstand naar de terechtstelling gemakkelijk overbrugbaar was.

dat gerechtigheid zegeviert in de stad! Het kon ook gebeuren dat een galg enkel en alleen werd opgericht om de inwoners van de stad schrik in te boezemen. De simpele aanwezigheid van het executiemiddel wees de stedelingen elk moment van de dag dat ze zich aan de wetten moesten houden.⁹¹³

De tweede soort galg, *le gibet*, bevond zich op het galgenveld en stalde de dode lichamen uit na de eigenlijke executie. Hierboven hebben we al aangehaald hoe de lijken naar het galgenveld vervoerd werden en daar opgehangen. Maar wat was nu het nut van zulke expositiegalg? De galgenvelden bevonden zich steeds in de uithoeken van een bepaalde stad of rechtsgebied.⁹¹⁴ Dit was niet zomaar. In Antwerpen stonden op de voornaamste invalswegen naar de stad duidelijk herkenbare stenen grenspalen, waarop een hand afgebeeld stond.⁹¹⁵ Wie voorbij deze grenspalen schreed, bevond zich op het grondgebied Antwerpen en onder de jurisdictie van de stad. Aan de grenspaal van Berchem was het belangrijkste galgenveld van Antwerpen gelegen. Deze locatie had een sterke symbolische betekenis. De voorbijgangers die vanuit richting Mechelen en Brussel naar de Scheldestad kwamen, zagen de ontbonden lichamen van de veroordeelden hangen en waren meteen gewaarschuwd zich te houden aan de regels en wetten van de stad.⁹¹⁶ Dit verklaart ook waarom lijken die van de galg vielen terug werden opgehangen. Ze hadden namelijk nog een exemplarische functie te vervullen. De andere steden in het markizaat hadden doorgaans hun eigen expositieveld aan de periferie van de rechtskring. In Lier bijvoorbeeld werd Claes van Laere voor een diefstal opgeknoopt op de Donk, een locatie *extra muros*.⁹¹⁷ Bij afwezigheid van een tentoonstellingsgalg werd soms geopteerd om het lijk op een rad te etaleren. Zo geschiedde het met Huyben Loys die in Deurne na een pijnlijk verhoor zijn misdaden opbiechtte en onder de galg stierf. Achteraf werd hij op een rad tentoongesteld.⁹¹⁸ Buiten gehangenen werden ook

⁹¹³ A.A.B., deel 1, p. 217. Een gebod van 23 juli 1542 kondigt een aantal maatregelen af. De galg wordt op de Grote Markt gesteld om deze maatregelen te doen naleven. Indien iemand de maatregelen aan zijn laars lapt zal hij of zij terechtgesteld worden aan de opgerichte galg.

⁹¹⁴ E. LERNO, *Op. cit.*, p. 79. In Gent bevond het galgenveld zich aan de Muide; L-T. MAES, *Op. cit.*, pp. 396-97. Het galgenveld van Mechelen, ook Rommekensberg genoemd, bevond zich in de late middeleeuwen aan de westkant van de stad op Bruinekruis, tussen Battel en Walem; F. VAN HEMELRYCK, *De beul van Brussel en zijn werk (XIVe-XIXe eeuw)*, p. 193. De opknooping gebeurde in Brussel gewoonlijk op 'Flotsenberg'.

⁹¹⁵ Van de zeven Antwerpse grenspalen bleven er slechts twee bewaard: die van Dambrugge en Berchem. De manshoge grenspaal van Berchem werd in de loop der tijden sterk beschadigd. Ze verhuisde naar het Vleeshuis, maar keerde in 1977 terug naar Berchem, eerst naar de brouwerij De Coninck, later naar haar oorspronkelijke plaats. Cfr. P. STABEL, *de 25 dagen van Antwerpen*, deel 5, p. 112.

⁹¹⁶ P. SPIERENBURG, *Op. cit.*, p. 57: *Exposure of corpses along the roads was a special warning directed at non-residents coming in.*

⁹¹⁷ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 464r°, 25 dec. 1516 - 25 dec. 1417; F. VERBIST, 'Het Lierse Gerecht', p. 121. Cfr. Ik ben natuurlijk niet op de hoogte van elk expositieveld in elke stad. Hiervoor is een systematische exploratie in de heemkundige en lokale tijdschriften nodig.

⁹¹⁸ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 510r°, 25 dec. 1519 - 25 dec. 1520: *Den scarpenerichter van dat hij onder Doerne gericht heeft mette baste Huyben Loys: V.s.; Noch van costen bij de dieners die dair geordineert*

andere terechtgestelde misdadigers naar het galgenveld gebracht en er tentoongesteld. Bovendien hadden daar nog andere terechtstellingen plaats zoals levend begraven.⁹¹⁹ Een gedeelte van het justitieveld was een verhevenheid of berg voor de galgen, een ander gedeelte was voor de begravingen voorzien.⁹²⁰ De expositiegalg was hét blijvende toonbeeld van de heerlijke macht en ‘hoge justitie’ van de heer. In vele gebieden symboliseerde het aantal pijlers van de galg dan ook de feodale macht van de heer.⁹²¹ Hoe meer pijlers, hoe meer slachtoffers men kon pronken.⁹²² Zo telde de koninklijke galg van Montfaucon in Parijs wel twaalf pilaren.⁹²³

Maar al dit gerechtelijke vertoon had ook zijn prijs. Het onderhoud van een galg was een vast weerkerende en dure post in de uitgaven voor justitie. In 1409 gaf de hertogelijke rentmeester Quinten Clarensone negen pond en dertien schellingen uit voor *l'édification du gibet d'Anvers du nouvel fait du commandement de monsieur*. De rekening vernoemt alle werklieden, onder wie zes steenhouwers.⁹²⁴ In 1426 moest opnieuw een *nieuwen gerichte ende galge* opgericht worden.⁹²⁵ Op bevel van *minen vorseide genediche heere ende bi sinen beslotenen brieven*⁹²⁶ droeg de toenmalige Antwerpse schout Heinrickx Taeys drie timmerlieden op om in Schelle te gaan zoeken *oft dair ergens enich hout op s'heren straete stont datter orborlic toe geweest hadde*. De zoektocht draaide op niets uit en de drie werden voor de verloren moeite twee schellingen uitbetaald. Voor dertig schellingen kocht de schout dan maar drie stukken hout van een zekere Jan Vrancken.⁹²⁷ Voor de wijnkoop (*lijfcoope*) betaalde de gerechtsofficier nog eens drie schellingen aan Vrancken en zijn gezelschap. Het nodige materiaal verzameld, stelde Taeys timmerman Janne Faens aan om de galg op te trekken. De vakman werkte 36 dagen aan de galg. Janne de Waelen, een smid, ontving tien schellingen *van nagelen ende yserwerke verorbort aen t'voirseide gerichte*. Een ladder, een strop (*kempen reep*⁹²⁸) en een laatste stuk hout maakten de rekening compleet. De totale som voor

waren te gane op d'examen vertheert, VI s.; Item rat ende boomen daer hij aen gehangen was bij faulten van galgen III s. VI d.

⁹¹⁹ Zie hiervoor het hoofdstuk: Levend begraven.

⁹²⁰ F. PRIMS, *Antwerpiensia*, deel 3, p. 439.

⁹²¹ De galg behield het aantal pijlers in overeenstemming met met de oorspronkelijke rang die de heer bezat. In Frankrijk hadden eenvoudige edellieden, indien zij de hoge justitie bezaten, twee of drie pilaren. De baronnen hadden er vier, de graven zes en de hertogen acht. De koning mocht zoveel pilaren hebben als hij zelf wenste.

⁹²² P. BRAUN, *Variations sur la potence et le bourreau. A propos d'un adversaire de la peine de mort en 1361*, p. 99.

⁹²³ J. DELARUE, *Op. cit.*, p. 32.

⁹²⁴ F. PRIMS, *Antwerpiensia*, deel 9, p. 101.

⁹²⁵ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 349r°, 14 april 1426 - 25 dec. 1426.

⁹²⁶ Gedateerd op 5 februari 1426.

⁹²⁷ Een galg werd opgetrokken in eikenhout en bestond uit twee verticale palen met daarop een horizontale balk. Met spijkers werden de verschillende stukken aaneengezet.

⁹²⁸ M.N.W.: KEMPEN (Een kempen (*hennepen*) stropken, *Boom d. S.* 12, 231; e. e.). Zie canepijn en vgl. kempensaet.

de oprichting van een nieuwe galg bedroeg vier pond en vijftien schellingen groot. In 1474 betaalde markgraaf Philips van Poitiers een derde maal grof geld om *eender eykender sterker galghen te doen maken ende tymmeren zoe van coste, dachloen, nagelen ende ketenen*.⁹²⁹ Een vijftig jaar later werden andermaal kosten noch moeite gespaard *ter causen vander taswercken, vander tymmeringen van eender nyeuwer iusticien staende buyten Antwerpen mit oick van eenen nyewen gevele staende aenden gevangnisse steen binnen der selver stadt*.⁹³⁰ Deze laatste uitgaven vermelden expliciet dat het ging om reparaties aan de ‘nieuwe justitie’ buiten de stadsmuren. Hiermee wordt zonder twijfel de galg op het galgenveld van Berchem bedoeld. In de kleinere steden in het markizaat diende het gerechtelijke apparaat eveneens onderhouden en geregeld vernieuwd te worden. In Herentals werd in het begin der vijftiende eeuw een nieuw gerecht en galgenladder vervaardigd.⁹³¹ Naar aanleiding van de terechtstelling van twee dieven, Giele Verneel en Hannekin Boreviele, werd in Lier in dezelfde periode ook een nieuwe galg opgericht.⁹³² In Kontich verrees een nieuwe galg voor de executie van koedief Hannen Daems.⁹³³ Deze galg werd uiteindelijk toch niet gebruikt om de veedief te hangen aangezien een smeekbede aan de markgraaf het zondige leven van de *onnosele dief* redde.⁹³⁴ In 1452 liet markgraaf Jan van der Bruggen een nieuwe galg bouwen te Herentals *want dander al verrot ende neder gevallen was*.⁹³⁵ Inderdaad waren er een 45 jaar verstreken sinds de bouw van de vorige galg. In die kleine halve eeuw was het hout, aan weer en wind blootgesteld, bijna helemaal vergaan. Ten laatste in augustus 1525 betaalde markgraaf Claes van Lyere *diversen tymmerluden ende smeden* de som van vierendertig schellingen, zes duiten *ter causen van enigen partyen van tymmeringen ende yserwerck bij hen gedaen ende gelevert aent nyeuwe gerichte dwelck over zekeren tijt geleden tot Turnhout gemaict ende geset is geweest*.⁹³⁶ Een uitzonderlijk voorval deed zich voor in 1425. Toen *trocken die van Antwerpen voor Berghen op te Zoom, ende worpen de galge omme ende wintmolens, omdat mijnheer van Bergen, eenen ballinck van Antwerpen tot Berghen vrij wilde houden gane*.⁹³⁷ Wat was nu de specifieke aanleiding geweest tot dit geschil? Op de markt

⁹²⁹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol. 411v^o, 24 juni 1474 - 25 dec. 1474.

⁹³⁰ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 103r^o, 25 dec. 1526 - 25 dec. 1527.

⁹³¹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12974 fol. 171v^o, 18 jan. 1407 - 24 juni 1408. ; in 1359 waren ook al kosten gedaan *van eenre nuwen galghen te Herenthals te makene*. Cfr. CH. KERREMANS, *Etude sur les circonscriptions judiciaires et administratives du Brabant et les officiers placés à leur tête par les ducs antérieurs à l'avènement de la maison de Bourgogne*, p. 181.

⁹³² A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12974 fol. 175r^o, 25 dec. 1407 - 24 juni 1408.

⁹³³ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12974 fol. 253r^o, 25 dec. 1409 - 24 juni 1410.

⁹³⁴ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12974 fol. 239r-v^o, 25 dec. 1409 - 24 juni 1410.

⁹³⁵ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol. 40v^o, 24 juni 1452 - 25 dec. 1452.

⁹³⁶ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 73r^o, 25 dec. 1524 - 25 dec. 1525.

⁹³⁷ *Kroniek van N. De Weert*, p. 75.

van Bergen-op-Zoom had een Antwerpse burger, Jan de Luutsleghere, laken en spanriemen gekocht om een draagzak voor zijn luit te maken, maar deze artikelen werden betaald met vals geld. Op heterdaad betrapt werd de muzikant in de gevangenis gezet en door de plaatselijke scherprechter gepijnigd. Antwerpse kooplieden wilden een borgtocht van duizend nobelen betalen om de stakker *te rechte te bringhene daer hi behoorde*, dat wil zeggen hem over te leveren aan de Antwerpse justitie. Het aanbod werd echter van de hand gewezen en de Antwerpenaren richtten zich radeloos tot de drossaard van Bergen-op-Zoom om de uitlevering te bekomen. Deze bleef echter halsstarrig weigeren de poorter uit te leveren en werd daarom door de Antwerpse wet verbannen verklaard. Samen met de drossaard werd de beul veroordeeld wegens het arresteren, folteren en mishandelen van een Antwerps poorter.⁹³⁸ De beul werd veroordeeld tot een bedevaart naar Nicosia in Cyprus en een verbanning van tien jaar uit het markgraafschap. Een belangrijk probleem voor de Antwerpse magistraat bleek dus de uitoefening van haar rechtsmacht buiten de stad in het markgraafschap of daarbuiten wanneer het Antwerpse poorters betrof. Van geen van deze gerechtsofficieren is nochtans geweten of zij effectief deze straf uitzaten.⁹³⁹ De hertog van Brabant stelde uiteindelijk voor het geschil voor te leggen aan zijn erkende hoge rechtbanken, maar de stad Antwerpen was overtuigd van haar goed recht en wees dit voorstel van de hand. In plaats van een vreedzame beslechting trokken ze erop uit om wraak te nemen. Doordat de Bergenaren op de hoogte waren van de komst van de Antwerpenaren had een beleg weinig nut. Diep teleurgesteld koelden de Antwerpenaren hun woede dan maar op de galg waar de Antwerpse poorter zou opgehangen worden.⁹⁴⁰ Deze daad had een sterke symbolische kracht: zo wilden de Antwerpenaren de rechterlijke autoriteit van Bergen-op-Zoom schaden.

De galgenvelden boezemden kennelijk een grote angst in: hangende dieven en zelfmoordenaars, gespietste hoofden en op raden geëtaleerde lichamen creëerden een huiveringwekkend zicht. Deze lugubere plek van dood en verderf was net als de scherprechter zelf omhuld met een waas van verachting. Al wie langdurig in contact kwam met de scherprechter, zijn werktuigen maar ook met de veroordeelde, het schavot en de galg maakte kans besmet te geraken met oneer. Deze vrees voor infame besmetting kwam wel eens naar boven wanneer een nieuwe galg moest opgericht worden. Bang als voor de pest weigerde sommige vaklui het bouwmetaal aan te raken of naar de terechtstellingplaats te gaan. Zo

⁹³⁸ J. VAN HERWAARDEN, *Opgelegde bedevaarten*, p. 194. Voor het gevangen houden en martelen van Antwerpse poorters werden op 23 december 1493 de schout van Bergen op Zoom en de scherprechter respectievelijk tot een bedevaart naar Wilsnack en een bedevaart naar Einsiedeln veroordeeld.

⁹³⁹ J. VAN HERWAARDEN, *Op. cit.*, p. 191.

⁹⁴⁰ CH LAENENS, *Op. cit.*, pp. 81-82.

vond een timmerman in 1431 geen personeel om herstellingen te doen aan de Gentse galg.⁹⁴¹ Een respectabele man kon en wou niet gezien worden in de nabijheid van de galg. Wie zich wel liet overhalen tot deze karweien maakte grote kans om op hoongelach en een scheldpartij getraakteerd te worden. Zo gebeurde het in Fourches⁹⁴² op dinsdag 28 december 1361 toen een timmerman en een landbouwer onderhoudswerken deden aan de galg van de heerlijkheid. Een man, op doortocht, rustte even uit bij de werkende mannen. Het duurde niet lang of de reiziger werd verbaal agressief. Hij schold de twee werklieden uit voor rotte vis en riep dat ze zelf beulen waren daar ze de galg hielpen rechtzetten. De werklui verzochten de reiziger vriendelijk zijn tocht terug aan te vatten wat hij ook deed. Maar even verder kwam de man op zijn tellen terug en begon opnieuw met zijn scheldtirade. De stemming sloeg helemaal om en de bitsige woordenwisseling escaleerde in een helse vechtpartij. Resultaat: de scheldende passant overleed kort daarna aan de toegebrachte verwondingen.⁹⁴³ De Gentse rederijker Marcus van Vaernewijck deed in zijn omvangrijke dagboek *Van die Beroerlicke Tijden* (1566-1568) een soortgelijk relaas. In de avond van 23 augustus 1566 was een oude timmerman op de Vrijdagsmarkt eenzaam een galg aan het oprichten toen hij zich beklaagde dat *niemant vanden volcke, daer ontrent staende, hem helpen en wilde oft een handt daeran steken, maer hilden som haren spot ende gheck met hem; waerom hij jeghen mij [Marcus] seijde, dat heere en wet ghedient zijn moeste al wast een schandaleus weerck.*⁹⁴⁴ Toch vond de plichtsbewuste timmerman geen metgezellen om hem te helpen. Wanneer wel werkvolk werd gevonden om de galg op te richten, zoals in Linkebeek in 1483, moesten de schrijnwerkers extra betaald worden *mids dat een smadich en onwerdich werk was.*⁹⁴⁵ Om toekomstige geweldplegingen te vermijden en vaklui, desnoods met dwang, aan te zetten het werk op te nemen, zochten de overheden naar creatieve oplossingen. Zo voorzag de *Carolina*, de criminele ordonnantie uitgevaardigd door Keizer Karel in 1532, dat de opdracht door een loting moest toebedeeld worden. Deze methode stootte echter op veel weerstand.⁹⁴⁶ Een ander middel was iedereen van de gemeenschap te doen participeren aan het gebeuren zodat iedereen ‘besmet’ geraakte en dus eigenlijk niemand in het bijzonder oneer werd aangedaan. Ook de magistraat kon hier niet ontbreken. Tot ver in de achttiende eeuw werden nieuwe galgenvelden met schallende trompetten en roffelende trommen ingehuldigd. De site werd dan door de wethouders tijdelijk ‘eervol’ verklaard (*die Ehrlichmachung*) waardoor de

⁹⁴¹ E. LERNO, *Op. cit.*, p. 80.

⁹⁴² Fontaine-Fourches, Seine-et-Marne, arrondissement de Provins, canton de Bray-sur-Seine.

⁹⁴³ P. BRAUN, *Art. cit.*, p. 96. Het hele verhaal wordt in dit artikel in geuren en kleuren uit de doeken gedaan.

⁹⁴⁴ P. CLAEYS, *Le bourreua de Gand*, pp. 75-76.

⁹⁴⁵ F. VAN HEMELRYCK, *Misdadigers tussen rechter en beul*, p. 66.

⁹⁴⁶ P. SPIERENBURG, *Op. cit.*, p. 87.

werklieden geen oneer kon treffen.⁹⁴⁷ Deze traditie van eer en oneer is vooral in de Duitstalige gebieden geattesteerd. Spierenburg meldt voor de Noord-Nederlandse steden geen dergelijke rituelen.⁹⁴⁸ Ook in de Zuidelijke Nederlanden lijkt deze stigmatisering, althans in de late middeleeuwen en eerste helft van de zestiende eeuw, niet zo vergaand te zijn geweest. Er wordt in de rekeningen van de gerechtsofficieren immers geen enkel gewag gemaakt van bijzondere moeilijkheden bij de rekrutering van ambachtslieden. Wel werden dorpingen en stedelingen collectief opgetrommeld bij het rechtzetten van de galg. Toen de meier van Wambeek in 1520 een eiken galg liet bouwen, bleken enkele personen individueel niet bereid de galg op te richten maar met een vijftigtal en tegen betaling van een vat bier lieten ze zich toch overhalen.⁹⁴⁹ Ook de inwoners van Herentals *die tghericht holpen richten*, werden voor hun werk getrakteerd op kruiken bier.⁹⁵⁰ Zonder twijfel was ook hier een hele hoop brute manskraft nodig om het logge gewicht van de galg op te richten.

In de loop der eeuwen is het galgenveld in Antwerpen talrijke keren verhuisd. Zo lag het oudste *patibulum* buiten de burcht waar zich thans de Veemarkt bevindt, ongeveer op de plaats van de huidige Sint-Pauluskerk.⁹⁵¹ Met de uitbreiding van de stad werd het galgenveld in de dertiende eeuw overgebracht naar de hoek van de Lange Klarenstraat en de Lange Nieuwstraat, in de omgeving van de huidige Sint-Jacobskerk.⁹⁵² Tot zover geen problemen, alle onderzoekers zijn het hier resoluut over eens. Over het ogenblik van verhuis naar het nieuwe Berchemse justitieveld bestaat er echter veel discussie. Er zijn *grosso modo* twee grote denkpijlers. De eerste groep meent dat het galgenveld in Berchem in 1479 werd opgericht, terwijl de tweede groep denkt dat het galgenveld veel vroeger in gebruik genomen werd.⁹⁵³ Pieter Genard, destijds stadsarchivaris (°1830 - †1899), meende dat de verplaatsing in de veertiende eeuw gebeurde. Hij baseerde zich hiervoor op een niet nader gespecificeerd en dus ‘verdacht’ document (*d’après un acte*) uit 1309 waarin een plaats vlakbij de Lange Elst

⁹⁴⁷ Voor een aantal concrete voorbeelden van het ritueel zie: W. DANKERT, *Op. cit.*, pp. 44-45.

⁹⁴⁸ P. SPIERENBURG, *Op. cit.*, p. 88.

⁹⁴⁹ F. VAN HEMELRYCK, *Misdadigers tussen rechter en beul*, p. 66.

⁹⁵⁰ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12974 fol. 171v°, 18 jan. 1407- 24 juni 1408: *Den gheburen ende goeden lieden van daer omtrent die tghericht holpen richten om hoppe ghegheven te drinkene: VIII s groten*.

⁹⁵¹ P. GENARD, *Anvers à travers les ages*, p. 284.

⁹⁵² W. MEEWIS, *De vierschaar: de criminele rechtspraak in het Oude Antwerpen van de veertiende tot het einde van de achttiende eeuw*, p. 111. Volgens de kroniek van Van Caukerken gebeurde de verhuis in 1201. Cfr. P. GENARD, *Op. cit.*, p. 284.

⁹⁵³ Wim Meeuwis meent dat het Berchemse galgenveld in 1445 in gebruik genomen werd terwijl Fernand Van Hemelrijck zich schaaft achter het idee dat 1479 de juiste datum is. W. MEEWIS, *Op. cit.*, p. 111; F. VAN HEMELRYCK, *Misdadigers tussen rechter en beul*, p. 55.

in Berchem ‘het Galgenveld’ geheten werd.⁹⁵⁴ Charles Laenens plaatst de verhuis ergens in de loop van de vijftiende eeuw en spreekt zich met andere woorden niet vastberaden uit over het dispuut.⁹⁵⁵ Een opvolger van Pieter Genard, kanunnik Floris Prims (°1882 - †1954), plaatste de oprichting van een nieuw galgenveld in de periode kort na de *Quaeye Werelt*, de particularistische opstand na de dood van hertog Karel de Stoute in 1477. De broodnodige reorganisatie van het justitiewezen onder Maximiliaan van Oostenrijk en Maria van Bourgondië (29·11·1478·) zou hieraan niet vreemd zijn geweest. De terechtstelling van de moordnares van Jans van Dancken en haar minnaar Aernt van Geel op 7 oktober 1478 zou volgens de stadsarchivaris dan ook de laatste executie zijn geweest op het oude galgenveld.⁹⁵⁶ Voor zijn stelling baseerde Prims zich op een (fictieve?) aankoopakte uit 1479, aangehaald door een voorganger Kreglinger, waarin de Papenmoer op de Berchemse grens door de stad zou aangekocht geweest zijn om daar de galg op te richten. Dit cruciale document is nochtans nooit ontdekt waardoor het gissen is naar het daadwerkelijke bestaan van deze bron.⁹⁵⁷ Een tweede reden om 1479 als datum naar voren te schuiven was dat de oude justitieplaats te dicht lag tegen de nieuw gestichte Sint-Jacobskapel en -kerkhof die op 1 maart 1479 geconsacreerd werden.⁹⁵⁸

Wat het uitzicht van het galgenveld betreft vindt men in de vijftiende eeuw vermeldingen van het bouwen van een stenen galg naar het voorbeeld van de Franse *patibula*.⁹⁵⁹ De stenen galg bestond in Antwerpen uit drie stenen kolommen met leeuwen, leeuwen die de plaats de naam ‘*Leeuwenberg*’ of ‘*aen de dry leeuwen*’ bezorgden.⁹⁶⁰ De leeuwen symboliseerden tevens de hogere rechtsmacht van de hertogen van Brabant. Bewogen door een gevoel van vroomheid zou de welstellende Willem Ortelius, grootvader van de beroemde geograaf Abraham Ortelius, een gebeitelde lijdensweg van Christus hebben doen oprichten op het Galgenveld. Het beeldhouwwerk was versierd met beelden van de

⁹⁵⁴ P. GENARD, *Op. cit.*, p. 284. Andere stemmen gaan op dat deze lokatie *propre patibulum* niet bij Berchem maar op het kruispunt van de Lange Klarenstraat en Lange Nieuwstraat gelegen was. F. PRIMIS, *Antwerpiensia*, deel 3, p. 440.

⁹⁵⁵ CH. LAENENS, *Op. cit.*, p. 171: Wat er ook van zij, het is in de vijftiende eeuw dat het Galgenveld overgebracht werd naar de driehoek naast de Harmonie, die thans het Koning Albertpark en voorheen, sedert 1809, de Warande vormde.

⁹⁵⁶ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol. 450v°, 24 juni 1478 - 25 dec. 1478.; zie hoofdstuk: levend begraven.

⁹⁵⁷ F. PRIMIS, ‘*Antwerpiensia*’, deel 3, pp. 440-441.

⁹⁵⁸ F. PRIMIS, *Geschiedenis van Berchem*, p. 103.

⁹⁵⁹ F. PRIMIS, *De rechterlijke instellingen*, p. 179.

⁹⁶⁰ MERTENS F.H. en BUSCHMANN E., *Annales Antverpiensis*, vol 1, p 423: A.C. M.C.C.C.XLIV. [A° 1444]. *Denique Rotulus Snyderi notat Antwerpiaer fuisse positum novum patibulum, id est, supra tres saxeos columnas collocatum, extra Civitatem; quibus columnis quia ipositi leunculi, partier saxei, errant, campus ille, hodie dictus ‘het galgenvelt’, olim dicebatur ‘aen de dry leeuwen’, ad tres Leones vel Mons Leonum, den leeuwenberg. Caukerkius ex alio Registro notat, biennio serius id factum esse. Patibulum autem istud adhuc stabat anno MDLXXXVI*

Verlosser, van de Heilige Maagd, van de heilige Johannes en van twee dieven. Dit monument moest het tijdens de godsdienststroevelen van de zestiende eeuw spijtig genoeg ontgelden.⁹⁶¹ Volgens verscheidene kronieken werd de galg in 1444 opgericht.⁹⁶² N. De Weert zegt: *Anno 1444 was t'Antwerpen gemaect een steene galge, met dry pilaeren, ende daer op drye leeuwen, geheeten den Leeuwenberch die men nu ter tydt heet d'Oude Galge.*⁹⁶³ En de kroniek van Bertrijn vult verder aan: *dier [galg] noch stont anno 1586.*⁹⁶⁴

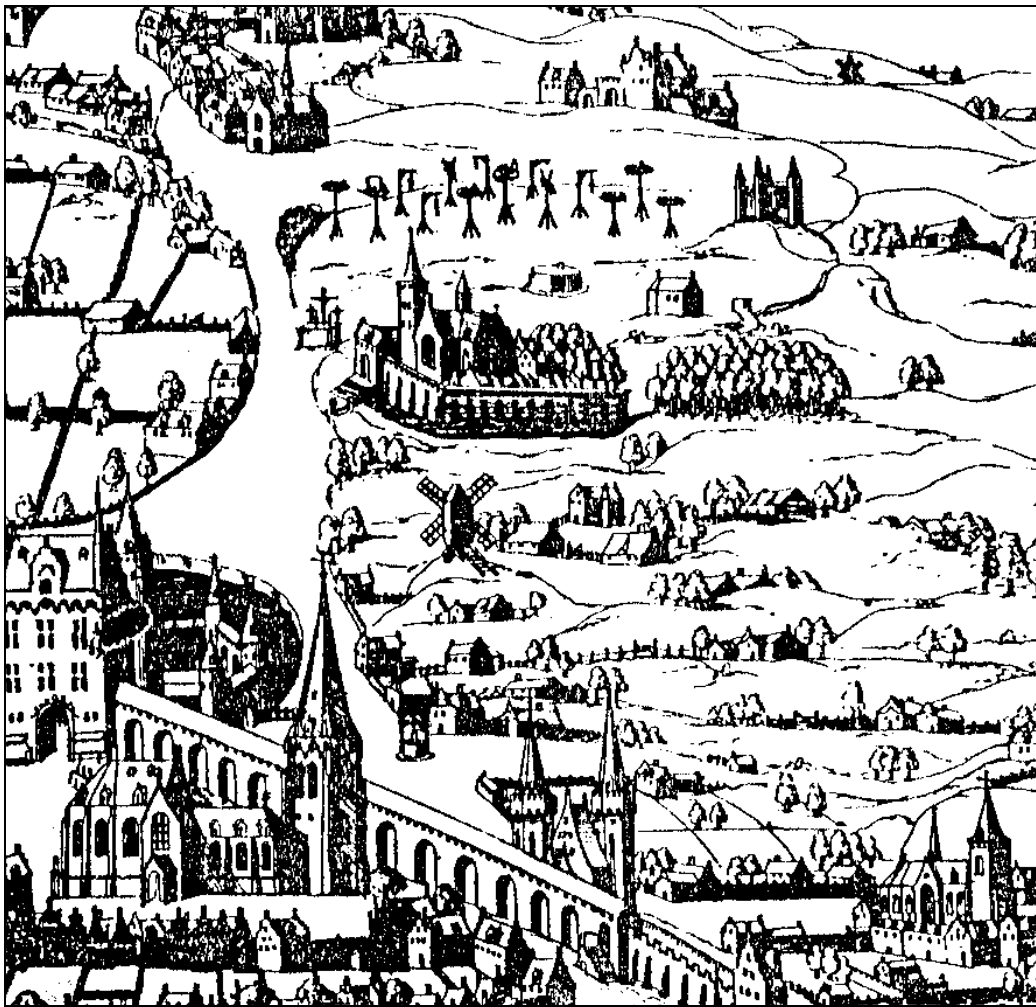

Fig. 5: Zicht op de Mechelse poort, hospitaal 'der Siecken' en het galgenveld van Berchem, 1525. Bron: CH. LAENENS, *De geschiedenis van het Antwerps gerecht*, Antwerpen: Van de Velde, 1953, p. 173.

⁹⁶¹ P. GENARD, 'La généologie du géographe Abraham Ortelius', p. 317.

⁹⁶² S.A.A., ANONIEM, *XVIIIe eeuw, Geschiednisse van 't Nederlant principaelyk van Antwerpen, anno 1714*, PK 104, fol. 11 r°: *1444 wirt de nieuwe steene galge buiten Antwerpen gemaect geheeten louwenberghe diedernogh stont anno 1586.*; S.A.A., VERHOEVEN VINCENT, *XVIe eeuw, Seer oude geschiedenissen tot Antwerpen voorgevallen*, PK 101, fol. 10r^o: *Anno 1444 wert de galge thantwerpen gemaect die Leeuwenberch hiet.*

⁹⁶³ *Kroniek van N. De Weert*, p. 76.

⁹⁶⁴ *Kroniek van Bertrijn*, p. 12.

Nu rijst de vraag of de stenen galg op het oude galgenveld was opgericht of op het nieuwe Berchemse galgenveld. Deze laatste denkpiste impliceert, althans volgens de theorie van Prims, dat de kroniekschrijvers zich deerlijk vergist hadden door de oprichting van de nieuwe leeuwengalg in 1444 te situeren.⁹⁶⁵ Prims meent dan ook dat de Leeuwenberg te vereenzelvigen valt met het ‘oude’ galgenveld aan de huidige Sint-Jacobskerk.⁹⁶⁶ Misschien helderen andere bronnen de zaken later verder op.

Een gebod van 6 juni 1609 verbood eenieder op het galgenveld *russchen te steken, putten te maeken, saevel en aerde uyt te graeven, de steenen van 't fundament van het oud gericht weg te nemen op pene van 25 guldens*. Laenens meent dat de site van deze stenenroof [oud gericht] toch wellicht dezelfde is als d’ oude [stenen] galge die in 1444 werd opgericht en dier nog stond anno 1586.⁹⁶⁷ Toch is het oppassen geblazen. Berchem heeft zelf korte tijd een hogere justitie gekend. Deze was door de stad aan Cornelis van Lier geschonken op 5 augustus 1531 als dankbetuiging voor de jaren trouwe dienst van diens vader, Claes van Lier, die elf jaar lang markgraaf was geweest (25 dec. 1520 - 23 mei 1531).⁹⁶⁸ Nu Cornelis’ feodale titel vermeerderd was, diende hij dit vanzelfsprekend te expliciteren door de oprichting van een eigen justitieveld.⁹⁶⁹ Niet onwaarschijnlijk werd daar toen ook een galg gebouwd en misschien was het deze galg die in 1609 werd kaalgeplukt. Wat er ook van zij, in 1613 vernemen we dat de justitie te Berchem gedemolieerd is.⁹⁷⁰ Hoewel de ontstaansgeschiedenis van het nieuwe justitieveld bij Berchem veel vragen oproept, is zijn verdere verloop veel beter gekend.

Op de weg naar Antwerpen, in de onmiddellijke nabijheid van het Berchemse galgenveld, bevond zich een eeuwenoude leprozerie *der Sieckenen*.⁹⁷¹ Vlakbij stond een *crucifix met Onser Vrouwe ende St Jan* dat op 10 juni 1525 *by den goeden cristenen, die men alsdoen de Luytersche hiet* samen met andere gods- en heiligenbeelden *in stucken gesmeten* werd.⁹⁷² Op weg naar het galgenveld zou ook een kruis met Christusbeeld bestaan hebben. Dit ‘gerechtskruis’ stond, net als het vorige, opgesteld op een plaats waar terdoodveroordeelden

⁹⁶⁵ Aangezien de grond in Berchem pas in 1479 werd aangekocht kon de stenen galg daar nooit opgericht zijn.

⁹⁶⁶ F. PRIMS, *De rechterlijke instellingen*, p. 179.

⁹⁶⁷ CH. LAENENS, *Op. cit.*, p. 171.

⁹⁶⁸ F. PRIMS, *Geschiedenis van Antwerpen. 6: onder de hertogen van Burgondië, hertogen van Brabant (1406-1477)*, 1ste boek: *de politieke orde*, p. 174.

⁹⁶⁹ F. PRIMS, *Geschiedenis van Berchem*, p. 94. Het justitieveld van Cornelis van Lier lag nagenoeg op het huidige kruispunt van de Generaal Lemansstraat en de Doornelei. Deze plaatst heeft de benaming beïnvloed van de straat die er heen leidde, zodat de Lange Lozanastraat vóór 1868 de naam droeg van Galgestraat. CH. LAENENS, *Op. cit.*, p. 173.

⁹⁷⁰ *Ibid.*, p. 70.

⁹⁷¹ CH. LAENENS, *Op. cit.*, p. 171.

⁹⁷² *Kroniek N. De Weert*, p. 91.

hun laatste gebeden konden doen vooraleer ze het tijdige voor het eeuwige verwisselden. In Antwerpen kwam het kruis vermoedelijk al voor op het eind van de veertiende of bij de aanvang van de vijftiende eeuw daar een verwijzing naar *Cruce te Harincrode* in het Antwerps keurboek vermeld werd.⁹⁷³ Men trof aan het galgenveld eveneens een bidkapel aan (Heilige Kruiskapel) die door gelovigen druk bezocht werd om een heilzame genezing van koorts te bekomen. Maar in het begin van de zestiende eeuw was de toeloop zeer verminderd daar de ongezonde uitwasemingen van lijken de mensen wegjaagden.⁹⁷⁴

Naar het galgenveld werden ook de kadavers van door ziekte gevelde dieren gebracht. Een gebod van 24 juli 1540 stelde dat de beesten die gestorven waren *opt lant tot Outerweele ende elders stervende zijn dat men ze ter stont selen moeten graven oft doen graven ter plaetsen also gestorven zijn. Oft anderssins dat se die buyten der stad omme selen moeten doen vueren opt galgevelt sonder de selve beesten eenichsins binnen poorten oft in oft doer de stad te doen vuerene.*⁹⁷⁵ Men was immers bang dat de rottende karkassen van beesten epidemische ziektes met zich meebrachten. Aan een ordonnantie van 7 juni 1432 werd een marginale nota toegevoegd die luidde: *dat niemant negeen dode peerde oft andere pryden en sal mogen vueren by gerichte, maer een boeghschote aen genezyde gerichte, opte peine van drie ouden schilden, den eenen dairaf den Heere, den andere der stad en den derden diet voirtbrachte.*⁹⁷⁶ Het galgenveld had met andere woorden nog andere doeleinden dan louter de expositie van lijken van misdadigers.

De gronden van het justitieveld van Antwerpen waren in oorsprong zeer moerassig. Daarom deed de stad een brede gracht rond het driehoekige terrein graven om zo de grond behoorlijk te draineren.⁹⁷⁷ Het Berchemse galgenveld was bijna zes bunders groot.⁹⁷⁸ De driehoek was omgeven door de drie wegen die vandaag de dag het landschap nog steeds tekenen. Rondom het galgenveld werden bomen en struikgewas aangelegd. In 1542 werden van Cornelise van Zele grote hoeveelheden heesters gekocht *diemen vander stad wegen heeft doen setten opt galgenvelt bij Berchem. Zekere gesellen van Lyere deden de doornhagen van de Kipdorppoort tot de Sint-Jorispoort herleggen en samen met de transportkosten van Merksem naar Berchem, de aanplanting en het beheynnen bedroeg het totale kostplaatje tweeëndertig pond veertien schellingen en vier duiten groten.*⁹⁷⁹ Daar het galgenveld minder

⁹⁷³ A. THYSSEN, *Antwerpen vermaard door den eeredienst van Maria*, p. 296.

⁹⁷⁴ *Ibid.*, p. 305.

⁹⁷⁵ S.A.A., *Gebodboeken*, PK 915, fol. 1r^o-v^o, 24 juli 1540.

⁹⁷⁶ A.A.B., deel 29, p. 321.

⁹⁷⁷ F. PRIMS, *Geschiedenis van Berchem*, p. 19.

⁹⁷⁸ F. PRIMS, 'Antwerpiensia', deel 3, p. 441: 5 bunders 304 roeden .

⁹⁷⁹ S.A.A., *Stadsrekening 1541-1542*, R 11, fol 94v^o.

bezocht werd, groeide het aangeplante groen weelderig en herschiep de driehoek spoedig tot een halve wildernis. In 1754 gaf het stadsbestuur dan ook het bevel het gewezen justitieveld *ten koste dezer stad behoorlijk te doen appaneren, spitten en beplanten met zodanig plantsoenen en bomen als naar gelegenheid van de grond het nutste en bekwaamste zal geoordeeld worden.*⁹⁸⁰ Tijdens de zeventiende eeuw was het justitieveld steeds meer en meer in onbruik geraakt.

In de periode van de Spaanse overheersing vonden de meeste terechtstellingen plaats op het Steen en later, vooral in het begin van de achttiende eeuw, op het fort Pereyra, ook fort Stuyvenbergh geheten. De eeuwendurende ‘luister’ van het justitieveld was hiermee voorgoed verdwenen. Vanaf 1754 (*supra*) werd het galgenveld omgevormd tot een publieke wandelplaats met dreven. Tijdens het Franse bestuur (1803-1809) werd de grond ten bate van het departement opgeëist en maakte de prefect d’Herbouville er een plantentuin van die nu eens *Pépinère* en dan weer *Jardin Botanique* genoemd werd. Gedurende het grootste deel van het Franse bewind was de tuin voor het Antwerpse publiek gesloten. In 1809 werd de *Pépinère* afgestaan aan de stad en kreeg terug haar oude functie, namelijk die van publieke wandelplaats of warande. Uiteindelijk zal de Warande in de twintigste eeuw, na tal van renovaties en opknapbeurten, omgedoopt worden tot het Koning Albertpark, de naam die het stuk groen aan de grens met Berchem nu nog steeds draagt.⁹⁸¹

⁹⁸⁰ F. PRIMS, ‘*Antwerpiensia*’, deel 3, pp. 441-442.

⁹⁸¹ *Ibid.*, pp. 441-445.

1.8 De verbranding.

Het verbranden *tot pulvers* heeft een sterk symbolisch geladen betekenis. Deze straf houdt een bijzonder indringende zuivering van de veroordeelde in wiens lichaam met deze daad volledig vernietigd wordt.⁹⁸² Al bij de Germanen leefde het idee dat het vuur een godheid incarneerde die de misdadiger zou verteren.⁹⁸³ Deze opvatting werd in de middeleeuwen voortgezet. Tot ver in de vroegmoderne tijd werd vuur als een louterend en reinigend natuurelement aanzien.⁹⁸⁴ Het is dan ook niet vreemd dat de terechtstelling *metten viere* of *metten brande* vooral op sodometers, kettters en heksen van toepassing was. Enkel met het vuur als helend instrument kon het lichaam van deze boetelingen gezuiverd worden.

Van de Tanerijen vermeldde naast de voornoemde heresie⁹⁸⁵, sodomie⁹⁸⁶ en toverij of *sorcelie*⁹⁸⁷ nog andere misdrijven die met verbranding kunnen beteugeld worden zoals moord en brandstichting.⁹⁸⁸ Het gewoonterecht van de stad Antwerpen lag in dezelfde lijn en schreef voor:

Item, alle morders, ontsckers van vrouwen, ontsegers, brantstich-ters, kerckberoovers, vrouwen cracters, straetscheynders, oft die yemande by geweld, fortse oft dreygementen syn gelt, goet oft cleederen afneempt, oft die yemande dreycht syn huys oft goet aff te brandene, oft die eenighe brant oft ontsegbrieven scryft, seyndt, brengt oft ergens pleckt, oft in yemants huys oft hoff worpt, die verbeuren

⁹⁸² N. GONTHIER, *Le châtement du crime au Moyen Age: XIIe-XVIe siècles*, Rennes, p. 163.

⁹⁸³ L-T. MAES, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht.*, p. 401.

⁹⁸⁴ Ibid.

⁹⁸⁵ EG. I. STRUBBE, *Willem Van der Tanerijen, boec der loopender practijcken der raidtcameren van Brabant*, deel 1, cap. 37., pp. 173-178.

⁹⁸⁶ Ibid., cap 53., p. 190.

⁹⁸⁷ Ibid., cap. 42., pp. 183-185.

⁹⁸⁸ Ibid., cap. 33., p. 167: *Item, die eenen anderen dreight af te bernen, om gelt oft goet van hem te hebben, oft anderssins uuyt quaden wille, oft die moortbrandt sticht, dese is sculdich capitalijc gepunieert te wordden ; ende na de costumen van Brabant pleecgh mense levende aen eenen staeck te verbernen, ende in sommige plaetzen pleecht mense te richten metten zweerde ende op een radt te setten, ende eenen eerdenen pot onder tradt te hangen ende werck oft stoppelen dairbij. De aarden pot verwees naar het potje waarmee men gewoonlijk brandende houtskool of steenkolen aan een andere haard of bij de buren ontleende om er een nieuw vuur mee aan te steken. Cfr. J. MONBALLYU, 'Spiegelstraffen in het Brugse strafrecht in de eerste helft van de zestiende eeuw', s.p.*

*allegaeder aenden heere lyff ende goet, ende worden metten viere geexecuteert.*⁹⁸⁹

Uiteraard werden al deze categorieën van misdrijven niet consequent met de vuurdood bestraft. Toch zien we dat vele misdrijven hierboven opgesomd in Antwerpen bestraft konden worden met verbranding.

Brandstichting kwam op de eerste plaats en werd beschouwd als één van de ergste, zoniet het ergste misdrijf tegen de eigendom en werd steevast bestraft met de dood, meestal onthoofding of verbranding.⁹⁹⁰ In de vijftiende eeuw werden twee brandstichters op de brandstapel gezet, een in 1462 in Herentals *om dat hij bynnen der stad van Herentals een huys aangestoken ende verbernt hadde*⁹⁹¹, de tweede een vrouw die in 1464 te Antwerpen in opdracht van een gewezen onderschout huizen in brand gestoken had.⁹⁹² De kroniek van Bertryn vertelt over deze historie: *in de Bamismeert*⁹⁹³ *doen wert tot Antwerpen verbrant een lantsmans wijf; dese hadde in de stadt moort en brant gedaen ende sij waster toegekeurt van eenen die schauteth had geweest ende hij wert der stadts vijandt.*⁹⁹⁴ Mertens en Torfs twijfelen in hun geschiedenis van Antwerpen of deze terechtstelling al dan niet plaatsgevonden heeft.⁹⁹⁵ De schoutsrekeningen geven hierover uitsluitsel: de terechtstelling is effectief uitgevoerd. Wat was er nu gebeurd? De gewezen onderschout Hugo De Coninck had, toen hij zijn zieke collega verving⁹⁹⁶, de klerk van de peiskamer benoemd. Tijdens zijn mandaat wilde hij daarenboven de hand leggen op de boetes opgelegd door deze kamer. Deze illegitieme handelingen wekten uiteraard wrevel op. Op 10 maart 1462 werd De Coninck daarom door hertog Filips de Goede uit zijn ambt ontzet en in Antwerpen tot vijand nummer één uitgeroepen. Hugo werd *stande pede* vervangen door schout Jacob Wielant.⁹⁹⁷ In de periode die daarop volgde, werden tal van onverklaarde branden toegeschreven aan de

⁹⁸⁹ G. DE LONGE, *Coutumes du pays et duché de Brabant. Quartier d'Anvers, coutumes de la vile d'Anvers, dites Antiquissimae*, titel 1, art. 43, pp. 129-130.

⁹⁹⁰ F. VAN HEMELRYCK, *De criminaliteit in de ammanie van Brussel van de Late Middeleeuwen tot het einde van het Ancien Régime (1404-1789)*, p. 218.

⁹⁹¹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol. 239v^o, 24 juni 1462 - 25 dec. 1462.

⁹⁹² A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol. 276r^o, 24 juni 1464 - 25 dec. 1464: *De voerseide scouthet die gegeven ende uitgeleet heeft Meesteren Wouteren den scarpn richtere voere sinen loen van dat hij metten brande gericht heeft tAntwerpen een vrouwen geheeten Lijnken s'Buysschers om dat zij ten bevelen van Huygen den Coeninck zekere huysse verbrant hadde: V s. groten.*

⁹⁹³ De Bamismarkt is één van de twee jaarmarkten die elk jaar te Antwerpen gehouden wordt. Ze is genoemd naar het feest van de heilige Sint-Bavo (1 oktober) maar vangt traditioneel aan op de woensdag na het feest van Onze-Lieve-Vrouw Geboorte (8 september).

⁹⁹⁴ *Kroniek van Bertryn*, p. 15.

⁹⁹⁵ F. H. MERTENS, *Geschiedenis van Antwerpen, sedert de stichting der stad tot onze tyden*, p. 162.

⁹⁹⁶ S.A.A., *Schout-Markgraaf*, PK 1355, fol. 25r-v^o.

⁹⁹⁷ P. GENARD, *Anvers à travers les ages*, p. 286.

rancuneuze De Coninck. Dit leidde in 1464 tot de uiteindelijke arrestatie van een vrouwelijke medeplichtige die, zoals boven vermeld, verbrand werd. Hugo de Coninck werd ten slotte in Breda gevangen en opgehangen aan de galg. Dat medio vijftiende eeuw de schrik voor brandstichtingen er duidelijk inzat, blijkt uit een verscherpt gebod tegen moordbrand⁹⁹⁸ en brandstichting, uitgevaardigd door hertog Filips op 5 juni 1458.⁹⁹⁹ Het gebodboek van de keurmeesters ordonneert een jaar eerder *dat niemand, man of wijf nieuwmare te kennen geve, waarmede de ingezetenen in beroerte mochten komen, het ware van moorbranderen of anderszins, hij en zal zijn zeggeren moeten noemen waarvan hij gehoord heeft, en alzoo voort elk zijn zeggeren.*¹⁰⁰⁰ Naast de twee terechtstellingen in de jaren zestig van de vijftiende eeuw waren in de jaren vijftig nog twee andere misdadigers voor *brantscatteringen* terechtgesteld, echter beiden met het zwaard.¹⁰⁰¹

In het begin van de vijftiende eeuw werd Wouter Sloye *gheexecutert van moortbrande*. Helaas vermeldt de rekening niet de wijze van terechtstelling.¹⁰⁰² We mogen er echter van uitgaan dat de veroordeelde door verbranding of onthoofding om het leven gebracht werd.¹⁰⁰³ Het schrijven van brandbrieven of dreigen met brandstichting werd meestal bestraft met onthoofding.¹⁰⁰⁴ Ook in de zestiende eeuw komt de bestraffing van brandstichting met het vuur veelvuldig voor. Vaak wordt brandstichting in één adem genoemd met andere delicten zoals straatroof¹⁰⁰⁵, diefstal¹⁰⁰⁶ en *andere diversche fortsen ende violentien.*¹⁰⁰⁷ Soms staat de misdaad op zichzelf.¹⁰⁰⁸ In navolging van een aantal plakkaatbrieven uitgevaardigd door keizer Karel, werden in 1532-1533 enkele *straetrooveren, mordeners ende mortbranderen ondert quartier van Antwerpen* opgepakt en ter dood veroordeeld. Hansken van Caem, Cornelis Ghijsbrechts, Hansken Herbouts, Cleyn Haneken, Pauwels Brodijck ende Kersten van Strijpe werden om brandstichting en straatroof met het zwaard gerecht.

⁹⁹⁸ Met moordbrand bedoelen we heimelijke brandstichting met de bedoeling iemand te doden.

⁹⁹⁹ P. GODDING, *Ordonnances de Philippe le Bon pour les duchés de Brabant et de Limbourg et les pays d'outre-Meuse*, pp. 417-418.

¹⁰⁰⁰ F. PRIMIS, *Antwerpiensia*, deel 10, p. 287.

¹⁰⁰¹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol.47v°, 25 dec. 1452 - 24 juni 1453.

A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol.40v°, 24 juni 1452 - 25 dec. 1452.

¹⁰⁰² A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 9r°, 29 april 1405 - 7 febr. 1406.

¹⁰⁰³ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 373r°, 25 dec. 1427 - 25 dec. 1428.

¹⁰⁰⁴ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 102v°, 24 juni 1486 - 25 dec. 1486.; A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 416r° 25 dec. 1542 – 25 dec. 1543.: *Van Christoffel Stephane spaegnaert geboren van Maillorcijne die overmidts dien hij zekere brantbrieven gescreven ende zelve gedicht ende gesonden hadde metten zweerde geüsticieert is geweest ende egeene goeden achtergelaten en heeft daerom hier*

Nyet

¹⁰⁰⁵ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 240v°, 25 dec. 1533 - 25 dec. 1534.

¹⁰⁰⁶ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 395r°, 25 dec. 1541 - 25 dec. 1542.

¹⁰⁰⁷ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 416v°, 25 dec. 1542 - 25 dec. 1543.

¹⁰⁰⁸ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 285r°, 25 dec. 1535 - 25 dec. 1536.

Moordenaar Hansken van Deynse werd terechtgesteld *metten brande*.¹⁰⁰⁹ De vier mannelijke leden van de bende van de binders¹⁰¹⁰: Jacob Zanders, Adriaen Adriaenszone uit Nijmegen, Cornelis Gheerts uit Zundert en Symon van Vuyct uit Besoyen, in de buurt van Waalwijk, hadden *in diversche plaetsen de lieden ... helpen bynden handen ende voeten ende [hadden] den goeden lieden gebrantschat ende thun ... gestolen* en werden omwille van de ernst van hun misdaden met het vuur om het leven gebracht.¹⁰¹¹ De bekentenissen voor de flagrante misdrijven werden door beul Gilain verkregen op de pijnbank.¹⁰¹² In totaal worden in de zestiende eeuw acht personen voor brandstichting tot de brandstapel veroordeeld.

Occasioneel werd ook een *straetscheynderre* met vuur gerecht, zoals in 1536-1537 toen Leon van den Woestijnen, Mathijse van Tricht en Peeteren de Quinckere de dood vonden.¹⁰¹³ Twee kerkdieven, met op hun palmares ook gewone diefstal en roof, werden tussen 1546 en 1548 op eenzelfde manier terechtgesteld.¹⁰¹⁴

Moordenaars konden om het uitzonderlijk gruwelijke karakter van de gepleegde moord(en) door de rechters tot verbranding veroordeeld worden. We moeten echter bedenken dat dit eerder de uitzondering dan de regel was. Meestal werden moordenaars onthoofd.¹⁰¹⁵ In het markizaat Antwerpen kwam executie door de vuurdood slechts viermaal voor en telkens in de zestiende eeuw. Hierboven hebben we al kort moordbrand besproken, we hebben het hier dus enkel over moord in zijn meest elementaire betekenis.¹⁰¹⁶ Het meest lugubere en best geïnformeerde voorbeeld dateert uit 1501 toen een zekere Woeysten van Oerschot te Antwerpen een dubbele moord pleegde op een oude vrouw en haar dienstmeid. Hij had de smaak goed te pakken en ook in Herentals vermoordde hij een meisje. In Geel werd de

¹⁰⁰⁹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 227v-228r°, 25 dec. 1532 - 25 dec. 1533: *Den voirseide mercgreve die navolgende zekere mandementen ende placcaetbrieven ons heeren des keysers zijne diligentie gedaen heeft ende bij zijnen dieneren ende anderen persoonen doen doen om te vangen die straetrooveren, mordeners ende mortbranderen ondert quartier van Antwerpen soe dat binnen den tijde dese rekeninghe hij selve gevangen ende oick by anderen zijnen dieneren gevange zijn geweest als straetroveren ende brantstichter Hansken van Caem, Cornelis Ghijsbrechts, Hansken Herbouts, Cleyn Haneken, Pauwels Brodijck ende Kersten van Strijpe die alle over mits hueren delicten van hueren lijven geexecuteert zijn geweest mitten zweerde ende Hansken van Deynse als zekere moert tot Oudennaerden ende meer delicten gedaen hebbende geexecuteert is geweest metten brande alst blijft ind ontfange hier voere: nyet.*

¹⁰¹⁰ Voor meer informatie zie deel IV: Straffen, 1.7. Ophanging

¹⁰¹¹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 18r-v°, 25 dec. 1544 - 25 dec. 1545.

¹⁰¹² A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 30v°, 25 dec. 1544 - 25 dec. 1545: *Item betaelt den scerprechter van dat hij twee diversche reysen tot Lyere met eenen peerde en zijnen knecht is gereyst geweest omme de VI persoonen aldaer geiusticieert te examineren ende pijnigen te wetene yerst de voirs vier persoonen compt XVI groten.*

¹⁰¹³ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 306r°, 25 dec. 1536 - 25 dec. 1537.

¹⁰¹⁴ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 68v°, 25 dec. 1546 - 25 dec. 1547.

A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 84v°, 25 dec. 1547— 25 dec. 1548.

¹⁰¹⁵ J. MONBALLYU, *Filips Wielant. Verzameld werk I. Corte Instructie in materie criminele*, cap. 54 (2).

¹⁰¹⁶ *Ibid.*, cap 54 (1): *Moort es yemant dootslaen bedectelick ende dat helen ende nyemant te kennen gheven, of het es verradelic dootslaen van achtere, of by nachte, zonder roupen off waerscuwen.* Heimelijkheid is aldus een *conditio sine quae non* om te kunnen spreken over moord.

misdadiger uiteindelijk gevat en door de vrouw van Geel, Margareta van Melun,¹⁰¹⁷ overgeleverd aan de Antwerpse justitie.¹⁰¹⁸ Daar werd hij op 30 november 1501 op de Grote Markt op een brandstapel verbrand.¹⁰¹⁹ Hansken van Deynse werd eveneens voor een moord in Oudenaarden *ter vierschaeren verwesen ende mitten viere verbrant*¹⁰²⁰ en één jaar later werd Peeter Reymers op eenzelfde manier gerecht.¹⁰²¹ De Fransman Rogier Coletier werd om talrijke diefstallen en een moord in zijn geboortestad Parijs levend aan een staak verbrand.¹⁰²²

Tegennatuurlijke zedendelicten, in de bronnen steeds *sodomie*¹⁰²³, *vuyle faicten*¹⁰²⁴, *vuyle stucken*¹⁰²⁵ of *buggerien*¹⁰²⁶ genoemd, werden in de vijftiende en zestiende eeuw in Brabant steevast bestraft met de dood.¹⁰²⁷ Zo ook in Antwerpen waar alle sodemieters *befaemt [van] onmenscheliken feyten ende onnaetuerliken feyten* op de vuurstapel belandden.¹⁰²⁸ Eén enkele zaak verzweg de wijze van terechtstelling, maar ook hier mogen we er vanuit gaan dat verbranding als straf werd uitgesproken.¹⁰²⁹ De motivering voor een zwaar vonnis als de vuurdood was dat homoseksuelen verantwoordelijk werden gesteld voor overstromingen, aardbevingen, epidemieën, misoogsten en ander kwaad. De middeleeuwer geloofde rotsvast in het verband tussen onheil en zonde.¹⁰³⁰ Een eerste dodelijk slachtoffer was Henneken Robbens die in 1417 te Lier door de Antwerpse hangman verbrand werd *mids dat hi met buggerien om plach te gane*. Wellicht versmoorde Lauwereyns zijn slachtoffer eerst of hief hem het hoofd af want de rekening vermeldde dat het salaris van beul met de helft vermeerderd was *want [hij] dobbel gericht is*.¹⁰³¹ Ook anderen zaten in hetzelfde onfortuinlijke schuitje. Jan van Lyere stierf in 1470 eveneens op de brandstapel. Hij had sodomie gepleegd *mit enen geheysten Gheert de Jonckhere* en werd hiervoor met het vuur

¹⁰¹⁷ M.H. KOYEN en M. DE BONT, *Geel door de eeuwen heen*, Geel, pp. 35-36. Bij de dood van Jan II van Merode in 1497 was zijn zoon Jan III nog minderjarig en ging de heerlijkheid Geel over op Margareta van Melun, de weduwe van Jan II en de moeder van Jan III. Haar broer, Robrecht van Melun, deed in haar naam het leenverhef. Hij zal ook voor zijn neef, Jan III van Merode, het verhef doen van deze goederen.

¹⁰¹⁸ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 276v°, 25 dec. 1500- 25 dec. 1501.

¹⁰¹⁹ *Kroniek van Bertryn*, p 61.

¹⁰²⁰ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 214r°, 25 dec. 1532 - 25 dec. 1533.

¹⁰²¹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 240v°, 25 dec. 1533 - 25 dec. 1534.

¹⁰²² A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 89r°, 25 dec. 1548 - 25 dec. 1550.

¹⁰²³ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 225r°, 25 dec. 1532 - 25 dec. 1533.

¹⁰²⁴ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 336r°, 25 dec. 1506 - 25 dec. 1507.

¹⁰²⁵ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 191r°, 12 dec. 1531 - 25 dec. 1532.

¹⁰²⁶ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 133v°, 25 dec. 1528 - 25 dec. 1529.

¹⁰²⁷ F. VAN HEMELRYCK, *Op. cit.*, p. 159.

¹⁰²⁸ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol. 364r°, 24 juni 1470 - 25 dec. 1470; J. A. Goris, 'Zeden en criminaliteit te Antwerpen in de tweede helft der XIV e eeuw', p. 203. Bij de terechtstelling van Willem Case en Jan van Aersdone in 1373 werd niet vermeld op welke manier ze ter dood gebracht werden.

¹⁰²⁹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 133v°, 25 dec. 1528 - 25 dec. 1529: *Van Thielman die van vuyle stucken verwesen zijnde gericht is geweest dair om nyet*.

¹⁰³⁰ F. VAN HEMELRYCK, *Marginalen in de geschiedenis*, p. 201.

¹⁰³¹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12974 fol. 404v°, 24 juni 1417 - 1 maart 1417.

‘gezuiverd’. Daarenboven werden *alle zijne goeden, have ende erve mitgaders den heerlicheyt van Berchem in handen genomen tot behoufs mijns genedichen heeren*.¹⁰³² Niet alleen mensen uit de laagste sociale klassen werden kennelijk wegens homoseksualiteit aangepakt. In de periode vóór 1500 werden niet meer dan twee mannen voor deze onnatuurlijke daad gerecht. Een groot verschil met de periode 1500-1550 toen acht *buggers* met vuur de dood werden ingejaagd. Op 24 mei 1531 werd op het galgenveld buiten Antwerpen bakker Mathys Guser levend verbrand *om sijn buggerijen wille*, en ze lieten hem *geheel staen aen den staeck*, zo verhalen althans twee latere kronieken.¹⁰³³ De schoutsrekeningen voor die periode bevestigen het verhaal.¹⁰³⁴ Jan Willemszoon en Cornelis van Woensdrecht werden te Herentals tot driemaal toe gefolterd vooraleer ze hun misdaden toegaven.¹⁰³⁵ De Vlaming Cornelis had nochtans het geluk een gewijde begrafenis op het kerkhof gegund te worden *overmits dat des schoutet yerste iusticie was*¹⁰³⁶; zijn lotgenoot deelde dit geluk niet.¹⁰³⁷ En inderdaad de kroniek van N. De Weert zei: *anno eodem [1531] dede Willem van de Werve syne ierste justicie aen eenen Vlaminck, die verbrant werdt*.¹⁰³⁸ Opvallend voor deze laatste periode is dat in de jaren tussen 1529 en 1533 maar liefst zeven van de acht geattesteerde homoseksuelen verbrand werden.¹⁰³⁹ Bovendien werden in mei 1533 twee schandknappen het haar afgebrand om *sekere leelicke ende enorme saken die zij geperpeetreert hadden*¹⁰⁴⁰ - lees: sodomie bedreven hadden. Was er sprake van een ware homofobe repressie? De bronnen zwijgen hier nochtans in alle stilte over. Opmerkelijk is eveneens het grote aantal gevallen in Brugge.

¹⁰³² A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol. 364r°, 24 juni 1470 - 25 dec. 1470.

¹⁰³³ *Kroniek van Bertryn*, p. 78 en *Antwerpsch Chroniekje.*, p. 31. De kroniek van N. De Weert geeft een andere datum (23 mei) en vergist zich in het geslacht van het slachtoffer (*hebbende justicie gedaen over een wyf, die gebernt werdde*). Wel interessant bij deze relaas is dat de kroniek vertelt dat de toenmalige markgraaf, Niklaas van Lier kort na de terechtstelling omtrent drie uur stierf. N. De Weert, p. 98.

¹⁰³⁴ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 160v° 25 dec. 1530 - 25 dec. 153: *Van Mathys Guser die verwesen sijnde van vuylen saken gebrant es geweest dair om hier nyet*.

¹⁰³⁵ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 204v°, 12 december 1531- 25 dec. 1532: *Den zelven betaelt van zesse personen tot Herentals yerst te examineren tot drie male telcken male VII s. VI d. compt XXII s. VI d. ende vande zelve te executeren te weten die twee mitten viere ende die andere metten zweerde van elcken XV s. facit IIII lb. X s. groten ende bijden scerpchtere gevacert X dagen sdaeghs III s. facit XXX s. compt te samen VII lb. II s. VI d. groten*.

¹⁰³⁶ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 200v°, 12 december 1531 - 25 dec. 1532.

¹⁰³⁷ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 191r°, 12 december 1531- 25 dec. 1532: *Van Jan Willemssoon die gevangen zijnde van buggerien verwesen is geweest ende mitten viere verbrant sonder enich goet achter te laten dair om hier nyet*.

¹⁰³⁸ *Kroniek van N. De Weert*, p. 99. Willem van de Werve was markgraaf van 12 december 1531 tot 24 juni 1550. F. PRIMS, *Geschiedenis van Antwerpen. 6: onder de hertogen van Burgondië, hertogen van Brabant (1406-1477)*, p. 175.

¹⁰³⁹ In de Brusselse pijnput bekende een dief uit Asse dat hij *bugger* was en verklikte drie soortgenoten. Na ondervraging werden ze alle vier in 1504 verbrand. Op (bedreiging van) de tortuurbank kwamen de gerechtsofficieren bij toeval op het spoor van homoseksuelen die door verklikking een keten aan terechtstellingen veroorzaakte. Misschien heeft in Antwerpen een dergelijk voorval plaatsgevonden? Cfr. F. VAN HEMELRYCK, *Criminaliteit in de ammanie van Brussel*, p. 160.

¹⁰⁴⁰ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 214r-v°, 25 dec. 1532 - 25 dec. 1533.

Tussen 1469 en 1537 werden daar 62 personen wegens sodomie veroordeeld, waarvan er 49 op de brandstapel belandden. Sommigen meenden dat dit een gevolg was van de drukke handelscontacten met Italië, waar het aantal sodomieprocessen zeer hoog lag en homoseksualiteit wijdverbreid was.¹⁰⁴¹ Was de plotse stijging van sodomiegevallen in Antwerpen eveneens te wijten aan de bijzondere economische situatie van de stad? Prof Dr. Boone heeft er ons ook op attent gemaakt dat de beschuldiging van sodomie aan het adres van (politieke) tegenstanders een doortrapt middel was om personen te schaden en hun blazen te besmeuren.¹⁰⁴² Was dit ook zo in Antwerpen het geval? Verder onderzoek naar de achtergrond van de veroordeelden en de omstandigheden van het proces zal dit moeten uitwijzen.

*Heresie wordt gepuniert met den viere*¹⁰⁴³, zo vertellen de rechtsbronnen. Zag de schuldige echter af van zijn dwaalleer en omhelsde hij op het laatste moment opnieuw het katholieke geloof, dan werd de berouwvolle ketter onthoofd, gehangen, gedolven of verdrongen.¹⁰⁴⁴ Het leeuwendeel (29%) van de executies met het vuur betrof de bestraffing van heterodoxie.¹⁰⁴⁵ Voor de vijftiende eeuw zijn we in de bronnen geen enkele terechtstelling voor ketterij tegengekomen. In de zestiende eeuw verandert dit ingrijpend. Het keizerlijke Edict van Worms tegen de ketterij van Maarten Luther verschijnt in 1521 en wordt al snel door andere plakaten gevolgd. In augustus 1525 vond te Antwerpen de eerste terechtstelling voor ketterij plaats, maar de afvallige ziel werd verdrongen.¹⁰⁴⁶ Tijdens de regering van Keizer Karel (1518-1555) werden vier lutheranen (12,5%) en achtentwintig wederdopers of anabaptisten (87,5%) terdoodveroordeeld.¹⁰⁴⁷ Meteen valt de strenge repressie ten opzichte van het anabaptisme op.¹⁰⁴⁸ L.T. Maes maakt dezelfde opmerking voor Mechelen: *De strengheid van de schepensbank was nagenoeg uitsluitend gericht tegen de Doopsgezinden of Baptisten. De gewone hervormden werden meestal geschavotteerd, geseseld, gebrandmerkt of verbannen.*¹⁰⁴⁹ De dwaalleer van het anabaptisme werd omwille van zijn radicale politieke

¹⁰⁴¹ M. BOONE, 'State power and illicit sexuality: the persecution of sodomy in late medieval Bruges', pp. 146-147; pp. 150-151.

¹⁰⁴² Ibid., pp. 147-153.

¹⁰⁴³ J. DE DAMHOUDERE, *Practycke ende handbouck in criminele zaeken, verchiert met zommeghe schoone figuren en beilde ter materie dienede*, heruitg. en toegelicht door Jozef Dauwe, Jos Monballyu, p. 293.

¹⁰⁴⁴ CH. LAENENS, *De geschiedenis van het Antwerps gerecht*, p. 141 en p. 152.

¹⁰⁴⁵ 12/41 zaken.

¹⁰⁴⁶ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 70r^o, 25 dec. 1524 - 25 dec. 1525.

¹⁰⁴⁷ F. PRIMS, *Geschiedenis van Antwerpen. 7: onder de eerste Habsburgers (1477-1555)*, pp. 148-149.

¹⁰⁴⁸ Uit gegevens voor de periode 1550-1577 blijkt eveneens dat vooral doopsgezinden door vervolging werden getroffen: onder de 302 vervolgd vinden we 196 doopsgezinden (65 percent) tegenover 106 calvinisten en andere 'kettters', van wie we er 86 (81 percent) met zekerheid als calvinist konden identificeren. G. MARNEF, *Antwerpen in de tijd van de reformatie: ondergronds protestantisme in een handelsmetropool 1550-1577*, p. 121.

¹⁰⁴⁹ L-T. MAES, *Op. cit.*, p. 179.

ideeën als een groot maatschappelijk gevaar beschouwd. Vooral mensen van simpele afkomst werden aangetrokken tot het reformatorische gedachtegoed van de anabaptisten, zo blijkt ook uit de gerechtelijke documenten.¹⁰⁵⁰ Onder de doopsgezinden die terechtgesteld werden, bevond zich een droogscheerder¹⁰⁵¹, een metserdienster¹⁰⁵², een satijnwerker¹⁰⁵³ en een wolwever¹⁰⁵⁴. De wederdopers trokken ook sterk van leer tegen de kinderdoop en onderscheidden zich hierdoor van katholieken en protestanten. Hun voorkeur ging uit naar een volwassenendoop, waar hun naam van afgeleid is.

Men dient rekening te houden met het feit dat menige ketterij onttrokken is aan het Antwerpse gerecht en door het Hof in Brussel behandeld is. Dit brengt uiteraard met zich mee dat over deze zaken geen schriftelijke neerslag bestaat in de bronnen van de markgraaf-schout van Antwerpen.¹⁰⁵⁵ Van de twaalf geattesteerde gevallen van ketterij vermelden de rekeningen uitdrukkelijk dat de scherprechter drie kettters eerst onthoofde vooraleer ze aan het vuur over te leveren.¹⁰⁵⁶ De andere negen ‘ongelovigen’ werden meteen verbrand.

Een kort résumé van het cijfermateriaal. Hoewel weinig toegepast in de vijftiende eeuw, werd in het rechtsgebied Antwerpen de brandstapel toch een vijftal keer aangestoken. Uitzonderlijk rechtte de beul in 1464 een vrouw *mitte brande*. Onder impuls van de verstrengde ketterbestrijding kende de straf haar bloeiperiode in de zestiende eeuw met zesendertig gevallen opgetekend in de schoutsrekeningen. Als we deze tendens vergelijken met Mechelen zien we veel gelijkenissen. Ook hier is er een ondervetegenwoordiging in de veertiende en vijftiende eeuw (acht gevallen) en een sterke stijging in de zestiende eeuw (drieëndertig gevallen tussen 1501 en 1582).¹⁰⁵⁷ In Gent kwamen tussen 1385 en 1481 vijftien mensen op deze wijze om het leven, waar in Brugge voor dezelfde periode drieënzeventig personen verbrand werden.¹⁰⁵⁸ Zoals men uit deze cijfers kan opmaken waren er grote regionale verschillen in de bestraffing van misdrijven met verbranding. Ook de lokale gewoonterechten speelden hierin een bepalende rol.

¹⁰⁵⁰ Voor een overzicht van de professionele situatie van de 196 doopsgezinden die tussen 1550 en 1577 vervolgd werden verwijs ik naar: G. MARNEF, *Op. cit.*, p. 113.

¹⁰⁵¹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. fol 262v^o, 25 dec. 1534 - 25 dec. 1535.

¹⁰⁵² *Ibid.*

¹⁰⁵³ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 285v^o, 25 dec. 1535 - 25 dec. 1536.

¹⁰⁵⁴ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 304v^o, 25 dec. 1536 - 25 dec. 1537.

¹⁰⁵⁵ Voor het aandeel van diverse rechtsinstanties in de vervolging van protestanten en andere rebellen in de nasleep van de Beeldenstorm zie: G. MARNEF, *Op. cit.*, p. 165.

¹⁰⁵⁶ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 262v^o, 25 dec. 1534 - 25 dec. 1535.

A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 285v^o, 25 dec. 1535 -25 dec. 1536.

¹⁰⁵⁷ L-T. MAES, *Op. cit.*, p. 402.

¹⁰⁵⁸ Prof Dr. Boone heeft gewezen op het uitzonderlijk hoge aantal vervolgingen met betrekking tot sodomie in Brugge. Dit verklaart het hoge aantal terechtstellingen met het vuur in de vijftiende eeuw. M. BOONE, ‘*State power and illicit sexuality: the persecution of sodomy in late medieval Bruges*’, pp. 135-153; E. LERNO, *De beulen van Gent en Brugge gedurende de Bourgondische periode*, p. 92.

Hoe verliep de terechtstelling door verbranding? De veroordeelde werd in zijn hemd, dat eerst in zwavel gedoopt was of met teer bestreken was, de handen op de rug gebonden en met een ijzeren ketting (of koord) aan de hals, romp en voeten, geklonken aan een vuurpaal of *staeck*.¹⁰⁵⁹ De scherprechter kon als begenadiging het snoer rond de hals van de veroordeelde aandraaien en dichtknijpen zodat het slachtoffer nog vóór het heetst van het vuur de geest gaf.¹⁰⁶⁰ De scherprechter kon ook een zakje met buskruit op de borst van de veroordeelde vasthechten.¹⁰⁶¹ Dit was niet alleen om de dood te bespoedigen, maar vooral om door de ontploffing de duivel uit het lichaam te jagen.¹⁰⁶² Als de explosie de veroordeelde niet meteen doodde dan verloor hij wel het bewustzijn en stikte hij.¹⁰⁶³ Voorts deed de scherprechter de veroordeelde soms het hoofd scheren¹⁰⁶⁴ *omme te beter te doen lyden*¹⁰⁶⁵ De repressieve oorkonde van Filips de Goede tegen brandstichters vermeldde uitdrukkelijk dat bij de terechtstelling een klein vuur moest gebruikt worden en dat geen enkele manier mocht aangewend worden om het lijden van de pyromaan op de brandstapel te korten: *die selve mesdadige alsoe sal bliven totter tijt dat hij van live ter doot sal zijn gecomen, zonder dat hem ter cortheit van zijnre pijnen ennige hulpen bijden scharprichtere sal werden gedaen*.¹⁰⁶⁶ En inderdaad, Peeter Loop, een vreemdeling uit het hertogdom Limburg, werd *midts der dieverien, afsettinge van lieden ende andere brantscatingen ende brantstichtingen al levende aen eenen staeck ... verbrant*.¹⁰⁶⁷ De brandstapel werd normaliter op het marktplein (op een schavot) opgericht¹⁰⁶⁸ en bestond uit honderden bussels hout en stro.¹⁰⁶⁹ Het vuur werd met toortsen of met een lange vuurvork aangestoken.¹⁰⁷⁰ Soms gebeurden de doodsuitvoeringen

¹⁰⁵⁹ *Ende aen dien rinck een starcke yseren ketenen hangende, die gebonden sal werden ende gevest in die middelt vanden naicten live vanden mesdadigen, die selve ketene, soe lanc zijnde en blivende dat die zoo aen dlijf gevest ende gebonden zijnde blive twee voete lanc tusschen den stake ende den mesdadigen.* P. GODDING, *Op. cit.*, p. 417.

¹⁰⁶⁰ F. VANDER HAEGHEN, *Bibliographie des martyrologes protestants néerlandais*, p. 13.

¹⁰⁶¹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 225v°, 25 dec. 1532 - 25 dec. 1533: *Van raderen, bomen, mutsaert, buscruyt, drije schavotten ende zesse ketenen om de voerseide executie te doene: V lb. X s.*

¹⁰⁶² Vergeten we niet dat we bij het gros te maken hebben met mensen die veroordeeld zijn wegens ketterij.

¹⁰⁶³ F. VANDER HAEGHEN, *Op. cit.*, p. 13.

¹⁰⁶⁴ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 85r°, 25 dec. 1547 - 25 dec. 1548: *Item eenen berbier van gescoren te hebben den voirseide Rogier Coletier ende noch twee andere dieven van elcken stuvers compt VII s. VI d. groten.*

¹⁰⁶⁵ CH. LAENENS, *Op. cit.*, p. 154.

¹⁰⁶⁶ P. GODDING, *Op. cit.*, p. 417-418.

¹⁰⁶⁷ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 395r°, 25 dec. 1541 - 25 dec. 1542.

¹⁰⁶⁸ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 285r°, 25 dec. 1535 - 25 dec. 1536: *Van Hansse de Pan brantstichtere die welcke op een schavot verbrant is geweest sonder enich goet achtergelaten te hebbene daer omme hier: nyet.*

¹⁰⁶⁹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 272v°, 25 dec. 1534 - 25 dec. 1535: *Item gegeven van VII boomen, VII raderen, vier kethenen ende twee schavotten ende anderssins stroo, bernhout ende poeders (buskruit) tsamen mits datter twee tot pulvers verbrant ende huer hoofden op staken gestelt.*

¹⁰⁷⁰ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 104v°, 24 juni 1550 - 24 juni 1551: *Item noch betaelt van twee tortsen die de scherprechter gebesicht heeft aen tvier ontsteken.*

buiten de stad, zoals bij Loy Pruystinck¹⁰⁷¹, een schaliedekker, die *buyten Antwerpen al levende verbrant wert*.¹⁰⁷² De ordonnantie van 5 juni 1458 beval dat brandstichters *in eene openbaere ende wijde plaetse* terechtgesteld moesten worden.¹⁰⁷³ Zeer uitzonderlijk werd de veroordeelde in een strooien hut op de brandstapel geplaatst. De beul stak dan het stro en de bussels hout gelijktijdig aan. Voordat het slachtoffer gevat werd door het vuur werd hij meestal bevangen door rook en was hij al gestikt.¹⁰⁷⁴ Het kon ook gebeuren dat de veroordeelde op een ladder werd gebonden die de beulsknechten dan in de vlammen wierpen, doch over beide methoden hebben we in de uitgaven niets teruggevonden.¹⁰⁷⁵ Het lichaam van de misdadiger diende door het vuur gans verteerd te worden waarna de resten naar de Galgenveld werden gebracht. Daar werd het hoofd, of wat er van restte, op een staak gezet.¹⁰⁷⁶ De kroniek van Bertrijn vermeldt bij de executie van de wederdopers Jheronimo van Keulen¹⁰⁷⁷, Godevaert Holaert¹⁰⁷⁸ en Peeter Moude¹⁰⁷⁹ in februari en maart 1534 dat hun hoofden *buyten de stadt op stacken geseth werden*.¹⁰⁸⁰

De terechtstelling liep echter niet altijd van een leien dakje, zo getuigt het *Antwerpsch Chronykje*. Op vrijdag 17 november 1525 zou men een man uit Schoten op het Galgenveld verbranden daar hij zijn vrouw had doodgeslagen. De executie werd echter verhinderd doordat het koord waarmee hij bij de hals aan de vuurstaak gebonden was brak. Hierdoor viel de misdadiger voorover en bleef voor dood hangen in de ketenen die rond zijn middel waren gebonden. De toeschouwers waren geschokt, de kinderen riepen ontzet: *oh Jesus!* Toen klom de scherprechter op het schavot om het vuur aan te wakkeren, maar hij was nog maar net bezig of het schavot brak en zowel de misdadiger als de beul vielen. De misdadiger bleef in de ketenen hangen terwijl de uitzinnige menigte de scherprechter toeriep: *slaet doot, slaet doot!* De gekwetste beul nam zo snel mogelijk de benen en de veroordeelde man werd door de omstanders uit de kettingen bevrijd. Ze verborgen de delinquent in het

De vuurvork kon ook aangewend worden om het slachtoffer een laatste doodsteek te geven: *ende nog eenen David vander Leyen die, naer t'vier uitgeghoten was, noch leefde ende wart doe van den hanghmeester met eender vorcke deerlick vermoort*. Cfr. P. CLAEYS, *Le Bourreau de Gand*, p. 74 en p. 88.

¹⁰⁷¹ Voor meer informatie over de figuur van Loy Pruystinck en zijn aanhangers lees: J. FREDERICHs, *De secte der Loïsten of Antwerpsche libertijnen (1525-1545); Eligius Pruystinck (Loy de Schaliedekker) en zijne aanhangers*., Gent: Vuylsteke, 1891. en ID., *De secte der Loïsten of Antwerpsche libertijnen: Christophe Herault et les loïstes d'Anvers* [manuscript]., Gent: Vuylsteke, ca. 1891.

¹⁰⁷² *Het Antwerpsch Chronykje*, p. 42.

¹⁰⁷³ P. GODDING, *Op. cit.*, p. 417.

¹⁰⁷⁴ F. VANDER HAEGHEN, *Op. cit.*, p. 13.

¹⁰⁷⁵ L-T MAES, *Op. cit.*, p. 402.

¹⁰⁷⁶ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 318v°, 25 dec. 1536 - 25 dec. 1537.

¹⁰⁷⁷ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 262v°, 25 dec. 1534 - 25 dec. 1535.

¹⁰⁷⁸ *Ibid.*

¹⁰⁷⁹ Deze terechtstelling wordt niet vermeld in de rekening van de schout.

¹⁰⁸⁰ *Kroniek van Bertrijn*, p. 80.

Minderbroederklooster. De onfortuinlijke beul was ditmaal niet de scherprechter van Antwerpen maar kwam uit Mechelen.¹⁰⁸¹ In Metz wou een vrekkige beul besparen op het hout voor de brandstapel. Hierdoor brandde de vuurstapel niet snel genoeg. De voeten van een kindermoordenares, brandden tot op het been voordat de vlammen haar armen en gezicht konden bereiken. De vrouw leed een verschrikkelijke pijn, de koorden knapten en haar kleren scheurden open zodat haar naakte lichaam te voorschijn kwam. De magistraat was hierdoor zo geschokt dat ze het loon van de beul voor een maand introk.¹⁰⁸²

Het vuur van de brandstapel was soms moeilijk onder controle te houden. Zo schoot in 1569 een houten huis, genoemd *den bonten mantel*, in brand tijdens de terechtstelling van twee anabaptisten iets verder op de markt. De brand werd gelukkig tijdig geblust.¹⁰⁸³ Een heel ander schouwspel speelde zich af in 1550. Op 16 augustus wou de Antwerpse beul het vuur aansteken voor een anabaptist¹⁰⁸⁴ toen de lakenbereidersknecht Peter van den Broeke de veroordeelde kwam kussen. Hij stond de ongelukkige bij in zijn doodstrijd met de bemoedigende woorden *dat hij vromelijck soude strijde tot de doot toe*. Peeter van den Broeke¹⁰⁸⁵ werd hierom onmiddellijk gevangengenomen en werd de dinsdag nadien ook verbrand daar hij *sijn dwaeling niet aff gaen* wou.¹⁰⁸⁶

¹⁰⁸¹ *Het Antwerpsch Chronykje*, pp. 25-26.

¹⁰⁸² H. KLEMETTILÄ, *Epitomes of evil*, p. 291.

¹⁰⁸³ CH. LAENENS, *Op. cit.*, p. 155.

¹⁰⁸⁴ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 104r^o, 24 juni 1550 - 24 juni 1551: *Van Janne Lievens geboren van Gent die overmidts dien hy vander secten vand anabaptisten bevonden is geweest ende bekend heeft herdoopt te zijne allevende aen een staeck gebrant ende thoot op eenen staecke gestelt is geweest.*

¹⁰⁸⁵ *Ibid.*

¹⁰⁸⁶ *Kroniek van Bertrijn*, p. 91 en *Het Antwerpsch Chronykje.*, p. 47.

1.9 Levend Begraven.

Den man up die galghe, ende twijf up den pit zo luidt een oud adagium in een Aardenburgse keurbrief.¹⁰⁸⁷ Deze uitspraak illustreert mooi het unieke karakter van de straf: levend begraven was een typische vrouwenstraf.¹⁰⁸⁸ Dit blijkt ook uit een Antwerps stadsgebod van 14 augustus 1522. Daarin verbiedt de magistraat naar aanleiding van een broodopstand op de Korenmarkt *eenige vergaederungen of diergelyke conspiratien te maeken int heymelijk of int openbaer, op de verbeurte van lyf en goed, ende synt vrouwen, die sulk enorm criem geperpetreerd hebben, die sal men levende delven.*¹⁰⁸⁹ Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat alle acht slachtoffers die de Antwerpse scherprechter *gericht heeft ten putte*, vrouwen waren. De acht terechtstellingen vonden allen plaats tussen 1460 en 1545. Hierna is het levend delven niet meer geattesteerd in de Antwerpse gerechtsbronnen.¹⁰⁹⁰ Afgezet tegen het brede arsenaal aan strafmogelijkheden speelt het levend begraven een relatieve kleine en zeer tijdelijke rol.¹⁰⁹¹ De straf werd ook elders in de Zuidelijke Nederlanden slechts bij hoge uitzondering toegepast. De Leuvense beul delft viermaal een vrouw.¹⁰⁹² In de heerlijkheid Mechelen komt het levend begraven slechts éénmaal voor, hoewel de schepenbank herhaaldelijk onverbeterlijke dievegges bedreigde met deze sanctie.¹⁰⁹³ In het graafschap Vlaanderen blijkt het levend begraven van vrouwen, in de Franstalige baljuwsrekeningen *enfouyr toute vive* geheten, meer gangbaar te zijn geweest. In Gent worden tussen 1385 en 1481 acht vrouwen op deze manier terechtgesteld, bij handelsrivaal Brugge zijn negen vrouwen tussen 1385 en 1489 levend begraven.¹⁰⁹⁴ Ook in Brussel kwam de straf tamelijk frequent voor. Daar werden tussen 1404 en 1506 elf vrouwen gedolven. In de zestiende eeuw was het aantal aanzienlijk lager. Slechts twee vrouwen werden toen door de Brusselse scherprechter begraven.¹⁰⁹⁵ Het levend begraven lijkt in de meeste Vlaamse en Brabantse steden in de loop van de zestiende eeuw een stille dood te zijn gestorven. Onder het bewind

¹⁰⁸⁷ R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVE eeuw*, p. 166.

¹⁰⁸⁸ F. VAN HEMELRYCK, *De beul van Brussel en zijn werk (XIVE-XIXe eeuw)*, p. 189. De auteur vermeldt één vijftiende-eeuws geval waarbij een man, schuldig bevonden aan 'transemente', levend begraven wordt.

¹⁰⁸⁹ A.A.B., deel I, p. 174.

¹⁰⁹⁰ In het werk van V. GRANZOW, *'Al dieven, al schelmen?'. De scherprechters van Antwerpen (1550-1700)*, wordt geen melding gemaakt van levend begraven.

¹⁰⁹¹ N. GONTHIER, *Le châtimement du crime au Moyen Age: XIIIe-XVIe siècles*, p. 161: *Elle (l'enfouissement) semble toutefois tender à disparaître au XVe siècle*. In Antwerpen wordt de straf nog tot medio zestiende eeuw uitgevoerd.

¹⁰⁹² P. VOLLENBERGH, *De beul van Leuven*, p. 138.

¹⁰⁹³ L.-T. MAES, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht*, p. 408.

¹⁰⁹⁴ E. LERNO, *De beulen van Gent en Brugge gedurende de Bourgondische periode*, pp. 106-109.

¹⁰⁹⁵ F. VAN HEMELRYCK, *Art. cit.*, p. 188.

van de aartshertogen Albrecht en Isabella werd deze doodstraf officieel afgeschaft.¹⁰⁹⁶ Deze officiële afschaffing was eigenlijk niet meer dan de consolidatie van een bestaande situatie. De *roots* van het levend begraven lagen in de Romeinse beschaving waar de Vestaalse maagden die het heilige vuur hadden laten uitdoven of hun kuisheidsgelofte hadden verbroken, levend begraven werden in een ondergrondse kamer met wat water, voedsel en een olielampje, genoeg om hen nog enige dagen in leven te houden.¹⁰⁹⁷

De executies ten putte vonden telkens plaats op het galgenveld. Zo werd op 7 oktober 1478 *Jans van Danken wijff levende omtrent der galgen gedolven, omdatse heuren man hadde doen versmoeren, ende des ander daghs wert Aert van Gheele, die rentmeester was van de Fakens*¹⁰⁹⁸, *geslypt uyt den Steene, tot voor het stadhuys; daer wert hij onthoofd want hij haer boel (minnaar) was ende 't feyt van de moort hadde doen doen, ende en wasser niet verre af; hij wert daernaer buyten op een radt geseth.*¹⁰⁹⁹ De schoutsrekeningen van 1478 brachten enkel de kosten voor de onthoofding van de minnaar in rekening¹¹⁰⁰, over het delven van de vrouw werd vreemd genoeg gezwegen. Medeplichtigheid aan moord kon de rechters er dus toe overhalen een dergelijk gruwelijk vonnis te vellen.¹¹⁰¹ Dat bewijst ook het verhaal van de prostituee Janneken Smeyers die op 1 mei 1460 levend gedolven werd voor de vreselijke moord op een collega.¹¹⁰² De Antwerpse kronieken vertellen hierover: *doen geschiedde tot Antwerpen in Crayenwijck eene diergelijcke moort dat een hoere de andere hoere vermoerde, ende sneet haer de armen ende voeten aff, ende 't hoofd aff ende stack het dootd lichaem in eenen sack, maer sij wirt op het feyt gevangen ende gedolft op scheyden der Apostelendagh.*¹¹⁰³ De hoer had tevergeefs haar gruweldaad trachten te verbergen maar ze werd op heterdaad betrapt.

¹⁰⁹⁶ E. POULLET, *Histoire du droit pénal dans le duché de Brabant, depuis l'avènement de Charles-Quint jusqu'à la réunion de la Belgique à la France, à la fin du XVIIIe siècle*, p. 388.

¹⁰⁹⁷ F. VANDER HAEGHEN, *Bibliographie des martyrologes protestants néerlandais*, vol. 1 Monographies, p. 15. Voor meer informatie over de Romeinse afkomst van het levend begraven zie: A. STAPPLES, *From good goddess to Vestal virgins: sex and category in Roman religion*, London: Routledge, 1998.

¹⁰⁹⁸ De Fakens verwijst misschien naar het Falconklooster in Antwerpen maar is wellicht een foutieve transcriptie van Lakens. Hiermee zouden dan de lakenhallen van Antwerpen bedoeld worden.

¹⁰⁹⁹ *Kroniek van Bertrijn.*, p. 32.

¹¹⁰⁰ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol. 450v°, 24 juni 1478 - 25 dec. 1478: *Den selven schouth die alnoch uuytgegeven ende betaelt heeft den voirseide scherprichtere van dat hij gericht heeft mitten zweerde eenen geheeten Aernt geboeren van Geele hem gegeven voer sijnen loen V s. groten.*

¹¹⁰¹ E. LERNO, *Op. cit.*, p. 106. In Gent worden vier moordenaressen levend begraven.

¹¹⁰² A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol. 181r°, 24 juni 1460 - 25 dec. 1460: *Den voirseide schoutet die uitgeleeght ende betaelt heeft Wouteren den scerpen richtere van dat hij levende groef Janneken Smeyers van moorde voer sijnen loen V s. groten.*

¹¹⁰³ *Kroniek van Bertrijn*, p. 14 en *Kroniek van N. De Weert*, p. 78.

Kindermoord¹¹⁰⁴ diende nog zwaarder bestraft te worden. Het Romeinse recht voorzag voor zulke onvergefelijke misdaad net als voor vader- en moedermoord een zeer toepasselijke straf, de *poena cullei*. Die bestond erin de misdadigers eerst met bloedrode stokken te slaan, daarna levend in een zak te naaien met verschillende wilde dieren, te weten een hond, een haan, een slang en een aap, om hen vervolgens in de zee of in een rivier te werpen *oft men mochten worpen voir die leeuwen, beeren oft wolven, om van hen verslonden te worden, want dese misdaet is niet te gelijcken bij ennige ander*.¹¹⁰⁵ Deze lugubere vorm van terechtstelling, ook soms de straf *ad bestias* geheten, werd in de middeleeuwen echter nooit in de praktijk uitgevoerd.¹¹⁰⁶ Wel werden kindermoordenaressen zoals Marien Cornelis levend gedolven.¹¹⁰⁷ De reden waarom de rechters zo hardvochtig optraden bij kindermoord was omdat het kindje doorgaans geen doopsel had ontvangen. Hierdoor ging de ziel van het kind zonder meer naar het voorgeborchte van de Hel.¹¹⁰⁸ Chijken van Emerijck werd dan weer begraven omwille van een doodslag.¹¹⁰⁹ Yente Pieterssem was lid van een bende straatrovers en had hierbij menige moord gepleegd.¹¹¹⁰ De bende werd echter geklist en naar de Vierschaar verwezen. Daar werden ze allen zonder uitzondering terdoodveroordeeld. Floerken - die het vonnis voltrok - onthoofde de drie mannelijke bendeleden waaronder de vriend van Yente, Janne Janssoon, en begroef Yente levend *in een put*.¹¹¹¹ Marien van Breda¹¹¹², Margriete Mens¹¹¹³ en Jacomijne van Turnhout¹¹¹⁴ werden alle drie gedolven op het feit dat ze

¹¹⁰⁴ J. MONBALLYU, *Filips Wielant. Verzameld werk I. Corte Instructie in materie criminele, cap. 55 (1): De rechten die pugnieren zeer wreedelicke de patriciden, dat[s] te zegghene die dooden vadere of moedere, grootheere of grootevrauwe, zone of dochtere, neve of nichte, oom of moye, of yement van zynen goede bloede*. Het begrip *parricide* werd door Wielant dus zeer ruim geïnterpreteerd, en omvatte niet alleen oudermoord maar ook moord op verwanten. Het begrip *parricide* slaat doch meestal op oudermoord. Een overzichtsartikel betreffende dit onderwerp is: P. DE WIN, 'Van Parricidie' *De bestraffing van oudermoordenaars in de Zuidelijke Nederlanden en België*, pp. 201-222.

¹¹⁰⁵ EG I. STRUBBE, *Willem Van der Tanerijen, boec der loopender practijcken der raidtcameren van Brabant, Costuimen van het land en hertogdom van Brabant, cap. 30.*, p. 151.

¹¹⁰⁶ P. DE WIN, *Art. cit.*, p. 203.

¹¹⁰⁷ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 232v°, 24 juni 1497- 24 juni 1498: *Van Marien Cornelis die gevangen is geweest van dat zij huer kint vermoert heeft ende dair aff gericht tot Lilloe int mercgreefscap maer mits dat hier achter gheen ontfancken is int mercgreefscap ende sij gheen goet en heeft hier tselve gerekent als voere*.

¹¹⁰⁸ M. KOCKEN, *Gruwelgids voor Oud-Mechelen*, p. 131.

E. LERNO, *Op. cit.*, p. 110. In het Brugse Vrije werd een vrouw levend begraven omdat ze haar kind had verdrongen. Ook dieren konden voor kindermoord terechtgesteld worden. Twee zeugen (vrouwelijke geslacht!) worden in het Brugse Vrije begraven omdat ze een kind gedood hadden. Voor meer informatie betreffende het onderwerp van dierenprocessen lees: J. MONBALLYU, *Een gevaarlijk varken in Kortrijk in 1562. Een dierenproces voor de schepenen van Kortrijk*, in: De Leiegouw, 17, 1975, pp. 283-286 en J. MONBALLYU, *Een dierenproces in Ingelmunster in 1587*, in: De Leiegouw, 24, 1982, pp. 173-175. In Gent wordt in 1528 een vrouw om kindermoord gedolven. P. CLAEYS, *Le bourreau de Gand*, p. 99.

¹¹⁰⁹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 451r°, 25 dec. 1516 - 25 dec. 1517.

¹¹¹⁰ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 61r°, 25 dec. 1483 - 24 juli 1484.

¹¹¹¹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 63v°, 25 dec. 1483 - 24 juli 1484.

¹¹¹² A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 498r°, 25 dec. 1519 - 25 dec. 1520.

¹¹¹³ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 191r-v°, 12 dec. 1531 - 25 dec. 1532.

¹¹¹⁴ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 19r-v°, 25 dec. 1544 - 25 dec. 1545.

ondanks *tvoirseide bannissement* in het markgraafschap wedergekeerd waren.¹¹¹⁵ De twee laatste vrouwen waren omwille van *onhuessche wandelinghe*¹¹¹⁶ op de put verbannen maar keerden vroegtijdig terug. Marien van Breda was eveneens verbannen maar werd in Rijkevorsel als *ballinck* gevangen en van daaruit overgeleverd aan de stad Antwerpen. De gedrukte costuimen van Antwerpen schrijven het volgende neer over de verbanning: *De Schouteth, Borgemeester ende Schepenen, moghen vonnisselicken bannen alle Delinquanten wter stadt, Marckgraefschap ende quartier van Antwerpen, het sy eeuwelick oft tot eenen gelimiteerden tijde, opt lijff, opde galge, opden put, opde handt, opde ooren, opt brandteecken, opde geesselinghe ende anderssints, elck nae zijn mis-dienst.*¹¹¹⁷ en verder worden de ballingen *binnen xxiiij. uren naer dat zy gevangen oft ingebrocht zijn, sonder ander oft voorder recht oft vonnisse daer over te derven geven, ghecorrigeert oft geexecuteert van lijve oft lede, oft anderssins, naevolgende heuren bannissement oft vonnisse, sonder tselve met gelde te moghen affcoopen, naer dat zy gevangen ende contrarie den bannissement innegecomen oft gebrocht zijn.*¹¹¹⁸ Zo verging het de ballingen in Antwerpen. De ordonnantiën van Karel V, uitgevaardigd op 4 oktober 1539 en 28 april 1550, bedreigden *de mans metten zweerde, de vrouwen met den put* wegens het verspreiden en aankleven van valse leerstellingen tegen de Kerk.¹¹¹⁹ Doch voor deze inbreuk werd in Antwerpen geen enkele vrouw gedolven. Ook niet voor overspel. Dit in tegenstelling tot de kasselrij Veurne waar vrouwen die tot driemaal toe overspel pleegden tot deze straf veroordeeld werden¹¹²⁰.

Locatie van het delven was de galgenberg. Daarheen werd de veroordeelde, in lang wit hemd, heengebracht. De put was dan al uitgegraven. Veel materiaal was daar niet voor nodig: met een spade, houweel en schepmand was de klus vlug geklaard.¹¹²¹ Vervolgens bedekte de beul het hoofd van de vrouw met een zwart doek en bond armen en benen met koorden vast. De beul legde de vrouw in het gedolven graf en gooide achtereenvolgens voeten, romp en hoofd met aarde dicht. Ten slotte sprong de beul op het met aarde gevulde graf en stampte de aarde vast om de vrouw sneller te doen stikken.¹¹²² Ook in het Gentse werd een vrouw op gelijkaardige wijze leven begraven: *Sy (Maria Berbier) viel in het graf op hare knyen neder,*

¹¹¹⁵ E. LERNO, *Op. cit.*, p. 106. Zowel in Gent als in Brugge werd een vrouw voor banbreuk gedolven.

¹¹¹⁶ Een typische omschrijving voor bedelarij en vagabondage.

¹¹¹⁷ G. DE LONGE, *Coutumes du pays et duché de Brabant. Quartier d'Anvers, Coutumes de la ville d'Anvers, dites Impressae*, titel 17, art. 1., p. 72.

¹¹¹⁸ *Ibid.*, titel 17, art. 5., p. 74.

¹¹¹⁹ L-T. MAES, *Op. cit.*, p. 408.

¹¹²⁰ J.B. CANNAERT, *Bydragen tot de kennis van het oude strafrecht in Vlaenderen*, p. 15.

¹¹²¹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 31r°, 25 dec. 1544 - 25 dec. 1545: *Item noch betaelt van een mande, een scoppe, van staken, nagels, steynhouten, coorden, raeyers ende ketenen aende voirgenomde geiusticieerde personen gebesicht ende oick inden pynkeldere tsamen XXXIII s. VI d. groten.*

¹¹²² L-T. MAES, *Op. cit.*, p. 408.

en sprak haer gebed tot den Heere; ende als den scherprechter haer neder soude legghen, begeerde sy een smuytdoeck op haer aengesicht te hebben, t'welck gedaen werdt. Doe wierd haer lichaem ende aengesicht met aerde bedeckt ende de scherprechter spronk op de selve ende stampte met de voeten soo seere op haren buyck, dat sy terstond haren geest gaf.¹¹²³ Marion, een vrouw uit Doornik, werd in 1545 begraven in een doodskist die ter hoogte van haar borst, middel en benen met drie ijzeren stangen werd vastgezet. Aan het eind van de kist bevond zich ter hoogte van het hoofd een gat waar den beul een strop doortrok om haar te verworgen, dat men zou toetrekken zoodra het ligchaam met aarde zou bedekt worden. Marion werd dus eerst gewurgd vooraleer met aarde bedekt te worden.¹¹²⁴ Was deze manier van begraven de normale gang van zaken was? De bronnen laten dit alleszins niet vermoeden. Het lijk kon na de terechtstelling op gewijde grond begraven worden of door de beul terug opgraven worden om te exposeren aan rad of galg.¹¹²⁵ In Duitsland ging levend begraven vaak hand in hand met het spietsen.¹¹²⁶ Het lichaam of hart werd dan doorboord met een ijzeren paal om de terugkeer van de dode te verhinderen. De ziel van de misdadigster werd als het ware 'vastgenageld' aan de grond. In Engeland viel deze straf ook zelfmoordenaars ten beurt.¹¹²⁷ In onze gewesten werd deze straf niet toegepast.¹¹²⁸ Wel werden de vrouwen voor de terechtstelling bijgestaan door een biechtvader. Die aanhoorde de publieke bekentenis en het eventuele berouw over de gepleegde misdaad.¹¹²⁹ Hij ontving voor zijn werk steeds de vaste som van drie schellingen.¹¹³⁰ Marien van Breda, gedolven voor banbreuk, kreeg na de hoorbiecht zelfs een ontbijt voorgeschoteld.¹¹³¹ Hieruit kunnen we afleiden dat ze in de vroege morgen of voormiddag gedood is geweest. De scherprechter kreeg zoals steeds de

¹¹²³ A. VAN WERVEKE, 'Begraven', in: *Volkskunde. Tijdschrift voor Nederlandsche Folklore*, 11 (6), 1898-99, p. 111.

¹¹²⁴ F. VANDER HAEGEN, *Bibliographie des martyrologes protestants néerlandais*, vol 1 *Monographies*, pp. 16-17

¹¹²⁵ *Ibid.*, pp. 17-18; P. VOLLENBERGH, *Op. cit.*, p. 139. In de uitgavenpost van de markgraaf-schout worden vaak raders en kettingen vermeld. We weten echter niet of deze materialen aangewend werden voor het levend begraven van vrouwen of enkel voor meer gangbare doodstraffen als ophanging en onthoofding.

¹¹²⁶ J. FUHRMANN, 'Punition de la violence par la violence: cruauté des sanctions dans le droit pénal médiéval en Allemagne', p. 230.

¹¹²⁷ L. VANDEKERCKHOVE, *Van straffen gesproken: de bestraffing van zelfdoding in het oude Europa*, p. 66.

¹¹²⁸ L-T. MAES, *Op. cit.*, p 409.

¹¹²⁹ N. GONTHIER, *Op. cit.*, p. 162: *Destinées à être enterrées vives ces femmes sont conduits devant la fosse et doivent faire là un aveu public de leur crime.*

¹¹³⁰ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 460r°, 25 dec. 1516 - 25 dec. 1517: *Item aen de bichtvaders van elcken III s. loopen tsamen XV s. groten*; *IBID.*, nr. 12905 fol. 204v°, 12 dec. 1531- 25 dec. 1532: *Den biechtvader die de voirseide XVI personen hier voeren inden ontfanck gementioneert gebiecht heft van elcken XII stuvers facit II lb. VIII s. groten.*

¹¹³¹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 498r°, 25 dec. 1519 - 25 dec. 1520: *Den selven van dat hij Marien van Breda genoempt oic hier vore gedolven heeft V s; Item voir den bichtvader: III s.; Ende voir een Inbijt: VII s. VI d.; Somme: LII s. VI d.*

vaste som van vijf schellingen.¹¹³² In Leuven werd de beul tweemaal betaald, eenmaal om de put te graven, andermaal om de vrouw te executeren.¹¹³³ In Gent en Brugge waren de uitbetalingen zeer grillig en variëren de bedragen van twintig schellingen tot zes pond parisis.¹¹³⁴

¹¹³² A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 238r°, 24 juni 1497 - 24 juni 1498: *Hendricke den scharpenrichtere van dat hij de voirs drije personen inden ontfange hier voer genoempt gericht heeft, den eenen metten baste, dandere gedolven, ende derde metten swerde voer elcken van hen voer zijnen loen eenen Rijns gulden dwelck gedraecht tsamen XV s. groten.*

¹¹³³ P. VOLLENBERGH, *Op. cit.*, p. 139.

¹¹³⁴ E. LERNO, *Op. cit.*, pp. 106-109.

1.10 De verdrinking

De verdrinking kent haar bloeiperiode in de zestiende eeuw.¹¹³⁵ Dit is niet enkel zo in Antwerpen maar ook in tal van andere steden zoals in Mechelen¹¹³⁶, Leuven¹¹³⁷, Brussel¹¹³⁸ en Amsterdam.¹¹³⁹ Voorheen werd de straf zelden of nooit uitgevoerd en indien dit toch gebeurde, werd de straf vooral aangewend om zeer verschrikkelijke misdrijven zoals verraad en vadermoord te beteugelen.¹¹⁴⁰ Antwerpen kent haar primeur in 1525.¹¹⁴¹ Dit is meteen een unicum: de terechtstelling is niet alleen de eerste verdrinking in de lange geschiedenis van Antwerpen maar is tevens de eerste wegens ketterij.¹¹⁴² Bovendien is de terechtgestelde een man.¹¹⁴³ Verdrinking was hoofdzakelijk een vrouwenstraf maar werd bij uitzondering ook op mannen toegepast.¹¹⁴⁴ De straf kent haar hoogtepunt in het heetst van de godsdienstberoerten, nl. in de tweede helft van de zestiende eeuw. Tussen 1558 en 1562 werden in Antwerpen meer dan 50 veroordeelden met de verdrinkingsdood omgebracht. De reden voor dit grote aantal is de beslissing van het stadsbestuur om executies van kettters bij voorkeur in het geheim te voltrekken. Hierdoor werden de kettters niet langer in het openbaar verbrand maar

¹¹³⁵ De Germanen brachten mensenoffers om hun goden gunstig te stemmen. Eén manier van offeren was de uitgekozen slachtoffers in water te versmoren. Sommige misdadigers deelden hetzelfde lot voor wandaden als lafheid en verwijfdheid, ze werden in een modderpoel of veen verdrongen. J. M. PASTRE, *De l'origine et de quelques aspects de la noyade au Moyen Age.*, pp. 376-377.

¹¹³⁶ L-T. MAES, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht*, p.409. In Mechelen worden tussen 1537 en 1556 zes vrouwen en een man verdonken.

¹¹³⁷ P. VOLLENBERGH, *De beul van Leuven*, p. 140. In 1586 wordt Kathrina Landtselots te Leuven verdrongen. Een tweede geval dateert uit het begin van de zeventiende eeuw.

¹¹³⁸ F. VAN HEMELRYCK, *De beul van Brussel en zijn werk (XIVe-XIXe eeuw)*, p. 191. Brussel kent twee verdrinkingen in de zestiende eeuw.

¹¹³⁹ L-T. MAES, *Op. cit.*, p.409.

¹¹⁴⁰ In de kroniek van Halmale wordt gewag gemaakt van een zekere Marie metter Luyten die omwille van een misdaad nabij de kraan in de Schelde verdrongen wordt: *I marty [anno 1487] quadam Maria dita metter luyten propter pessimum crimen submersa in Scaldi iuxta craen*. Deze terechtstelling is twijfelachtig aangezien ze niet vermeld wordt in de schoutsrekeningen. Cfr. VAN DYCK M., "Annales Antverpienses ad urbe condita ad annum 1533". Stedelijk bewustzijn van een Antwerpse patriciërsfamilie, p. 49.; In 1452 wordt in Gent een Engelse vrouw verdrongen voor vadermoord. In Brugge en het omliggende platteland wordt verdrinking de hele vijftiende eeuw niet toegepast. Cfr. E. LERNO, *De beulen van Gent en Brugge gedurende de Bourgondische periode*, p. 111.

N. GONTHIER, *Le châtement du crime au Moyen Age: XIIIe-XVIe siècles*, p. 161. In het rechtsgebied Parijs komt de straf voor op het eind van de veertiende en het begin van de vijftiende eeuw. In 1438 wordt te Metz een verrader verdrongen.

¹¹⁴¹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 70r°, 25 dec. 1524 - 25 dec. 1525.

¹¹⁴² V. GRANZOV, 'Al dieven, al schelmen?'. *De scherprechtters van Antwerpen (1550-1700)*, p. 51; L-T. MAES, *Op. cit.*, p.409. Zowel Maes als Granzow menen verkeerdelijk dat de eerste terechtstelling plaatsvond in 1534-35. Zoals we verder zullen zien vond er inderdaad een terechtstelling plaats in dat jaar, doch deze was de tweede in Antwerpen.

¹¹⁴³ De predikant die verdrongen wordt draagt de naam Nicolaes.

¹¹⁴⁴ W. MEEWIS, *De vierschaar.*, p. 114. Tussen 1557 en 1563 worden ook mannelijke kettters te Antwerpen verdrongen; L-T. MAES, *Op. cit.*, p.409. Pieter Van den Broucke wordt in 1556 verdrongen.

heimelijk op het Steen verdronken.¹¹⁴⁵ De eerste helft van de eeuw kent een veel lager cijfer: naast de voornoemde man worden nog vier vrouwen in het water vermoord.¹¹⁴⁶

Verdrinking werd hoofdzakelijk toegepast op doopsgezinden. Zo werden op 25 februari 1535 alle anabaptisten uit de stad en het markgraafschap gebannen. Indien ze zouden wederkeren diende *de mans op den brant, ende de vrouwen op die sack verdroncken te worden als ratten*.¹¹⁴⁷ Nog geen maand later was het zover. Op donderdag 17 maart 1535¹¹⁴⁸, midden in de paasweek, werden Digne Jacops, Cornelia s'Clercx, Barbelen Peterssoon¹¹⁴⁹ en Margrieten Diegge¹¹⁵⁰, alle vier anabaptist van overtuiging, *'s morgens ten 6 uren, in eenen sack gestecken, ende alsoo ter Werven affgestoten*.¹¹⁵¹ Twee vrouwen waren gezusters, één vrouw was schippersvrouw, een andere timmermansvrouw en een derde was getrouwd met een busmaker van Metz. Deze busmaker was - zo vertelt de kroniek - voorheen in een stoel onthoofd.¹¹⁵²

Om ordeverstoring te voorkomen werd de straf met het water doorgaans 's nachts of heel vroeg in de ochtend voltrokken.¹¹⁵³ De Antwerpse magistraat had allicht zijn lesje geleerd bij de verdrinking van de voormalige augustijner Nicolaas op 31 juli 1525 *toen tsmorgens ontrent 10 uren, alle de Gulden, ende sommiige van de ambachten met huere dekens [int harnash waren] om te resisteren die daer tegen hadde wille doen*.¹¹⁵⁴ Deze extra begeleiding was geen overbodige luxe want *doende dese executie, soo quam daer eenen roep, dat ment al doot sloeg op de Merckt ende op de Werf, daer aff tvolck in de sydestraten seer beroert was; maer ten was nyet waer, Godt looff. Corts daer na wirdt er een gebodt gedaen dat nyemant eenige persoonen off gulden verwyten souden, dat men hem gevangen hadde, op*

¹¹⁴⁵ V. GRANZOV, *Op. cit.*, p. 51.

¹¹⁴⁶ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 272v^o, 25 dec. 1534 - 25 dec. 1535 en A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 297v^o, 25 dec. 1535 - 25 dec. 1536.

¹¹⁴⁷ *Kroniek van N. De Weert.*, p. 105.

¹¹⁴⁸ A.A.B., deel 7., p 319. Het vonnis voor de hoge vierschaar werd een dag eerder, op 16 maart 1535 uitgesproken.

¹¹⁴⁹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 263r^o, 25 dec. 1534 - 25 dec. 1535: *Van Digne Jacops die herdoopt was is int Scelt verdroncken geweest in eenen sack ende heeft zekere goeden achtergelaten daer aff men als ontfanck maict ende hier ... XLII lb. VII d. groten ; Van Cornelia s'Clercx die herdoopt is geweest ende int Schelt verdroncken in eenen sack ende heeft egheen goet achtergelaten dair om hier ...nyet ; Van Barbelen Peterssoon van Gheldorp de oick herdoopt was ende in Scelt verdroncken is geweest dair om hier: nyet.*

¹¹⁵⁰ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 297v^o, 25 dec. 1535 - 25 dec. 1536: *Van Margrieten Diegge alias Bosbas die welke herdoopt ende in eenen sack int schelt verdroncken is geweest, ende heeft achtergelaten, van hueren haeffelijcken goeden V lb. X s. groten ende van onroerende goeden ende VII lb. X s. groten erffelijcke makene in gereeden penninghen facit VIII lb die tsamen maken XIII lb. X s. groten.*

¹¹⁵¹ *Het Antwerpsch Chroniekje*, p. 34.

¹¹⁵² *Ibid.*

¹¹⁵³ CH. LAENENS, *De geschiedenis van het Antwerps gerecht*, p. 166. Het slachtoffer werd in het algemeen *al levende, by nachte, in eenen sack (van canefas) gesteken ende verdroncken.*

¹¹⁵⁴ *Het Antwerpsch Chroniekje*, p. 24.

*den eeuwigen ban.*¹¹⁵⁵ Inderdaad op 5 augustus 1525 vaardigde het stadbestuur een gebod uit waarin gesteld werd dat vele van de gezworen schutters en ambachtslieden door *sommighen quaetwilligen geinjureert ende geoppressert wordden, overmits de getrouwicheyt ende bystandicheyt by henlieden den Heere zoe int vangen ende executeren vanden apostata Augustyn gedaen*. De wethouders dreigden met een monsterboete van honderd karolusgulden voor ieder die de voornoemde slachtoffers nog verder lastigviel.¹¹⁵⁶ De prediker beroerde vele harten en was zowel bij aanhangers als bij tegenstanders hét gespreksonderwerp van het moment. De Kroniek van Bertrijn vertelt: *In desen tijt was groote beroerte onder 't volck van die predicatie van Merten Luther, ende het volck lieper seer naer die Luytersche secte, ende het quam soo verre, dat die lieden seyden tot malcanderen: wat loove hebdi, prekers- oft augustijns geloove?*¹¹⁵⁷ De verontwaardiging over de terechtstelling echode bij velen nog lang na. Meer dan een maand na de feiten, op 4 september 1525, werd een makelaar op het schavot gezet, *mits dat hy hem gemoeyt hadde met Onzer Vrouwen ende ook van den Augustyn, die verdroncken was*. Achteraf werd zijn tong gespleten en hij werd voor tien jaar de stad uitgebannen.¹¹⁵⁸ Uit deze historie blijkt duidelijk dat heimelijk verdrinken veel gemakkelijker was daar men geen of weinig rekening hoefde te houden met de grillen van het publiek. Maar waarom was Nicolaas een zodanig heet hangijzer in de ogen van de stad en waarom kon deze prediker op zoveel sympathie van het volk rekenen?¹¹⁵⁹ Twee dagen voor zijn executie op 29 juli 1525, had het Antwerpse stadsbestuur een verbod op prediken uitgevaardigd.¹¹⁶⁰ De volgende dag echter ging Nicolaas, een *uytgelopen monninck van d'augustijnsche ordre*¹¹⁶¹, onverschrokken en onvermoeid verder met preken. De preken vonden plaats *ontrent de Facons in een bargie, die aldaer getimmert lach*.¹¹⁶² De autoriteiten kregen al snel lucht van deze feiten en zetten een losgeld op zijn hoofd. In ruil voor een aanzienlijke premie leverden twee beenhouwersknechten de halsstarrige en onverbeten lutheraan in handen van de wereldlijke overheid. Hierna werd Nicolaas door de beul op het Steen gefolterd. 's Anderdaags kwam de Brede Raad bijeen en werd Nicolaas om zes uur 's morgens terdoodveroordeeld. Nog geen vier uur later trokken de markgraaf en de burgemeester naar het Steen

¹¹⁵⁵ *Het Antwerpsch Chroniekje*, pp. 24-25.

¹¹⁵⁶ S.A.A., *Gebodboeken*, PK 914, fol 120 v°, 5 augustus 1525.

¹¹⁵⁷ *Kroniek van Bertrijn*, p. 76.

¹¹⁵⁸ *Ibid.*, p. 25.

¹¹⁵⁹ Voor een volledig overzicht verwijs ik graag naar: P. FREDERICQ, *Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis neerlandicae*. pp. 379-400.

¹¹⁶⁰ *Ibid.*, p. 24. *Anno 1525 den 29 july, werdt tAntwerpen verboden, dat nyemant preken en soude binnen noch buyten der stadt in weerlycke cleederen, die men nyet en kende, te weten aen het Cruyphol by der Slyckpoorte, by Sinte Willeborts ende bij tBagynhoff.*

¹¹⁶¹ *Kroniek van Bertrijn*, p. 76.

¹¹⁶² *Kroniek de Weert*, p. 92

ende [hebben] den augustyn daer uuyt gehaalt, ende met hem gegaen op den kant van de Werff, ende is aldaer in eenen sack gesteken, den welcken men int midden toebant, aen den hals ende boven thooft, ende alsoo ten Werve affgestoten by den scherprechter.¹¹⁶³ Een Duitstalig getuigenis specificceert de plaats van executie: [er] ist von stund an in das wasser geworffen worden bey dem kran der anfart zu Antdorff eben inn dem selbigen M.D.XXXIII jar (1525 n.s.).¹¹⁶⁴ Voor het verdrinken van de predikant kreeg de scherprechter zoals gewoonlijk vijf stuivers uitbetaald.¹¹⁶⁵ De kosten voor de terechtstelling van anabaptisten of lutheranen werden steeds gedekt door hun achtergelaten vermogen.¹¹⁶⁶

De vier terechtstellingen geschieden in open water. De veroordeelde werd het hoofd tussen de knieën gebonden en in een zak geknoopt.¹¹⁶⁷ Vervolgens wierp de beul het slachtoffer van op de kaai de Schelde in. De zak kon verzwaard worden met balast (stenen) om de veroordeelde sneller te doen zinken. Soms gebeurde het dat *eene vanden verdronken vrouwen uuyter Schelt aenden cant vanden water dryvende*. De scherprechter werd dan een tweede keer opgetrommeld om *die begraven te hebben beneden aen den dyck*.¹¹⁶⁸ Misschien hebben zulke ongemakken in het verleden de stedelijke overheid ertoe aangezet om de verdrinking steeds vaker in een kuip of ton te voltrekken. Dit procédé kon men immers veel beter controleren. Het slachtoffer werd dan net zo lang in een met water gevulde ton gehouden tot de dood was ingetreden.¹¹⁶⁹ Het leeuwendeel van de executies na 1550 gebeurden op deze manier.¹¹⁷⁰ Maar ook hier kon het mislopen. Zo was Jan Boschaert in 1561 veroordeeld om levend verbrand te worden maar *de heren, vreesende voor oproer, hebben hem heymelijk doen verdrincken, twelck niet sonder grouwzame moorderye geschiet is, want boven dat de tobbe eng en kleyn genoeg en dat hy een lang en frisch persoon was, soo hadde oock de beul soo weynig water genomen, dat hy den patient daer mede niet verdrincken en konde, soo dat hy eyndelinghen bedwongen was hem te doorsteken, gelyk men naderhand in 't*

¹¹⁶³ *Het Antwerpsch Chroniekje*, p. 24.

¹¹⁶⁴ P. FREDERICQ, *Op. cit.*, p. 381.

¹¹⁶⁵ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 70r°, 25 dec. 1524 - 25 dec. 1525: *Noch van dat hij Nicolase den predicant vanden luterianen verdroncken heeft: V s. groten*.

¹¹⁶⁶ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 272v°, 25 dec. 1534 - 25 dec. 1535: In de marge schreef een ambtenaar van de Rekenkamer het volgende: *Men lijdt hier alleenlic dexecutie van zeven persoenen mitten zweerde geexecuteert die egheene lutheranen noch anabaptisten en zijn geweest ende aengaende den selven lutheranen ende anabaptisten binnen den tijde des rekeninghe geexecuteert want de costen vand executien der selver behoiren genomen te wordden vande goeden bij hen achtergelaten alsoe dat naerder verclairt is inde naistvoirgaende rekeninghe f° XIX hier doirslagen ende daer nae dese punten gecorrigeert*.

¹¹⁶⁷ L-T MAES, *Op. cit.*, p.410.

¹¹⁶⁸ CH. LAENENS, *Op. cit.*, p. 167.

¹¹⁶⁹ V. GRANZOV, *Op. cit.*, p. 52.

¹¹⁷⁰ In de tweede helft van de zestiende eeuw geschiedde te Antwerpen de verdrinking meestal in een ton. Ook in Mechelen en Leuven was verdrinking in een ton of kuip de gebruikelijke manier van terechtstellen.

*dood lichaem bevonden heeft.*¹¹⁷¹ Een laatste markante opmerking: in 1516 sterft de Antwerpse scherprechter Jan Herdebol zelf aan de verdrinkingsdood. Hij wordt namelijk aangevallen en gewond door een bende schippers, bootgezellen en ander schorriemorrie en daarna levend de Schelde ingeworpen.¹¹⁷² Wat juist concreet de aanleiding was voor de aanvaring, is spijtig genoeg niet geweten.¹¹⁷³

¹¹⁷¹ CH. LAENENS, *Op. cit.*, p. 168.

¹¹⁷² S.A.A., *Gebodboeken*, PK 914, fol 72 v°, 23 augustus 1516.

¹¹⁷³ VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw*, p. 115. Dit misdrijf, de wapeldrink, is oorspronkelijk een misdadige poging, nl. een poging iemand te verdrinken door hem in het water te gooien. Het wordt steeds als een misdrijf *sui generis* behandeld.

1.11 Radbraking

Radbraken is een eeuwenoude en sacrale vorm van terechtstelling.¹¹⁷⁴ De straf gold destijds als bijzonder oneervol en was bedoeld voor de allerzwaarste misdadigers. In de Frankische periode stond ‘de dief de galg en de moordenaar het rad’ te wachten.¹¹⁷⁵ In de late middeleeuwen was de straf voorbehouden aan moordenaars en rovers.¹¹⁷⁶ Zo ook in Antwerpen waar twee moordenaars¹¹⁷⁷ en een roofmoordenaar¹¹⁷⁸ door de scherpreeker met raderen geslagen werden. Wielant zegt hierover in zijn *Corte instructie in materie criminele* (1520): *In diverschen landen worden de straetroovers gherabraect, dats te zegghene levende ghebonden up raden, de leden ghebroken, ende alzo laten sterven vanzelfs.*¹¹⁷⁹ De Damhoudere neemt deze verwoording haast letterlijk over, maar specificieert de gebieden waar de straffen voltrokken worden. Bovendien benadrukt hij het gruwzame karakter van de straf.¹¹⁸⁰ Maes vermeldt naast de voornoemde moord en roofmoord eveneens zware misdrijven als broedermoord, roof gepaard met moordbrand, paardendiefstal en verraad.¹¹⁸¹ De *Constitutio Criminalis Carolina* voegt aan dit lijstje nog gifmoord toe.¹¹⁸²

Opmerkelijk bij het radbraken is de periodiciteit van de straf. Tussen 1367 en 1387 radbraakte de Antwerpse beul vijftien personen.¹¹⁸³ In het begin van de vijftiende eeuw vonden nog eens drie radbrakingen plaats.¹¹⁸⁴ Voor de tweede helft van de vijftiende eeuw en de eerste helft van de zestiende eeuw is deze uiterst wrede straf niet meer geattesteerd. Dit beeld sluit naadloos aan bij wat het *Antwerpsch Chronykje* ons vertelt over een radbraking in

¹¹⁷⁴ K. VON AMIRA, *Die germanischen Todesstrafen.*, pp. 204-207. De straf is wellicht Oud-Germaans van oorsprong; H. GAIDOZ, *‘Le dieu gaulois du soleil et le symbolisme de la roué’*, 4, 1884, pp. 7-37; 6, 1885, pp. 16-26. Het rad is een universeel symbool dat zowel voor de Romeinen (het rad van Phoebus, symbool voor de zon, 4, p. 15.) als in de Indische (de ‘chakra’ als rad, de aureool van Vishnu, 4, p. 18.) en Christelijke cultuur (het rad als monogram XP ‘chi –ro’ die het woord ‘christus’ vormen, 6, p. 17) een sterke betekenis had.

¹¹⁷⁵ L-T. MAES, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht.*, p. 404. Gregorius van Tours (539-593) geeft een beschrijving van een executie door radbraken: nadat de veroordeelde dwars over een weg met diepe wagensporen aan de grond was bevestigd, reed een zwaar beladen wagen over hem heen.

¹¹⁷⁶ R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw*, p. 167.

¹¹⁷⁷ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 213r°, 1 dec. 1415 - 24 juni. 1416: *Reynken vander Wijen en Hennen Smet*

¹¹⁷⁸ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 249r°, 18 jan. 1418- 24 juni 1419. *Maeske* (achternaam niet bekend.)

¹¹⁷⁹ J. MONBALLYU, *Filips Wielant. Verzameld werk I. Corte Instructie in materie criminele*, cap. 68 (3).

¹¹⁸⁰ J. DE DAMHOUDERE, *Practycke ende handbouck in criminele zaeken*, cap. 102., p. 180: *In Duytslandt worden zy gherabraeect, dats te segghene, gebonden op raden, de leden gebroken, ende alsoe laten sterfven van selfs in groeter pyne ende hallende.* Ook in Wielant’s tweede versie van de *corte instructie in materie criminele* (1515-1516) vinden we deze bewoording terug. J. MONBALLYU, *Op. cit.*, cap. 102 (6).

¹¹⁸¹ L-T. MAES, *Op. cit.*, pp. 404-405.

¹¹⁸² J. KOHLER. en W. SCHEEL, *Die peinliche gerichtordnung Kaiser Karel V*, art. 130, p 67.

¹¹⁸³ J. A. GORIS, *Zeden en criminaliteit te Antwerpen in de tweede helft der XIV e eeuw*, pp. 203-205.

¹¹⁸⁴ Twee radbrakingen in 1415-1416 en één radbraking in 1418-1419.

1565: *Op den 14 july doen werden buyten Antwerpen op het galge velt, 2 jonge straetschenders geraeybraeckt op den richtberch, dwelck was seer deerlyk om sien, want het eerste tAntwerpen was; ende in hondert jaeren aldaer noyt gesien en hadde geweest.*¹¹⁸⁵ Inderdaad, de vorige radbraking vond plaats in 1418-1419, bijna 150 jaar voordien. Dit ooggetuigenis strookt dus volledig met de bevindingen in de bronnen maar ook met onderzoek uit andere steden. Zo wordt de straf in Mechelen tussen 1378 en 1419 drieëntwintigmaal aangewend, daarna niet meer.¹¹⁸⁶ In de jaren 1562 en 1570 duikt radbraken in Mechelen plotseling weer op om vervolgens in de achttiende eeuw nog tweemaal uitgesproken te worden.¹¹⁸⁷ In Gent komt terechtstelling d.m.v. het rad slechts voor tot in 1402 en in Brugge zelfs maar tot in 1394.¹¹⁸⁸ In Brussel worden delinquenten geradbraakt tot in 1407. Dan is het wachten tot in 1565 vooraleer deze gruwelijke vorm van terechtstelling andermaal opduikt.¹¹⁸⁹ In Leuven radbraakt de beul drie mannen in 1406. Een vierde en meteen laatste terechtstelling in deze vorm vindt pas eeuwen later plaats, nl. op 24 juli 1772.¹¹⁹⁰ Zoals boven al aangehaald, kent het radbraken in Antwerpen een wedergeboorte in de tweede helft van de zestiende eeuw. Eenmaal terug ingesteld, blijft de straf de gehele zeventiende eeuw door bestaan. Een keer wordt een vrouw geradbraakt, alle andere keren betreft het mannen.¹¹⁹¹ Het verdwijnen en herinvoeren van radbraken valt quasi gelijktijdig voor de meeste steden in de Zuidelijke Nederlanden. Dit kan geen louter toeval zijn. Er is een duidelijke congruentie en cesuur in de toepassing van de straf. Tot het begin van de vijftiende eeuw wordt de straf veelvuldig toegepast. Hierna houdt ze voor minstens 150 jaar op te bestaan om ten vroegste medio zestiende eeuw terug op te duiken.

Deze breuklijn loopt ook door in de wijze van terechtstelling. In de late middeleeuwen werd de veroordeelde misdadiger kruisvormig op de rug en met spieën aan de grond vastgeklemd. Het haar werd afgeschoren en hij was naakt of gekleed in een wit hemd.¹¹⁹²

¹¹⁸⁵ CH. LAENENS, *De geschiedenis van het Antwerps gerecht*, p. 181.

¹¹⁸⁶ Hetzelfde jaartal als de laatste vijftiende-eeuwse radbraking in Antwerpen.

¹¹⁸⁷ L-T. MAES, *Op. cit.*, p. 405.

¹¹⁸⁸ E. LERNO, *De beulen van Gent en Brugge gedurende de Bourgondische periode*, pp. 101-105.

¹¹⁸⁹ F. VAN HEMELRYCK, 'De beul van Brussel en zijn werk (XIVe-XIXe eeuw)', p. 189.

¹¹⁹⁰ P. VOLLENBERGH, *De beul van Leuven*, p. 133.

¹¹⁹¹ V. GRANZOW, 'Al dieven, al schelmen?'. *De scherprechtters van Antwerpen (1550-1700)*, p. 50. Radbraking was bij uitstek een mannenstraf; F. FUHRMANN, 'Punition de la violence par la violence: cruauté des sanctions dans le droit pénal médiéval en Allemagne', p. 231. Ruprecht von Freising, een veertiende-eeuws Duits jurist, schreef in artikel 29 van zijn juridisch werk dat het radbraken aangewend werd tegen vrouwen die hun echtgenoot vermoord hadden.

¹¹⁹² H. FEHR, *Das Recht im Bilde*, p. 83.

Vervolgens sloeg de beul het slachtoffer met een wagenrad.¹¹⁹³ Het rad was voorzien van scherpe punten aan de ijzeren wielband. Zo werden ledematen, heupen, knieën, voeten, ellebogen en polsen verbrijzeld. Om de stootkracht te verhogen werden onder armen en benen van de veroordeelde dwarshouten gelegd.¹¹⁹⁴ De gebroken ledematen werden tussen de spaken van het rad gevlochten, het rad met het lichaam werd aan een mast gehecht en zo opgericht. Wat volgde was een lange en pijnlijke doodstrijd die vaak uren, zelfs dagen kon duren. Net als bij andere publieke straffen bleef het lijk zo lang staan tot het helemaal ontbonden was.¹¹⁹⁵ Hierna kon het naar beneden gehaald worden. Een vrij gebruikelijke verzachting was de veroordeelde vóór het eigenlijke radbraken terecht te stellen met het zwaard.¹¹⁹⁶ Het oude ritueel van de radbraking vond zo enkel plaats op het lijk.¹¹⁹⁷ Na de onthoofding werd het hoofd dan op een paal gespietst en het geradbraakte en onthoofde lichaam op een rad tentoongesteld.¹¹⁹⁸ Het gebruik om criminelen op een rad met een mast omhoog te steken zal de ganse middeleeuwen en moderne tijd door blijven bestaan, ook voor andere misdrijven.¹¹⁹⁹ In Brugge bestond zelfs de gewoonte om delinquenten op een rad te pronk te stellen als schandestraf.¹²⁰⁰ Een enkele keer werd het lijk van een crimineel na het radbraken verast.¹²⁰¹

Uit deze veertiende- en vijftiende-eeuwse vorm van terechtstelling ontstond een jongere variant van radbraken die vooral vanaf de zestiende eeuw werd toegepast.¹²⁰² De veroordeelde werd hierbij horizontaal op een rad of een houten radbraakkruis (Sint-Andrieskruis)¹²⁰³ gebonden alvorens alle ledematen werden verbrijzeld.¹²⁰⁴ Het verbrijzelen

¹¹⁹³ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 249r^o, 18 jan. 1418 - 24 juni 1419: *Den selven scouth die uitgeleyt ende betaelt heeft Lauke voirseide dat hi met raeden sloech enen Maeske*. Het breken en het rad vindt men uiteraard terug in het Nederlandse woord: radbraken.

¹¹⁹⁴ L-T. MAES, *Op. cit.*, pp. 405-406.

¹¹⁹⁵ R.C. VAN CAENEGEM, *Op. cit.*, p. 167.

¹¹⁹⁶ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 213r^o, 1 dec. 1415 - 24 juni. 1416: *Die voirseide scouth heeft betaelt den voirseide Lauwereynse van dat hi gericht hadde metten swerde ende ten raede Hennen Smet poerter van Antwerpen die van moerde was ende van anderen quaden feyten vois sijn recht hem betaelt V s. groten*. Een plausible verklaring voor de strafverzachting is misschien het poorterschap van de veroordeelde in kwestie.

¹¹⁹⁷ R.C. VAN CAENEGEM, *Op. cit.*, p. 167.

¹¹⁹⁸ L-T. MAES, *Op. cit.*, p. 407.

¹¹⁹⁹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 380v^o, 24 juni 1510 - 25 dec. 1511: *Van Gheerden van Mille alias van Sittert van dat hij gevangen van diversen quaden mesdaden daer af aengesproken ende verwesen met vonnisse dien die scouthet op een rat geset heeft*.

¹²⁰⁰ E. LERNO, *Op. cit.*, p. 103.

¹²⁰¹ F. FUHRMANN, *Art. cit.*, p. 225.

¹²⁰² Deze vorm van straf zal nog tot ver in de achttiende eeuw toegepast worden. F. VAN HEMELRYCK, *Art. cit.*, p. 189. In verband met deze vorm van terechtstelling werd op 21 maart 1776 in naam van Maria Theresia een brief gericht aan de stad Brussel opdat men de beul zou verzoeken, de misdadigers veroordeeld tot deze wrede dood ogenblikkelijk te doden, teneinde hun lijden te verkorten.

¹²⁰³ Een bank met vijf steunen voor het hoofd en de ledematen. Het stadsmuseum van Gouda herbergt nog een exemplaar van zo'n radbraakkruis.

van de ledematen gebeurde steevast met een knuppel of ijzeren staaf.¹²⁰⁵ Bij wijze van genade werd soms een laatste dodelijke slag, de zogenaamde *coup de grâce*¹²⁰⁶, op de borst gegeven. De scherprechter moest hiermee wachten totdat de schout en schepenen het juiste moment gekomen achtten.¹²⁰⁷ Indien dit niet gebeurde, kon het vaak nog dagen duren vooraleer de veroordeelde overleed.¹²⁰⁸ Nadat de dood was ingetreden, werd het lichaam in het vuur geworpen¹²⁰⁹ of gevlochten in een rad op het galgenveld gezet.¹²¹⁰ Het kruis, met het lijk erop gebonden, kon ook met ketenen aan de galg gehangen worden.¹²¹¹ Radbrakingen, zowel in oude als in nieuwe vorm, hadden doorgaans plaats op de Grote Markt of op het galgenveld nabij Berchem.

Het richten *ten raede* was een werk van lange adem en dus zwaar. Het vastbinden van de veroordeelde en het breken van diens botten met een rad vereisten een grote fysieke kracht. Dit zware werk vond echter niet zijn weerslag in de uitbetaling van de beul. Zoals steeds kreeg de Antwerpse scherprechter vijf schellingen en geen cent meer. Ook over benodigheden voor de executie wordt er in de rekeningen met geen woord gerept. Ter vergelijking met andere steden: het loon van de Mechelse beul bedroeg voor een soortgelijke executie in het begin van de vijftiende eeuw het vierdubbele daar hij normaliter twintig schellingen per keer ontving.¹²¹² Idem dito voor de scherprechter van Gent en Brugge.¹²¹³ De enige scherprechter die hetzelfde schuitje deelde als de Antwerpse was die van Leuven: deze ontving in 1406 een bedrag van twee Hollandse gulden, gelijk aan vier schellingen zes deniers groten.¹²¹⁴ Doch tijden en inzichten veranderen en tegen het einde van de zeventiende eeuw krijgt de Antwerpse scherprechter zelfs een extra vergoeding voor een radbraking *als wesende swaeren aerbeyt ende excessive moeijtte*.¹²¹⁵

¹²⁰⁴ V. GRANZOW, 'Al dieven, al schelmen?'. *De scherprechters van Antwerpen (1550-1700)*, pp. 50-51. Op 18 juni 1588 wordt Joris Jacobs, een tweevoudige moordenaar, door Hendrick van den Berghe, scherprechter van de stad Antwerpen, geradbraakt. Na acht slagen geïncasseerd te hebben op armen en benen, deelt de beul een klap uit met een hamer. Deze hamer was het moordwapen waarmee Joris Jacobs de moorden had gepleegd. Daarna sloeg de scherprechter het slachtoffer nog één maal op de keel en één maal in de nek. Voor een ooggetuigenis van een radbraking zie: F. VAN HEMELRYCK, *De criminaliteit in de ammanie van Brussel van de Late Middeleeuwen tot het einde van het Ancien Régime (1404-1789)*, p. 106.

¹²⁰⁵ L.-T. MAES, *Op. cit.*, p. 406.

¹²⁰⁶ P. SPIERENBURG, *The spectacle of suffering*, p. 72.

¹²⁰⁷ ID., *De sociale functie van openbare strafvoltrekkingen*, p. 17.

¹²⁰⁸ H.C. JELGERSMA, *Galgebergen en galgevelden in west- en midden-Nederland*, p. 10.

¹²⁰⁹ E. LERNO, *Op. cit.*, p. 101.

¹²¹⁰ P. SPIERENBURG, *Op. cit.* p. 71.

¹²¹¹ F. VAN HEMELRYCK, *De beul van Brussel en zijn werk (XIVe-XIXe eeuw)*, p. 189. (artikel)

¹²¹² L.-T. MAES, *Op. cit.*, p. 407.

¹²¹³ E. LERNO, *Op. cit.*, p. 103.

¹²¹⁴ P. VOLLENBERGH, *Op. cit.*, p. 135.

¹²¹⁵ V. GRANZOW, *Op. cit.*, p. 51.

1.12 Vierendelen.

De vierendeling is in menig opzicht bijzonder. Ten eerste omdat de straf zo zeldzaam voltrokken werd. In een tijdspanne van quasi 150 jaar (1405-1550) werd de Antwerpse scherprechter een schamele zes keer voor deze klus opgeroepen. In de periode daarna (1550-1700) komt de terechtstelling in Antwerpen nog viermaal voor¹²¹⁶, wat het totaal voor een periode van drie eeuwen op tien brengt. In menige andere stad, zoals in Leuven¹²¹⁷ en Mechelen¹²¹⁸ heeft de scherprechter zelfs nooit een dergelijke executie uitgevoerd. In Gent en Brugge komt de straf tijdens de Bourgondische periode respectievelijk vijf- en tweemaal voor.¹²¹⁹ Vanaf de zestiende eeuw verdwijnt de vierendeling in Brugge zelfs helemaal.¹²²⁰ In Gent blijft ze voortbestaan maar wordt daar doorgaans weinig uitgevoerd¹²²¹. Ten slotte blijkt de vierendeling ook in Brussel een zeer uitzonderlijk schouwspel te zijn geweest. Van 1404 tot 1506 komt vierendelen ginds amper tweemaal voor.¹²²²

Een tweede bijzonder gegeven is de *modus operandi* van het vierendelen. Het ‘levend vierendelen’ werd in de Zuidelijke Nederlanden niet toegepast.¹²²³ Dit betekent echter niet dat in andere contreien en tijden deze groteske en horribele straf niet voorkwam. Frankrijk is hier een mooi voorbeeld van. Daar werd de fanatieke Francois Ravailac na de moord op koning Henri IV in 1610 door vier paarden in stukken uiteengereten. De geesteszieke Robert François Damiens onderging in 1757 hetzelfde pijnlijke lot na een mislukte moordpoging op Lodewijk XV.¹²²⁴ In Brabant en Vlaanderen gebeurde de eigenlijke vierendeling steeds nadat de veroordeelde hetzij door wurging, hetzij door ophanging of onthoofding om het leven was gebracht. Paarden kwamen hierbij niet aan te pas. Zo werd een gifmenger in Brussel eerst onthoofd vooraleer vakkundig in stukken versneden te worden.¹²²⁵ In de Bourgondische periode werden alle Brugse en Gentse misdadigers zonder uitzondering eerst een kopje

¹²¹⁶ V. GRANZOW, *‘Al dieven, al schelmen?’. De scherprechters van Antwerpen (1550-1700)*, p.53.

¹²¹⁷ P. VOLLENBERGH, *De beul van Leuven*, p.141.

¹²¹⁸ L-T. MAES, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht: bijdrage tot de rechts- en cultuurgeschiedenis der Nederlanden*, Antwerpen: De Sikkel, 1947.

¹²¹⁹ E. LERNO, *De beulen van Gent en Brugge gedurende de Bourgondische periode*, pp. 113-117.

¹²²⁰ A. VAN LEUVEN, *De geschiedenis van de beul van Brugge (1500-1863)*, p. 38.

¹²²¹ P. CLAEYS, *Le bourreau de Gand. Sa mission, ses fonctions, ses privilèges.*, pp. 95-97.

¹²²² F. VAN HEMELRYCK, *‘De beul van Brussel en zijn werk (XIVe-XIXe eeuw)’*, p. 190.

¹²²³ J. FUHRMANN, *‘Punition de la violence par la violence: cruauté des sanctions dans le droit pénal medieval en Allemagne’*, p. 231. Een zelden toegepaste variatie van de vierendeling bestond erin de borst van de veroordeelde open te rijten en de ingewanden waaronder het hart, de longen en lever eruit te halen en ze in het gezicht van het slachtoffer te werpen. Daarna werd de crimineel -of wat er nog van restte - het hoofd afgehouden en in vier stukken versneden.

¹²²⁴ J. F. MORTIMER, *Doodstraf. Lijdensweg voor veroordeelden*, pp. 74-89. Damiens’ executie is uitvoerig besproken in het inleidende hoofdstuk van F. FOUCAULT, *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Paris: Gallimard, 1975.

¹²²⁵ F. VAN HEMELRYCK, *Art. cit.*, p. 190.

kleiner gemaakt door de beul en pas daarna gekwartierd. In de tweede helft van de zestiende eeuw zijn te Gent door ooggetuigen zoals Marcus van Vaernewijck enkele vierendingen na ophanging gerapporteerd.¹²²⁶ Van één Antwerpse misdadiger is niet geweten hoe hij de dood is ingejaagd vooraleer *post mortem* een tweede terechtstelling te ondergaan. De zaak is dan ook niet in de schoutsrekeningen geklasseerd, enkel in een aantal kronieken.¹²²⁷ Van Claes Kannarts weten we met zekerheid dat hij eerst onthoofd werd en pas daarna gevierendeeld.¹²²⁸ Zijn twee kompanen verloren voor dezelfde feiten hun hoofd.¹²²⁹ Van de vier andere terechtstellingen weten we eveneens met zekerheid dat de boosdoeners eerst opgeknoopt zijn.¹²³⁰ Dat vierending na de dood geschiedde toont duidelijk dat de straf in de eerste plaats bedoeld was als spektakelspel. De lugubere strafuitvoering diende als *exemple* voor anderen. Toch dient men te bedenken dat het in stukken hakken van lichamen voor de tijdgenoot niet zo opzienbarend was dan we misschien wel denken. De lichamen van heiligen en hooggeplaatste personen zoals koningen werden vaak na hun dood in stukken gesneden.¹²³¹ Zoals we nog verder zullen zien bij de bestraffing van zelfmoord waren strafvoltrekkingen op lijken een gangbare praktijk in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd.

Welk idee zat nu achter deze mensonterende vorm van terechtstelling? Primo, door de dode lichamen te kwartieren of vierendelen gaf men ruchtbaarheid aan de executie. Door de lichaamsdelen aan de stadspoorten te hangen kon iedereen duidelijk zien wat de consequentie van oproerig en misdadig gedrag inhield. Verzet tegen het wettige gezag werd niet getolereerd. Dat bij uitstek de stadspoorten werden uitgekozen om de lichaamsdelen tentoon te spreiden, valt eenvoudig te verklaren. De stadspoorten en -muren waren hét symbool van stedelijk gezag en identiteit. Ze stonden als het ware symbool voor de hele stad. Het feit dat afbeeldingen van stadspoorten en -wallen vaak terug te vinden zijn op de stadszegels van middeleeuwse steden maakt dit zeer duidelijk.¹²³² In dit licht moeten we de verspreiding van de lichaamsdelen van de gevierendeelde Joos de Coc plaatsen, wiens ledematen in 1459 aan

¹²²⁶ E. LERNO, *Op. cit.*, p. 113.

¹²²⁷ *Kroniek van Bertrijn*, p. 14 en *Kroniek van N. De Weert*, p. 78.

¹²²⁸ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol. 28r^o, 25 dec. 1451 - 24 juni 1452: *Den voirseide scouthet die betaelt heeft Geleyne den scerpen cock van dat hij rechte metten swerde ende quateleerde Claes Kannarts van moyterijen hem gegeven voir sijnen loon: V s. groten.*

¹²²⁹ *Ibidem*: *Den selven Geleyne noch betaelt van dat hij rechte metten swerde enen geheeten Propper Roelken vanden selven feyte hem geheven voir sijnen loon: V s. groten*
Den selven Geleyne noch van dat hij oec rechte metten swerde Joese van Ghele vander voirseide fayte hem noch betaelt V s. groten

¹²³⁰ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 396v^o-397r^o, 25 dec. 1541 - 25 dec. 1542.

¹²³¹ H. KLEMETILÄ, *Epitomes of evil: Representations of Executioners in Northern France and the Low Countries in the Late Middle Ages*, p. 32.

¹²³² W. PREVENIER, W. BLOCKMANS, M. BOONE, e.a., *Prinsen en poorters: beelden van de laatmiddeleeuwse samenleving in de Bourgondische Nederlanden, 1384-1530*, p. 234.

de vijf poorten en het hoofd aan de Rode Poort werden uitgehangen.¹²³³ De handlangers van Maarten van Rossum waren in 1542 hetzelfde lot beschoren: hun *hoofden, armen, beenen werden 't allen poorten uytgesteken.*¹²³⁴

Een tweede verklaring dient allicht gezocht te worden in de absolute garantie en waarborg over de dood van de terechtgestelde. Toeschouwers zagen het fel verminkte en uiteengerukte lichaam van de gevreesde misdadiger en kregen zo het ultieme bewijs van diens dood. Waar men bij een eenvoudige wurging nog zou kunnen twijfelen aan de dood van de veroordeelde was er bij de vierending geen twijfel mogelijk: niemand overleeft immers een scheiding van hoofd en ledematen van de romp.¹²³⁵

De vierending gebeurde dus steeds na één of andere vorm van terechtstelling, meestal onthoofding maar soms ook ophanging of wurging. Dit impliceert echter niet zondermeer dat het éne onmiddellijk na het andere werd voltrokken. Soms verstreek er enige tijd tussen de twee. Zo werden op 29 juli 1542 *twee van de principaelsten verraders gehangen op de groote Merckt, 't savons omtrent ses hueren, die daer alle den nacht bleven hangen ende s'morgens vroech affgedaen ende gevierendeelt, ende aen elcke van de stadt een vierendeel daer aff gehangen.*¹²³⁶ De kroniek van Bertrijn spreekt het tijdstip van de vierending tegen en verhaalt: *den 29 doen wert er (aan de galg) twee aen gehangen, ende s'nachts werden sij gevirrendeelt.*¹²³⁷ Of de scherprechter nu 's morgens bij dageraad of diep in de nacht de lijken vierendeelde, zullen we nooit met zekerheid weten. Feit is dat de vierending een hele tijd na de opknoping plaatsvond. De gelegenheidsgalg waarmee de twee verraders opgeknoopt waren was drie dagen eerder, op zaterdag 26 juli, een eerste keer opgesteld. Daar had ze gediend om twee andere collaborateurs van Marten van Rossum te vierenden en de kwartieren aan de poorten te hangen.¹²³⁸ In totaal werden dus vier verraders in de zomer van 1542 opgeknoopt, de schoutsrekeningen bevestigen dit aantal.

Hoe ging een vierending nu juist in zijn werk? Vermoedelijk werd het dode lichaam van de misdadiger op een houten bank gelegd en vervolgens met geslepen bijl en mes aan stukken gekapt en gesneden. Dit maken we althans op aan de hand van een rekening uit 1582 waarin aan de Antwerpse scherprechter Hendrick vanden Berghe het nodige gereedschap

¹²³³ F. PRIMIS, 'Antwerpiensia', deel 11, p. 171. Joos de Coc wordt in de verschillende overleveringen lichtjes anders geschreven. Dit is allicht te wijden aan het verkeerdelijk overschrijven van de ene kroniek naar de andere. De kroniek van Bertrijn spreekt van Joos de Cot, daar de kroniek van N. De Weert over Joos de Coe spreekt.

¹²³⁴ *Kroniek van Bertrijn*, p. 84.

¹²³⁵ CH. LAENENS, *De geschiedenis van het Antwerps gerecht*, p. 177.

¹²³⁶ *Kroniek van N. De Weert*, p. 114.

¹²³⁷ *Kroniek van Bertrijn*, p. 84.

¹²³⁸ *Kroniek van N. De Weert*, p. 114.

wordt geleverd voor een vierending.¹²³⁹ Vervolgens werden de lichaamsdelen zoals gezegd verspreid over de verschillende stadspoorten. Ledematen konden of op stokken gespietst, of aan halve galgen, de zogenaamde *potenten*, gehangen worden.¹²⁴⁰ Soms echter werden de lichaamsdelen in zakken vergaard en aan de stadsgalg gehangen.¹²⁴¹ Het hoofd werd meestal op een lans (met weerhaken) aan de hoofdpoot uitgesteld. De ingewanden kregen doorgaans een afzonderlijke bestemming. Ze werden in een zak aan de galg gehangen¹²⁴² of publiekelijk in een ton verbrand.¹²⁴³ Al dat kappen en snijden was ongetwijfeld een inspannende karwei voor de beul en zijn knechten. Voor de executie van Claes Kannarts en zijn twee medeplichtigen ontving scherprechter Geleyne vijftien schellingen groot.¹²⁴⁴ Blijkbaar werd er qua vergoeding geen onderscheid gemaakt tussen de twee handlangers die enkel onthoofd werden en Kannarts die onthoofd én gevierendeeld werd. De complexiteit van de strafvoltrekking werd medio vijftiende eeuw blijkbaar nog niet doorgerekend, voor elke executie werd de gefixeerde som van vijf schellingen uitbetaald.¹²⁴⁵ Dat verandert in de zestiende eeuw wanneer het slachtwerk wel degelijk rijkelijk beloond wordt. Zo betaalde de schout-markgraaf meester Gilain de som van vier gulden brabantse voor de terechtstelling van de vier Antwerpse verraders.¹²⁴⁶ De schoutsrekeningen melden enkel de uitbetaling voor de verhänging van de delinquenten. Over vierendingen wordt er in de rekening van de gerechtsofficier niet gesproken. Dit is ook Brouwers opgevallen in haar eindverhandeling waarin zij stelt dat sinds 1500 tot 1584 geen vierendingen meer genoteerd zijn in de schoutsrekeningen.¹²⁴⁷ De juxtapositie van de schoutsrekeningen en de stadsrekeningen voor die periode leveren nochtans een ander beeld op. Deze stadsrekeningen, die spijtig genoeg voor de vijftiende eeuw niet voorhanden zijn, vermelden wél de vierending door de beul. De stad betaalt namelijk de stadsbeul de aanzienlijke som van zes pond en vijf schellingen *voer dat hij sommighe quaetwillighe verraderen alhier in augusto anno XLII lestleden opte merct*

¹²³⁹ V. GRANZOW, *Op. cit.*, pp. 53-54: *so van bijlen, messen, bancke en anderssints hem nodich geweest hebbende te doen maecken om de voorschreven quartillatie mee te doen.*

¹²⁴⁰ Ibidem, p. 54.

¹²⁴¹ N. GONTHIER, *Le châtimeut du crime au Moyen Age.*, p. 131.

¹²⁴² E. LERNO, *Op. cit.*, pp. 114-116. Jan de Vos wordt in 1460 te Gent onthoofd en vervolgens gevierendeeld. Zijn ledematen worden aan de belangrijkste toegangspoorten gehangen en zijn ingewanden wordt in een zak aan de galg ter Muden gehangen. Rogier de Pijl ondergaat op 8 augustus 1482 hetzelfde lot, net als Joos de Smet twee jaar later.

¹²⁴³ N. GONTHIER, *Op. cit.*, p. 158.

¹²⁴⁴ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol. 28r^o, 25 dec. 1451 - 24 juni 1452.

¹²⁴⁵ F. PRIMIS, 'Antwerpiensia', deel 10., p. 40.

¹²⁴⁶ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 408r^o 25 dec. 1541 - 25 dec. 1542.

¹²⁴⁷ H. BROUWERS, De kriminaliteit te Antwerpen in de zestiende eeuw, tabel: Misdaden tegen de veiligheid van de staat en de openbare orde.

geexecuteert ende de zelve gevierendeelt heeft.¹²⁴⁸ De rentmeesters plaatsen de terechtstelling -verkeerdelijk of juist?- in augustus. De stadsrekeningen spreken op dit vlak de kronieken tegen daar die de vierending van de vier mannen respectievelijk op 26 en op 29 juli plaatsen. Een hypothese i.v.m. de kostenverdeling is dat de ophanging enkel doorverrekend is aan de centrale overheid, terwijl de vierending op kosten van het stedelijke gezag is uitgevoerd. Een zelfde logica kan dan *mutatis mutandis* toegepast worden op de vijftiende-eeuwse casus van Kannarts. Het Bourgondische staatsapparaat betaalt de onthoofding van Kannarts, de stedelijke autoriteiten de rest. Zo creëert men wel een differentiatie in uitbetaling al naargelang de moeilijkheidsgraad van de terechtstelling. Hierover zijn we echter onvoldoende gedocumenteerd om een bindende uitspraak te doen.

Een laatste curiositeit in het verhaal van de vierending is de dominantie van één type misdrijf, nl. de misdrijven tegen het gezag (*lèse majesté*). Het begrip ‘misdrijven tegen het gezag’ dekt een brede lading en wordt door tal van contemporaine criminalisten als Wielant, De Damhouder en Van de Tanerijen en hedendaagse criminalisten als Van Hemelryck en Maes uitvoering besproken. Misdrijven tegen het gezag waren eertijds zeer ernstig en werden zwaar gestraft. Wie in opstand kwam tegen de hoogwaardigheidsbekleders van de stad met het inzicht hen te doden, pleegde het misdrijf van *crime ieghen de tydelicke maiesteit* en verdiende gesleept, onthoofd en gevierendeeld te worden. Ook beledigende taal aan het adres van de hertog van Brabant werd onder deze categorie gerekend.¹²⁴⁹ Andere vormen van majesteitsschennis waren o.a. meeheulen met de vijand, ongeoorloofd oorlog voeren, valse munten slaan, enz. Mouterij behoorde *extraordinarie gepunieert te wordden* meent Willem van de Tanerijen en *men pleegt gemeynlijk dese misdadige te onthalsen ende te vierendeelen, ende huerhooft op een glavie ter stadtpoorten uuyt te steeken*.¹²⁵⁰ De Damhouder sluit zich geheel bij deze stelling aan.¹²⁵¹ Artikel 18 van titel III der oudste Antwerpse costuimen vernoemt een andere vorm van ordeverstoring, namelijk de vredebreuk en zegt: *die boven vrede den anderen sloeghe oft quetste, verbeurt syn lyff, sonder verdrach, ende wordt gevierendeelt*.¹²⁵² Doch voor dit misdrijf is in de onderzochte periode geen enkele persoon in het markgraafschap gekwartierd. Wel voor moordbrand: Joos de Coc werd in 1459 in vier

¹²⁴⁸ S.A.A., *Stadsrekening 1541-1542*, R 11, fol. 49v°. We mogen aannemen dat bij deze uitbetaling ook de diensten voor o.a. het verspreiden van de lichaamsdelen verrekend is.

¹²⁴⁹ F. VAN HEMELRYCK, ‘*Het Brabants strafrecht en zijn toepassing in enkele Brabantse steden in de Xvde eeuw*’, p. 107.

¹²⁵⁰ EG. I. STRUBBE, *Willem Van der Tanerijen, boec der loopender practijcken der raidtcameren van Brabant*, deel 1, cap. 49.

¹²⁵¹ J. DE DAMHOUDERE, *Practycke ende handbouck in criminele zaeken*, cap. 63., pp. 86-89

¹²⁵² G. DE LONGE, *Coutumes du pays et duché de Brabant. Quartier d’Anvers., Coutumes de la ville d’Anvers, dites Antiquissimae*, titel 3, art. 18., p. 160.

stukken gehouwen om een vreselijke brandstichting die hij in de stad gepleegd had.¹²⁵³ Doorgaans werd dit misdrijf bestraft met de vuurdood, zoals we in een vorig hoofdstuk gezien hebben. Merken we ook op dat deze executie plaatsvond in de turbulente jaren vijftig van de vijftiende eeuw toen menige brandstichter gerecht werd en hertog Filips de Goede een verscherpte repressie tegen brandstichters opdroeg.¹²⁵⁴ Misschien wilde men met deze éne verregaande terechtstelling een voorbeeld stellen voor andere pyromanen? De heremiet Rogier de Pijl werd in 1483 te Gent voor soortgelijke misdrijven eveneens gevierendeeld.¹²⁵⁵ Vierending als straf voor (moord)brand kwam dus ook in andere rechtsgebieden voor. Over de vierending van vier verraders in de zomer van 1542 zijn we bijzonder goed gedocumenteerd. Aan de hand van verschillende verhalende bronnen en schoutsrekeningen kunnen we kort het intrigerende verhaal reconstrueren. Maarten van Rossem, een veldheer in dienst van hertog Karel van Gelderland ondernam in het kader van de Gelderse oorlogen plundertochten doorheen het hertogdom Brabant. De legeraanvoerder stond al vlug voor de muren van Antwerpen en eiste haar overgave.¹²⁵⁶ De stad nam onmiddellijk voorzorgen. Nog vóór de aankomst van de veldheer had de stadsmagistraat een gebod uitgevaardigd dat al diegenen die geboren waren in de landen van Kleef, Gulik of andere gebieden die ressorteerden onder de hertog van Gelre naar het stadhuis moesten komen om er geregistreerd te worden. Bovendien mochten vreemdelingen 's avonds niet uitgaan.¹²⁵⁷ Nieuwe versterkingen werden opgetrokken tussen de Kronen- en de Begijnenpoort en Spaanse en Italiaanse kooplui brachten uit eigen beweging een grote groep huurlingen bij elkaar.¹²⁵⁸ Vier mannen, Janne Lambrechts, Mathijse Radeback, Jaspens van Misfer en Anthonijse Verbeke liepen in die roerige tijden over naar Maarten van Rossem en werden zo vijanden *der keyser majesteits slandts van Brabant ende der stadt van Antwerpen*.¹²⁵⁹ De vier werden *inder stadt als bespunder gebracht*¹²⁶⁰ en daar aangekomen hadden ze 's nachts *de ketenen van de borneputten (waterput) gecnoopt ende groote houte kisten in de selve geworpen, oock veel poppen met poeder (brandpoppen) geleyt aen sommige huysen om alsoo die stadt in brant te stecken*.¹²⁶¹ De verraders werden niet veel later gesnapt. De Kroniek van De Weert vertelt de verdere afloop van de historie: *Maer merckende Merten van Rossum dat die verraderye*

¹²⁵³ *Kroniek van Bertrijn*, p. 14 en *Kroniek van N. De Weert*, p. 78.

¹²⁵⁴ Zie hoofdstuk verbranding

¹²⁵⁵ E. LERNO, *Op. cit.*, pp. 115-116.

¹²⁵⁶ *Het Antwerpsche Chronykje*, p. 39.

¹²⁵⁷ F. PRIMS, *Geschiedenis van Antwerpen. 7: onder de eerste Habsburgers (1477-1555)*, pp. 115-116.

¹²⁵⁸ M. NAUWELAERTS, 'De Antwerpenaren en hun oorlogen', pp. 205-206.

¹²⁵⁹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 396v^o-397r^o, 25 dec. 1541 - 25 dec. 1542.

¹²⁶⁰ *Ibid.*

¹²⁶¹ *Kroniek van Bertrijn*, p. 84.

*openbaer was geworden, soo is hy opgebrocken, ende de wintmolen ende voorstadt in brande geseth. Ende is getogen over Duffele, bernende ende roovende vele schoone dorpen.*¹²⁶² De gevolgen van het hoogverraad zijn gekend: de vier verraders werden achtereenvolgens geknoopt en gekwartierd door scherprechter Gelyn Herret. Over een laatste vierending weten we niet meer dan dat ze omwille van *moyterijen* voltrokken werd. Claes Kannart, waarschijnlijk de leider van de mouterij werd onthoofd en gekwartierd, zijn kompanen Propper Roelken en Joese van Ghele werden deze laatste ontierende straf gespaard.¹²⁶³

¹²⁶² *Kroniek van N. De Weert*, p 114.

¹²⁶³ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol. 28r^o, 25 dec. 1451 - 24 juni 1452.

1.13 Het levend koken of de straf met de ketel

In tegenstelling tot menig andere doodstraf, is het zieden geen Oud-Germaans gebruik. Het zieden of levend koken kwam pas in de loop van de dertiende eeuw in opmars en werd uitsluitend toegepast op valsmunters.¹²⁶⁴ Zoals het radbraken was de ketelstraf een maatregel die men op bepaalde momenten (her)ontdekte en vervolgens weer vergat. De vroege en hoge middeleeuwen kenden namelijk gans andere straftoepassingen voor de valsmunter. In de Frankische periode was het muntwezen nog uiterst primitief zodat de bestraffing van valsmunterij logischerwijs nog niet aan de orde was.¹²⁶⁵ Dit veranderde in de negende eeuw. Karel de Grote was één van de eerste vorsten die op het gebied van muntslag een uniforme reglementering uitwerkte.¹²⁶⁶ Strafbepalingen drongen zich dan ook op. In de Karolingische capitularia, maar ook in het Oud-Angelsaksische recht, verloor de valsmunter steevast de hand waarmee hij het misdrijf van valsmunterij had gepleegd, overduidelijk een symbolische straf.¹²⁶⁷ De keure van Terhulpen in Brabant van 1230 bestrafte valsmunters eveneens met het verlies van een hand, op voorwaarde dat hij een bedrag van meer dan twaalf penningen had vervalst. In het geval van recidive werd de andere hand afgekap. Bij een derde overtreding werd de delinquent onverbiddelijk naar de galg gestuurd.¹²⁶⁸

In de dertiende eeuw drong de ketelstraf zich op als nieuwe weerzinwekkende straf. Waarschijnlijk lieten de middeleeuwse rechters zich voor deze straf inspireren op het levensverhaal van de heilige Johannes de Evangelist. Deze werd door keizer Domitianus namelijk veroordeeld tot onderdompeling in een ketel ziedende olie. De Heer schoot de martelaar echter tijdig te hulp en zorgde ervoor dat de kokende vloeistof hem niet kon deren. Omdat de dood deze apostel niet kon raken werd hij naar het eiland Patmos verbannen waar hij het boek der Openbaring schreef.¹²⁶⁹ Een tweede meer profane verklaring valt te zoeken in

¹²⁶⁴ R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw*, p. 16 en p. 130. In Vlaanderen vindt een eerste terechtstelling met de ketel plaats ten vroegste in 1257 en ten laatste in 1260 en een tweede keer in 1297.

¹²⁶⁵ M. BOONE, *Muntgeschiedenis Middeleeuwen*, p. 156. Door de schaarste werd aanmunting in de diverse 'barbarenrijken' opgegeven. Pas vanaf het laatste kwart van de zevende eeuw kwam aanmunting her en der weer op gang.

¹²⁶⁶ *Ibid.*, p. 156. Ook op het gebied van muntslag is de Karolingische periode er een geweest van renaissance, of van een poging daartoe. Geleidelijk aan komt er meer eenvormigheid in de geproduceerde munten. Het wetgevende werk op monetair vlak omvatte details zoals het uitzicht van de beeldenaar, het opschrift, het gehalte en het gewicht.

¹²⁶⁷ F. VAN HEMELRYCK, *Het Brabants strafrecht en zijn toepassing in enkele Brabantse steden in de Xvde eeuw*, p. 108.

¹²⁶⁸ *Ibid.*, p. 397. Zie ook het hoofdstuk over ophanging.

¹²⁶⁹ J. ENGEMANN, *Johannes der Evangelist*, in: *Lexikon des Mittelalters*, 10 vols (Stuttgart: Metzler, [1977]-1999), 5, cols 527-529.

het ‘spiegelende karakter’ van de straf. Het koken van de valsmunter deed denken aan het zieden van het edel metaal in de smeltkroes.¹²⁷⁰ De straf weerspiegelde met zware symboliek de misdaad die de valsmunters gepleegd hadden, namelijk het koken van de metaalspijs in een ketel. Enige tijd nadat het zieden als straf werd ingevoerd, dook de vuurstraf op als concurrent in de berechting van valsmunters. In de loop van de veertiende eeuw verdrong de brandstapel in diverse streken de ketel als straf.¹²⁷¹ In onze contreien bleef het zieden echter veel langer voortbestaan. We schetsen een korte *status quaestionis* voor de Zuidelijke Nederlanden.¹²⁷²

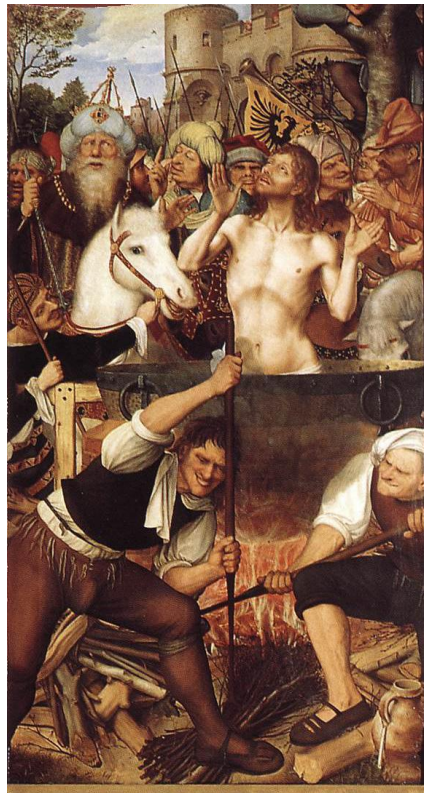

Fig. 6: Quinten Matsijs (ca. 1465-1530), Schrijnwerkerstriptiek, rechterpaneel. K.M.S.K.:Antwerpen. De Antwerpse schilder Quinten Matsijs maakte deze triptiek voor de Antwerpse schrijverkers. Op het rechtse zijluik wordt Johannes de Evangelist gekookt in een ketel ziedende olie, terwijl keizer Domitianus en zijn senatoren toekijken. De Romeinse Portus Latina is duidelijk geïnspireerd op het Steen van Antwerpen met de wapperende rijksadelaar van het Heilige Roomse Rijk duidelijk zichtbaar. In dit druk bevolkte tafereel zijn de beulsknechten die het vuur aanwakkeren, vanuit een ander gezichtspunt gezien dan de overige figuren en achtergrond. Het voorstellen van de ‘slechte’ Romeinen en beulen als lelijk en vreemd hoort tot de traditionele beeldtaal. Mogelijk zijn de beulfiguren geïnspireerd op de Antwerpse scherprechters van vlees en bloed. Bron: P VANDENBROECK, *Catalogus Oude meesters*, Antwerpen: Koninklijk museum voor schone kunsten, p. 48.

¹²⁷⁰ R.C. VAN CAENEGEM, *Op. cit.*, p. 16.

¹²⁷¹ F. VAN HEMELRYCK, ‘*De bestraffing van valsmunterij in het Ancien Regime*’, p. 347.

¹²⁷² Voor de bestraffing van valsmunterij in het graafschap Holland lees: C. DE GRAAF, ‘*Den valscher den ketel (?) : bestraffingen van muntmisdriven in Holland, Zeeland en Utrecht ca. 1300 - ca. 1600.*’, pp. 77-179.

In de Vlaamse grootsteden Gent en Brugge stierven tussen 1385 en 1489 tien valsmunters in een ketel. In Gent werd het levend koken een eerste keer toegepast in 1307.¹²⁷³ In Mechelen werd Willem Vanders uit Namen in 1390 levend gekookt.¹²⁷⁴ Negen jaar later werd in het hertogdom Brabant een zekere Kerstiaen Calf gearresteerd op verdenking van valsmunterij. Hij werd op de Grote Markt van Brussel met kokend water terechtgesteld.¹²⁷⁵ In juli 1404 werden twee mannen, Aerndt Sans en Jan Winterbacker, vastgehouden op het feit dat ze valse muntstukken op zak hadden. De meier van Halen liet hen te Vilvoorde folteren door de beul van Brussel. Een tweede keer nam een collega-scherprechter van Tienen de tortuur op zich. De twee bezweken uiteindelijk en bekenden hun misdaad.¹²⁷⁶ Ze werden niet veel later door de beide beulen terechtgesteld. In dezelfde stad werd in 1471 Jacoppe Wellens gezoden.¹²⁷⁷ In Leuven werden in de winter van 1431 twee broers, Areken en Henric van Aarschot, levend gekookt en in 1547 onderging een zekere Willem Nanris hetzelfde lot.¹²⁷⁸

Wat was nu de situatie in Antwerpen? Hier werden in de veertiende eeuw Philippe van Hier en Heine metten Belle met de ketel gestraft.¹²⁷⁹ De Antwerpse beul berechtte in de vijftiende eeuw slechts één valsmunter met de ketel. In de tweede helft van de zestiende eeuw werden drie valsmunters geëxecuteerd met de ketel. Verder werden in de zestiende eeuw nog twee valsmunters met het zwaard gerecht. Tien valsmunters eindigden aan de galg. Nog eens tien werden verbannen voor het leven, voor twintig of voor tien jaar op straffe van de galg. Eén valsmunter moest een bedevaart ondernemen naar Onze-Lieve-Vrouw van Milaan, één werd voor negen jaar naar de galleien gestuurd, één werd gezeseld en verbannen voor drie jaar, drie werden op het schavot gezet en vervolgens verbannen en een laatste veroordeelde werd met de strop rond de hals naar de galg geleid en tenslotte verbannen. In totaal vermelden de Antwerpse schoutsrekeningen negenentwintig gevallen van valsmunterij.¹²⁸⁰ Zoals uit deze gegevens blijkt was de gradatie in strafmaat zéér groot. Deze was in sterke mate afhankelijk van de gepleegde feiten.¹²⁸¹ Men diende voor de strafbepaling een onderscheid te maken

¹²⁷³ E. LERNO, *De beulen van Gent en Brugge gedurende de Bourgondische periode*, p. 96 en 98.

¹²⁷⁴ L-T. MAES, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht*, p. 403.

¹²⁷⁵ G. CUMONT, '*Faux monnayeurs en Brabant fin du XIVe et commencement du Xve siècle*', pp. 315-316.

¹²⁷⁶ *Ibid.*, pp. 319-322.

¹²⁷⁷ F. VAN HEMELRYCK, '*De beul van Brussel en zijn werk (XIVe-XIXe eeuw)*', p. 190.

¹²⁷⁸ P. VOLLENBERGH, *De beul van Leuven*, p. 135.

¹²⁷⁹ J. A. GORIS, '*Zeden en criminaliteit te Antwerpen in de tweede helft van de XIVe eeuw*', 6, pp. 204-205.

Philippe van Heir in 1379-1380 en Heine metten Belle in 1385.

¹²⁸⁰ F. VAN HEMELRYCK, '*De bestrafing van valsmunterij in het Ancien Regime*', p. 351. Van Hemelryck heeft twee zaken van valsmunterij over het hoofd gezien nl. A.R.A. *Rekenkamer*, nr.12905 fol. 117r^o, 25 dec. 1527 - 25 dec. 1528. ; A.R.A. *Rekenkamer*, nr. 12905 fol. 304r-v^o, 25 dec. 1536 - 25 dec. 1537.

¹²⁸¹ *Ibid.*, p. 352.

tussen de eigenlijke valsmunterij (het zelf slaan en uitgeven van munten) en de muntvervalsing (het afschrapen of afvijlen, bijknippen, uitboren of chemisch behandelen van muntstukken).¹²⁸² Anderzijds was er ook nog het in circulatie brengen van valse of vervalste munten. Dit laatste werd gezien als een ordinaire diefstal (*als dieven publijcque*) terwijl de eigenlijke valsmunterij en muntvervalsing moesten bestraft worden met respectievelijk de ketel en de ophanging of onthoofding.¹²⁸³

Valsmunterij kon zowel door de houder van een muntatelier als door particulieren gepleegd worden. In het eerste geval maakte de muntmeester zich schuldig tegenover de muntheer door de stukken het gehalte en gewicht niet te geven waarvoor hij ze uitgaf en dat hem in een muntinstructie was opgelegd.¹²⁸⁴ Of hij sloeg munten waartoe hij het recht niet had zoals in 1400 toen muntmeester Janne Michiels in Waalwijk gearresteerd werd. Hij moest zich bij hertogin Johanna van Brabant verantwoorden voor de onrechtmatige aanmaak van munten in naam van de heer van Brederode.¹²⁸⁵ Bij particulieren mislukten pogingen tot valsmunterij vaak wegens de technische moeilijkheden van het productieproces¹²⁸⁶ en het gebrek aan degelijk materiaal.¹²⁸⁷ Vaak werd het geknoei van amateurs dan ook snel ontmaskerd.¹²⁸⁸ Zo bijvoorbeeld in 1489 toen een Westfaler die in Antwerpen *quaedt gelt geslagen hadde* gevangen genomen werd. Zijn naam was Everaert van Backhuysen en hij werd op 16 juli van datzelfde jaar *gesoden in eenen grooten brouketel op den Oever voor de Munte*.¹²⁸⁹ De strafvoltrekking moet ongetwijfeld veel volk hebben gelokt aangezien *daer en geen mensche leefde die dat oyt gesien hadde tot Antwerpen*.¹²⁹⁰ Volgens zestiende-eeuwse

¹²⁸² EG. I. STRUBBE, *Willem Van der Tanerijen, boec der loopender practijcken der raidtcameren van Brabant, Costuimen van het land en hertogdom van Brabant*, deel 1, cap. 32 (3), p. 156: *Ende ghij sult weten dat onderscheyt is tusschen diegeene die de munte contrefayten, graven, forgeren, printen ende verwe geven, ende dengeenen die deselve munte trecken halen ende coopen tegen de valsche munteners, om die willens ende weetens voirt te vercoopen ; want dese leste, die de quade munte halen ende coopen om dairraen te wijnnen, en zijn niet sculdich achterhaelt te wordden van verraderijen, als die principale valsche munters, mair zij sijn sculdich geacht te wesen als dieve[n] publijcque die alle de weerelt steelen, ende zijn geheeten in den weerlijcke rechten, dieve[n] van valscher munten.*

¹²⁸³ E. AERTS, 'Bierfabricatie en muntfalsificatie als dramatische combinatie. Een brouwer-valsemunter te Lier in de 18de eeuw', pp. 53-54.

¹²⁸⁴ R.C. VAN CAENEGEM, *Op. cit.*, p. 130.

¹²⁸⁵ G. CUMONT, *Art. cit.*, pp. 317-318.

¹²⁸⁶ Voor een summier beschrijving van de munttechniek zie: M. BOONE, *Op. cit.*, pp. 153-155.

¹²⁸⁷ F. VAN HEMELRYCK, 'De bestraffing van valsmunterij in het Ancien Regime', p. 342. Zo brak de onervaren valsmunter, Peter Franciscus van Antwerpen een werktuig waarmee valse muntstukken verder bewerkt konden worden. Voordien had hij samen met Josephus Franciscus Brouwer minderwaardige muntplaatjes tot Spaanse pistolen geslagen. Deze valse Spaanse pistolen trachtte de zoon van de brouwer tevergeefs in herbergen en op markten in omloop te brengen. E. AERTS, *Art. cit.*, p. 49.

¹²⁸⁸ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 335r^o, 25 dec. 1537 - 25 dec. 1538: *Item gegeven van zekeren kosten gedaen om twee munters die valsche munte van drie stuvers ende II blancpenninghen gemunt hadden, te gecrijgene ende huere instrumenten die zij int velt verborgen hadde mit eenen van hen te soeckene.*

¹²⁸⁹ *Kroniek van Bertrijn*, p. 53-54.

¹²⁹⁰ *Ibid.*, p. 54.

bronnen was het Antwerps muntatelier veruit het belangrijkste in heel het hertogdom. Men zou hier al in de twaalfde eeuw munten geslagen hebben.¹²⁹¹ De Munt in Antwerpen was dan ook de meest uitgelezen plek om zulke terechtstelling te houden. Opvallend ook dat het hier een vreemdeling betrof. Dit is geen uitzondering; ook in andere steden valt het aantal berechte buitenlanders op.¹²⁹² Wellicht durfde men verder te gaan bij vreemdelingen dan bij poorters, in die zin dat de publieke opinie minder heftig zou reageren. Spijtig genoeg kunnen we over deze zaak verder weinig concreets zeggen aangezien ze geen schriftelijke neerslag vond in de rekeningen van de markgraaf en dus enkel in de narratieve bronnen is opgenomen. Door vergelijking met ketelstraffen in andere gebieden in dezelfde periode (synchronisch) en door vergelijking met ketelstraffen in Antwerpen in latere periodes (diachronisch) kunnen we toch een enigszins betrouwbaar beeld schetsen.

Het zieden in de ketel gebeurde op de Grote Markt of op een andere symbolische plaats (*supra*). De beul bouwde voor de terechtstelling een groot fornuis op het schavot.¹²⁹³ Hierop plaatste de scherprechter de met olie of water gevulde ketel. Het water kookte al wel toen de veroordeelde, geketend en met het hoofd naar beneden in de ketel met kokende vloeistof gedompeld werd. De doodstrijd was heftig maar vrij kort.¹²⁹⁴ Als de dood was ingetreden werd het lijk met een koord uit de ketel gehesen en in een zak naar het galgenveld gevoerd.¹²⁹⁵ Daar werd de zak aan de galg opgeknoopt *ten spiegelen van alle geltdieven*.¹²⁹⁶

Het levend koken was veruit de meest kostelijke strafuitvoering van allemaal. Voor zulke executie brachten de Brusselse en Tiense scherprechter al gauw vier pond¹²⁹⁷, de Mechelse scherprechter tien pond¹²⁹⁸ en de Gentse beul drie pond¹²⁹⁹ in rekening. Veel hing af van het feit of een nieuwe ketel diende aangeschaft te worden of niet. Een nieuwe kookketel kostte al vlug twintig pond¹³⁰⁰ Soms werd er gekozen om een ketel simpelweg te huren.¹³⁰¹ Net als alle andere terechtstellingen kon het levend koken ook al eens verkeerd lopen. Bij de terechtstelling van de twee valsmunters uit Halen werd de ketel met te weinig vloeistof

¹²⁹¹ P. GENARD, *L'hotel des monnaies d'Anvers*, pp. 5-6.

¹²⁹² E. LERNO, *Op. cit.*, p. 100. In Gent bijvoorbeeld betrof de bestraffing van valsmunterij alleen maar buitenlanders.

¹²⁹³ *Het Antwerpsch Chroniekje*, p. 234: *Den 14. November [1571], heeft den gouverneur van Anwerpen op de Meert, in eenen Forneys, levendich doen siede met siënde water eenen Smit, die by avont op de Couwenberch alhier gemunt hadde gemunt valsch gelt ende daelders.*

¹²⁹⁴ R.C. VAN CAENEGEM, *Op. cit.*, p. 16.

¹²⁹⁵ L-T. MAES, *Op. cit.*, p. 404.

¹²⁹⁶ *Het Antwerpsch Chroniekje*, p. 234.

¹²⁹⁷ G. CUMONT, *Art. cit.*, pp. 323-324.

¹²⁹⁸ L-T. MAES, *Op. cit.*, p. 404.

¹²⁹⁹ E. LERNO, *Op. cit.*, pp. 96-97.

¹³⁰⁰ *Ibid.*, p. 97.

¹³⁰¹ P. VOLLENBERGH, *Op. cit.*, p. 136.

gevuld. Door de heftigheid van het gestookte vuur werd de ketel zo beschadigd dat deze voor verder gebruik waardeloos was.¹³⁰²

Valsmunterij was een misdrijf dat sinds mensenheugenis ressorteerde onder de hoge justitie, meer nog, het slaan en vervalsen van munten werd als een gereserveerd geval (*un cas réservé, casus reservati*) beschouwd. Valsmunterij werd daarom doorgaans door het hoogste gewestelijke rechtsorgaan berecht, namelijk de Raad van Brabant.¹³⁰³ Lagere schepenbanken, zoals de Vierschaar van Antwerpen, pakten bij tijden ook valsmunters aan maar legden daarbij minder kostelijke straffen op zoals opknoping aan de galg of een verbanning van de veroordeelde. Het ging de stedelijke rechtbanken meestal om de bestraffing van muntvervalsing en de ongeoorloofde handel in edel metaal. Indien het om een serieuze inbreuk op het vorstelijke recht van de muntslag (*regalia*) ging werd steevast beroep gedaan op de Raad van Brabant. Zo vermeldt de *Kroniek van Bertrijn* dat de valsmunter in Antwerpen berecht werd *van die heeren van de cancelarije van Brabant die daer gevluht waren om die inlantse oorlogen*.¹³⁰⁴ Allicht verwijst men met de ‘heeren van de cancelarije’ naar de raadsheren van de Raad van Brabant, wiens voorzitter de titel van kanselier van Brabant droeg.¹³⁰⁵ De kanselier van Brabant was op dat moment Jan van Houtem¹³⁰⁶ en een deel van de raad bevond zich inderdaad in Antwerpen.¹³⁰⁷ Sinds oudsher had de instelling (en zijn voorlopers) onderdak in Brussel maar de opstand tegen Maximiliaan, *die inlantse oorlogen*, had de raad gedwongen tijdelijk toevlucht te zoeken tot Antwerpen. De reden hiervoor was dat Filips van Kleef met zijn leger sedert september 1488 Brussel bezet hield.¹³⁰⁸ De prestigieuze instelling werd bijgevolg tijdelijk overgebracht naar het ‘veilige’ Antwerpen. Deze stad stond net als Mechelen, Lier en Vilvoorde aan de kant van Maximiliaan. Het hele zuiden van het hertogdom was echter in ijtempo in handen gevallen van de voormalige raadsman van Maximiliaan, de veldheer van Kleef. Maximiliaan en zijn vader Frederik III

¹³⁰² G. CUMONT, *Art. cit.*, p. 321.

¹³⁰³ P. GODDING *Le Conseil de Brabant sous la règne de Philippe le Bon (1430-1467)*, p. 201 en pp. 221-222.

¹³⁰⁴ *Kroniek van Bertrijn.*, p. 53.

¹³⁰⁵ A. GAILLARD, *Le Conseil du Brabant, histoire, organisation, procedure*, tome 2, p. 165. De kanselier werd beschouwd als de eerste minister van de soeverein in Brabant en als gouverneur van de provincie. De kanselarij stond in voor de uitgave van oorkonden dus deze instelling kan hiermee niet bedoeld worden.

¹³⁰⁶ *Ibid.*, tome 3, p. 337. Jan van Houtem, jonkheer, baron van St.-Margriete-Houtem en heer van St.-Martens-Vissenaken was licentiaat in de rechten en geboren te Mechelen. Hij werd benoemd als extraordinaire raadshoofd op 6 juni 1477 en tot kanselier van Brabant bij open brief van Maximiliaan op 15 februari 1486 (n.s.). Keizer Frederik III verhef op 21 september 1488 het land van Houtem tot baronie om een eind te maken aan de tegenstand van de Staten van Brabant. In hetzelfde jaar werd de wedde van de kanselier verdubbeld (1200 pond) op voorwaarde dat hij alle reizen die hij in dienst van de soeverein zou ondernemen in Brabant of in Limburg zou incorporeren in zijn kosten. Het edict van 6 mei 1495 reduceerde zijn wedde tot 1000 pond. Van Houtem nam ontslag in november 1499 en stierf in 1504. Hij was getrouwd met Marie Van der Spout.

¹³⁰⁷ *Ibid.*, tome 1, p. 66.

¹³⁰⁸ DE FOUW, *Philips van Kleef. Een bijdrage tot de kennis van zijn leven en karakter*, pp. 181-183.

zagen dan ook geen andere optie dan zich terug te trekken in Antwerpen waar vruchteloos vredesonderhandelingen werden opgestart. Op 8 november 1488 werd uiteindelijk een tijdelijke wapenstilstand gesloten tussen de twee protagonisten.¹³⁰⁹ Dit bestand bleek echter van korte duur en de plunderoorlog was al gauw weer aan de gang. Het zou nog tot september 1489 duren vooraleer de stad, moegetergd en uitgehongerd, door Albrecht van Saksen, veldheer van Maximiliaan, ontzet werd en de Raad van Brabant zich terug kon vestigen in Brussel.¹³¹⁰

¹³⁰⁹ Ibid., p. 194.

¹³¹⁰ Ibid., p. 216.

1.14 De bestraffing van zelfmoord.

Het hele ancien régime door werd zelfmoord beschouwd als een ernstig misdrijf. De zelfmoordenaar doodde niet enkel zijn eigen lichaam maar vernietigde bovendien de ziel.¹³¹¹ Hierdoor was hij een groter zondaar dan de moordenaar die enkel het lichaam doodde. Zelfmoord werd in een christelijke samenleving dan ook op veel afschuw onthaald.¹³¹² Er waren weinig handelingen die zoveel weerzin opriepen en zo een hatelijke bestraffing uitlokte als het bewust kiezen van de dood boven het leven.¹³¹³ Een eerste strafmaatregel was de ontzegging van een waardige, kerkelijke begrafenis. De zondaar mocht onder geen enkel voorbehoud in gewijde grond begraven worden.¹³¹⁴ Een tweede straf bestond erin het lijk onder de dorpel van het huis te trekken. De drempel was immers een sacraal deel van het huis¹³¹⁵ en mocht daarom niet geschonden worden door het ontterende lijk ‘over’ deze dorpel naar buiten te dragen.¹³¹⁶ Daarom werd onder de drempel een groot gat gemaakt waaronder het lijk naar buiten werd gesleurd.¹³¹⁷ Achteraf werd het gat dan gedicht opdat de rusteloze geest van de overledene niet meer zou terugkeren naar zijn vroegere woonst.¹³¹⁸ Uiteraard impliceerde deze straf dat de man of vrouw de zelfmoord binnenshuis gepleegd had. Wanneer dit niet het geval was, bijvoorbeeld bij verdrinking in de rivier¹³¹⁹, werd het lijk meteen op een slee gelegd en door de straten van de stad naar de plaats van terechtstelling (het galgenveld) gesleept waar het lijk in een *micke*, *vorcke* of *spriet* werd opgehangen. Deze behandeling van zelfmoordenaars was zelfs nog meer ontterend dan de opknoping aan de galg.¹³²⁰ Niet iedereen moest deze eerloze postume straf ondergaan. Wielant verontschuldigde de zelfmoordenaars die hun misdrijf pleegde *uyt pijn van sieckte, groote melancolie oft*

¹³¹¹ J. MONBALLYU, *Filips Wielant. Verzameld werk I. Corte Instructie in materie criminele*, cap. 87, p. 120.

¹³¹² R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw*, p. 91. ; Er bestaan nochtans gemeenschappen waar men ten opzichte van zelfmoord een heel andere houding aanneemt. Denken we maar aan de traditionele Japanse samenleving of het Oude Rome waar in bepaalde gevallen zelfmoord gedoogd werd. De perceptie op zelfmoord is met andere woorden cultureel bepaald.

¹³¹³ L. VANDEKERCKHOVE, *Van straffen gesproken: de bestraffing van zelfdoding in het oude Europa*, p. 49.

¹³¹⁴ Uitzonderlijk werd de zelfmoordenaar wel een gewone kerkelijke begrafenis gegund: cfr. *infra*.

¹³¹⁵ R.C. VAN CAENEGEM, *Op. cit.*, p. 91.

¹³¹⁶ J. DE DAMHOUDERE, *Practycke ende handbouck in criminele zaeken, verchiert met zommeghe schoone figuren en beilde ter materie dienede*, p. 144: *Zij useren oock alst cas ghebuert es int huus te slepene van onder de sille, als niet weerdich van over de sille gheslipt te zijne, maeckende daer toe een gat onder de sille.*

¹³¹⁷ L. VANDEKERCKHOVE, *Op. cit.*, p. 66. Het gebeurde ook dat het lijk door een gat in de muur of door het venster op straat werd geworpen.

¹³¹⁸ *Ibid.*, p. 52.

¹³¹⁹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 365r^o, 24 juni 1508 - 24 juni 1509: *Van een (blanco) van dat hij hem selven verdroncken heeft onder Woemelgem toebehoirende mijnder vrouwen van Vilain ende bij huer geleverd wert den mercgreve sonder enich goet die dyen heeft doen hangen ergo hier Nyet*

¹³²⁰ L-T. MAES, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht.*, p. 412.

gebreke van zinnen. Deze mochten wel in gewijde aarde begraven worden en werden niet *gepuniert metten spriete*.¹³²¹ De Kerk en de wereldlijke overheid waren eveneens vergevingsgezind voor zelfmoordenaars die vlak voor hun dood nog blijk gaven van berouw.¹³²² Zo biechtte Lijsbethen Michiels, vrouw van Henrics Maerschals *mit berouwenisse van haeren sonden* nadat ze zichzelf de keel had overgesneden. Lijsbethen overleed echter kort daarna aan haar verwondingen. *Hoere prochiaen ende noch meer andere mannen* smeekten de markgraaf *om Gods wille den lichaem te willen laeten begraven opt gewijde ende hoeren man te laten vredelic besitten zijne have die zeere sober was*.¹³²³ De gerechtsofficier, aangedaan door deze collectieve bede, stemde hierin toe. Zo kreeg de vrouw dus niet alleen een kerkelijke begrafenis maar mocht haar man ook nog eens de goederen behouden.¹³²⁴ Eén jaar tevoren, in 1460, had de markgraaf na lang aandringen van de familieleden van een zelfmoordenaar eveneens uitzonderlijk toestemming gegeven tot de begraafing van een vrouw, doch niet in gewijde grond.¹³²⁵ Dat deze vrouw, hoewel geen spijtbetuyging zoals in voorgaande zaak, in de aarde begraven werd en niet in een vork moest hangen, mogen we beschouwen als een gratiemaatregel. Een begraafing in ongewijde grond vond meestal plaats onder de galg, hoewel het ook voorkwam dat de zelfmoordenaar een afzonderlijke, niet-gewijde plaats op het kerkhof gereserveerd werd.¹³²⁶ Opvallend is dat het uitsluitend vrouwen waren die ongegist begraven werden.¹³²⁷ Kunnen we dit gegeven correleren met de doodstraf levend begraven? Deze straf was - zoals we gezien hebben - een typische vrouwenstraf. Het moet dan misschien niet verwonderen dat enkel vrouwen in Antwerpen deze straf te berde viel.¹³²⁸ In de Duitse *Länder* werden de lijken van suïcidale vrouwen in de rivier geworpen.¹³²⁹ Soms maakte de sociale status van een zelfmoordenaar het niet wenselijk het lijk in een mik op te hangen. Zo gaf markgraaf Claes van Lyere de

¹³²¹ J. MONBALLYU, *Op. cit.*, cap. 87., p. 120. ; E. LERNO, *De beulen van Gent en Brugge gedurende de Bourgondische periode*, p. 156. De auteur haalt een zaak aan waarin een krankzinnige vrouw na de sleping begraven wordt.

¹³²² F. VAN HEMELRYCK, *De criminaliteit in de ammanie van Brussel van de Late Middeleeuwen tot het einde van het Ancien Régime (1404-1789)*, p. 114.

¹³²³ ARA *Rekenkamers*, nr. 12903 fol. 194r°, 24 juni 1461 - 25 dec. 1461.

¹³²⁴ Voor een gelijkaardige vijftiende-eeuwse casus in Amsterdam zie: J. E. A. BOOMGAARD, *Misdaad en straf in Amsterdam: een onderzoek naar de strafrechtspleging van de Amsterdamse schepenbank 1490-1552*, p. 84.

¹³²⁵ ARA *Rekenkamers*, nr. 12903 fol. 182v°-183r°, 24 juni 1460 - 25 dec. 1460.

¹³²⁶ L. VANDEKERCKHOVE, *Op. cit.*, p. 70.

¹³²⁷ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 342r°, 25 dec. 1538 - 25 dec. 1539. *Van eender vrouwen die huer selven verhanghen hadde ende gedolven is geweest, egeen goet achtergelaten hebbende dair om hier ontfangen, nyet*

¹³²⁸ L. VANDEKERCKHOVE, *Op. cit.*, p. 64. De auteur maakt dezelfde bedenking en vraagt zich af of we wel echt over een milder vonnis kunnen spreken.

¹³²⁹ H. KLEMETILÄ, *Op. cit.*, p. 306. In Metz hing een vrouw zich op en werd na haar overlijden in een ton de rivier in gesmeten. Op de ton stond geschreven in het Frans en Duits: *Bouffés à vaulx: laissés aller, car c'est par Justice*.

toestemming om een verhangen begijn gewijd te begraven.¹³³⁰ Om een schandaal te vermijden werd de begijn een normale kerkelijke begrafenisuitvaart gegund. Vandekerckhove vermeldt een soortgelijke zelfmoordzaak waarbij een monnik na een lang kloosterleven eveneens ceremonieel werd begraven¹³³¹ maar dit was eerder de uitzondering dan de regel.

Of het lijk van de zelfmoordenaar nu binnenshuis of buitenshuis werd aangetroffen, in beide gevallen werd het lijk door de belangrijkste straten van de stad of het dorp gesleept. De bedoeling was om de nagedachtenis van de zelfmoordenaar zoveel mogelijk te besmeuren. Deze geritualiseerde schandestraf gebeurde meestal op een horde of slede maar soms werden ook andere transportmiddelen aangewend.¹³³² Zo vermeldt het *Antwerpsch Chroniekje* in 1569 een sleping op een vuilniskar.¹³³³ Hoe kon men het schandelijke lijk van de suïcidant meer bestialiseren dan het als dood vee op een *slykerre* te werpen?¹³³⁴ De zelfmoordenaar had door zijn wandaad immers alle menselijkheid verloren en mocht daarom *gelyck een beeste*¹³³⁵ naar de terechtstellingplaats gevoerd worden. Soms werd het lijk in een zak gestopt en zo voortgetrokken, maar hier wordt in de Antwerpse rekeningen geen gewag van gemaakt¹³³⁶. Bij het voorttrekken van de horde werd er nauwgezet op gelet dat het gezicht van de zelfmoordenaar over de grond schuurde. Deze behandeling was doelbewust en droeg nog meer bij tot het infame karakter van de sleping. De zegswijze ‘iemand door het slijk sleuren’ herinnert nog beeldend aan deze uiterst ontterende handelswijze.¹³³⁷ Het lijk van een vrouwelijke suïcidant werd vaak niet door de straten gesleept.¹³³⁸ Doorgaans werd het op een niet-rituele wijze naar het galgenveld gebracht waar het zondermeer ook een strafuitvoering wachtte.¹³³⁹ Centraal in dit hele ritueel van schande stond de scherprechter die het hele

¹³³⁰ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 71v°, 25 dec. 1524 -25 dec. 1525.

¹³³¹ L. VANDEKERCKHOVE, *Op. cit.*, p. 70.

¹³³² E. LERNO, *De Beulen van Gent en Brugge gedurende de Bourgondische periode*, p. 158. In Brugge werden alle zelfmoordenaars aan een kar gebonden en zo de stad uitgesleept.

¹³³³ V. GRANZOW, *Al dieven, al schelmen?. De scherprechters van Antwerpen (1550-1700)*, p. 5.; CH. LAENENS, *De geschiedenis van het Antwerps gerecht*, p. 175.

¹³³⁴ F. IRSIGLERN en A. LASOTTA, *Bettler und Gaukler. Dirnen und Henker*, p. 235. In Keulen werden de lijken van zelfmoordenaars op een kolenkar naar het galgenveld vervoerd.

¹³³⁵ L. VANDEKERCKHOVE, *Op. cit.*, pp. 49-53. Vandekerckhove wijdt een heel hoofdstuk aan het feit dat men de zelfmoordenaar elke vorm van menselijke waardigheid ontzegde. ; R.C. VAN CAENEGEM, *Op. cit.*, p. 91.

¹³³⁶ L. VANDEKERCKHOVE, *Op. cit.*, p. 53.

¹³³⁷ *Ibid.*, p. 57. De Franse zegswijze *traîner quelqu'un sur la claie* toont nog mooier de doelbewuste bekladding van de goede faam. Ook ‘gewone’ criminelen werden soms tot aan de terechtstellingplaats gesleept, zie het hoofdstuk onthoofding.

¹³³⁸ *Ibid.*, p 58.

¹³³⁹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 389v°, 25 dec. 1540 - 25 dec. 1541: *Item gegeven vander vrouwen die huer verhangen hadde inde micke te hangen ende uuyten poirten te sleypen, X s. groten*. Zoals uit dit voorbeeld blijkt mogen we deze stelling niet veralgemenen. Het is zeker niet zo dat elke vrouw deze gunstmaatregel toegekend werd.

gebeuren zorgvuldig orchestreerde. Hij was diegene die de zondaar *in een micke hing*¹³⁴⁰ en hij was het meestal ook die de horde door de straten trok.

De bestemming van de schandelijke tocht was het galgenveld buiten de stadsmuren.¹³⁴¹ Daar werd het lijk een tweede keer geëxecuteerd. Onze moderne geest kan dit misschien moeilijk bevatten, maar in het rechtsbewustzijn van de middeleeuwen en vroegmoderne tijd verviel de straf niet bij de dood. Hierdoor kon een crimineel na diens dood alsnog terechtgesteld worden. Voor ons lijkt dit absurd en irrationeel maar voor de vroegmoderne en middeleeuwse geest was dit allesbehalve zo. Een postume bestraffing was de enige logische en rationele keuze. Zoals boven kort aangehaald, werd het lijk van de zelfmoordenaar door de beul in een mik of spriet gehangen en dit *ten exemple van eenen yegelijcken*.¹³⁴² Deze spriet of gaffel had toepasselijk de vorm van een Y.¹³⁴³ In de geul van de spriet werd het hoofd van de zelfmoordenaar gelegd.¹³⁴⁴ De scherprechter werd voor deze karwei soms bijgestaan door de kolfdrager.¹³⁴⁵ Het kon ook gebeuren dat men het lijk ondersteboven ophing.¹³⁴⁶ Deze manier van terechtstelling zijn we al tegengekomen als een meer ontorende vorm van opknoping die zeer zelden werd toegepast op het ergste criminele gespuis. Uitermate uitzonderlijk was de ophanging in een kist. Deze wijze van terechtstellen vonden we eenmaal en, voor zover we weten, is deze vorm nergens anders geattesteerd. Het ging hierbij om een noodoplossing wat verklaart waarom deze terechtstellingwijze zo uniek is.

Wat is nu het verhaal achter de ophanging met de kist?¹³⁴⁷ Peter Smyters van Oostmalle had zich diep in het bos verhangen. De plek van de zelfmoord was blijkbaar heel goed verborgen want *hij hinck [langhe] eer men wijste waer hij vervaren was*. Het

¹³⁴⁰ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol. 57r°, 24 juni 1453 - 25 dec. 1453: *Den selven mercgreve noch uutgeleyt ende betaelt heeft den selven Moen van dat hij hinck in eenen mycke buyten Lyre eenen rabaut die hem selven verhangen hadde aen eenen boem hem gegeven voer sijnen loen, V s. groten.*

¹³⁴¹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 365v°, 25 dec. 1539 - 25 dec. 1540: *Item gegeven van eenen persoene die hem gehangen hadde om uuyter poirten te sleypene ende in een micke te hangene XXX stuivers qui valet VII s. VI d. groten.*

¹³⁴² G. DE LONGE, *Coutumes du pays et duché de Brabant. Quartier d'Anvers, coutumes de la ville d'Anvers*, Impressae, titel 16, art. 3, p. 68.

¹³⁴³ Een afbeelding van zulke vork treft men onder andere aan op het schilderij 'Triomf van de dood' van P. Breughel de Oude (Prado-museum, Madrid).

¹³⁴⁴ L.-T. MAES, *Op. cit.*, p. 412.

¹³⁴⁵ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 366r° 25 dec. 1539 - 25 dec. 1540: *Item den colfdrager mitten scherprichtere die eenen man, hem selven verhangen hebbende, om in een micke te hangene gegeven eenen karolus gulden qui valet V s. groten.*; De kolfdragers moesten alle delicten waarvan zij kennis kregen, kenbaar maken aan de schout, de burgemeesters en de schepenen. Vrijdags moesten zij alle vier de aanwezig zijn in de vierschaar om de gevangenen te halen en terug te brengen naar de gevangenis. R. VAN UYTVEN, C. BRUNNEEL EN H. COPPENS, *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*, vol 2, p. 496.

¹³⁴⁶ L. VANDEKERCKHOVE, *Op. cit.*, p. 59.

¹³⁴⁷ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol.46v°, 25 dec. 1452 - 24 juni 1453.

jammerlijke gevolg hiervan was dat *zijn vleesch zeere vertert* was. Het lichaam was ongetwijfeld fel aangetast door wind en regen, vergaan en weggevreten door tal van dieren. Gelukkig herkende men het ontbonden lijk *noch aen zijn cleederen ende aen zijn geweeden*. De autoriteiten werden dan ook meteen ingelicht. De markgraaf reed onmiddellijk ter plekke en deed noodgedwongen *die beenderen ende thetgenoempte in eenen kijste vergaderen ende alsoe aen een boem hanghen*. De markgraaf zag geen andere optie dan het lijk - in verre staat van ontbinding - in een kist aan een boom op te hangen. Zo viel het lijk tenminste een zelfde schande te beurt als anderen door ophanging in een mik. De beul kreeg voor dit ondankbare werk de vaste som van vijf schellingen.¹³⁴⁸ Een belangrijk aspect van het schandaliseren en onteren van de zelfmoordenaar bestond erin het moordwapen ostentatief in het ritueel te betrekken.¹³⁴⁹ Het moordwapen werd tijdens de sleping meegevoerd of naast de overledene opgehangen.

Soms nam de zelfmoord tragische proporties aan. Hughen Scelle, schrijnwerker van beroep, ging na zijn werkdag omstreeks vijf uur in de namiddag, zijn huis uit en keerde kort daarop terug. Bij zijn thuiskomst vroeg één van zijn dochters of hij honger had, het eten was immers gereed. Vaderlijk antwoordde dat er nog tijd genoeg was om te eten en verdween in het achterhuis waar het hout opgestapeld lag. Daar nam Hughen een zeel en bond het, staande op een stoel, rond zijn hals. Vervolgens hing hij zich aan een balk van het achterhuis op. Een uur later riep de dochter haar vader voor het eten. Aangezien er geen antwoord kwam, ging de dochter naar het achterhuis. Daar deed ze de lugubere ontdekking. Ze schreeuwde om hulp en *maecte so groet mesbaer datte de ghebueren toe quamen maer si en dorsten niet aenberden noch af doen sonder consent vander scouthet soe dat de scouth dair selve ghinc ende dede over den doden die hem selve bederft ende ghedoot hadde al sulke justicie als men ghewoene heeft gheweest te doene*.¹³⁵⁰

In een tijdspanne van 150 jaar beroofden minstens 28 personen zich in het markizaat van het leven waarvan 19 na 1500.¹³⁵¹ Bijna dubbel zoveel mannen (19) maakten zich van kant als vrouwen (9). Een kwantitatief onderzoek van Schmitt wees uit dat in zijn

¹³⁴⁸ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol. 47v°- 48r°, 25 dec. 1452 - 24 juni 1453: *Den selven mercgreve die uutgeleit ende betalet heeft den voirs Geleynen van dat hij met eender kijsten hinck Peteren den Smytere die hem selven verhanghen hadde te Mal hem gegeven voir sijnen loen V s. groten*.

¹³⁴⁹ L. VANDEKERCKHOVE, *Op. cit.*, p. 66.

¹³⁵⁰ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 198r-v°, 24 dec. 1414 - 24 juni 1415.

¹³⁵¹ Ter vergelijking: tussen 1403 en 1600 vonden in de ammanie van Brussel 29 zelfmoorden plaats wat aanzienlijk minder is dan in het markizaat van Antwerpen. Cfr. F. VAN HEMELRYCK, *De criminaliteit in de ammanie van Brussel van de Late Middeleeuwen tot het einde van het Ancien Régime (1404-1789)*, p. 117 ; In Gent zijn er tussen 1385 en 1485, dus op een tijdspanne van 100 jaar, 19 zelfmoorden geattesteerd, in Brugge tot 1489 meer dan het dubbel, nl. 43 personen en in het Brugse Vrije tot 1497 zelfs 49 keer. Cfr. E. LERNO, *Op. cit.*, p. 154; pp. 158-158.

onderzoeksgebied Parijs tussen de dertiende en de zestiende eeuw driemaal meer mannen zelfmoord pleegden dan vrouwen. Uiteraard geven deze cijfers, zowel in onze studie als bij Schmitt, slechts een fragmentarische blik op de werkelijke sekseverhouding betreffende zelfmoord.¹³⁵² Terecht heeft Van Hemelryck erop gewezen dat we bij zelfmoordzaken vaak over te weinig gegevens beschikken om bindende uitspraken te doen. Van een toenmalige systematische registratie van zelfmoord was er helemaal geen sprake.¹³⁵³ Hierdoor is alle cijfermateriaal voor (her)interpretatie vatbaar. Sta ons toe een voorbeeld te geven. Aan de ene kant is er een duidelijke onderregistratie van zelfmoorden doordat de middeleeuwse en vroegmoderne geneeskunde amper in staat was een plots overlijden als zelfmoord te identificeren. Chirurgen moesten met een lijkschouwing uitsluitel bieden of een persoon al dan niet op een natuurlijke manier om het leven gekomen was. Bij de diagnose moesten ze steevast rekening houden met het feit dat een listige moordenaar een zelfmoord kon ensceneren. Wordt een overlijden uiteindelijk dan toch als zelfmoord bestempeld dan werd de hele schandeprocedure in gang gezet. Bovendien kreeg het hele verhaal een financieel staartje. De schout had immers het recht een deel van de goederen van de zelfmoordenaar op te eisen, maar hierover straks meer. Dit maakte dat een schout alles in het werk stelde om een verdacht overlijden op zelfmoord te doen uitdraaien. Het cijfermateriaal is dus uiterst manipulatief. Nochtans is het andere uiterste, namelijk overregistratie, ook mogelijk. Een vluchtige blik op de Antwerpse schoutsrekeningen zegt genoeg: de zelfmoorden concentreren zich duidelijk in bepaalde jaren.¹³⁵⁴ Jaren met (relatief) hoge zelfmoordcijfers wisselen af met jaren waarin geen zelfmoorden plaatsvinden. Men kan dit gegeven van de baan schuiven door te poneren dat die jaren met hoge zelfmoordcijfers algemene crisisjaren waren waarin de economische toestand de zelfmoordenaar ertoe aanzette deze wanhoopsdaad te volbrengen. Inderdaad, de rekeningen vermelden vaak dat de zelfmoordenaar in kwestie arm was¹³⁵⁵ of grote schulden had.¹³⁵⁶ Maar deze verklaring biedt - naar onze mening - weinig houvast. We

¹³⁵² J.C. SCHMITT, 'Le suicide au Moyen Age', p. 5.

¹³⁵³ F. VAN HEMELRYCK, *Op. cit.*, p. 117.

¹³⁵⁴ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol. 57r^o, 24 juni 1453 - 25 dec. 1453: 2 gevallen.
A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 276v^o, 25 dec. 1500 - 25 dec. 1501.
A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 283v^o, 25 dec. 1501 - 25 dec. 1502.
A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 314v^o, 25 dec. 1503 - 25 dec. 1504: 2 gevallen.
A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 365r^o, 24 juni 1508 - 24 juni 1509.
A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 369r^o, 24 juni 1509 - 24 juni 1510.
A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 392r^o-v^o, 25 dec. 1511 - 25 dec. 1512: 3 gevallen.
A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 338v^o, 25 dec. 1539 - 25 dec. 1540.
A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 389v^o, 25 dec. 1540 - 25 dec. 1541.
A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 56r^o-57r^o, 25 dec. 1546 - 25 dec. 1547: 3 gevallen

¹³⁵⁵ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 279r^o, 25 dec. 1500 - 25 dec. 1501.

¹³⁵⁶ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 474r^o, 25 dec. 1517 - 25 dec. 1518.

kunnen er niet omheen dat sommige jaren wel zeer goed geregistreerd zijn terwijl er andere jaren, zelfs decennialang, geen gewag van zelfmoord gemaakt wordt. We durven dan ook voorzichtig te stellen dat de registratie van zelfmoordgevallen intrinsiek verbonden is met de aard van de bron en met de politiek die de gerechtsofficier op die moment voerde. Was zelfmoord op dat moment van prioritair belang of niet, het heeft allicht zijn invloed gehad op de registratie van de misdaad. We menen dan ook dat deze vraag even relevant is als de vraag naar economische motieven. Opvallend is ook dat de beul mensen van allerlei pluimage hing: metserdienaer¹³⁵⁷ of rijke koopman¹³⁵⁸, autochtone vrouw¹³⁵⁹ of vreemdeling¹³⁶⁰, allen deelden hetzelfde schandelijke lot. Bovendien kon men de lijken vaak niet behoorlijk identificeren.¹³⁶¹ Van de gebruikte zelfmoordmethodes was ophanging veruit de populairste (50%). Daarna volgen in dalende lijn: de keel doorsnijden of het lichaam doorsteken (21%), verdrinking (11%) en zich uit het venster werpen (4%).¹³⁶²

Met de sleping, ophanging en de weigering van de inhumatie was de kous nog niet af. Men wou de zelfmoordenaar ook nog treffen in zijn goederen. De helft van zijn bezittingen werden daarom geconfisqueerd ten behoeve van de heer, terwijl de andere helft op de eega en kinderen van de zelfmoordenaar overging. Het Antwerpse gewoonterecht schreef voor dat *soo wanneer by merckelicke redenen wordt bevonden, dat eenich persoon, hem selven wetens ende willens verdronken, verhangen, verdaen oft ter doot gebrocht heeft: als dan zijn de goeden vanden selven verbeurt ende geconfisqueert s'Heeren proffyte*.¹³⁶³ Dit betekende een zware slag voor de nazaten. Niet alleen hadden ze een emotioneel verlies te verwerken, maar ze werden daar bovenop nog eens financieel gefnuikt. Het vermogen van de suïcidant werd

¹³⁵⁷ A.R.A. Rekenkamers, nr. 12905 fol. 338v°, 25 dec. 1539 - 25 dec. 1540: *Van eene metssers dienere uuyten lande van Ludick hem selven verhangen ende egheen goet achtergelaten hebbende dairomme hier nyet.*

¹³⁵⁸ A.R.A. Rekenkamers, nr. 12902 fol. 370r°, 25 dec. 1427 - 24 juni 1428: *Van Hans van Bonne coopman uut Westvaelen de welke met sinen goide inde letste Sinxenmerct tAntwerpen ter merct quam ende op enen tijt bi quader temptacien hem selven verhinc ende sijns lijf beroefde.*

¹³⁵⁹ A.R.A. Rekenkamers, nr. 12903 fol.57v°, 24 juni 1453 - 25 dec. 1453: *De voirseide mercgreeve die noch ueyt ende betaelt heeft den selve Moenen van dat hij hinck in een mycke een vrou geheeten Lijsbet vander Vlaest Gielij's wijf vander Soeme van dat zij haer selven verhangen hadde binnen hueren huysse hem gegeven voer sinen loen V s. groten.*

¹³⁶⁰ A.R.A. Rekenkamers, nr. 12904 fol. 283v°, 25 dec. 1501 - 25 dec. 1502: *Van Chaerlen den Ingelsman van dat hij hem selven verhangende ende tlijf nemende uuyt gesleypt is geweest ende in een mick gehangen die gheen goet achter gelaten en heeft gelaten dair om hier: niet.*

¹³⁶¹ A.R.A. Rekenkamers, nr. 12906 fol. 56r°, 25 dec. 1546 - 25 dec. 1547: *Van eenen vremptden man wiens name onbekent was die hem zelven tot Lyere doot gesteken hadde ende in een micke aldaer gehangen ende egeen goeden achtergelaten en heeft dair omme hier: nyet.*

¹³⁶² A.R.A. Rekenkamers, nr. 12906 fol. 57r°, 25 dec. 1546 - 25 dec. 1547: *Van Anthony de Laymant van Oudenaerden die overmidts dat hij binnen deser stadt van buyten een venstere int hoochste van eenen huysse opte veemerct gestaen gesprongen es geweest omme dieswille dat hem dofficiers vangen wilden in sulcker vuegen dat hij hem selven doodde alhier in een micke gehangen es geweest ende egeen goeden achtergelaten en heeft daerom hier: nyet.*

¹³⁶³ G. DE LONGE, *Coutumes du pays et duché de Brabant. Quartier d'Anvers, coutumes de la ville d'Anvers, Impressae*, titel 16, art. 3, p. 68.

geïncariseerd en openbaar verkocht.¹³⁶⁴ Soms was dit een serieuze opsteker voor de heer, zoals met de inbeslagname van de goederen van een koopman uit Westfalen die zich tijdens de Sinksenmarkt verhing.¹³⁶⁵ Soms was het nagelaten vermogen zeer karig¹³⁶⁶ of onbestaande. Nabestaanden trachtten in vele gevallen de confiscatie te doen annuleren. Met smeekbeden richtten ze zich radeloos tot de markgraaf-schout. Zo kwam Gielijns vander Some, een oude man van *meer dan LXXX jaer out* samen met twee of drie van zijn burens bij de markgraaf smeken om zijn bezit niet te confisqueren. En *met sinen cleynen kinderkes jammerlijck weenende ende screyende om d'ongeluck van sijnre wive* overhaalde hij de gerechtsofficier de betaling te beperken tot de som van drie pond groten.¹³⁶⁷ Zulke taferelen waren schering en inslag. Gelukkig was de confiscatie op tal van plaatsen aan belangrijke beperkingen onderworpen.¹³⁶⁸ Zo bepaalt het Antwerpse gewoonterecht uitdrukkelijk dat wanneer de met confiscatie gestrafte man getrouwd was of kinderen had, de helft van de anders integraal geconfisqueerde goederen naar zijn vrouw of kinderen moest gaan.¹³⁶⁹ De vraag die ons in het bijzonder interesseert is: kon de beul in deze lucratieve situatie ook zijn graantje meepikken? Het is inderdaad mogelijk dat de Antwerpse beul aanspraak kon maken op het bezit dat de zelfmoordenaar bij zich droeg of aanhad op het moment dat het lijk gevonden werd, de zogenaamde *dépouille*.¹³⁷⁰ Hier zijn sterke aanwijzingen voor maar een concrete schriftelijke bevestiging van dit recht zijn we in de Antwerpse archivalia nergens tegengekomen.

Schrijvers beeldden scherprechters wel eens uit als uiterst zelfdestructieve en suïcidale personen. Op het einde van het mysteriespel over de heilige Sebastiaan vindt een merkwaardige kettingreactie van moorden en zelfmoorden plaats. Na de martelaarsdood van Sebastiaan verliest de boosaardige keizer '*Imperator*' zijn volle verstand en pleegt op een

¹³⁶⁴ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 396r°, 25 dec. 1511 - 25 dec. 1512: *Van Lijsbetten Gobelets van dat zij haer selven metten stricke verdaen hebbene, verbeurt heeft gehadt alle haer goet twelck bijden oude cleercooperen vercocht es geweest.*

A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 198v°, 24 dec. 1414 - 24 juni 1415: *Ende was vercocht tgoet dat minne vorseide heere toe ghedeilt was jeghen des vorseide Hughen.*

¹³⁶⁵ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 370r°, 25 dec. 1427 - 24 juni 1428: De verkoop van de koopwaar waaronder balen linnen en lakens brachten de schout 59 lb. 10 s. 2 d. op. Een aanzienlijk deel van dit bedrag was bovendien door de broer van de zelfmoordenaar in rekening gebracht.

¹³⁶⁶ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol. 56v°, 24 juni 1453 - 25 dec. 1453: De markgraaf ontving 3 lb. aan geconfisqueerde goederen.

¹³⁶⁷ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol. 56v°, 24 juni 1453 - 25 dec. 1453.

¹³⁶⁸ L. VANDEKERCKHOVE, *Op. cit.*, p. 101.

¹³⁶⁹ *Wie sijn lijff verbeurt, verbeurt oock alle sijne goeden, tot des Heeren behoeve: Maer heeft hy wyff oft kinderen, moet d'een helft blijven den wyffve oft kinderen ende d'ander heft tot s'Heeren wille: Ende en heeft hy noch wyff noch kinderen, blijft alle sijn goet tot des Heeren wille, volgende t'Privilegie van Hertogh Jan van den jaere 1292.* DE LONGE, *Op. cit.*, titel 16, art. 1, p. 68.

¹³⁷⁰ L. VANDEKERCKHOVE, *Op. cit.*, p. 113. Ook de cipiers zouden in concurrentie met de scherprechter aanspraak maken op dit recht. Dit recht heb ik reeds in het inleidende hoofdstuk over de doodstraf besproken.

dramatische wijze zelfmoord. Aangedaan door de plotse dood van zijn meester wil Maximiliaan, trouwe dienaar van de keizer, evenzeer niet meer leven. Radeloos dwingt hij de beul Machecotom om hem te doden: *Tue moy ou je te tuërey*. De beul staat met zijn rug tegen de muur. Eerst weigert de beul de opdracht maar uiteindelijk stemt hij toe. Wanneer de gezellen van Machecotom - de beulen Tailliebodin, Rifflandoillie en Mal Feras - te horen krijgen dat hun kompaan de respectabele Maximiliaan daadwerkelijk gedood heeft, zijn ze pisnijdig. Ze zoeken hun vriend meteen op en bedreigen hem met zijn leven. Machecotom reageert uitzinnig op de bedreiging en doodt hen één voor één. Na de slachtpartij valt de razende beul in vertwijfeling en wanhoop. Hij betreurt zijn rampzalige lot, onderkent zijn onvergeeflijke zonden, vervloekt de dag dat hij geboren is en aanroept alle hellewezens. De jammerlijke scherprechter ziet geen andere weg dan zelfmoord te plegen. Na deze schandelijke daad komen duivels zowel zijn ziel als die van zijn vrienden ophalen. In een ander mysteriespel hangt scherprechter Burslecosté zichzelf op en plant collega Fieramort een dolk in zijn eigen hart. Zulke zelfmoordtaferelen zijn vaak beschreven in de literatuur en hadden enerzijds als doel de beul zwart te maken en te beschimpen als redeloos en kwaadaardig en anderzijds zwakzinnigheid en de zonde van zelfmoord aan een breder publiek kenbaar te maken.¹³⁷¹ Het samenvloeien van de persoon van de beul en zijn ambtsuitvoering kwam veelvuldig voor, denken we maar aan de personificatie van beul en hond in het kader van de beul als hondenvanger. Al naargelang de scherprechter steeds meer geassocieerd werd met de (bestrafing van) zelfmoordenaars gingen beul en slachtoffer steeds meer naar elkaar toegroeien. De beul was één van hen geworden.

¹³⁷¹ H. KLEMETILÄ, *Op. cit.*, pp. 304-305.

2 Lijfstraffen

De beroemde arts Paracelsus (1493-1541) schetst in zijn zesde boek een adequaat beeld van de lijfstraffen die in zijn tijd gangbaar waren en hij vermeldt wat deze juist inhielden. Hij beschrijft minutieus de schandtekens waaraan men de mensen kon herkennen¹³⁷²: *En weet dan tegelijkertijd, hoe de beul zijn kinderen met schandtekens kenmerkt, opdat men zich voor hen kan hoeden, waar de één een brandmerkten op het voorhoofd draagt en een ander weer op de wang. De ene heeft geen oren meer, de andere heeft ettelijke vingers verloren, een hand verloren, de ogen of zijn tong. Een brandmerk op het gezicht van een vrouw betekent gewoonlijk diefstal, evenals het verlies van de oren...* In de lijn van dit citaat volgt in dit hoofdstuk een summiere uiteenzetting van de verschillende vormen van lijfstraffen en hun functie in het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne strafrecht.

2.1 Afhouwen van de hand

In een samenleving die meer nog dan vandaag draaide op handenarbeid was het verlies van een hand of een stel handen een catastrofe. Verminkende straffen waaronder het afkappen van de hand behoorden dan ook tot de zwaardere sancties die uitgesproken konden worden. Een geldboete was een éénmalige straf zonder al te veel ingrijpende gevolgen, maar een mutilatie was wel onomkeerbaar: eenmaal je hand verloren, was je ze voorgoed kwijt. De middeleeuwse rechters dachten dan ook twee keer na vooraleer ze een verminkingstraf oplegden.¹³⁷³ Dit belette hen nochtans niet op tijd en stond zulke vonnissen uit te spreken. Hierbij ging het middeleeuwse denken uit van de stelling dat het lichaamsdeel, waarmee een misdaad gepleegd werd diende gekastijd te worden.¹³⁷⁴ Peter Romboutssone en zijn compagnon Cornelijs Zuytvoet werden beide een hand afgehouden omdat zij *enen poorter bi nachte ende ontijde binnen sinen huysse over doot gequetst hadde*.¹³⁷⁵ Het kwam er bij de bestraffing dus op aan het werktuig van de misdaad, *in casu* de hand waarmee de doodslag voltrokken was, te straffen.

¹³⁷² C.L. TEN CATE, *Tot glorie der gerechtigheid.*, pp. 35-36.

¹³⁷³ Zo wordt in Gent tussen 1385 en 1485 slechts eenmaal iemand de hand afgehakt. E. LERNO, *De beulen van Gent en Brugge gedurende de Bourgondische periode*, p. 118.

¹³⁷⁴ R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw*, Brussel, p. 192.

¹³⁷⁵ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 361v^o, 25 dec. 1426 - 25 dec. 1427.

Wanneer de rekeningen gewag maken van het verlies van een hand wordt altijd de rechterhand bedoeld.¹³⁷⁶ Bij uitzondering werd de linkerhand afgeslagen wanneer het misdrijf met deze hand gepleegd was.¹³⁷⁷ Het afkappen van de hand ging soms vooraf aan terechtstellingen. Zo werd een zware kerkdief eerst de hand afgehouden vooraleer tot de *capitale* executie over te gaan.¹³⁷⁸ Idem dito bij een vredebreuk in 1416. Toen sloeg de scherprechter Ghisel Haven eerst de hand en vervolgens het hoofd af.¹³⁷⁹

Hoe ging het afhouden van een hand nu juist in zijn werk? De delinquent werd naar het schavot geleid waar zijn hand op een kapblok werd gelegd. Met een beitel en houten hamer (of bijl) werd de vuist van de pols gescheiden.¹³⁸⁰ Om te voorkomen dat de veroordeelde doodbloedde, werd het bloed met doeken gestelpt en werd de gewonde arm verbonden.¹³⁸¹ De straf had normaliter plaats in het openbaar, maar soms werd het afhakken voor het huis van de delinquent uitgevoerd.¹³⁸²

Het amputeren van een hand werd hoofdzakelijk toegepast op criminelen die een inbreuk hadden gepleegd op de wetten van de stad. Vaak werd in de schoutsrekeningen niet gespecificeerd om welke inbreuken het ging.¹³⁸³ Banbreuk was een dikwijls terugkerend misdrijf.¹³⁸⁴ Een zekere Vrancken van Pierre werd zelfs zijn beide handen afgehouden

¹³⁷⁶ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 174v°, 24 mei 1531 - 11 dec. 1531: *Van Benedictus Cleinen Janss alias Hans de duytscher van Triere van ledich gaen gebannen zijnde op zijn rechte hant achtervolgens den statuyte ons heeren s'keysers opte vagabonde gemaict is nyet tegenstaende den voirs banne weder inne gecomen is mits welcken hem zijn rechte hant afgehouden ende herbannen achtervolgens den voirseide statuyte op zijn lijf*. F. FUHRMANN, 'Punition de la violence par la violence: cruauté des sanctions dans le droit pénal medieval en Allemagne', p. 227.

¹³⁷⁷ L-T. MAES, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht*, p. 415.

¹³⁷⁸ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12974 fol. 313v°, 25 dec. 1411 - 24 juni 1412.

¹³⁷⁹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 223r°, 24 juni 1416 - 25 dec. 1416: *Den vorseide scoutheit die betaelt heeft Lauken den richter van dat hi rechte enen Ghisel Haven metten swerde te weten dat hi hem sijn hant afhielt ende dair na thoofst omdat hi vrede te broken hadde die hi selve metter hant gegeven hadde hem betaelt voir sinen sallaris vanden gerichte vander hant, V s. groten*.

¹³⁸⁰ E. LERNO, *Op. cit.*, p. 118.

¹³⁸¹ V. GRANZOW,, "Al dieven, al schelmen?". *De scherprechters van Antwerpen (1550-1700)*, p. 63. ; E. LERNO, *Op. cit.*, p. 120.

¹³⁸² A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 468v°, 25 dec. 1517 - 25 dec. 1518.

¹³⁸³ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 223r°, 24 juni 1416 - 25 dec 1416: *Den scoutheit voirs die betaelt heeft Lauken vors van dat richte enen Coppden de Wever te weten sijn hant af hiev mids dat hi contrarie gedaen hadde der ordonnantien ende gebode des heren ende der stad van Antwerpen hem betaelt voir sijn recht als boven, V s. groten*.

Om exact te weten welke de misdrijven waren waarom de misdadigers hun hand(en) verloren, moet gekeken worden naar de Antwerpse correctieboeken. Y. HELSEN, *De criminaliteit in de eerste helft van de vijftiende eeuw in Antwerpen*. Een onderzoek voornamelijk gebaseerd op het Correctieboek (1414-1512). Met bijvoeging van het Correctieboek voor de periode 1414-1450 in bijlage, Licenciaatsverhandeling, KU Leuven, 1998

F. FUHRMANN, *Art. cit.*, p. 226. Het Saksische en Friese recht voorzag deze straf voor bijna elke inbreuk op de wet.

¹³⁸⁴ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 276v°, 15 maart 1421 - 25 dec. 1421: *Den voirseide scoutthet die uitgeleit ende betaelt heeft den hancman van Antwerpen van dat hi rechte vander hant enen Merten Corloy mids dat hi tAntwerpen op sijn hant gebannen was ende eer sinen tijt in quam hem gegeven voir sijn recht, V s. groten*.

overmids dat hij bynnen zijnder correxijen bynnen den mercgreyscape quam.¹³⁸⁵ De wet had naast een heel arsenaal aan doodstraffen de mogelijkheid lijfelijk te bannen *opte handt, opte ooren, opte gheesselinghe ende anderssins, elck nae syn misdienste*.¹³⁸⁶ De stedelijke autoriteiten maakten van deze gewoonteregels veelvuldig gebruik. Geweldenaars konden eveneens hun hand verliezen.¹³⁸⁷ Het doorsteken van de dijken, het verbreken van de vrede, het fysiek aanvallen van een gerechtsofficier of het verwonden van andere belangrijke personen konden allemaal deze verminking tot gevolg hebben.¹³⁸⁸ Vooral fysieke agressiviteit werd bestraft met het afkappen van de hand.¹³⁸⁹ De strafuitvoerder zelf stond ook niet boven de wet. In 1483 werd de stadsbeul van Metz de hand afgehouden omdat hij een man in een gevecht neergestoken had en de schadeloosstelling niet kon betalen. Voor de uitvoering van de straf moest zelfs een nieuwe scherprechter aangesteld worden.¹³⁹⁰ Tragisch hoe de beul de financiële middelen ontbeerde om zijn misdrijf af te kopen.

Een verzachtende vorm van de straf bestond erin de hand te doorsteken met een mes. Deze straf stond o.a. op verboden wapendracht maar kon mits een financiële afkoop omgezet worden in een verbanning met pronkstelling aan de schandpaal.¹³⁹¹ Naast het doorsteken van de hand was een tweede verzachtende vorm het afhouden van vingers of vingerleden.¹³⁹² Deze straf was een eerste waarschuwing. Indien de delinquent niet verbeterde stond hem de amputatie van zijn gehele hand te wachten, of erger nog de doodstraf.¹³⁹³ Een zekere

A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 5 r°, 25 dec. 1520 - 25 dec. 1521: *Van Jasperen Willems van dat hij gebannen sijnde op zijn hant gevangen es geworden ende sijn hant es hem aff gehouwen*.

¹⁴ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol. 105v°, 25 dec. 1456 - 24 juni 1457.

¹³⁸⁶ G. DE LONGE, *Coutumes du pays et duché de Brabant. Quartier d'Anvers, coutumes de la ville d'anvers, dites Antiquissimae*, titel 1, art 42, p. 128.

¹³⁸⁷ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 468v°, 25 dec. 1517- 25 dec. 1518: *Van Geroene Bouwens ende Franchen vanden Berct gevangen ende verwesen hebben geweest van overtollige fortsen elck op een hant die hij voer der hueren huys afgehouden zijn daer om hier: nyet*; A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 146r°, 25 dec. 1529- 25 dec. 1530.: *Van Machiele Gijsselen die van diverse excessen gewesen is is sijn hant te verliesen dwelck hem alsoe gedaen is dair om hier nyet*.

¹³⁸⁸ R. C. VAN CAENEGEM, *Op. cit.*, p. 193.

¹³⁸⁹ In Antwerpse normatieve teksten zijn gedetailleerde strafartieven opgesteld die van toepassing zijn op lichaamskrenkingen. G. DE LONGE, *Op. cit.*, titel 2, art. 4, p. 138: *Item, die yemande slaet oft quetste met moertwapenen, verbeurt IX ponden, oft zyn een hant*; *Ibid.*, art. 8, p. 138: *Item, die eenen anderen met moertwapenen vermenckt, verbeurt IX pond, oft syn een hant*.

¹³⁹⁰ N. GONTHIER, *Le châtiment du crime au Moyen Age: XIIe-XVIe siècles*, p. 143; H. KLEMETTILÄ, *Epitomes of evil*, p. 291.

¹³⁹¹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12974 fol. 138r°, 7 jan. 1406 - 24 juni 1407: *Mids dien dat de voirseide Hanneken de Laet sijn dagge gesloeyt hadde in despijte vanden ghebode vanden here ende vander stat want die heeren ende die stad die hebben eendrachtelic te Lyere verboden op eenen core van XII lb. payement of op sijn mes doir sijn hant te slane dat yement dagghen noch ailmessen draghen en soude*.

¹³⁹² A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol. 53v°, 24 juni 1453 - 25 dec. 1454: *Den voirseide scouthet die noch uitgeleyt ende betaelt heeft den selven hangman van dat hij Goessen Gielis sijn twee vors vinghere af hiev van correctien hem gegeven voer sinen loen, V s. groten*.

¹³⁹³ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 481r°, 25 dec. 1518 - 25 dec. 1519: *Van Mandeken van dat hij ballinck zijnde inne gecomen is ende gevangen op sijn let dwelck af is gehouwen daer om hier: nyet*.

Meynicken, zijn familienaam is ongeweten, werd zowel een duim als de hand afgeslagen.¹³⁹⁴ Deze verminking geschiedde op dezelfde wijze als het afhakken van de volledige hand, maar met dit verschil dat de beul enkel de duim of vinger(s) afsloeg. Waar er sprake was van één duim werd doorgaans de rechterduim bedoeld.¹³⁹⁵ Soms werden ook beide duimen afgehouden. Het afslaan van het eerste duimlid stond volgens de oudste Antwerpse costumen *de botter*¹³⁹⁶ te wachten.¹³⁹⁷ En inderdaad, de schoutsrekeningen maken gewag van zulke voorvallen.¹³⁹⁸ In Brugge werd zo Bastiaen van der Eecke, die vele personen hun geld had afgeluisd op 18 oktober 1523 veroordeeld tot een tentoonstelling op een schavot. Hij werd vervolgens gezeseld, het eerste lid van zijn rechterduim afgesneden en voor tien jaar verbannen uit Vlaanderen.¹³⁹⁹ In de praktijk werd het afslaan van de duim, evenals het afslaan van het eerste vingerlid echter meestal wegens banbreuk¹⁴⁰⁰ en andere bovengenoemde misdrijven toegepast.¹⁴⁰¹ Nadat de correctie was uitgevoerd werd de misdadiger bovendien vaak verbannen of herbannen indien hij banbreuk gepleegd had.¹⁴⁰² De beul ontving voor het afhouden van vingers of vingerleden meestal tussen de vijftien duiten¹⁴⁰³ en vijf schelling.¹⁴⁰⁴ Voor de amputatie van een hand bracht de beul doorgaans vijf schellingen in rekening.¹⁴⁰⁵

Vanden selven van dat hij aleer hij gebannen es geweest bedinct is geweest tervierscharen van zijnen live mits anderen quaden excessen die hij bedreven heeft ende alsoe gewesen zijn hant te verliesen die hem die scouthet heeft doen afhouden ende daer na corrigeren daer om hier: nyet

¹³⁹⁴ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 487r^o 25 dec. 1518- 25 dec. 1519: *Den scerp rechter van dat hij Meynicken genompt inden ont fanc hier voer zijn let afgehouden heeft valet XV d. groten; Ende van dat hij den selven noch een hant af gehouden heeft valet II s. VI d. groten.*

¹³⁹⁵ L-T. MAES, *Op. cit.*, p. 416.

¹³⁹⁶ M.N.W., BOTTER, znw. m. *Valschspeler, schelm*. Kil. botter, *impostor, deceptor*. Vgl. Canaert 63. || Die kennesse hadde an eeneghe bidders dien hy der wet te kennene gaf, *Invent. v. Brugge* 5, 56.

¹³⁹⁷ G. DE LONGE, *Op. cit.*, titel 2, art. 33, p. 144: *Item, een bottere verbeurt synen eenen duyme; ende oft eenich officier daer mede simuleerde oft compositie maecte, oft gratie daer aff ghave, verbeurt van elcken bottere een pont outs.*

¹³⁹⁸ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 38v^o, 25 dec. 1522 - 25 dec. 1523: *Van Hennen de Hovenere van dat hij gevangen zijnde van boutterijen verwesen es op eenen duym die hem afgehuwen es. Vanden Langen Joes van dat hij insghelijcs verwesen es op eenen duym.*

¹³⁹⁹ J. MONBAILYU, 'Spiegelstraffen in het Brugse strafrecht in de eerste helft van de zestiende eeuw', s.p.

¹⁴⁰⁰ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 5 r°, 25 dec. 1520 - 25 dec. 1521: *Van Henneken de Keteleere van dat hij gebannen zijnde op beyde zijn duymen die hem aff gehouden zijn geweest dair omme hier: nyet*

¹⁴⁰¹ A.R.A. *Rekenkamers*, 12905 fol. 241r-v^o, 25 dec. 1533 - 25 dec. 1534: *Van Jan Jans alias mamce van dat hij eenen quaden eedt gedaen heeft is gewesen te verliesen twee vingeren die hem afgehouden zijn ende voirst gebannen in Cypers op zijn hoofd dair om hier: nyet*

J. FUHRMANN, *Art. cit.*, p. 227. Het afslaan van de duim stond in Duitsland vooral op jachtinbreuken, vervalsing van officiële documenten en dergelijke. Het afhakken van de wijs- en middenvinger stond op meeneed.

¹⁴⁰² A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 112r^o, 25 dec. 1527- 25 dec. 1528: *Van Hansken of Mathys van Coelen van dat hem zijn duymen afgehouden zijn ende gebannen opte galge dair om hier:nyet.*

¹⁴⁰³ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 481r^o, 25 dec. 1518 - 25 dec. 1519.

¹⁴⁰⁴ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol. 53v^o, 24 juni 1453 - 25 dec. 1454.

¹⁴⁰⁵ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 276v^o, 15 maart 1421 - 25 dec. 1421.

2.2 Straffen aan het oor.

Het afsnijden van één of beide oren was een typische dievenstraf.¹⁴⁰⁶ Deze verminking liet toe een dief gemakkelijk te herkennen: wie zijn oor miste, was vermoedelijk een (recidive) dief of dievegge. De verminking werkte bijgevolg als een soort publiekelijk strafblad. De delinquent kon door de verwonding moeilijk zijn misdadig verleden verbergen en de medemens zag vlug wat voor vlees hij in de kuip had. Zo werd in Mechelen een vrouw in 1438 beticht van diefstal enkel en alleen omdat zij een oor miste.¹⁴⁰⁷ Conclusies op basis van schandtekens konden moeilijkheden meebrengen voor slachtoffers van accidentele of aangeboren verminkingen. In 1330 verklaarde een man in een brief aan de graaf van Holland dat, toen hij nog geen negen jaar oud was, een hond hem een stuk van zijn linkeroor gebeten had. Het slachtoffer hoopte door deze ongelukkige verminking niet verkeerdelijk voor dief gehouden te worden.¹⁴⁰⁸ De verminking aan het oor tekende dus zowel letterlijk als figuurlijk je verdere leven.

Wie een eerste maal betrapt werd op een kleine diefstal kon een stevige geseling verwachten. Verbeterde de dief niet en gaf men zich een tweede keer over aan diefstal dan verloor men één of beide oren. Een derde kans was er niet. Een onverbeterlijke dief werd onverbiddelijk naar de galg gestuurd.¹⁴⁰⁹ Recidivisme kwam veelvuldig voor. Op 13 maart 1534 werd *een Franchois* gehangen die maar één oor had, een duidelijk teken dat hij zich al eerder aan diefstal(len) vergrepen had.¹⁴¹⁰ Matheusen Haer werd omwille van een diefstal *sijn oore tAntwerpen afgesneden* en werd daarna verbannen *opte galge*. Deze sancties waren verloren moeite, want niet veel later werd hij *weder achtergehaelt ende gericht metten baste*.¹⁴¹¹

Het afsnijden van de oren werd vaak beschouwd als een gratiemaatregel die men verleende ofwel omdat het een kleine diefstal betrof¹⁴¹², ofwel omdat de delinquent te oud

¹⁴⁰⁶ Volgens Van Coetsem was het afsnijden van de oren als straf voor diefstal eertijds in het hertogdom Brabant een vrij courante praktijk die pas sinds 1292 werd beconcurrereerd door andere lijfstraffen zoals brandmerking. G. E. VAN COETSEM, *Du droit pénal, au XIIIe siècle, dans l'ancien duché du Brabant*, p. 137.

¹⁴⁰⁷ L.-T. MAES, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht*, p. 417.

¹⁴⁰⁸ R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw*, p. 195.

¹⁴⁰⁹ J. MONBALLYU, *Filips Wielant. Verzameld werk I. Corte Instructie in materie criminele*, cap 114, art. 6: *Naer de nieuwe rechten, ende ooc naer rechte costumier, een simple dief es om deerste reyse gheslegghen met rooden, omme de tweesste gheteekent in de hoere of anderen leden, ende omme de derde werdt hy ghehanghen. Ende dat omme de frequencie van den delicte die de pungnicie doet augmenteeeren.*

¹⁴¹⁰ *Kroniek van Bertrijn*, p. 80.

¹⁴¹¹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12904 fol. 423v^o, 25 dec. 1514 - 25 dec. 1515.

¹⁴¹² G. DE LONGE, *Coutumes du pays et duché de Brabant. Quartier d'Anvers, coutume de la ville d'Anvers, dites Antiquissimae*, titel 1, art. 32, p. 124: *Item, een dieff verdient de galghe, ten waere dat de burgermeesteren ende scepenen bevonden dat (mids der cleynicheyt vander diefften) hy met minder correctie behoirde te gestane.*

¹⁴¹³ of te jong was om de diefstal met de dood te bekopen.¹⁴¹⁴ In Herentals sneed scherprechter Lauwereyns een knaap die *berucht was van dieften* een oor af mits dat *hi te jong [was] te rechtene*.¹⁴¹⁵ De jeugdigheid van de dief maakte dat hij niet terechtgesteld werd. Het kon ook voorvallen dat een dief beide oren werden afgesneden. Dit viel Wouteren Jaspars in 1460 te beurt.¹⁴¹⁶ De amputatie werd uitgevoerd door diens naamgenoot en stadsbeul *Wouteren den hangman*. Onder de slachtoffers van een oorsnijding bevonden zich grotendeels vrouwen. De reden hiervoor is simpel. In vorige hoofdstukken hebben we uiteengezet dat vrouwen zeer zelden gehangen werden. De ophanging was namelijk beneden alle waardigheid van de vrouw. Hierdoor moest er uitgekeken worden naar andere straftoepassingen. Een alternatieve vrouwenstraf, het levend begraven, werd omwille van haar gruwelijke karakter slechts bij hoge uitzondering aangewend. De schepenbank dreigde herhaaldelijk de recidive dievegge levend te begraven maar zette deze woorden zelden of nooit om in daden.¹⁴¹⁷ Veeleer dan een dergelijk streng vonnis uit te spreken, werden dievegges daarom de oren afgesneden.¹⁴¹⁸ Wat uiteraard niet wil zeggen dat mannelijke criminelen niet onder het mes van de beul konden terechtkomen.¹⁴¹⁹

Dat mutilatie van oor of oren enkel voorbehouden was aan dieven dient genuanceerd te worden. Diefstal bestond in verschillende vormen en soorten. De zwaardere vormen van diefstal (kerkdiefstal, veediefstal, ...) werden consequent met de galg bestraft. Lichtere vormen konden op verschillende manieren gesanctioneerd worden: gaande van publiekelijk te schande zetten tot het amputeren van lichaamsdelen. Een vrouw uit Zeeland werd omdat ze

¹⁴¹³ Zelf hebben we geen verwijzing tegengekomen naar de hoge leeftijd van een crimineel als basis voor een gratiemaatregel bij een veroordeling voor diefstal. Voor een voorbeeld zie: E. LERNO, *De beulen van Gent en Brugge gedurende de Bourgondische periode*, p. 123.

¹⁴¹⁴ Op 26 september 1532 werd de achttienjarige Heinrich van den Camp in Amsterdam opgehangen omdat hij op de kermis beurzen had gesneden. Wegens diefstal was hij al eerder uit Brussel verbannen en kort daaropvolgend was hij in Gent zijn rechteroor en vervolgens in Antwerpen zijn linkeroor verloren omdat hij een beruchte dief was. Heinrich kon zich helaas niet weer beroepen op zijn leeftijd als strafverzachende omstandigheid daar hij bij het plegen van de laatste diefstal één jaar te oud was. J. E. A. BOOMGAARD, *Misdaad en straf in Amsterdam: een onderzoek naar de strafrechtspleging van de Amsterdamse schepenbank 1490-1552*, p. 219.

¹⁴¹⁵ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12974 fol. 419r°, 24 juni 1418 - 12 jan. 1418: *Den vorseide mercgreve die uitgeleit ende betaelt heeft Lauken den hancman van dat hi tot Herentals een hoore af sneet ener Andrieske van Menys die berucht was van dieften maer hi was te jonc, te rechtene hem betaelt voir sinen sallaris, V s. groten*.

¹⁴¹⁶ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol. 181r°, 24 juni 1460 - 25 dec. 1460.

¹⁴¹⁷ In Antwerpen werd geen enkele vrouw voor diefstal levend begraven, wel drie vrouwen voor banbreuk. Het is mogelijk dat deze vrouwen omwille van diefstal door de schepenbank verbannen waren. Zo kan diefstal toch nog indirect de aanleiding gevormd hebben om deze straf uit te spreken.

¹⁴¹⁸ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12974 fol. 138r° 7 jan. 1406 - 24 juni 1407; A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12974 fol. 419v°, 24 juni 1418- 12 jan. 1418; A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 219r°, 25 dec. 1416 - 24 juni 1417; A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 361v°, 25 dec. 1426 - 25 dec. 1427; A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 174v°, 24 mei 1531- 11 dec. 1531.

¹⁴¹⁹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 264v°, 10 nov. 1419 - 20 juni 142: *Den voirseide scouth die noch uitgeleit ende betaelt heeft Henneke den onghewasschene van dat hi eenen Henneke van Peelt een hoore af sneet mids dat hi wat berucht was van dieften, hem betaelt voir sijn recht, II s. groten*.

beurzen sneed toepasselijk zelf een oor afgesneden.¹⁴²⁰ Bannelingen die vroegtijdig terugkeerden, werden soms ook gesneden, tenminste indien dit als strafbepaling voor het verbreken van de ban was opgelegd.¹⁴²¹ Vaak ging het om misdadigers die zich in het verleden al eens hadden schuldig gemaakt aan diefstal.¹⁴²² In 1531 werd Grietken, de dochter van Jans de Corte, door de Antwerpse beul *haer beyde huer oren afgesneden*. Ze was namelijk *van onhuessche wandelinghe* gebannen op haar twee oren maar was *niettegenstaende weder inne gecomen*. De banbreuk had onvermijdelijk tot gevolg dat Grietken haar beide oren verloor.¹⁴²³

Ook vagebondisme werd in de zestiende eeuw streng aangepakt. Zo werden Jan Clement en Jacques Hazaere achtereenvolgens gegeseld, de oren afgesneden en gebannen op hun hand.¹⁴²⁴ Het te pronk stellen en geselen van de misdadiger voor de eigenlijke oorsnijding was een gangbare praktijk.¹⁴²⁵ De delinquent(e) werd soms voor ondervraging of berechting naar Antwerpen overgebracht.¹⁴²⁶ De eigenlijke uitvoering van de lijfstraf had echter altijd plaats in de stad waar de inbreuk plaatsgevonden had.

Een verzachting van de straf was het kortoren van de misdadiger. Hierbij spleet de scherprechter enkel het oor of beperkte zich tot het afsnijden van één of beide oorlellen.¹⁴²⁷ Deze strafpraktijk was in Antwerpen vooral in de zestiende eeuw zeer gangbaar.¹⁴²⁸ Het kortoren vertoonde volgens Ten Cate veel overeenkomsten met bepaalde methoden om vee, in

¹⁴²⁰ A.R.A. Rekenkamers, nr. 12902 fol. 219r°, 25 dec. 1416 - 24 juni 1417: *Den vorseide scoutene die betaelt heeft Lauken den hancman van dat hi enen wive uut Zeland hair hoore af sneet mids dat si borse te snyden plach, hem betaelt voir sijn recht, V s. groten.*

¹⁴²¹ A.R.A. Rekenkamers, nr. 12905 fol. 421v°, 25 dec. 1542 - 25 dec. 1543: *Van Bette vanden Wiele geboren van Hulst overmids dien dat zij duer huere onhuessche wandelinghe opten thienden septembris lestleden alhier gebannen is geweest op huer oore ende dyen nyettegenstaende in contentemptie van iusticien ende versmaedenisse vanden voirseide vonnissen wederomme binnen deser stadt gecomen is zonder yerst huere voirseide correctie voldaan te hebbene is boven de correctie huerder eender oor by huer ontfaen gebannen uytter stadt ende marcgrafscepe van Antwerpen te doen een pergrimaigie tot onse Liever vrouwe tot Melanen op huer ander oore.*

A.R.A. Rekenkamers, 12905 fol. 133r°, 25 dec. 1528 - 25 dec. 1529: *Van Joos Huyten die gebannen was op zijn oore ende daer nae inne gecommen die hem afgesneden is geweest dair om hier nyet.*

¹⁴²² A.R.A. Rekenkamers, nr. 12902 fol. 361v°, 25 dec. 1426 - 25 dec. 1427: *Den selven hancman noch betaelt van dat hi eender onder dieffeggen die tAntwerpen op een oere gebannen was ende quam voir haren tijt, den hancman gegeven voir sijn recht van dat hi haer een ore af sneet, V s. groten.*

¹⁴²³ A.R.A. Rekenkamers, nr. 12905 fol. 174v°, 24 mei 1531 - 11 dec. 1531.

¹⁴²⁴ A.R.A. Rekenkamers, nr. 12905 fol. 214v°, 25 dec. 1532 - 25 dec. 1533.

¹⁴²⁵ A.R.A. Rekenkamers, nr. 12906 fol. 12r°, 25 dec. 1543 - 25 dec. 1544: *Item noch gegeven van gegeesselt geschavotteert ende een oire afgesneden te hebben van Tomaert Wijchmans, V s. groten.*

¹⁴²⁶ A.R.A. Rekenkamers, nr. 12906 fol. 30v-31r°, 25 dec. 1544 - 25 dec. 1545: *Item noch betaelt van eenen wagen die van Lyere hier tAntwerpen gebracht heeft eenen vande voirnoemde twee vrouwe personen die op huer oore uytten mercgraefscapen gebannen was ende van zelve wederom tot Lyere geuert te hebbene compt V s. groten. Ende den scerprechter van huer een oore alhier afgesneden te hebben, II s. VI d; groten.*

¹⁴²⁷ L.-T. MAES, *Op. cit.*, p. 417.

¹⁴²⁸ A.R.A. Rekenkamers, nr. 12906 fol. 50v°, 25 dec. 1545 - 25 dec. 1546: *Item noch betaelt Meester Gilleyne de scherprechtere van binnen desen jaere gegeesselt, gecort d'ooren, haere handen ende vorste lit afgesneden ende gehouden te hebbene neghentwintich personen van elcken drie persoons compt tsamen IIII lb. VII s. groten.*

het bijzonder geiten en schapen, te merken door middel van insnijdingen in de oorschelpen.¹⁴²⁹ De beul ontving voor een oorsnijding in de vijftiende eeuw doorgaans vijf schellingen.¹⁴³⁰ Tweemaal bedroeg het loon een karige twee schellingen.¹⁴³¹ In de zestiende eeuw varieerden de bedragen sterk tussen de drie en de twaalf stuivers.¹⁴³² In tegenstelling tot zijn Mechelse collega werden het aantal oren dat gesneden werd niet doorgerekend.¹⁴³³

Een laatste variant naast de *oorsnydinghe* en *het cortooeren* was het vastnagelen van het oor. De veroordeelde werd met het oor aan de houten kaak gekluisterd en werd voor één of meerdere uren te kijk gezet. De enige manier om zich te bevrijden van het strafinstrument was door zijn oor te scheuren. Hierdoor was men - net als bij de voorgaande vormen - getekend voor het leven. De condities zijn praktisch dezelfde als bij de voorgaande oorverminderingen. Het vastnagelen was vooral gesteld op dieven.¹⁴³⁴ Opvallend is dat het in Antwerpen enkel jongemannen (*cleyn knechtken*) betrof die deze straf ondergingen.¹⁴³⁵ Hebben we hier te maken met een verzachting van de straf? Ten slotte werd met het nagelen niet het gehele oor verminkt. In Gent was de straf medio vijftiende eeuw vooral gesteld op bedelaars doch hiervan werd in Antwerpen geen enkel gewag gemaakt.¹⁴³⁶ De straf is ook maar zeer kort in voege geweest. De schoutsrekeningen maakten enkel in de jaren 1426-1427 melding van dit gebruik. Ervoor en erna is deze straf aan het oor in de rechtspraak niet meer geattesteerd.¹⁴³⁷ Dit wil niet zeggen dat de strafmaatregel helemaal uit het strafrecht verdween. Een stadsgebod van 15 februari 1493 leert ons dat kansspelers *die dobbelen ofte met teirlingen spelen* zullen worden te pronk gesteld in een mand en *daer naer sal men de selve met yseren nagelen aen 't pelleryn nagelen met eene oore ende laten staen tot dat sy hunne oore daer af sullen treken.*¹⁴³⁸ Een stadsgebod van 21 juli 1508 is in haast dezelfde

¹⁴²⁹ C.L. TEN CATE, *Tot glorie der gerechtigheid: de geschiedenis van het brandmerken als lijfstraf in Nederland*, p. 32.

¹⁴³⁰ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12974 fol. 419v°, 24 juni 1418 - 12 jan. 1418.

¹⁴³¹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 264v°, 10 nov. 1419 - 20 juni 1420; A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol. 13v° 25 dec. 1450- 24 juni 1451.

¹⁴³² A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 408r°, 25 dec. 1541 - 25 dec. 154; A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 365v°, 25 dec. 1539 - 25 dec. 1540.

¹⁴³³ L-T. MAES, *Op. cit.*, p. 417.

¹⁴³⁴ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 361v°, 25 dec. 1426 - 25 dec. 1427: *Den selven hancman noch betaelt van dat hi enen knecht die gestolen hadde ende te jonc was te hangene metten oeren aent pelderijn naghelde hem gegeven voir sijn recht: II s. groten.*

¹⁴³⁵ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 347v°, 14 april 1426 - 25 dec. 1426: *Den selven scouth die noch uutgeleit ende betaelt heeft den vorseide hancman van dat hi een cleyn knechtken dat gestolen hadde ende te jonc was te hangene metter oeren nagelde aent pelderin hem gegeven voir sijn recht: II s. groten.*

¹⁴³⁶ E. LERNO, *Op. cit.*, p. 127.

¹⁴³⁷ In 1487 worden de ruiters van Maximiliaan van Oostenrijk met hun oor aan de schandladder genageld. Vastnagelen aan de schandpaal komt daarna evenwel niet meer voor. Hierbij weze vermeld dat voor de periode 1430-1450 geen Antwerpse schoutsrekeningen voorhanden zijn.

¹⁴³⁸ A.A.B., deel 1, p. 124.

bewoordingen opgesteld.¹⁴³⁹ Opvallend hoe theoretische wetgeving en praktische toepassing zo ver uit elkaar kunnen liggen. De straf op een inbreuk werd nog wel gesteld maar de praktische uitvoering van de straf bleef achterwege.¹⁴⁴⁰ Het vastkloppen van het oor impliceerde uiteraard dat de schandpaal uit hout bestond. In haar meest primitieve vorm was de schandpaal (type zuilkaak) inderdaad een eenvoudige houten balk.¹⁴⁴¹ Hieraan kon gemakkelijk het oor van de boef genageld worden. De schandpaal die in Antwerpen in 1407 werd opgekalefaterd bestond buiten het voetstuk geheel uit hout.¹⁴⁴² Wanneer de houten schandpaal plaats maakte voor een stenen model konden dergelijke straffen niet meer voltrokken worden. De schandpaal in Antwerpen bestond nog minstens tot in juli 1508 uit hout aangezien het stadsbestuur toen een gebod uitvaardigde waarin oornagelen aan de schandpaal de sanctie op de overtreding was. Een alternatief voor het oornagelen aan de schandpaal was dat men het oor aan de houten galg vastpinde. Deze praktijk was in Antwerpen niet van toepassing: de delinquent werd steeds *metter oeren aent pelderijn* genageld. Deze oorstraf was een nagenoeg perfecte symbiose van een lijfelijke en een publieke ontorende straf. Het oor werd verminkt en de openbaarheid van de straf was door het gebruik van de kaak gegarandeerd. De bezoldiging voor deze strafuitvoering bedroeg telkens twee schellingen, aanzienlijk minder dan voor een ooramputatie.¹⁴⁴³ Dit is niet onlogisch aangezien het nagelen de beul minder expertise en moeite kostte.

¹⁴³⁹ A.A.B., deel 1, p. 142.

¹⁴⁴⁰ Misschien moeten we in het geval van dobbelaars en andere kansspelers het verlies van een oor enger interpreteren en zien als het vastnagelen van het oor. De schoutsrekeningen zijn alleszins zeer karig in het omschrijven van de strafmaat.

¹⁴⁴¹ P. DE WIN, *Inventaris van de feodale schandpalen op Belgisch grondgebied. 1: Provincies Antwerpen, Brabant en Limburg*, p. 19.

¹⁴⁴² F. PRIMIS, 'Antwerpiensia', deel 9, pp. 100-101.

¹⁴⁴³ In vergelijking met Gent, Brugge en het Brugse Vrije was dit een eerder laag bedrag. In deze contreien bedroeg het loon tussen de tien en de twintig schellingen. E. LERNO, *Op. cit.*, pp. 127-129.

2.3 Straffen aan de tong

Het verminken van de tong vinden we vooral terug voor die misdaden waarbij de tong een prominente rol speelde en de voornaamste aanzet vormde.¹⁴⁴⁴ In de eerste plaats denken we dan aan godslastering of blasfemie. Dit delict behoorde evenals heiligschennis, ketterij en tovenarij tot de misdrijven gericht tegen de goddelijke majesteit. De belediging van God of zijn Zoon, *onze salvatoer Jezus Christus*, moest volgens rechtsgeleerde Van de Tanerijen zonder aarzeling met de dood bestraft worden. Het blasfemeren van Onze-Lieve-Vrouw of andere heiligen (*andere santen oft santinnen*) diende *hetzij in der tongen als in de lede* gecorrigeerd te worden.¹⁴⁴⁵ De hele vijftiende eeuw werd het splijten of doorboren van de tong in Antwerpen niet toegepast. In de heerlijkheid Mechelen was die straf eveneens een exclusief zestiende-eeuws verschijnsel.¹⁴⁴⁶ Dit in tegenstelling tot de twee andere Brabantse steden Leuven¹⁴⁴⁷ en Brussel¹⁴⁴⁸ waar tussen 1404 en 1506 respectievelijk drie en twee godslasteraars deze pijnlijke straf ondergingen. Waarom de bestraffing van blasfemie vooral in het begin van de zestiende eeuw zijn ingang vond, was mogelijk te wijten aan het reformatorische klimaat dat die periode zo tekende. Maarten Luther en Johannes Calvijn leidden in de eerste helft van de zestiende eeuw een godsdienstige beweging die voortbouwde op bestaande kritische bewegingen binnenin de Kerk. Met het concilie van Trente werd een Rooms-katholieke tegenbeweging (contrareformatie) ingezet, die zich onder meer richtte op verbetering van priesteropleidingen, herstel van mistoestanden, invloed op het onderwijs, geloofspropaganda en bestrijding van de protestantse ketterij. Dit laatste repressieve element uitte zich onder andere in de krachtdadige aanpak van godslasteraars. In de vroegmoderne tijd werd bovendien het idee van het ‘goddelijke karakter’ van de vorst verder uitgewerkt waardoor lasterpraat ten opzichte van het Goddelijke ook de figuur van de wereldlijke heerser schaadde. Zo nam Karel V in 1517, 1518 en 1531 enkele wetgevende maatregelen ter preventie en onderdrukking van godslastering. De godslasteraar werd bij een eerste misstap een boete opgelegd, de tweede keer werd de delinquent op de schandpaal geplaatst en zijn

¹⁴⁴⁴ R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw*, p. 194.

¹⁴⁴⁵ EG. I. STRUBBE., *Willem Van der Tanerijen, boec der loopender practijcken der raidtcameren van Brabant, Costuimen van het land en hertogdom van Brabant*, deel 1, cap. 40, p. 180.

¹⁴⁴⁶ L-T. MAES, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht*, p. 416.

¹⁴⁴⁷ F. VAN HEMELRYCK, ‘*Het Brabants strafrecht en zijn toepassing in enkele Brabantse steden in de Xvde eeuw*’, p. 92.

¹⁴⁴⁸ F. VAN HEMELRYCK, ‘*De beul van Brussel en zijn werk (XIVe-XIXe eeuw)*’, p. 194.

tong doorboord en bij een derde misstap werd de overtreder uit de stad gezeseld en voor eeuwig verbannen op straffe van de galg *sans rappel*.¹⁴⁴⁹

Met deze logica in het achterhoofd werd Kerstiaene Boye uit Wilrijk op 4 december 1529 een stuk van zijn tong gesneden *om sijne valsche opinie*.¹⁴⁵⁰ Hij had namelijk *tegen thelige sacrament blasphemie gesproken* en werd hierom door de scherprechter symbolisch de punt van zijn tong gesneden.¹⁴⁵¹ De blasfemische oudeklerenkoper was nochtans niet aan zijn proefstuk toe. Hij was in het verleden al eens beticht van ketterij en was hiervoor een openbare boetedoening opgelegd. Een tweede keer kwam hij er niet zo gemakkelijk vanaf. Na de tongstraf werd hij veroordeeld tot een bedevaart naar *Nycossien in Cypers*.¹⁴⁵² De Antwerpse beul kreeg voor de mutilatie tien schellingen uitbetaald.¹⁴⁵³

Vier jaar eerder, op 6 september 1525, spleet de Antwerpse beul makelaar Michiel Bramaert de tong *met eender scheere*. De makelaar had zich immers gemoeid met *onzer Vrouwen ende oock van den Augustyn die verdroncken was*.¹⁴⁵⁴ Zoals we boven al gezien hebben was het beledigen van de maagd Maria een zwaar misdrijf. Eind augustus hadden misnoegde lutheranen 's nachts het beeld van de heilige Franciscus op de Minnebroedersbrug, de *oude God* in de Luythagen en het kruisbeeld bij het Galgenveld schandelijk afgeworpen.¹⁴⁵⁵ Misschien had Michiel in het iconoclasmе geparticipeerd en zich zo schuldig gemaakt aan godslastering. Michiels bemoeienissen rond de augustijn hadden betrekking op de predikant Nikolaas uit Ieper.¹⁴⁵⁶ Deze halsstarrige ketter deed in de zomer van 1525 veel stof opwaaien en werd voor zijn dwaalleer op 31 juli door de scherprechter in de Schelde verdronken. De commotie rond dit feit was zeer groot. Antwerpen stond wekenlang in rep en roer. De verminking van Bramaert en de verbanning van tien jaar op zijn hoofd waren dan ook de laatste naweeën van deze godsdiensttroebelen.¹⁴⁵⁷

In de stad Brno (*Brünn* in het Duits), in het huidige Tsjechië, werd het slachtoffer met de tong aan een muur opgehangen. De tong werd vastgenageld net zoals dieven met het oor aan de schandpaal stonden.¹⁴⁵⁸ De enige manier om zich te bevrijden was door zich de tong af

¹⁴⁴⁹ F. VAN HEMELRYCK, *Misdadigers tussen rechter en beul, 1400-1800*, p. 73.

¹⁴⁵⁰ *Kroniek van Bertrijn*, p. 77.

¹⁴⁵¹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 133r°, 25 dec. 1528 - 25 dec. 1529: *Van Kerstiaene Boye van Wilrick van dat hij tegen thelige sacrament blasphemie gesproken heeft mits welcken hij gewesen is van zijnen tonge te worden afgesneden ende gebannen op zijn hals dair om hier: niet*.

¹⁴⁵² A.A.B., deel 7, p. 163, 178 en 180.

¹⁴⁵³ A.R.A. *Rekenkamer*, nr. 12905 fol. 139r°, 25 dec. 1528 - 25 dec. 1529.

¹⁴⁵⁴ *Het Antwerpsch Chroniekje*, p. 23.

¹⁴⁵⁵ *Kroniek van N. de Weert*, p. 91.

¹⁴⁵⁶ Zie deel IV: Straffen, 1.10 Verdrinking.

¹⁴⁵⁷ A.A.B., deel 7, p. 142.

¹⁴⁵⁸ Zie deel IV: Straffen, 2.2. straffen aan het oor.

te rukken.¹⁴⁵⁹ Het doorsteken van de tong met een gloeiend ijzer of met een nagel was een vierde manier om de tong te pijnigen.¹⁴⁶⁰ Dit overkwam een Engelsman wiens tong voor *zijn mesdaden* gemutileerd werd.¹⁴⁶¹ Wat die misdaden juist inhielden, is niet gans duidelijk. De schoutsrekeningen laten ons hierover spijtig genoeg in het ongewisse. Misschien had de buitenlander zich schuldig gemaakt aan ketterse uitspraken. Dit is goed mogelijk aangezien in diezelfde periode twee lutheranen op het schavot te pronk werden gesteld¹⁴⁶² en bovendien verscheidene ketterse boeken door de scherprechter verbrand werden.¹⁴⁶³ Omdat de vaste scherprechter Anthonis ziek was, werd voor de strafvoltrekking een *vrempten scaerprichtere* aangesproken.¹⁴⁶⁴

Kennelijk waren straffen aan de tong zeldzaam. In de hele zestiende eeuw werden er in Antwerpen met zekerheid twee godslasteraars aan de tong gestraft, in de vijftiende eeuw zelfs geen. Hoe valt dit te verklaren? We hebben hoger uiteengezet dat er wel degelijk een politieke wil bestond bij het centrale gezag om beledigingen ten opzichte van God en de heiligen te straffen. Toch werden de autoriteiten op de werkvloer geconfronteerd met een veelzeggende laksheid van de gerechtsofficiers die doelbewust de vervolging van de vuilsprekers verwaarloosden. Juist door hun sterke voeling met de realiteit begrepen de justitiële officiers als geen ander dat godslasterlijke beledigingen vaak vluchtige woorden waren die opgerakeld werden door dronkenschap, verhitte emoties of verlies bij dobbelspel. Deze uitingen van frustratie en bandeloosheid konden onmogelijk als een diep kwaad gezien worden en werden dan ook vaak niet bestraft. Pas wanneer men een weloverwogen lastertirade afstak aan het adres van God, traden de gerechtsofficiers in actie en betekende deze handeling wellicht dat de misdadiger de tong op het schavot werd doorstoken.¹⁴⁶⁵ Bovendien bestond in Antwerpen een gradueel systeem waarbij een eerste overtreding bestraft werd met een geldboete, een volgende overtreding met een geseling, enz. Men had dus een

¹⁴⁵⁹ J. FUHRMANN, 'Punition de la violence par la violence: cruauté des sanctions dans le droit pénal médiéval en Allemagne', p. 227.

¹⁴⁶⁰ L.-T. MAES, *Op. cit.*, p. 417.

¹⁴⁶¹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 23v°, 25 dec. 1521- 25 dec. 1522: *Van eenen Inghelsman van dat hij van duer de tonge gesteken es geweest*

¹⁴⁶² A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 23v°, 25 dec. 1521- 25 dec. 1522: *Van Adriane den Boeckbindere want hij van sijnen mesdaden ende luterijen opte cake gestaen heeft dair om hier: Niet; Van Aernde den Boeckbindere vanden selve stucken ende mits redenen als voer hier: Niet*

¹⁴⁶³ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 27v°, 25 dec. 1521- 25 dec. 1522: *Den selven [scherprechter] noch van dat hij op drie diverse dagen luyters boeken verbrant heeft van elcken dage X stuivers: VII s. VI d.*

¹⁴⁶⁴ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 27v°, 25 dec. 1521- 25 dec. 1522.

¹⁴⁶⁵ F. VAN HEMELRYCK, *Misdadigers tussen rechter en beul*, 1400-1800, pp. 74-75.

weloverwogen, bewogen en recidive parcours afgelegd vooraleer men finaal aan de tong werd verminkt¹⁴⁶⁶.

Het doorsteken van de tong geschiedde eveneens voor het plegen van meined¹⁴⁶⁷, het opstoken tot oproer¹⁴⁶⁸, voor schepenen die valse vonnissen velden en voor valse getuigen.¹⁴⁶⁹ Wie roekeloos kritiek spuide op de politiek van de hertog of wie hem zondermeer beledigde, verdiende eveneens gestraft te worden aan de tong. Zo doorboorde de Gentse beul een schelm de tong omdat hij de hertog en de hertogin zwaar beledigd had.¹⁴⁷⁰ De Brusselse scherprechter deed hetzelfde met een andere vuilspreker.¹⁴⁷¹ Deze lijn werd soms doorgetrokken naar de stedelijke autoriteiten¹⁴⁷² en andere gezagsdragers die ressorteerden onder het hertogelijke, of in het geval van Vlaanderen, grafelijke gezag.¹⁴⁷³

¹⁴⁶⁶ G. DE LONGE, *Coutumes du pays et duché de Brabant. Quartier d'Anvers, deel 6, Compilatae*, titel 2, art. 13-14, p. 756: *Soo wie Godt almachtich, sijne gebenedijde moedere oft ijmant van de heijligen schandelijck lasterde ofte blasphemeerde, oft bij de heijlige sacramenten ende diergelijcke heijlige dingen swoere, soude voor d'eerste reijse verbeuren twintich guldens, ende daerenboven voor sekeren tijt gestelt worden te water ende te broode, ten goetduncken van de weth. Ende oft ijmant voor de tweede reijse tselve dede, soude aen eenen stake gestelt ende gegeesselt worden, ende voor de derde reijse geschavotteert, ende met een gloijenden ijser door sijne tonge gesteken, ende gebannen, oft anderssints aen den lijve gestraft worden, ten goetduncken van de weth [, als voore].*

¹⁴⁶⁷ J. MONBAILLYU, 'Spiegelstraffen in het Brugse strafrecht in de eerste helft van de zestiende eeuw', s.p.

¹⁴⁶⁸ *Oefeningen Middeleeuwen 2004-2005: casus Ieper 1477: A.R.A. Rekenkamers*, nr. 14550 fol. 54r° 1 okt. 1476- 6 juni 1477: *A l'executeur de justice de la ville d'Ypres pour avoir percye d'ung fer chault la langue a ung nommé Pierre Cockuut, pour certains ses mesparlers, tant pour avoir examine comme fait la dicte execution II lb.* Pieter Cockuut had na de dood van hertog Karel de Stoute bij de slag van Nancy de stad in rep en roer gezet door rond te bazuinen dat de stad voor een som geld verraden en verkocht was aan de Franse koning Lodewijk XI.

¹⁴⁶⁹ R.C. VAN CAENEGEM, *Op. cit.*, p. 194.

¹⁴⁷⁰ E. LERNO, *De beulen van Gent en Brugge gedurende de Bourgondische periode*, p. 130.

¹⁴⁷¹ F. VAN HEMELRYCK, 'Het Brabantse strafrecht en zijn toepassing in de praktijk vnl. te Brussel in de XVIe eeuw', p. 395.

¹⁴⁷² In het Brugse Vrije werd een man omwille van kwaadsprekerij aan het adres van de heer en de schepenen van het Vrije de tong doorboord. E. LERNO, *Op. cit.*, p. 131.

¹⁴⁷³ N. GONTHIER, *Le châtement du crime au Moyen Age: XIIIe-XVIe siècles*, p. 141.

2.4 Straffen aan het oog

Na de slag bij Strymontal in 1014 liet de Byzantijnse keizer Basilius II (976-1025) duizenden Bulgaarse gevangenen blind maken alvorens hen terug te sturen naar de Bulgaarse tsaar Samuel. De keizer spaarde telkens één op de honderd soldaten een oog zodat deze ‘fortuinlijken’ hun blinde strijdmakkers konden escorteren op hun smadelijke aftocht. De tsaar was door dit morbide feit zo geschokt dat hij twee dagen nadien uit pure ontsteltenis overleed. Deze gruweldaad leverde de machtswellustige en wrede keizer passend de titel van *Bulgaroktónos* (Bulgarendoder) op.¹⁴⁷⁴ In het Oosten was het uitsteken van ogen de hele middeleeuwen door een redelijk courante praktijk.¹⁴⁷⁵ In het Westen daarentegen was dit veel minder het geval. In de veertiende en vijftiende eeuw werd het gebruik om ogen te verminken na een lange tijd van onbruik terug opgevestigd. De kroniekschrijver Philippe de Vigneulles vermeldt deze vreselijke verminking in 1446 als een nieuwigheid in de rechtpraktijk van Metz, een uitzonderlijke executie *laquelle n’avoit oncque estez en ycelle cité faicte la paraille!*¹⁴⁷⁶ Het betrof bij deze mutilatie een vreemdeling, wat in de toenmalige mentaliteit, de excessieve uitspatting wellicht nog meer verantwoordde. De booswicht had namelijk een priester de ogen uitgestoken waardoor hij zich een *poena talionis*, een spiegelstraf op de nek had gehaald. Luidde het oudtestamentische adagium immers niet: ‘oog om oog, tand om tand’!

Het uitsteken van één of beide ogen was de ergste verminking die de rechters een delinquent konden opleggen. Zonder zicht door het leven gaan was een nog ergere straf en handicap dan het verlies van enkele ledematen. De *uytooginghe* stond dan ook gelijk met de doodstraf.¹⁴⁷⁷ Zo werd in 1476 een buitenlander voor de keuze gesteld te kiezen tussen het blind maken van de ogen of onthoofding. De reden voor dit verscheurende dilemma was dat hij op aansporen van hertog Karel de Stoute het plan had beraamd de dauphin en toekomstige koning Karel VIII gevangen te nemen. De man uit Wales koos voor de eerste optie en werd

¹⁴⁷⁴ P. SPECK, 'Basileios II., byz. Ks.', in *Lexikon des Mittelalters*, 1, cols 1522.

¹⁴⁷⁵ Misschien was het uitsteken van de ogen (in het Oosten) geïnspireerd op het levensverhaal van de Bijbelse figuur van Samson. Toen de hoer Delila hem het hoofdhaar deed afscheren was hij machteloos. Samson ontleende namelijk een grote fysieke kracht aan zijn haar. Hij werd gevangengenomen door zijn vijanden, de Filistijnen die hem als wraak zijn beide ogen ontnamen. De overlevering van Samson neemt in de middeleeuwen nog een belangrijke plaats in. U. MATTEJET, 'Samson (jüd. Heros), I. Allgemein', in *Lexikon des Mittelalters*, , 7, cols 1344-1345.

¹⁴⁷⁶ N. GONTHIER, *Le châtement du crime au Moyen Age: XIIe-XVIe siècles*, p. 145.

¹⁴⁷⁷ J. FUHRMANN, 'Punition de la violence par la violence: cruauté des sanctions dans le droit pénal médiéval en Allemagne', p. 227; L-T. MAES, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht*, p. 417.

door de beul zijn ogen doorstoken.¹⁴⁷⁸ Op 12 april 1429 stak de *hancman* van Antwerpen Aerdeke Schillemanne zijn beiden ogen uit¹⁴⁷⁹. De beul ontving hiervoor vijf schellingen. Het vonnis was geveld omdat de delinquent een moordaanslag op een gildendeken had gepleegd.¹⁴⁸⁰ Zulk zwaar vergrijp werd met een passende straf beteugeld. We weten niet of Aerdeke voor de keuze werd gesteld tussen deze onherroepelijke lijfstraf of de doodstraf. Feit is dat aan de moordpoging zeer zwaar getild werd. Deze casus is in Antwerpen een alleenstaand geval voor de vijftiende eeuw. In Mechelen werd de oogstraf meestal op vrouwen toegepast die gedurende hun verbanningstijd teruggekeerd waren in de stad.¹⁴⁸¹ Vreemd, want in Antwerpen onderging geen enkele vrouw, noch in de vijftiende, noch in de zestiende eeuw deze straf. In andere Brabantse steden zoals Leuven en Brussel en in Vlaamse steden zoals Brugge en Gent kwamen we dit gebruik niet tegen. In Duitsland moest een dienstmeid, die de kinderen van haar meester in de prostitutie dreef, deze straf eveneens ondergaan.¹⁴⁸²

In het zestiende-eeuwse Antwerpen werd het doorsteken van de ogen toegepast op boosdoeners die zich schuldig hadden gemaakt aan *boutterijen*.¹⁴⁸³ In de normatieve bronnen (gewoonterecht, gebodboeken, werken van rechtsgeleerden, ...) wordt echter geen gewag gemaakt van deze afgrijpselijke praktijk.¹⁴⁸⁴ Het strafrechtelijke optreden tegen vals spel komt in de stedelijke verordeningen overal te lande weinig ter sprake. De keure van Amsterdam uit 1461 vormt hierop een uitzondering: *dat nyemant en moet valscheit doen in enigerhande spelen, tsij in ryemsnijden*¹⁴⁸⁵, *in quaertspel of anders, hoedattet sij, dat men gemeenlic botten noempt, dairmede men die lude bedriecht ende hair gelt mit valscheit ofwint, uptie correxy*

¹⁴⁷⁸ N. GONTHIER, *Op. cit.*, pp. 145-146.

¹⁴⁷⁹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 399r^o, 12 oct. 1428- 24 juni 1429: *Den selven scouth die betaelt heeft den voirs hancman van dat hij Aerdeke Schillemanne richte van beyde sinen ooghen hem gegeven voir sijn recht V s. groten*

¹⁴⁸⁰ S.A.A., *Historische nota's Verachtert: des executions capitales à Anvers*, PK 2961., fol. 12r^o.

¹⁴⁸¹ L-T. MAES, *Op. cit.*, p. 417.

¹⁴⁸² J. FUHRMANN, 'Punition de la violence par la violence: cruauté des sanctions dans le droit pénal médiéval en Allemagne', p. 227; D.-A. BERENTS, *Misdaad in de middeleeuwen: een onderzoek naar de criminaliteit in het laat-middeleeuwse Utrecht*, p. 123

¹⁴⁸³ M.N.W.: BOTTERIE (botterye), znw. vr. *Valsch spel*, vooral met dobbelsteenen. || So wie den anderen met botterije of dyergelijck enich gelt afwint, *O. K. v. Delft II*, 24; vgl. *K. en O. v. Delft 80*, 5: Mit botterije ofte andere gelijcke speelen.

¹⁴⁸⁴ Volgens de Antwerpse costuimen stond de botter het afhouden van het eerste duimlid te wachten. Deze rechtsregel werd inderdaad in de praktijk uitgevoerd maar evenveel werden bidders hun ogen doorstoken. G. DE LONGE, *Coutumes du pays et duché de Brabant. Quartier d'Anvers, coutume de la ville d'Anvers, Impressae*, titel 2, art. 33, p. 762: *Item, eenen boettere oft die met valsche caerten oft teerlingen speelt, staet tot bannissement ende verbeurt sijnen eenen duijm; ende oft eenich officier daarmede oochluijckinge dede, oft hem liet gestaen met eenen breucke, en soude den misdoender daarmede niet bevrijt sijn, maer soude den officier selver verbeuren vijftich guldens. ; zie ook het hoofdstuk over straffen aan de hand.*

¹⁴⁸⁵ RIEMSNDYDEN: een spel waarmee men de mensen geld afzette op jaarmarkten en kermissen. Waarschijnlijk was het er om te doen dat men een schijnbaar nimmer falende snede op een riem moest aanbrenge. Cfr. K. GEERTS, *De spelende mens in de Boergondische Nederlanden*, p. 150.

ende verliesinge van beide sinen ogen, die ter contrary van desen tot eniger tijde.¹⁴⁸⁶ De versmade bidders speelden met valse teerlingen met de bedoeling naïeve zielen geld af te troggelen. Tegen het dobbelspel *sensu lato* werden in de loop van de dertiende en veertiende eeuw wel tal van wettelijke bepalingen uitgevaardigd. Het dobbelen werd immers beschouwd als een *duvelsspel* dat mensen aanzette tot het bedriegen van de medemens, tot escalerende ruzies en het blasfemerem van God. Erger was wanneer moedwillig werd vals gespeeld. Volgens de rechtsgeleerde Van de Tanerijen diende men deze *trieringe, bidders ende andere die met valschen teerlingen ommegaan extraordinarie [te] punieren van valscheyden ende bedrooge*. De jurist sluit zijn betoog door te stellen dat zij *ter arbitragien van den richter dienden gestraft te worden*.¹⁴⁸⁷ De rechterlijke vrijheid verklaart allicht waarom de bestraffing van (oplichtende) kansspelers regionaal zo sterk kon variëren. Vermoedelijk werd een valspeler in Antwerpen een eerste keer aan de kaak gesteld¹⁴⁸⁸, een tweede keer de duim afgehouden¹⁴⁸⁹ en een derde keer zonder mededogen de kijkers uitgestoken.¹⁴⁹⁰ De valsspelers werden behangen met de teerlingen, kaarten en andere gokobjecten waarmee zij hun vals spel gespeeld hadden.¹⁴⁹¹ In Antwerpen verzamelden de meeste kansspelers zich doorgaans op de Grote Markt, op de trappen van de waterput, op het kerkhof en op tal van andere ‘publieke’ plaatsen.¹⁴⁹² Ook in het huis van de beul kon men kansspelers aantreffen. De strafvoltrekker droeg namelijk lang het recht gokspelen te houden in zijn woonst.¹⁴⁹³

De eerste valsspelers die hun ogen verloren waren Ariaene Brant en Henricke Goessens.¹⁴⁹⁴ Beiden waren beter bekend onder hun bijnaam *Poenken* of *Pontken* en *CnapcuYTE*. Naast bedrog en oplichterij hadden de twee schurken diefstal en straatroof op hun

¹⁴⁸⁶ K. GEERTS, *Op. cit.*, p. 86; J.E.A. BOOMGAARD, *Misdaad en straf in Amsterdam: een onderzoek naar de strafrechtspleging van de Amsterdamse schepensbank 1490-1552*, p. 227.

¹⁴⁸⁷ EG. I. STRUBBE, *Willem Van der Tanerijen, boec der loopender practijcken der raidtcameren van Brabant, Costuimen van het land en hertogdom van Brabant*, deel 1, cap. 56, p. 19. Voor een diepgaandere studie over het spel als katalysator van criminaliteit zie K. GEERTS, *Op. cit.*, hoofdstuk 2, *Het spel als oorzaak van kriminaliteit*, pp. 37-58.

¹⁴⁸⁸ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 410v°, 24 juni 1429- 25 dec. 1429: *Den selven scouth die noch uitgeleit ende betaelt heeft den voirseide hancman van dat hi opt pelderijn sette enen Langen Giellen van botterien hem gegeven voir sijn recht, II s. groten*.

¹⁴⁸⁹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 38v°, 25 dec. 1522- 25 dec. 1523: *Van Hennen de Hovenere van dat hij gevangen zijnde van boutterijen verwesen es op eenen duym die hem afgehuwen es*.

¹⁴⁹⁰ Een strafgradatie gekoppeld aan het idee van recidiveren is zeer gebruikelijk in het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne strafrecht. Zie ook het hoofdstuk over straffen aan het oor.

¹⁴⁹¹ J. MONBALLYU, ‘*Spiegelstraffen in het Brugse strafrecht in de eerste helft van de zestiende eeuw*’, s.p.

¹⁴⁹² F. H. MERTENS, *Geschiedenis van Antwerpen, sedert de stichting der stad tot onze tyden*, deel 3, pp. 449-450; A.A.B., deel 25, p. 399. Gebod van 31 mei 1403 ter regeling van de ontucht en verbod te spelen op het O.-L.-V. kerkhof: *Voirdane es gheordineert dat men nu voerdane op Onser Vrouwen kerchof gheenrande spelen noch hanteren en sal mogen, noch geen cabret dair op houden. Wie de contrarie dade soude verboren I royael*

¹⁴⁹³ S.A.A., *Stadsrekeningen van 1537 - 1538*, R 10, fol. 130v°.

¹⁴⁹⁴ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 42r°, 25 dec. 1522 - 25 dec. 1523.

palmares staan.¹⁴⁹⁵ Wellicht hebben deze ernstige vergrijpen de balans doen omslaan naar een draconisch vonnis. Op 13 juli werden op de Grote Markt hun *oogen uuytgesteken met eender vliemen*¹⁴⁹⁶ *staende op een schavot*.¹⁴⁹⁷ De scherprechter stak dus de ogen uit met een scherpe vlijm of lancet. Andere toepassingen waren met een boor of door verbranding met ongebluste kalk.¹⁴⁹⁸ We mogen er echter vanuit gaan dat in Antwerpen de eerste methode de gangbare was. Bij het uitsteken kon één oog of beide ogen verminkt worden.¹⁴⁹⁹ In Antwerpen werden, net als in Amsterdam, steeds beide ogen aangepakt. Dit werd telkens expliciet genoteerd in de schoutsrekeningen.¹⁵⁰⁰ Na de uitvoering van de straf werden de wonden verzorgd. In de Zwolse stadsrekeningen uit het jaar 1451 bevinden zich uitbetalingen aan de stadschirurgijn om twee mannen te behandelen die de ogen uitgestoken waren en aan de vrouwen die hen in het gasthuis verpleegd hadden.¹⁵⁰¹ In totaal werden in de hele eerste helft van de zestiende eeuw in Antwerpen slechts zes personen de ogen uitgestoken¹⁵⁰². Dit geringe aantal wijst op de grote uitzonderlijkheid van deze zware lijfstraf. In de zestiende eeuw ontving de beul gemiddeld tussen de drie en de zes schellingen¹⁵⁰³ voor de klus.

¹⁴⁹⁵ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 38v°, 25 dec. 1522- 25 dec. 1523.

¹⁴⁹⁶ M.N.W.: VLIEME (vlime, *vliem, vlijm), znw. vr. en (vlijm) m. Mhd. *vliedeme*, *vlieme*; ohd. *fliodema*, *fliedema*; mnd. *vlêteme*, vr., *vlêtem*, m.; ofri. *flieme*; fri. *flime*; eng. *fleam*; ndl. *vlijm*; zndl. *vliem*. Zie verder voor de verschillende vormen Franck-Van Wijk op vlijm. De grond van het woord is lat. gri. *phlebotomus*, ‘adersnijder’.

¹⁴⁹⁷ *Het Antwerpsch Chroniekje*, p. 22.

¹⁴⁹⁸ L.-T. MAES, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht*, p. 417.

¹⁴⁹⁹ *Ibid.*

¹⁵⁰⁰ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 117r° 25 dec. 1527 - 25 dec. 1528: *Van Hansken vanden Lit van dat hem rechtelijck zijn oogen uutgesteken zijn*.

¹⁵⁰¹ M.A. VAN ANDEL, *Chirurgijns, vrije meesters, beunhazen en kwakzalvers*, p. 20.

¹⁵⁰² A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 38v°, 25 dec. 1522 - 25 dec. 1523: Ariaene Brant en Henricke Goessens.

A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 82r°, 25 dec. 1525 - 25 dec. 1526: Joosen de Jonge, Aerde Smoutmans en Gielis Vermere; A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 117r°, 25 dec. 1527 - 25 dec. 1528: Hansken vanden Lit.

¹⁵⁰³ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 42r°, 25 dec. 1522 - 25 dec. 1523: *Den selven van dat hij Ariaene Brant alias Pontken ende Henricke Goessens alias Cnapcuyte elck beyde huere oogen uuytgesteken heeft blijckene als voer dair voer betaelt, XII s. groten*.

2.5 Straffen aan huid en haar.

De straf ‘te huid en te haar’ was oorspronkelijk een samenspel van een geseling en het afknippen of uitrukken van het hoofdhaar, die in de klassieke periode gepaard ging met verlaging tot de slavenstand.¹⁵⁰⁴ In de Germaanse tijd behielden deze straffen hun typische karakter. Als een overblijfsel van de oude ‘vredeloosheid’ werden de straffen veelvuldig toegepast.¹⁵⁰⁵ In de middeleeuwen waren de geseling, het scheren of branden van het haar en de brandmerking gedeeltelijk bij wet vastgelegd en gedeeltelijk bij wijze van genade en gunst door de rechters opgelegd.¹⁵⁰⁶ Een straf aan huid of haar was dan wel een zeer schandelijke sanctie, het was ook een betrekkelijk milde sanctie. Zo moesten zwangere vrouwen die in andere omstandigheden beslist de doodstraf kregen deze lijfstraf ondergaan opdat hun ‘onschuldige’ kind geen enkele schade zou oplopen.¹⁵⁰⁷ De straffen konden zowel gecombineerd als *sui generis* voorkomen.

De geseling komt in de vijftiende eeuw regelmatig voor, maar zal pas gedurende de zestiende eeuw zeer frequent toegepast worden.¹⁵⁰⁸ De explosieve toename van de geseling in het begin van de zestiende eeuw was vooral te wijten aan de verstrengde repressie van bedelarij die vanaf die periode werd ingezet.¹⁵⁰⁹ Tussen 1530 en 1570 steeg de bestraffing van de bedelarij van quasi onbestaand tot de helft van alle vervolgd misdrijven.¹⁵¹⁰ De landlopers en vagebonden werden niet zozeer vervolgd vanwege het vagebonden zelf, dan wel om de daarmee gepaard gaande dieverijen en andere misdrijven.¹⁵¹¹ Gedurende het hele ancien régime bedreigde honger de laagste klassen van de samenleving. Volksoptstanden ten gevolge van honger en ontbering kwamen dan ook veelvuldig voor. Zo werd op 14 augustus 1522 de

¹⁵⁰⁴ C.L. TEN CATE, *Tot glorie der gerechtigheid: de geschiedenis van het brandmerken als lijfstraf in Nederland*, p. 27.

¹⁵⁰⁵ De vredeloze werd buiten de wet gesteld, dat wil zeggen van de rechtsbescherming van de stam beroofd.

Cfr. R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw*, p. 137.

¹⁵⁰⁶ L-T. MAES, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht*, p. 418.

¹⁵⁰⁷ J. FUHRMANN, ‘*Punition de la violence par la violence: cruauté des sanctions dans le droit pénal médiéval en Allemagne*’, p. 228.

¹⁵⁰⁸ A.R.A. *Rekenkamers*, 12905 fol. 225v°, 25 dec. 1532 - 25 dec. 1533: *Den selven scerp rechter van XI personen genoempt int ontfanck hier voere gegheeselt te hebben van elcken vijf stuvers comt hier XIII s. IX d. groten*.

In de zestiende en zeventiende eeuw overschaduwde de geseling alle andere lijfstraffen. F. VAN HEMELRIJCK, *De beul van Brussel en zijn werk (XIVe-XIXe eeuw)*, p. 194.

¹⁵⁰⁹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 242r°, 25 dec. 1533 - 25 dec. 1534: *Van Claus van Edighem die gevangen zijnde van onheussche wandelinghe is gecorrigeert met gheesellinghen ende voirts gebannen op zijn oire dair om hier: nyet*.

¹⁵¹⁰ A. KINT en L. LEEMANS, ‘De Antwerpenaren en hun misdaad en straf’, p. 183.

¹⁵¹¹ A.R.A. *Rekenkamers*, 12905 fol. 133r°, 25 dec. 1528 - 25 dec. 1529: *Hansken van Eyndoven, Pierchon Bourgouignon ende Symon Mertens die mits zekere huere delicté, wandelinghe ende als vagabonde gewandelt hebben met gesselinghe gecorrigeert ende niet achtergelaten dair om hier: niet.*; C.L. TEN CATE, *Op. cit.*, p. 99.

Korenmarkt in Antwerpen door een hongerige menigte geplunderd.¹⁵¹² De krachtige economische groei die Antwerpen tot een vooraanstaande havenstad maakte, had weliswaar rijkdom meegebracht voor sommigen, maar bracht voor vele anderen werkloosheid en armoede mee. Werden bedelaars tijdens de middeleeuwen nog veeleer gezien als armen die geholpen moesten worden, dan zag men hen nu eerder als werkschuwe tafelschuimers die liever lui dan moe waren en er hun hand niet voor omdraaiden het goed van andere mensen te stelen. Daarom trad de overheid vanaf het begin van de zestiende eeuw steeds strenger op. De Antwerpse stadsoverheid achtte het in 1499 dan ook broodnodig een aantal verbodsbepalingen te treffen om het toenemende aantal landlopers een halt toe te roepen: *Alzoo dagelijks binnen de stad, vooral binnen de twee jaarmarkten, en hoe langer hoe meer, vele ribouden en ghyleers (bedelaars) verkeerden en des nachts op de straat als beesten liggen ten grooten nadeele van de ingezetenen en van de politie van de stad, zoo is gesloten, dat zoo wat riboude, ghyleer of riboudstere daar zij, of ook binnen de stad, "ghylen" gaande langer dan drie dagen, dat men die terstond in den steen leiden zal, en binnen den derden dag op het pelderijn doen zetten, en terstond daarna met roeien uit de stad doen slaan, en binnen het jaar daarna niet weder binnen de stad komen.*¹⁵¹³

In de vijftiende eeuw viel de geseling vooral niet-recidive jonge dieven te beurt.¹⁵¹⁴ De motivatie voor de strafbepaling bleek herhaaldelijk uit uitdrukkingen als: *mids dat si wat gestolen hadde ende te cleyn waren te hangen*¹⁵¹⁵ of *van dat hi een jonc knechtken met roeden sloech dat te jonc was te hangene*. De jeugdigheid van de delinquent werd telkens nadrukkelijk onderstreept als beweegreden voor een zulke zachte strafmaatregel. In negen van de tien gevallen betrof de betichting diefstal. Vier knechten werden in 1408 door *Laukin den hangman van Antwerpen* met roeden geslagen omdat ze op de markt *riemen, messen ende aender cleine parchele van mersserrien ghestolen hadden*.¹⁵¹⁶ Opvallend hoe weinig aandacht werd besteed aan de namen van de overtreders. Meestal schreef de schout de gevallen in onder vage omschrijvingen als *cleyn* of *jonc knechtken*. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat de geseling smalend de 'knechtenstraf' werd genoemd.¹⁵¹⁷ Eén jonge dienaar werd voor onzedige handelingen op de huid gestraft.¹⁵¹⁸ In één geval werd de reden voor geseling niet

¹⁵¹² F. VAN HEMELRIJCK, *Ellendelingen tussen galg en rad*, pp. 158 - 159.

¹⁵¹³ F. PRIMIS, 'Antwerpiensia', deel 10, p. 287.

¹⁵¹⁴ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 347v^o, 14 april 1426 - 25 dec. 1426.

¹⁵¹⁵ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 304r^o, 15 dec. 1422 - 15 juni 1423.

¹⁵¹⁶ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 58r^o, 24 juni 1408 - 25 dec. 1408.

¹⁵¹⁷ R.C. VAN CAENEGEM, *Op. cit.*, p. 198.

¹⁵¹⁸ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 361v^o, 25 dec. 1426 - 25 dec. 1427.

vermeld.¹⁵¹⁹ In Lier werden Gijsbrecht de Dorre in 1517 en een doofstomme en Adriaen Hubrech in 1526 om diefstal geseld.¹⁵²⁰

De teruggekeerde banneling stond soms ook de geseling te wachten, althans als dit als strafmaat op een vroegtijdige terugkeer was gezet.¹⁵²¹ Bij de verbanning werd af en toe uitdrukkelijk het aantal geselslagen bepaald.¹⁵²² Het geselen werd doorgaans in het openbaar voltrokken aan de schandpaal¹⁵²³ of op een schavot dat gewoonlijk op de Grote Markt was opgesteld. Het was ook mogelijk dat de delinquent(e) op een kar werd gebonden en op verschillende staties in de stad halt hield.¹⁵²⁴ Op deze manier werd Kerstijne Pieters op een justitiewagen gesteld en *drij merct dage lanck* door de stad geseld.¹⁵²⁵ Ze werd er immers van beticht *dat sij huer kint verdorven soude hebben*.¹⁵²⁶ De gevangene werd zelfs ingeschakeld om een oogje in het zeil te houden.¹⁵²⁷ De scherprechter streek voor deze dagendurende geseling de royale som van zeven schellingen en zes deniers op.¹⁵²⁸ Het kon eveneens gebeuren dat de scherprechter de crimineel naar de plaats van de misdaad bracht om daar ter plekke te geselen.¹⁵²⁹ Een trompetter stond in om alle omwonende burgers attent te maken dat het schouwspel begonnen was. Het geselen geschiedde niet altijd openbaar. Soms

¹⁵¹⁹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol. 13v°, 25 dec. 1450 - 24 juni 1451.

¹⁵²⁰ F. VERBIST, 'Het Lierse Gerecht', p. 122.

¹⁵²¹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 308v-309r°v°, 25 dec. 1536 - 25 dec. 1537: *Van Hansken de Backere scrijnwerckere geboren van Loeven overmits dat hij onhuesselick gewandelt heeft is uyer stadt gebannen tijt van drije jaeren coutumelick geduerende ende boven die in versmadenisse vanden voirseide banne heeft hij ontfangen de correctie vande geeseling ende is anderwerf uyer stadt gebannen sesse jaeren coutumelick op zijn oire dair om hier: nyet.*

G. DE LONGE, *Coutumes du pays et duché de Brabant. Quartier d'Anvers, coutumes de la ville d'Anvers, dites Antiquissimae*, titel 1, art 42, p. 128.

¹⁵²² A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 265r°, 25 dec. 1534 - 25 dec. 1535: *Van Lysken Peters besteedstere van dat zij contrarien der geboden deser stadt besteedt hadde diverse personen, de selve dair om uutten mercgraefscappe gebannen ende te doen een pelgrimage tonser liever vrouwen te Halle opte pene van vier roeden daer om hier: nyet.*

¹⁵²³ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol. 13v°, 25 dec. 1450 - 24 juni 1451. *Noch betaelt den selven Geleyne van dat hij Willeken Rose opt pijlorijn sette ende sloechen met royen hem gegeven II s. VI d.*

¹⁵²⁴ In the old days a number of penalties were specifically formulated in a way that prevented their execution on a fixed spot. In Rotterdam in 1500, for instance, a person was whipped on a cart. P. SPIERENBURG, *The spectacle of suffering*, p. 45.

¹⁵²⁵ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 13 r°, 25 dec. 1520 - 25 dec. 1521.

¹⁵²⁶ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 5 r°, 25 dec. 1520 - 25 dec. 1521.

¹⁵²⁷ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 13 v°, 25 dec. 1520 - 25 dec. 1521: *Den steenwerdere van dat hij de selve vrouwe in huer kinderbedde heeft moeten doen verwaren in allen hueren gebreeken die groot waren ombetamelijc omme over te scrijven oft omme verclaren de somme van XXXII s. groten..*

¹⁵²⁸ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 13 r°, 25 dec. 1520 - 25 dec. 1521.

¹⁵²⁹ Rond 1575 werd Peter Marrantyn, die een meisje bij haar thuis verleid en verkracht had, door de scherprechter op de wagen gesteld. De scherprechter voerde de dader eerst naar het huis van het meisje waar hij hem een eerste keer geselde, vervolgens vertrok de kar naar het huis van Marrantyn waar hetzelfde ritueel zich afspeelde om te eindigen voor het stadhuis waar de derde geseling de straf besloot. V. GRANZOW, 'Al dieven, al schelmen?'. *De scherprechters van Antwerpen (1550-1700)*, p. 64.

kon de geseling ook *secretelyck* in de gevangenis plaatsvinden.¹⁵³⁰ Vijf jonge diefjes worden zo op den steen gecorrigeert met geselingen.¹⁵³¹ Onder de regering van koning Lodewijk IX de Heilige bestond er in Frankrijk zelfs een vrouwelijke beul die instond voor het kastijden van vrouwelijke slachtoffers. In een ordonnantie van 1264 tegen godslasteraars werden de overtreders geslagen met een gesel te weten: *l'homme par l'homme et la femme par seules femmes sans présence d'homme*.¹⁵³²

Bij de geseling dient een onderscheid gemaakt te worden tussen de zweep en de roede. De zweep bestond uit een dikke stok waaraan smalle riemen of touwen bevestigd waren. De uiteinden waren voorzien van knopen. Een bijzondere zweep werd gebruikt voor het geselen *totten bloeden*. Hierbij waren de knopen vervangen door loden kogeltjes of ijzeren prikkels. De roede daarentegen bestond uit een vingerdikke hazelaars- of wilgentak met buigzame uiteinden die vervangen werden zodra zij afgesleten of afgebroken waren. Soms werden tussen de takken brandnetels gestoken.¹⁵³³ In Antwerpen spreken de gerechtsbronnen voor de vijftiende eeuw telkens over de geseling *mit roeden* of *met royen*. We kunnen er wellicht van uitgaan dat de zweep dus niet werd gebezigd. Toch is enige voorzichtigheid op zijn plaats. Het kan hier namelijk een vaste uitdrukking betreffen die als *pars pro toto* fungeerde om zowel de bestraffing met roede als de bestraffing met zweep aan te duiden. In de zestiende eeuw spreekt men telkens heel sec over *geeseling* zonder dit verder te specificeren.¹⁵³⁴ Of de strafuitvoering met een zweep of roede geschiedde, is dus zeer moeilijk te achterhalen.

De geseling kon samengaan met te pronkstelling aan de kaak of voorafgaan aan andere lijfstraffen zoals het afsnijden van de oren.¹⁵³⁵ Niet zelden werd de delinquent eerst gemarteld om zo bekentenissen los te krijgen.¹⁵³⁶ De beul ontving voor deze pijnlijke karwei in de vijftiende eeuw doorgaans twee schellingen¹⁵³⁷ en in de zestiende eeuw vijf stuivers.¹⁵³⁸

¹⁵³⁰ P. SPIERENBURG, *Op. cit.*, pp. 68-69: *The distinction between whipping indoors and in public was known in various countries. Unfortunately, we do not know whether the former was a milder penalty, expressed, for instance, in the number of lashes to be given. Whipping indoors was sometimes called 'secret whipping'. The penalty could be administered in two different ways: at the usual post or on the so-called wooden horse. The latter instrument was used exclusively for juvenile delinquents.* In de schoutsrekeningen wordt geen melding gemaakt van een houten paard. Volgens L-T. MAES, *Op. cit.*, p. 421 droeg alleen het publiekelijk geselen een ontrend karakter en werd als een zwaardere straf dan de geseling in de gevangenis beschouwd.

¹⁵³¹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 243v°, 25 dec. 1533 - 25 dec. 1534.

¹⁵³² A. DE CARDEVACQUE, *Le Bourreau à Arras*, p. 7.

¹⁵³³ L-T. MAES, *Op. cit.*, p. 420.

¹⁵³⁴ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 318v°, 25 dec. 1536 - 25 dec. 1537.

¹⁵³⁵ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 214v°, 25 dec. 1532 - 25 dec. 1533.

¹⁵³⁶ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 69v°, 25 dec. 1546 - 25 dec. 1547.

¹⁵³⁷ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 347v°, 14 april 1426 - 25 dec. 1426.

¹⁵³⁸ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 225v°, 25 dec. 1532 - 25 dec. 1533.

Indien de scherprechter elders in het markgraafschap geselde dan werden de vervoerskosten minutieus opgetekend.¹⁵³⁹

Zoals we boven gezien hebben ging de geseling vaak gepaard met het afknippen of afscheren van het hoofdhaar. Deze straf was bedoeld als een schandmerk om de misdadiger publiekelijk kenbaar te maken.¹⁵⁴⁰ De *afsnijdingen van hueren hare* ging meestal de verbanning en de geseling vooraf en viel vooral landlopers en bedelaars te beurt.¹⁵⁴¹ Zo liepen in de eerste helft van de zestiende eeuw negen vagebonden deze straf op en werden vervolgens door de beul de stad uit gegeseld.¹⁵⁴² Ook in Mechelen ondergingen vagebonden deze schandelijke straf.¹⁵⁴³ De toepassing was vooral in de jaren dertig van de zestiende eeuw populair.¹⁵⁴⁴ De beul kreeg hiervoor in de zestiende eeuw gewoonlijk vijf stuivers uitbetaald.

Homoseksualiteit werd doorgaans bestraft met de vuurdood.¹⁵⁴⁵ In geval van verzachtende omstandigheden, zoals wanneer iemand onder druk had toegegeven, of zeer jong of van het zwakke geslacht was¹⁵⁴⁶, moesten de schepenen een mildere straf vonnissen, die dan liefst een gelijkaardig afschrikkingeffect had.¹⁵⁴⁷ Het afbranden van het haar vulde deze doelstelling perfect in. De veroordeelde werd enerzijds ten schande gebracht en gepijnigd, maar werd anderzijds het leven gespaard, ofschoon de uitvoering niet zonder enig gevaar was. In 1459 brandde de Gentse beul het haar van drie prostituees af. Ze hadden namelijk hun verloofden een liefdesdrankje opgedrongen om hen zo te betoveren. Het afbranden van het haar liep echter faliekant af en bracht enkele van de vrouwen zelfs in levensgevaar.¹⁵⁴⁸

De strafuitvoering vond steevast plaats op het schavot.¹⁵⁴⁹ In Antwerpen geschiedde zulk schouwspel slechts eenmaal. Op 3 mei 1533, om elf uur in de voormiddag, werden Frans

¹⁵³⁹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 408r^o, 25 dec. 1541 - 25 dec. 1542: *Item den scerprechter gegeven van dat hij tot Lyere eenen gegeesselt heeft tsamen met zijn peerthuere valet VI s. groten.*

¹⁵⁴⁰ L-T. MAES, *Op. cit.*, p. 423.

¹⁵⁴¹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 192r^o, 12 dec. 1531 - 25 dec. 1532.

¹⁵⁴² A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 152r^o 25 dec. 1529 - 25 dec. 1530: *Van Meeuse Peeterssone van Helmon aliass Quaken, Coppem Diericx van Delft alias Tameyt Rock, Coppem Peeters, Adriaen van Breda, Thijsken van Goerle, Toucham Coppens, Hansken de Steppere, Godenaert de Sadelere, Hans de Bruyne van dat zij als vagabonden gewesen zijn geweest huer haer te worden afgesneden ende voerts gegeeselt te worden dwelck men alsoe heeft gedaen dair omme hier nyet.*

¹⁵⁴³ L-T. MAES, *Op. cit.*, p. 423.

¹⁵⁴⁴ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 166r^o, 25 dec. 1530- 25 dec. 153: *Den selven van den vyff persoenen vercleert ind voere huer haer afgesneden ende gegeeselt te hebben van elcken X stuvers facit XII s. VI d.*

¹⁵⁴⁵ Zie hoofdstuk: Verbranding.

¹⁵⁴⁶ M. BOONE, 'State Power and Illicit Sexuality: The Persecution of sodomy in late Medieval Bruges', p. 143: *The five cases in which corporal punishment prevailed over execution by fire included four women and a young boy.*

¹⁵⁴⁷ J. MONTBALLYU, 'Spiegelstraffen in het Brugse strafrecht in de eerste helft van de zestiende eeuw', s. p.

¹⁵⁴⁸ E. LERNO, *De beulen van Gent en Brugge gedurende de Bourgondische periode*, p. 138.

¹⁵⁴⁹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 214v^o, 25 dec. 1532 - 25 dec. 1533.

Back en Jacob Gase met een brandende toorts *het hair van haren hoofde verbrant*.¹⁵⁵⁰ Ze waren tot deze schandelijke straf veroordeeld om *sekere leelicke ende enorme saken die zij geperpeetreert hadden*.¹⁵⁵¹ Hiermee werd sodomie bedoeld, een zonde die onuitspreekbaar diende te blijven (*nefandum*).¹⁵⁵² Mertens en Torfs halen in hun geschiedenis van Antwerpen het vonnis aan dat op 2 mei 1533 over de twee homoseksuelen was uitgesproken en waarin de aanklacht van sodomie wel letterlijk geformuleerd werd.¹⁵⁵³ Frans en Jacob werden de vuurdood gespaard omdat hun bekentenissen (onder foltering?) geen doorslaggevende resultaten hadden opgeleverd.¹⁵⁵⁴ Allicht waren de aantijgingen te gering om de doodstraf te eisen. Voorts werden de twee na de uitvoering van de straf *ten eeuwigen dage gebannen opten brant*, een duidelijke verwijzing naar wat hen in het slechtste geval te wachten had kunnen staan.¹⁵⁵⁵ In Brugge werden in de vijftiende eeuw twee sodemieters het haar afgebrand. In het Brugse Vrije werd Jacques de Busere eerst gezeseld en daarna de haren afgebrand.¹⁵⁵⁶ In de zestiende eeuw werd de Brugse beul nog vijfmaal opgeroepen om deze straf te voltrekken, driemaal op een man en tweemaal op een vrouw.¹⁵⁵⁷ De Antwerpse scherprechter ontving als bezoldiging tien stuivers.¹⁵⁵⁸ In vergelijking met andere huid- en haarstraffen was dit een eerder gul bedrag. Zoals boven uiteengezet kon de uitvoering van de straf complicaties met zich meebrengen. Allicht heeft dit, samen met de uitzonderlijkheid van de straf, het tarief van de arbeid opgedreven.

Een laatste straf aan huid en haar was de brandmerking. In de vijftiende eeuw werd het brandmerken vooral toegepast wegens allerlei vormen van bedrog of vervalsing. Het betrof doorgaans mensen die valse getuigenissen hadden afgelegd¹⁵⁵⁹ of een zegel hadden vervalst of misbruikt.¹⁵⁶⁰ Het brandmerken gebeurde stevast door met een brandende sleutel de kaak

¹⁵⁵⁰ *Kroniek van Bertrijn*, p. 79.

¹⁵⁵¹ A.R.A. *Rekenkamer*, nr. 12905 fol. 214r-v^o, 25 dec. 1532 - 25 dec. 1533.

¹⁵⁵² M. BOONE,, *Art. cit.*, p. 138: *For Wielant and his contemporaries sodomy, as a sin was linked to nefandum – the unmentionable - a concept recently traced from its Judeo-Christian origins by Jacques Chiffolleau.*

¹⁵⁵³ F. H. MERTENS, *Geschiedenis van Antwerpen, sedert de stichting der stad tot onze tyden*, deel 4, pp. 444 - 445: *Mids dien men nyet en bevint uuyt des misdadigers confessien dat hy heeft bedreven tfeyt van sodoomeyen, soe sal hy zyn ontslagen vanden capitalen; maer mids dat men bevindt dat hy heeft gecommiteert leelycke ende enorme saken jegens Godt ende justicien, soe sal hy gestelt worden op een schavot, ende met eenen walme troos zyn haer afgebrant ... worden.*

¹⁵⁵⁴ *Ibid.*

¹⁵⁵⁵ *Ibid.*

¹⁵⁵⁶ E. LERNO, *Op. cit.*, p. 138.

¹⁵⁵⁷ J. MONTBAILLYU, *Art. cit.*, s. p.

¹⁵⁵⁸ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 225r^o, 25 dec. 1532 - 25 dec. 1533: *De selve scerprechtere van VII personen genoempt int ontfanck hier voer haer oeren, handen afgesneden ende gehouden heeft ende oeck thaer afgebrant van elcken X stuvers valet XVII s. VI d. groten.*

¹⁵⁵⁹ E. LERNO, *Op. cit.*, p. 139.

¹⁵⁶⁰ T-H MAES, *Op. cit.*, p. 424.

of een ander deel van het gezicht te verschroeien.¹⁵⁶¹ In de Antwerpse schoutsrekeningen zijn er voor de vijftiende eeuw geen gevallen van brandmerking geattesteerd.¹⁵⁶² Opvallend is wel dat de personen die in het begin van de zestiende eeuw gebrandmerkt werden, op één uitzondering na, allemaal dobbelaars waren. Inderdaad, de valse teerlingspelers en kanspelers werden niet enkel in de hand of het oog maar ook in de huid geraakt. Dit moet ons niet verbazen aangezien de magistraat dit wanbedrijf *extraordinarie* diende te *punieren van valscheyden ende bedrooge*.¹⁵⁶³ Dobbelen werd kennelijk over dezelfde kam geschoren als bedrog en huichelarij die beiden met brandmerking bestraft werden (*supra*). Een eerste keer werden Henneken van Gendt en Clasen van Noerderwijck op de wang gebrand.¹⁵⁶⁴ De twee hadden zich namelijk schuldig gemaakt aan *botterijen*.¹⁵⁶⁵ De scherprechter kreeg voor beiden vijf schellingen uitbetaald. Kort daarop was het de beurt aan Williken van Brugge. Bovenop dat hij *duer sijn cake gebrant es*, werd hem door de beul de duim afgehouden en werd hij verbannen uit de stad.¹⁵⁶⁶ Op 27 januari 1531 werd Thomas Ghysbrechts veroordeeld om de volgende dag op een schavot *metter stadt teeken in beyde zijn wangen geteekent [te] worden*.¹⁵⁶⁷ Het merk dat door de scherprechter werd ingebrand bestond veelal uit het stadswapen of althans het voornaamste motief uit dat wapen.¹⁵⁶⁸ Voor Antwerpen was dit brandmerk vanzelfsprekend de hand.¹⁵⁶⁹ Het brandmerken gebeurde met een gloeiend ijzer. Om het litteken te bestendigen wreef de beul achteraf buskruit in de wonde.¹⁵⁷⁰ Op deze manier werd de kwetsuur geschroeid. Achteraf werd de wonde soms verzorgd zoals in 1478 toen meester Dirk en meester Claes uit Utrecht zeven personen moesten verbinden die *alle opte kaeck stonden ende alle gebernt worde in haer wanghen en een het oer offgesneden*

¹⁵⁶¹ J. DE DAMHOUDERE, *Practycke ende handbouck in criminele zaeken*, cap. 124, p. 224: *Naer de costume van eenighe plaetsen, ende emmers te Gendt, te Brugge, Ippre ende int Vrye zy punieren de valsschaerts metten pellorijn, ende met sluetelen int aensichte, ende met banne*.

¹⁵⁶² Voor een volledig en correct beeld van de lijfstraffen dienen de schoutsrekeningen naast de correctieboeken gelegd te worden. Deze correctieboeken waren verzamelingen van vonnissen van de Raadkamer, een rechtbank samengesteld uit de schout, de binnenburgemeester en de schepenen. Deze kamer behandelde in tegenstelling tot de Hogere Vierschaar de lichtere strafrechterlijke zaken.

¹⁵⁶³ EG. I. STRUBBE, Willem Van der Tanerijen, boec der loopender practijcken der raidtcameren van Brabant, *Costuimen van het land en hertogdom van Brabant*, deel 1, cap. 56, p. 197.

¹⁵⁶⁴ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 13 r°, 25 dec. 1520 - 25 dec. 1521: *Den selven van dat hij Henneken van Gendt ende Clasen van Noerderwijck oic genoempt ind ontfanck hier voore duer huer kake gebrant heeft voer sijnen loon: V s.*

¹⁵⁶⁵ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 5 r°, 25 dec. 1520 - 25 dec. 1521.

¹⁵⁶⁶ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 23v°, 25 dec. 1521 - 25 dec. 1522. Zoals we al in het hoofdstuk: straffen aan de hand gezien hebben was het afhouden van de duim een typische straf voor 'botters'.

¹⁵⁶⁷ F. H. MERTENS, *Op. cit.*, deel 4, p. 444. De misdaad werd niet vermeld.

¹⁵⁶⁸ C.L. TEN CATE, *Op. cit.*, p. 42. Toen aan de steden nog geen heraldisch wapen was toegekend, merkte men de misdadigers met de stadsleutel, die per stad een verschillende sleutelbaard had.

¹⁵⁶⁹ In de collectie van het Vleeshuismuseum in Antwerpen bevinden zich nog tal van brandmerken. Antwerpse handjes waren destijds als het ware een specialiteit van de beul. KINT, A. en LEEMANS L., *'De Antwerpenaren en hun misdaad en straf'*, p. 182.

¹⁵⁷⁰ T-H. MAES, *Op. cit.*, p. 424.

wert.¹⁵⁷¹ Het tekenen van de wang of *kinnebacken* had eenzelfde publiciteitsfunctie als het kortoren, het afsnijden der oren en het doorboren van ogen of tong. Met één oogwenk kon de brave burger zijn medeburger inschatten. Het canonieke recht, dat op grond van een oud verbod uit de klassieke periode het brandmerken in het aangezicht veroordeelde, begon in onze streken omtrent het midden van de zestiende eeuw meer ingang te vinden.¹⁵⁷² In verschillende steden deed zich dan ook een verschuiving voor van ‘openlijk’ schandvlekken naar brandmerking *opten rugge* wat beter door de kledij verhuld kon worden.¹⁵⁷³ In zijn *Somme rurale*, gedrukt te Antwerpen in 1550, schreef de veertiende-eeuwse rechtsgeleerde Jehan Boutillier over het brandmerken in het aangezicht dat *hoewel de canonieke rechten dit tekenen in het aangezicht verbieden, omdat het geschapen is naar de gelijkenis en het beeld van onze lieve heer Jezus Christus*, het plaatselijk toch werd toegepast.¹⁵⁷⁴ Medio zestiende eeuw was inderdaad een keerpunt in de uitvoering van de brandtekens. Ten laatste in 1541 werd het branden in het gezicht in Antwerpen een laatste keer aangewend. Daarna verdween deze straf uit de gerechtelijke bronnen. Tegen 1550 werden de brandmerking enkel nog op de rug of schouder uitgevoerd.¹⁵⁷⁵ Eén enkele keer werd het branden van het gezicht nog als een dreigement geformuleerd, maar nooit meer werd deze straf daadwerkelijk uitgevoerd.¹⁵⁷⁶ De brandmerking zal in de zeventiende eeuw de geseling en andere lijfstraffen zelfs veruit overstijgen.¹⁵⁷⁷ En de zestiende-eeuwse druk, waarover hoger sprake, gaat verder: *Van de tovenaars en waarzeggers: hij vervalt in de straf van op de kaak gezet te worden, behangen met een groot afschrift, opdat een ieder kan lezen en zien waarom hij op de kaak stond. En na de afloop behoort hij getekend te worden of gebrandmerkt, naar omstandigheden.*¹⁵⁷⁸ Deze maatregelen vielen passend Yken Vuyts ten beurt. Ze was namelijk *met waerseggere ende incantatien omme gegaen* en had haar *metten duvele ende dier gelycke beholpen.*¹⁵⁷⁹ Hiervoor werd ze op de put gebannen en veroordeeld tot een pelgrimstocht naar Nicosia in Cyprus. De scherprechter merkte bovendien haar wang. Om het gebeuren kracht bij te zetten werd de

¹⁵⁷¹ M.A. VAN ANDEL, *Chirurgijns, vrije meesters, beunhazen en kwakzalvers*, p. 20.

¹⁵⁷² C.L. TEN CATE, *Op. cit.*, p. 42. Een uitgebreid overzicht van het brandmerken in de Nederlanden voor en na de invoering van de Carolina vindt men terug in genoemd werk. p. 61 e.v.

¹⁵⁷³ In Amsterdam bijvoorbeeld verschijnen vanaf 1551 de eerste brandmerkstraffen waarbij de merk op de schouder ingebrand wordt. Voor die tijd komt het nog op het gezicht. C.L. TEN CATE, *Op. cit.*, p. 66; T-H. MAES, *Op. cit.*, p. 424. Maes noemt een aantal voorbeelden van brandmerking op de rug vanaf 1550.

¹⁵⁷⁴ C.L. TEN CATE, *Op. cit.*, p. 64.

¹⁵⁷⁵ A.R.A. *Rekenkamers*, 12906 fol. 104r^o 24 juni 1550 - 24 juni 155: *Item betaelt den scherprechter van binnen den tyde van deser rekeninghe gegeesselt gecortoort geteekent metten brande opten rugge ende voirts metter afsnijdinge van handen gecorrigeert te hebben zessentwintich persoonen van elcken drye schellingen grooten compt III lb. XVII s.*

¹⁵⁷⁶ V. GRANZOW, *Op. cit.* p. 65.

¹⁵⁷⁷ *Ibid.*, p. 64.

¹⁵⁷⁸ C.L. TEN CATE, *Op. cit.*, p. 64.

¹⁵⁷⁹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 379r^o, 25 dec. 1540 - 25 dec. 1541.

tovenares met duivels en andere figuren beschilderd.¹⁵⁸⁰ De kroniek van N. De Weert vertelt ons bovendien hoe twee wederdoopers, Jan van Leyden en Bernaert Knipperdolinck, op 23 januari 1536 *met gelyoyende tangen van een gereten* werden.¹⁵⁸¹

Het tekenen van de misdadigers miste vaak haar doel, vooral bij de brandmerking op de schouder of de rug. Deze plaatsen konden in tegenstelling tot het hoofd gemakkelijk verdoezeld worden.¹⁵⁸² Daarenboven waren deze brandmerken na een vijftien jaar gewoonlijk niet meer te zien. De huid was dan immers zo vergroeid dat herkenning niet meer mogelijk was.¹⁵⁸³ De delinquent, meestal verbannen voor een langere tijd, maakte vaak lange zwerftochten om zo in afgelegen gebieden te verzeilen waar de schepenen van de stad het brandmerk niet konden identificeren.¹⁵⁸⁴ Men deed dan beroep op de stadsbeul om het merkteken behoorlijk thuis te brengen.¹⁵⁸⁵ Deze praktijkkennis maakte de beul tot dé geknipte persoon voor het opsporen van duivelstekens op het lichaam van vermeende heksen.¹⁵⁸⁶ De rigueur van de brandmerking hing in grote mate af van de ‘welwillendheid’ van de beul, lees: ‘van de mogelijkheid om de beul om te kopen’. Wanneer men de scherprechter een fikse som toeschoof, dan was deze meer geneigd het brandijzer slechts heel kort op de huid te drukken.¹⁵⁸⁷ Kreeg de beul geen steekpenning dan kon men een stevige druk verwachten. De rechters verwachtten van de gebrandmerkte en gegeselde delinquenten dat ze bij het verlaten van het schavot voor hen zouden knielen en hen bedanken voor hun mildheid. De delinquent diende namelijk overtuigd te zijn van de rechtvaardigheid van zijn straf. Uiteraard werd deze conformering niet altijd bereikt werd. In tegendeel, sommige veroordeelden beledigden de rechters wat hen vaak een bijkomende straf opleverde.¹⁵⁸⁸

¹⁵⁸⁰ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 389v^o, 25 dec. 1540 - 25 dec. 154: *Item gegeven van duyvels ende anderssins te schilderen om op een tooverersse te hangen, III s. groten.*

¹⁵⁸¹ *Kroniek van N. De Weert*, p. 107. De kroniek vertelt niet of deze terechtstelling zich in Antwerpen afspeelt of niet. Met grote waarschijnlijkheid gaat het hier om Jan Beukelszoon van Leiden en Knipperdolinck die in 1534 de stad Münster in handen kregen en daar kortstondig een Wederdoperrijk stichtten (Nieuw Jeruzalem). Cfr. F. PRIMS, *Geschiedenis van Antwerpen*, deel 7: *Onder de eerste Habsburgers (1477 - 1555)*, p. 111.

¹⁵⁸² T-H. MAES, *Op. cit.*, p. 424. Een volksgezegde zegt: *Aan het wambuis is niet te zien, wie een brandmerk draagt.*

¹⁵⁸³ A. KINT en L. LEEMANS, *Art. cit.*, p. 182. Brandmerken konden ook onduidelijk worden wanneer zij niet voldoende diep ingebrand waren, of wanneer het ijzer niet heet genoeg was. C.L. TEN CATE, *Op. cit.*, p. 91.

¹⁵⁸⁴ A.R.A. *Rekenkamer*, nr. 12906 fol. 95v^o, 25 dec; 1548 - 25 dec. 1550: *Van Symon Schee lynenwever die overmidts dien hij anderen tyden opte correctie vand brande uuyter stadt voirseide gebannen is geweest ende dien nyet tegenstaende wederom inde zelve gecomen is boven de correctie vanden brande op zijnen rugge bij hem ontfangen wederom uuyter stadt vryheyt ende marcgraefscpe voirseide drye jaren lanck op te correctie vanden heeren ende vander stadt gebannen is, Nyet.*

¹⁵⁸⁵ T-H. MAES, *Op. cit.*, p. 423.

¹⁵⁸⁶ K. STUART, ‘*Des Scharfrichters Heilende Hand. Medizin und Ehre in der Frühen Neizeit*’, p. 323.

¹⁵⁸⁷ C.L. TEN CATE, *Op. cit.*, p. 91.

¹⁵⁸⁸ P. SPIERENBURG, ‘*De sociale functie van openbare strafvoltrekkingen*’, p. 19.

3 Schandstraffen

Paul De Win, een eminente kenner van ontorende straffen, stelt in een adequate definitie dat schandstraffen tot hoofddoel hadden *een persoon expliciet te schande te maken, dat wil zeggen zijn moreel en sociaal aanzien te verminderen door hem in persoon of via voorstellingen expliciet over te leveren aan de publieke bespottings zonder evenwel zijn lichaam door de beulshand te laten schenden*.¹⁵⁸⁹ *Het doel was dus schande brengen over de gestrafte via een openlijke bespottings door het volk*.¹⁵⁹⁰ Men moet weten dat in de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd de publieke reputatie, de *fama*, een wezenlijke component was in het alledaagse leven van de mens¹⁵⁹¹. Ze verankerde het individu in zijn omgeving, in zijn parochie, in zijn familie, ja zelfs in de hele samenleving. De faam van een persoon bewerkte zijn geloofwaardigheid in het alledaagse handelen, in de koop en verkoop van goederen, in kredietverschaffing en in getuigenissen.¹⁵⁹² Mensen met een goede naam (*bona fama*) werd weinig in de weg gelegd. Ondergingen mensen echter een infame straf dan werden ze voor eeuwig en altijd burgers van een ondergeschikte klasse, paria's, uitgesloten van een verder normaal sociaal leven.¹⁵⁹³ Het was dus in het belang van ieder rechtschapen man of vrouw om zijn of haar morele integriteit te bewaren. Verloor men deze laatste dan smolt elke kans op sociaal aanzien als sneeuw voor de zon. In deze context moeten we het belang van de ontorende schandstraffen plaatsen. In alle Europese landen bestonden ongeveer dezelfde straffen gaande van tepronkstelling aan de kaak, het dragen van strafstenen of van een houten mantel tot mandhangen en schandetochten.¹⁵⁹⁴ Deze schandstraffen moeten duidelijk onderscheiden worden van de dood- en lijfstraffen die een 'onomkeerbare' eerloosheid tot gevolg hadden. De grootste bloeiperiode kenden de schandstraffen van het einde van de veertiende tot het einde van de zestiende eeuw, *grosso modo* de tijdspanne waarin ons onderzoek zich situeert.

¹⁵⁸⁹ Nochtans stond de beul wel in voor de schandelijke tepronkstelling.

¹⁵⁹⁰ P. DE WIN, *De schandstraffen in het wereldlijk strafrecht in de Zuidelijke Nederlanden van de Middeleeuwen tot de Franse Tijd bestudeerd in Europees perspectief*, p. 24.

¹⁵⁹¹ Voor een inleiding in de reputatiegeschiedenis zie: T. FENSTERT en D.L. SMAIL, *Fama: the politics of talk and reputation in medieval Europe*, Ithaca (N.Y.): Cornell university press, 2003.

¹⁵⁹² E. POULLET, *Histoire du droit pénal dans le duché de Brabant*, p. 402: *Quant à l'infamie de droit, elle rendait inhabile aux emplois et incapable de porter un témoignage en justice, de faire un testament valable, d'assister comme témoin à celui d'autrui*.

¹⁵⁹³ N. GONTHIER, *Le châtement du crime au Moyen Age: XIIe-XVIe siècles*, pp. 121-122.

¹⁵⁹⁴ P. DE WIN, *De schandstraffen in het wereldlijke strafrecht*, p. 29.

3.1 De schandpaal

Het *pillorijn*¹⁵⁹⁵ werd de hele vijftiende en zestiende eeuw door gebruikt. De kaakstraf werd veelal als supplementaire straf uitgesproken, maar kon ook opgelegd worden als hoofdstraf ter beteugeling van een aantal kleine delicten.¹⁵⁹⁶ De Win onderscheidt een viertal categorieën van delicten die in hoofdzaak met schavottering of kaakstraf bestraft werden.¹⁵⁹⁷ Een eerste delict was valsheid en bedrog.¹⁵⁹⁸ Mayken van Brugge werd bijvoorbeeld op het schavot geplaatst omdat ze in de griffie van het Antwerpse stadhuis *zekere valsche coyre gepractizeert ende in een vanden registeren der selver greffien gebonden ende gelyeert hadde*. De beul liet de valse keuren ostentatief verbranden en ontving hiervoor vier schellingen en zes duiten groot.¹⁵⁹⁹

Beledigingen aan het adres van God, gezagsdragers of medemens konden eveneens met de kaak bestraft worden. Natuurlijk dekte deze term een brede lading: zo viel vloeken onder de rubriek beledigingen. Ook meened of het verspreiden van leugens werd met de kaakstraf bedacht.¹⁶⁰⁰ In de periode 1426-1428 werden in Antwerpen enkele mannen wegens *quade eeden* op de kaak tentoongesteld.¹⁶⁰¹ Jan Publiek schoffeerde bij tijden ook overtreders van allerlei zedenmisdrijven zoals prostituees, koppelaars, zedenschenders¹⁶⁰² en

¹⁵⁹⁵ M.N.W.: PELLORIJN (pellerijn, pillorijn), znw. o. Van ofra. *pellori, pilori*, ook *-in*; fra. *pilori*, eng. *pillory*; mlat. *pillorium, pellarium, pilloricum, pellaricum* en andere vormen bij Duc. 6, 324; ook *pellerinum*. De oorsprong van dit woord staat niet vast; zie daarover de wdbb. van Ducange, Diez, Littré en Scheler; ook Körting n°. 7663, die de afleiding van *specularium* (met Wedgwood) het aannemelijkst acht (naast *pilorium* komt ook mlat. *spilorium* voor, Duc.; vgl. ook vla. *pringale* naast *springale*). De eigenlijke bet. zou dan zijn *kijkgat*, „opening tusschen twee balken, waardoor de misdadiger het hoofd steken moest”. Door bijgedachte aan lat. *pila*, fra. *pilier* is het woord, indien deze verklaring juist is, van gedaante veranderd. Vooral in Vlaanderen benaming van de *kaak* of *schandpaal*.

¹⁵⁹⁶ De schandpaal als bijkomende straf is reeds uitvoerig besproken in de vorige hoofdstukken.

¹⁵⁹⁷ P. DE WIN, *Inventaris van de feodale schandpalen op Belgisch grondgebied. I: Provincies Antwerpen, Brabant en Limburg*, p. 16. Valsheid en bedrog; belediging van God, gezag en medemens; zedenmisdrijven en kleine diefstallen.

¹⁵⁹⁸ In Frankrijk liet Lodewijk IX de heilige (1270), volgens zijn vertrouwing Joinville een bedrieglijke edelsmid in hemd en onderbroek aan de schandpaal ketenen met de darmen en ingewanden van een varken rond de nek. R. VAN UYTVEN, *De papegaai van de paus. Mens en dier in de Middeleeuwen*, p. 275.

¹⁵⁹⁹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 429r-v°, 25 dec. 1542 - 25 dec. 1543.

¹⁶⁰⁰ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol. 16v° 25 dec. 1450- 24 juni 1451: *Noch de selve mercgreve die betaelt heeft voerder voerseide Geleyne van dat hij te Lyere reet met eenen huerpeerde ende sette daer opt pylorijn eenen geheten Gheert den Roeck om dat hij beroempt hadde Jan Rombouts dochter geviolert hebbene dwelke in claren leugenen bevonden waert hem gegeven, V s. groten.*

¹⁶⁰¹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 373r-v°, 25 dec. 1427 - 24 juni 1428: *Den voirseide scouth die noch uitgeleyt ende betaelt heeft den voirseide hancman van dat hi Cornelis den Balmaker opt pelderijn sette van botterien ende quaden eeden hem gegeven voir sijn recht, II s. groten.*

Den selven scouth die noch uitgeleit ende betaelt heeft den voirs hancman van dat hi opt peldeijn sette Hennen de Besemakere van quaden eeden ende botterien hem gegeven voir sijn recht, II s. groten.

¹⁶⁰² A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol. 16v° 25 dec. 1450 - 24 juni 1451: *Den selven Geleyne van dat hij te Heerentals reet met eenen huerpeerde ende sette daer opt pylorijn geheeten Aert metten lappen, om sijn ontijch leven ende vele quader eede die hij swoer hem betaelt voer sijne loen, V s. groten.*

bigamisten.¹⁶⁰³ Deze laatste begingen niet enkel een misdrijf tegenover hun eega maar ook tegenover de andere vrouw of man. Bigamie en concubinaat werd in onze gewesten door kerk en staat tot het einde van het ancien régime ten stelligste afgekeurd doch het was vooral het kerkelijke gezag dat uitgesproken maatregelen nam.¹⁶⁰⁴ De bigamist, ‘dubbelhuwer’ of ‘tweewijver’ pleegde met zijn schandelijke daad naast meened en verstoring van de openbare orde ook een inbreuk op het huwelijks sacrament.¹⁶⁰⁵ De mannelijke bigamisten kregen dan ook een typische spiegelstraf voorgeschoteld: zij werden meestal met spinrokken tentoongesteld.¹⁶⁰⁶ In Antwerpen werd op deze manier Eugrandt Ferrigard samen met Jacobmyne Goelwyle publiekelijk geschavotteerd.¹⁶⁰⁷ Ze hadden namelijk *onhuesschelick gewandelt, gebedelt ende met malcanderen oneerlick geleeft*. Bovenop de schandstraf werden beide zondaars uit de stad gebannen.¹⁶⁰⁸ In 1514 werd een vrouw voor het stadshuis te pronk gesteld *omdat sij twee mans hadde getrouwt*.¹⁶⁰⁹ Een vrouwelijke bigamist werd behangen met mansbroeken en zo aan het publiek getoond.¹⁶¹⁰ Een vreemdeling *die wel vier wiven getrout hadde* werd eveneens door de beul aan de schandpaal geketend.¹⁶¹¹ Of de beul hier voor enige symboliek zorgde is niet geweten. Feit is dat de uitbetaling aan de beul hoger lag dan het normale bedrag voor publieke schandstraffen. Dit impliceert misschien dat onze Antwerpse scherprechter de nodige voorbereidingen en kosten doorrekende.

De kaak werd tevens gereserveerd voor schavuiten die kleine diefstallen gepleegd hadden. In Antwerpen ging de bestraffing van een kleine diefstal steevast gepaard met een stevige afranseling met de roede of zweep.¹⁶¹² In andere contreien, zoals in Gent en Mechelen

¹⁶⁰³ Barbara Hanawalt vermeldt het gebruik in Engeland waarbij bordeelhouders eerst worden kaalgeschoren om vervolgens, begeleid door muzikanten, op de schandpaal aan de publieke spot overgeleverd te worden. N. GONTHIER, *Op. cit.*, p. 124.

¹⁶⁰⁴ Zo werd tijdens het concilie van Bazel (1431) opnieuw bevestigd dat de kerkelijke autoriteiten met alle beschikbare middelen tegen het concubinaat moesten optreden.

¹⁶⁰⁵ F. VAN HEMELRYCK, *Misdadigers tussen rechter en beul, 1400-1800*, pp. 181-182: In onze gewesten moet bigamie een veelvoorkomend euvel zijn geweest aangezien Karel V er nog de doodstraf voor voorziet. R. LINSKENS, *Recht, gerecht en onrecht, goed- en bijgelovigheid in de middeleeuwen*, deel 4, p. 43.

¹⁶⁰⁶ Het spinrok was een werktuig waarop men het vlas wond vooraleer men spon. Het spinnen zelf was een uitgesproken vrouwenarbeid. J. MONBAILLYU, *Spiegelstraffen in het Brugse strafrecht in de eerste helft van de zestiende eeuw*, s. p.

¹⁶⁰⁷ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 104r°, 25 dec. 1548 - 25 dec. 1550: *Item noch denselven betaelt van twee spinrocken ende een cussen daer mede Eugrant Ferigaert als getrout hebbende twee huysvrouwen ende Jacomyne Goelwille als huer groot van kinde te gaen uuytgevene gescavotteert zijn geweest, II s groten*.

¹⁶⁰⁸ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 94v°, 25 dec. 1548 - 25 dec. 1550.

¹⁶⁰⁹ *Kroniek van Bertrijn*, p. 66.

¹⁶¹⁰ F. VAN HEMELRYCK, *Misdadigers tussen rechter en beul, 1400-1800*, p. 182.

¹⁶¹¹ A.R.A. *Rekenkamers* nr. 12902 fol. 290v°, 25 dec. 1421 - 15 juni 1422: *Den selven die noch uutgeleit ende betaelt heeft den vorseide hancman van dat hi enen vremen man die wel vier wiven getrout hadde opt pellerin sette hem gegeven voir sijn recht, XX d. groten*

¹⁶¹² A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12903 fol. 13v°, 25 dec. 1450 - 24 juni 145: *Noch betaelt den selven Geleyne van dat hij Willeken Rose opt pijlorijn sette ende sloechen met royen hem gegeven II s. VI d.*

stond de schandestraf vaak op zichzelf.¹⁶¹³ Inbreuken van politionele aard vulden het lijstje aan. Allerlei vormen van kansspelen werden sinds oudsher verboden door het stadsbestuur. Wie zich toch liet verleiden tot het spel stond gegarandeerd een sanctie te wachten. Naargelang de concrete situatie werd de overtreder hardhandig of juist zacht aangepakt. Een eerste waarschuwing bestond gewoonlijk uit de expositie aan de schandpaal.¹⁶¹⁴ Niet enkel de (valse) dobbelspeler of bordspeler werd gesanctioneerd, ook wie in hun gezelschap vertoefde of met hen at, onderging een gelijke infame straf.¹⁶¹⁵ Scherprechter Laureyns zette Hanneken de Laet voor verboden wapendracht *opt pelderijn*. Tijdens de publieke bespotting droeg Hanneken een mijter op zijn hoofd *dair in gescreven stonden een manieke van daggen met coerden*.¹⁶¹⁶ De mijter beeldde het gepleegde misdrijf op een treffende manier uit opdat iedereen kon zien wat voor kwaad de veroordeelde had mispeuterd.¹⁶¹⁷ Verder vermeldde de rekening dat een dergelijke inbreuk beboet kon worden met een fikse boete *of op sijn mes doir sijn hant te slane dat nyement dagghen noch ailmessen draghen en soude*. En terwijl hij op kaak stond, werd hem *bove die mesdaet vander here ende vander stat enen wech gheset te gane te Sinte Iacops in gallisien te portene*.¹⁶¹⁸ Beul Laureyns kreeg voor zijn arbeid *VIII nuwe groten* ter waarde van vier schellingen, vijf duiten groten vlaams.

Ook leeglopers, landlopers en bedelaars werden aan de kaak gesteld.¹⁶¹⁹ Truys Olmiers werd op een schavot geplaatst *van dat zij onheusschelic gewandelt heeft ende andere misgrijpen*. In feite gingen landloperij en bedelarij vaak gepaard met misdrijven zoals diefstalletjes, bedrieglijke praktijken en onzedelijkheid. De publieke tentoonstelling van Truys

¹⁶¹³ T-H. MAES, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht*, p. 428; E. LERNO, *De beulen van Gent en Brugge gedurende de Bourgondische periode*, p. 144.

¹⁶¹⁴ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 410v°, 24 juni 1429 - 25 dec. 1429: *Den selven scouth die noch uutgeleit ende betaelt heeft den voirseide hancman van dat hi opt pelderijn sette enen Langen Giellen van botterien hem gegeven voir sijn recht, II s. g.*

¹⁶¹⁵ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 223r°, 24 juni 1416 - 25 dec. 1416: *Den vorseide scouth van dat hi betaelt heeft den voirseide Lauken van dat hi opt pellerin settede enen Willike van Semper van dat hi metten bidders plach te gaene hem betaelt voir sinen sallis: II s. groten. Ende dat de vorseide scouth betaelt heeft Lauken vorseide van dat hi opt pellerin settede enen Henie van Brugge die men heet goetchef van dat hi metten bidders pleecht tetene ende na te volgene hem betaelt voir sijn recht: II s. groten.*

¹⁶¹⁶ A.R.A. *Rekenkamers* *Ende dat de vorseide scouth betaelt heeft Lauken vorseide van dat hi opt pellerin settede enen Henie van Brugge die men heet goetchef van dat hi metten bidders pleecht tetene ende na te volgene hem betaelt voir sijn recht: II s. groten.*

, nr. 12974 fol. 138r°, 7 jan. 1406 - 24 juni 1407.

¹⁶¹⁷ In 1518 werd Jehan Thierry in Lyon gearresteerd omdat hij verscheidene diefstallen had gepleegd in de plaatselijke kerk. Hij werd tentoongesteld voor de deuren van de kerk en moest een hoed (*mitre d'infamie*) dragen waarop zijn misdrijf vermeld stond. De tekst op de mijter luidde: *Hic est Johannes Thierry sacrilega*. De beul kon ook het misdrijf op een bord schrijven dat vervolgens vastgespijkerd werd aan de schandpaal. Cfr. N. GONTHIER, *Op. cit.*, p. 125. In Gent zijn tal van voorbeelden gekend van expositie met een mijter. Zo werd bv. Christiaan Colin in 1424 een mijter opgezet waarop het uitschrapen van een gezegelde brief werd getoond. Cfr. E. LERNO, *Op. cit.*, pp. 144 -145.

¹⁶¹⁸ Hiermee wordt het bedevaartsoord Santiago de Compastella bedoeld.

¹⁶¹⁹ P. DE WIN, *De schandstraffen in het wereldlijk strafrecht*, p. 143.

was alleen het voorsmaakje. Na het schandvlekken werd zij gebannen op haar hand.¹⁶²⁰ In 1499 had het Antwerpse stadsbestuur verboden dat wie langer dan drie dagen in de stad bedelde, onmiddellijk zou opgesloten worden in het Steen en binnen de drie dagen aan de schandpaal tentoongesteld zou worden.¹⁶²¹

In het begin van de vijftiende eeuw werden vele personen om *onnutscepe* te kijk gezet.¹⁶²² Dit begrip is zeer ruim en valt moeilijk te definiëren.¹⁶²³ De *onnutscepe* volgde in het bijzonder uit onzedig, oneerlijk en losbandig gedrag of uit welke handelswijzen dan ook waardoor de belangen van de stad of de inwoners gevaar konden lopen. Het begrip wees op een vervaarlijke en verderfelijke invloed op de gemeenschap, vooral wat de goede zeden betrof, uitgeoefend door lieden die niet op een normale en eerlijke manier aan de kost konden komen.¹⁶²⁴ In de gerechtsbronnen werd nimmer gespecificeerd waaruit de *onnutscepe* daadwerkelijk bestond. Het is dus koffiedik kijken naar de ware reden van de tepronkstelling. Tussen 1415 en 1429 werden vijf mannen om hun asociale, onzedige en onproductieve optreden aan de schandpaal gekluisterd.¹⁶²⁵ Op zaterdag 11 oktober 1523, ten slotte, werden een zegelsteker en een printer op een schavot gesteld.¹⁶²⁶ De twee hadden zich gemoeid met *Luyters saecken* en werden te pronk gesteld met een gekleurde lap stof.¹⁶²⁷ *Het Antwerps Chroniekje* verhaalt: *ende [zij] hadden elck achtere ende voren alsuelken † geelen cruyse, ende moesten dat haer leefdage lanck bloot dragen.*¹⁶²⁸ Van deze laatste sanctie werden ze achteraf vrijgesteld.

De tepronkstelling had meestal plaats op een ogenblik dat zich veel mensen op straat bevonden, doorgaans op een drukke marktdag in de loop van de voormiddag. De tijdsduur van de tepronkstelling varieerde sterk, gaande van minder dan een uur tot meerdere uren, ja

¹⁶²⁰ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 262v°, 25 dec. 1533 - 25 dec. 1534.

¹⁶²¹ F. PRIMIS, 'Antwerpiensia', deel 10, p. 287. Zie ook hoofdstuk 3.5: Straffen aan huid en haar.

¹⁶²² A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 410v°, 24 juni 1429 - 25 dec. 1429: *Den voirseide scouth die uutgeleyt ende betaelt heeft den hancman van Antwerpen van dat hij opt pelderijn sette enen Gielke den Riken van onnutscapen hem gegeven voir sijn recht II s. groten.*

¹⁶²³ M.N.W.: ONNUTSCAP, znw. vr. Vgl. *nutschap en voor de bet. het vorige Art. - 1) Slechtheid, verkeerdheid, bepaaldelijk onzedelijkheid, ontucht, oneerbare levenswandel. 3) Onbeduidendheid, nietigheid, de toestand van tot niets nut of tot niets goeds in staat te zijn.*

¹⁶²⁴ R. C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw*, pp. 134-135. titel 4° *De onnutscepe.*

¹⁶²⁵ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 213v°, 1 dec. 1415 - 24 juli 1416: Ghisel Arens en Reynsken vander Delft; A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 373r° 25 dec. 1427- 24 juni 1428: Vosken van Sint-Truyden en Roelken van Gent; A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 410v°, 24 juni 1429 - 25 dec. 1429. Gielke den Riken.

¹⁶²⁶ De schoutsrekeningen spreken over twee boekbinders i.p.v. een zegelsteker en een printer. A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 23 v°, 25 dec. 1521 - 25 dec. 1522: *Van Adriane den Boeckbindere want hij van sijnen mesdaden ende luterijen opte cake gestaen heeft dair om hier niet - Van Aernde den Boeckbindere vanden selve stucken ende mits redenen als voer hier: nyet.*

¹⁶²⁷ *Kroniek van Bertrijn*, pp. 74-75.

¹⁶²⁸ *Het Antwerpsch Chroniekje*, p. 20. Geel was de kleur van verraad en werd ook ter bestraffing van kettters opgelegd.

zelfs dagen.¹⁶²⁹ Die grote variabiliteit hing natuurlijk af van de beslissing van de stadsmagistraat die de vonnissen velde en de beul die voor de uitvoering zorgde. Soms werd de expositie over enkele dagen gespreid om zo een maximaal rendement te halen. De vrouw die in 1514 om veelmannerij het schavot werd opgestuurd, stond *op den halff vasten avont ende drij meertdaeghen daerna ... t' elcke reyse een ure lanck gebonden aen een staeck*.¹⁶³⁰ De delinquent werd met een ijzeren halsband of ring en met kettingen vastgeklonken en werd vervolgens overgelaten aan de spot van het volk die hem met vuil, rotte eieren, modder, appels en dergelijke bekogelden.¹⁶³¹ Als attributen benodigd waren om het gebeuren visueel aanschouwelijker te maken, dan zorgde de scherprechter hiervoor. De beul kreeg gewoonlijk twee schellingen uitbetaald. De kaakstraf had, net als alle publiek voltrokken straffen, naast haar zuivere bestraffingfunctie ook tot doel andere delinquenten af te schrikken. Zo stond Lisbeth van Sprongele op 11 december 1438 openbaar op een stelling voor het Lierse stadhuis *elckmaleke ten exemple hem van gelike te wachtene* omdat ze haar man in het bed bijna het hoofd had ingeslagen.¹⁶³² De schandpaal was dus meer dan een louter strafinstrument. Het had niet enkel een straf- en afschrikkingsfunctie, maar was ook het symbool van de lagere rechtsmacht die een lokale 'feodale' heer in een bepaald gebied genoot.¹⁶³³ Vandaar ook dat de kaak doorgaans een zeer centrale plaats in de stad of het dorp innam.¹⁶³⁴

In Antwerpen stond de schandpaal op de Grote Markt. De Franse naam *pellerin*, *pelderijn*, *pijlorijn* laat vermoeden dat dit strafinstrument ten laatste in de tweede helft van de veertiende eeuw ontstond, vermoedelijk onder Lodewijk van Male of Filips de Stoute.¹⁶³⁵ Het *coerboeck metten doppen*, dat van vóór 1394 dateert, uitte bedreigingen in de vorm van tepronkstelling, een duidelijke indicatie dat het strafinstrument op dat moment al voorhanden was.¹⁶³⁶ De kaak van Antwerpen was vermoedelijk een toren- of lantaarnkaak daar hij in hout opgetrokken was.¹⁶³⁷ Vaste uitdrukkingen in de gerechtsbronnen zoals *opte kake gestelt*¹⁶³⁸

¹⁶²⁹ P. DE WIN, *De schandstraffen in het wereldlijk strafrecht*, p. 153.

¹⁶³⁰ *Kroniek van Bertrijn*, p. 66.

¹⁶³¹ T-H. MAES, *Op. cit.*, p. 428: *L'exposition attire en effet le public car elle est annoncée à son de trompe et elle offre au populaire l'occasion de se distraire et d'exprimer ses rancœurs à peu de frais, aux dépens d'un bouc émissaire*. Cfr. N. GONTHIER, *Op. cit.*, p. 125.

¹⁶³² F. VERBIST, '*Het Lierse gerecht*', p. 123.

¹⁶³³ De galg veruitwendigde de hogere rechtsmacht van een feodale heer, zie deel IV: Straffen, 1.7. Opknoping. T-H. MAES, *Op. cit.*, p. 427; P. DE WIN, *Inventaris van de feodale schandpalen op Belgisch grondgebied*, p. 15.

¹⁶³⁴ *Ibid.*, pp. 15-16.

¹⁶³⁵ F. PRIMIS, *Rechterlijk Antwerpen in de Middeleeuwen: de rechterlijke instellingen*, p. 173.

¹⁶³⁶ G. DE LONGHE, *Coutumes du pays et duché de Brabant. Quartier d'Anvers, Coerboeck metten doppen, titel I, art. 13.*, p. 48 : *Item so wie dat dobbele omtrent oft op de trappen van den putte op die marct, ochte die eneghe dinc in den putte worpe, verboert V s. swerte. Ende heeft hise niet te ghevene, so salmen setten int pellerijn.*

¹⁶³⁷ P. DE WIN, *Op. cit.*, p. 59. Voor een uitvoerige bespreking van de verschillende types kaken, p. 17 e.v.

¹⁶³⁸ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 27 v°, 25 dec. 1521 - 25 dec. 1522.

en *opt pelderijn sette*¹⁶³⁹ wijzen hierop. Bovendien werden jonge delinquenten, in het begin van de vijftiende eeuw vooral dieven, *metter oeren aent pelderijn* genageld. Dit ‘nagelen’ impliceert dat de schandpaal uit hout bestond.¹⁶⁴⁰

De schout stond in voor de bekostiging en het onderhoud van het straftoestel.¹⁶⁴¹ De hertogelijke rentmeester Quinten Clarensonne deed in de jaren 1408-1409 een aantal belangrijke reparaties aan de schandpaal van Antwerpen. Aan meester Godevaert van Espeynde betaalde hij voor het grove werk en het metsen van de voet zesendertig schellingen en acht duiten groten. Pieter de Bloc leverde 396 pond lood tegen een prijs van *38 livres de soudure à 3 ½ gros pen*. En dezelfde leverancier ontving voor *six crampons de fer, employés au dit pillory, pesant 9 livres, chaucune livre pour 1 gros*. Ten slotte betaalde de ontvanger een schrijnwerker, meester Geeraard, *pour le bois et ouvrage par lui fait et délivré pour le chayere du dit pillory*.¹⁶⁴² Op een anoniem gezicht op Antwerpen in vogelvlucht uit ca. 1524-1528 staat een lantaarnkaak afgebeeld, zij het niet op de Grote Markt. Op latere stadsplannen is deze kaak verdwenen.¹⁶⁴³ Op verschillende andere plaatsen in het markgraafschap stonden in de vijftiende en zestiende eeuw schandpalen opgesteld zoals in Lier¹⁶⁴⁴, in Herentals¹⁶⁴⁵, in Deurne¹⁶⁴⁶ en in Berchem¹⁶⁴⁷.

Na 1522 vond de tepronkstelling meer en meer plaats op een schavot. Het schavot bleef meestal niet permanent opgesteld: het werd voor de gelegenheid opgetimmerd en daarna terug afgebroken.¹⁶⁴⁸ Uiteraard bestonden er schavotten in allerlei vormen en soorten (schabel, strafbank, ...). Het standaardschavot was veelal een (getrapt) vierkant of rechthoekig verhoog waarop een houten staak was bevestigd. Hieraan werd de veroordeelde gekluisterd.

¹⁶³⁹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12902 fol. 388v°, 24 juni 1428 - 12 okt. 1428.

¹⁶⁴⁰ Zie hoofdstuk straffen aan het oor.

¹⁶⁴¹ F. PRIMS, *Op. cit.*, p. 173.

¹⁶⁴² F. PRIMS, *'Antwerpiensia'*, deel 9, pp. 100-101.

¹⁶⁴³ P. DE WIN, *Op. cit.*, p. 59.

¹⁶⁴⁴ Men kende hier geen afzonderlijke schandpaal. Er werd gebruik gemaakt van de pui van het schepenhuis en stadhuis of van een gelegenheidsschavot. P. DE WIN, *Op. cit.*, p. 84.

¹⁶⁴⁵ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12974 fol. 138r°, 7 jan. 1406 - 24 juni 1407.

¹⁶⁴⁶ Tussen 1549 en 1551 liet de schout van het Land van Rijen waartoe de heerlijkheid Deurne behoorde, twee kaken oprichten op het plein bij de dorpslinde en de kerk. Het vervaardigen van de twee straftoestellen koste 16 ½ stuivers aan ijzerwerk, arbeidsloon en transportkosten. P. DE WIN, *Op. cit.*, p. 65.

¹⁶⁴⁷ Heer Claes van Lier, markgraaf van Antwerpen overleed op 23 mei 1531. Zijn zoon Cornelis van Lier volgde hem op in zijn lenen. Als dankbetuiging voor de jaren trouwe dienst van vaderlief, schonk de stad Antwerpen op 5 augustus 1531 de hoge justitie aan Berchem. Cornelis zorgde meteen voor de oprichting van de symbolen van zijn rechtsmacht met name een kaak en een justitieveld welk op de Papenmoer werd opgericht. F. PRIMS, *Geschiedenis van Berchem tot bij de aanvang der Xxste eeuw*, p. 94.

¹⁶⁴⁸ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12905 fol. 262v°, 25 dec. 1533 - 25 dec. 1534: *Van Truys Olmiers van dat zij onheusschelic gewandelt heeft ende andere misgrijpen is gecorrigeert te wesen geschaleert ende voirts gebannen op haer hant daer omme hier: nyet; I schavot.*

Vanaf het begin van de zestiende eeuw spreken de bronnen ook meer en meer van *schavottering* wat wijst op de veralgemening van het strafinstrument.¹⁶⁴⁹ Deze schavotten werden, zoals de schandpaal, op het marktplein opgericht.¹⁶⁵⁰

¹⁶⁴⁹ A.R.A. *Rekenkamers*, nr. 12906 fol. 68v°, 25 dec. 1546 - 25 dec. 1547: *Item den scerprechter noch betaelt van dertich personen gescavoteert, geeseselt, huer ooren ende oick huere handen afgehouden te hebbene van elcken III s groten compt IIII lb. X s. groten.*

¹⁶⁵⁰ *Het Antwerpsch Chroniekje*, p. 22: *Anno 1523 den 2 marty op eenen woensdach stonden alhier voor der stadhuys op een schavot vier manspersoonen, twee schilders ende twee goudsmed; Kroniek van Bertrijn*, p. 66: *voor het stadhuys gescavotteert.*

3.2 De tentoonstelling op de ladder

De kroniek van Bertrijn vertelt ons een intrigerend en tegelijk uniek verhaal: *Nogh in't selve jaer van 87, in julio, terwijlent dat den Roomschen coninck Maximiliaen tot Antwerpen lagh, soe dede hij daer justicie doen over sommige van sijn ruyters die misdaen hadden in Zeelandt.* Het uitzonderlijke van deze gebeurtenis lag niet zozeer in de aanwezigheid van de aartshertog dan wel in de bijzondere straftoepassing op zijn soldaten: *ende dedense tot Antwerpen voor de Munte, opt straet, haer hoofd door een leere, ende haere rechte oor nagelen aen de leere, staende soo een poes tijts openbaerlijck ende daernaer wirdense gebannen uyt dese Nederlanden.*¹⁶⁵¹ Het gebruik van de ladder als straftoestel was in onze streken wijdverbreid en welbekend. De Raad van Vlaanderen bijvoorbeeld sprak deze schandstraf tussen 1407 en 1487 dertien maal uit.¹⁶⁵² In Mechelen werden dieven bij wijze van genade met de strop om de hals de galgenladder opgezet en ook in het Brugse Vrije werden kwaaddoeners op een ladder gebonden.¹⁶⁵³ De ladder stond toe de veroordeelde op een duidelijk zichtbare hoogte te kijk te zetten. Het betrof gewoonlijk een galgladder die schuin tegen een muur van een gebouw werd geplaatst. De scherprechter zorgde voor de bijkomende attributen zoals de strop om de hals van de dief om duidelijk te maken dat hij er deze keer mild vanaf gekomen was.¹⁶⁵⁴ Op deze manier werd een man in 1569 door de Antwerpse beul te pronk gesteld *in syn lijnwaet met eenen strop om sijnen hals en boven vastgemaekt aen een halve galge.*¹⁶⁵⁵ Toch is enige voorzichtigheid geboden bij de interpretatie van dit schandinstrument. In combinatie met het suffix 'in' of 'door' dient deze ladder echter gezien te worden als een soort permanente kaak, een specifieke vorm van halskluisterhoutkaak, de zogenaamde 'ladderkaak'.¹⁶⁵⁶ De ladderkaak was een permanent en losstaand houten toestel bestaande uit een platform en een staak. Op het platform stond een kluisterhout voor hoofd en handen van de gestrafte, al was het niet ongebruikelijk om daarnaast ook nog zijn voeten in een kluisterhout vast te zetten. De gestrafte werd als het ware met zijn hoofd en handen (en eventueel voeten) in de ladder knel gezet. De ladder werd zo herleid tot een deel van het gehele strafinstrument, maar de naam bleef mettertijd behouden.¹⁶⁵⁷ Dat het verschil tussen

¹⁶⁵¹ *Kroniek van Bertrijn*, p. 51.

¹⁶⁵² E. LERNO, *De beulen van Gent en Brugge gedurende de Bourgondische periode*, p. 149.

¹⁶⁵³ T-H. MAES, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht*, p. 429 ; E. LERNO, *Op. cit.*, p. 150.

¹⁶⁵⁴ P. DE WIN, *De schandstraffen in het wereldlijk strafrecht in de Zuidelijke Nederlanden van de Middeleeuwen tot de Franse Tijd bestudeerd in Europees perspectief*, p. 118.

¹⁶⁵⁵ CH. LAENENS, *De geschiedenis van het Antwerps gerecht*, p. 188.

¹⁶⁵⁶ P. DE WIN, *De schandstraffen in het wereldlijk strafrecht*, p. 188.

¹⁶⁵⁷ P. DE WIN, *Inventaris van de feodale schandpalen op Belgisch grondgebied. 1: Provincies Antwerpen, Brabant en Limburg*, p. 26.

ladder en schandpaal minimaal was, getuigt ook de Franse rechtsgeleerde Jacques d'Ableiges¹⁶⁵⁸: *pillori et eschelle sont signe de haulte justice, et ne les pevent avoir fors les haults justiciers, et croy qu'il n'y a point de difference entre l'un et l'autre, et qui a eschelle peult faire pillori*. En de auteur van de Grand Coutumier de France gaat verder: *aucuns tiennent que en bonne ville où le roy a pillori, nul aultre justicier ne pourroit en icelle ville faire dresser pilori, mais eschelle si*. Uit dit laatste citaat blijkt dat de feodale hiërarchie in Frankrijk uiteindelijk bepalend was voor de gebruikte methode van tentoonstelling.¹⁶⁵⁹ Bij de ruiters van Maximiliaan werd, terwijl ze voor spot stonden, hun rechteroor aan de ladder genageld. In een voorgaand hoofdstuk hebben we geopperd dat het oornagelen slechts een zeer korte tijd courant was; hierbij moeten we dus een éénmalige exceptie maken.¹⁶⁶⁰ Deze lijfstraf werd in Antwerpen vooral op diefstallen gesteld maar of dit in 1487 daadwerkelijk de reden was kunnen we niet bevestigen. De zaak is bovendien niet opgenomen in de schoutsrekeningen van die periode wat mogelijk te verklaren valt door de directe inmenging van de regent.

¹⁶⁵⁸ P. OURLIAC, *Ableiges, Jacques d', Ableiges, Jacques d'*, in : *Lexikon des Mittelalters*, 1, cols 46-47. Jurist, *1340, † 1402. Tegen 1338 schreef de rechtsgeleerde de *Grand Coutumier de France* waar tegen 1539 meer dan 25 handschriften en 13 drukken van verschenen.

¹⁶⁵⁹ N. GONTHIER, *Le châitment du crime au Moyen Age: XIIe-XVIe siècles*, p. 122.

¹⁶⁶⁰ Zie deel IV: Straffen, 2.2. Straffen aan het oor.

3.3. Het hangen in de mand

In Antwerpen werd het mandhangen als sanctie genoemd in een stadsgebod van 1493: Soe wat rabauwen, *jonck of out, oft hengselijke, men sal bevinden dobbelen oft met teerlingen spelen, dat men die opt pellerijn stellen sal ende voorts in een mande daer se mede oft uut int water selen vallen voer de yerste reyse...*¹⁶⁶¹ De strafbepaling bleef niettemin dode letter in Antwerpen. In de honderdvijftig jaar tussen 1405 en 1550 werd in de schoutsrekeningen geen enkele keer gewag gemaakt van deze praktijk.¹⁶⁶² Bovendien werd de sanctie in een gelijkaardig stadsgebod (anno 1508) vervangen door een gevangenisstraf van acht dagen in den diefput.¹⁶⁶³ In Antwerpen werd het mandhangen gesteld op kansspelers. Met deze maatregel wou het Antwerpse stadsbestuur leeglopers en bedelaars ontmoedigen en van de speeltafels weghouden. In de regel was deze schandstraf vooral op vloekers en ruziestokers van toepassing. In Frankrijk werden vrouwen, die bekend stonden als de bonte hond, in een mand het water ingedompeld.¹⁶⁶⁴ In Gent stond een man in de mand omdat hij quade felle en orribele eede zweerdt nomende de leden Gods.¹⁶⁶⁵ Het mandzitten werd ook nog gesteld op overspelige en dronken mannen en vrouwen, bigamisten, prostituees, bedelaars en kruimeldieven. Buiten Gent en Antwerpen was het mandzitten nog bekend in de heerlijkheid Mechelen, in Dendermonde in het graafschap Vlaanderen en in Leuven en Brussel in het hertogdom Brabant.¹⁶⁶⁶

Hoe ging deze schandstraf nu in zijn werk? De gestrafte werd in een mand of *sc(h)upstoel* gezet en opgehesen tot boven het water van de Schelde. In de meeste gevallen kon de mand of stoel via een touw worden omgekieperd, zodat de veroordeelde uit zijn wankele positie in het water werd ‘geschopt’ of ‘gewipt’. De mand kon eveneens over een valse bodem beschikken zodat de gestrafte letterlijk ‘door de mand viel’ en op deze wijze in het water belandde. Soms moest de veroordeelde zichzelf bevrijden door het touw waaraan de mand vast hing door te snijden. De beul kon de mand of stoel tot op het hoogste punt trekken en hem abrupt naar beneden doen vallen, wat enkele malen herhaald kon worden.¹⁶⁶⁷ Het

¹⁶⁶¹ A.A.B., deel 1, p. 124.

¹⁶⁶² Voor een exhaustief overzicht dienen de schoutsrekeningen vergeleken te worden met het Antwerpse correctieboek. Misschien werpt dit vergelijk een andere blik op de zaken.

¹⁶⁶³ A.A.B., deel 1, p. 142.

¹⁶⁶⁴ J.M. CARBASSE, ‘*La peine en droit francais des origines au XVII siècle*’, p. 168.

¹⁶⁶⁵ E. LERNO, *De beulen van Gent en Brugge gedurende de Bourgondische periode*, p. 153.

¹⁶⁶⁶ P. DE WIN, *De schandstraffen in het wereldlijk strafrecht in de Zuidelijke Nederlanden van de Middeleeuwen tot de Franse Tijd bestudeerd in Europees perspectief*, p. 199; L. TROUBLEYN, L. KINNAER., A. ERVYNCK e.a., *Het steen en de burgers. Onderzoek van de laatmiddeleeuwse gevangenis van Mechelen*, p. 38. Tussen 1277 en 1281 wordt er in de bronnen gesproken van een schupstoel op de Grote Markt van Mechelen.

¹⁶⁶⁷ *Ibid.*, p. 194.

mandzitten werd doorgaans gecombineerd met andere straffen zoals de kaakstraf (*supra*) of andere publiek ontorende straffen. Voor onze contreien dateert de laatste onderdompeling uit 1593 en wel in Brussel.¹⁶⁶⁸ Wellicht is de tepronkstelling in de mand in de loop van de zestiende eeuw in onze streken gedemodeerd geraakt. Dat de strafteopassing in Antwerpen na vijftien jaar vervangen werd door een alternatieve sanctie toont aan dat de straf gestaag aan populariteit moest inbinden.

¹⁶⁶⁸ Ibid., p. 201.

Conclusie

De figuur van de beul is in vele historische studies onderbelicht gebleven. Met deze studie hebben we getracht een deel van de sluier op te lichten. Dat bleek niet altijd even eenvoudig aangezien de tijdgenoot zijn uiterste best deed om de lippen stijf te houden. In tal van bronnen waar de beul gebruikelijk opgang moest maken werd hij stelselmatig genegeerd. Zegt het niet genoeg dat de uitvoerder van strafrechtelijke vonnissen geheel onbesproken bleef in rechtstraktaten van gerenommeerde juristen? Als het stilzwijgen dan toch werd doorbroken uitte het misprijzen zich in de omschrijving van zijn ambt en persoon. De Antwerpse beul kreeg namen als *hangdief* of *scerpen cock*, namen die het gruwelijke karakter van zijn ambtsuitvoering enkel nog onderstreepten. Ook in de persoonlijke naamgeving van de Antwerpse beulen blijkt de kwalijke reputatie. Zo droeg *Henneken den Ongewasschene* in de jaren twintig van de vijftiende eeuw het gerechtszwaard in Antwerpen. Sommige beulen werden met de titel ‘meester’ bedankt maar we weten eigenlijk niet of deze adressering een sarcastische ondertoon droeg of niet. De enige professionele benaming die niet getroffen werd door blaam was de titel *scherprechter*. Vanaf 1458 komt deze benaming in Antwerpen in zwang en zal het verdere verloop van de geschiedenis de aanspreektitel bij uitstek blijven. Deze tendens naar een meer neutrale naamgeving vond plaats in de meeste landen van continentaal Europa en duidt mogelijk op een toegenomen sociale appreciatie voor de beul. Toch bleven vermeldingen van de beul in archivalia over het algemeen zeer schaars.

Met het eerste hoofdstuk was meteen de toon gezet. De afkeuring tegenover de beul kwam niet enkel tot uiting in bitsige woorden maar ook in agressieve daden. De Antwerpse scherprechters waren meermaals het slachtoffer van pesterijen en fysiek geweld. Soms escaleerde de zaken zo dat de beul moest vluchten voor zijn eigen leven, of erger nog, het leven liet bij een weinig gesmaakte terechtstelling. Nochtans mogen we de verhoudingen niet al te zwart-wit bekijken: de beul was niet altijd een ‘weerloos’ en ‘onschuldig’ slachtoffer. De scherprechter was vaak zelf aanstoker van gewelddaden. Misdrijven als doodslag en moord prijkten op het strafblad van de Antwerpse scherprechters. Het feit dat men beulen rekruteerde onder misdadigers zal alleszins weinig geholpen hebben om de naam van het beulsambt hoog te houden. Velen belandden dan ook zelf met hun hoofd op het kapblok.

De verachting voor de beul strekte zich niet enkel uit over zijn eigen persoon. Ook zijn gezin moest in de klappen delen. Dit leidde in vele gevallen tot endogamie en afscherming van de beroepsbelangen. Toch lijkt de sociale exclusie in onze contreien niet

onvoorwaardelijk. De bepaling van de woonst van de scherprechter blijkt in Antwerpen eerder gemotiveerd te zijn door pragmatische overwegingen dan door uitsluitingmotieven zoals dat in vele Duitstalige gebieden de gewoonte was.

De oorzaken voor de ‘eerloosheid’ van de beul zijn zeer moeilijk te doorgronden. Vele onderzoekers hebben zich gewaagd aan een allesomvattende verklaring en zijn hierin gefaald. Tot op heden is nog geen enkele theorie vooropgesteld die de aangebrachte kritieken kan weerleggen. Toch zijn we van mening dat het heil van een gedegen verklaring moet gezocht worden in de overschakeling van een ‘accusatoire’ naar een ‘inquisitoire’ procedure en de (onderhuidse) problemen die deze geleidelijke verschuiving met zich meebracht. Het misprijzen van de beul is naar onze mening een litteken van deze ingrijpende verandering in het recht. Bovendien druisten de handelingen van de beul in tegen al wat een christelijke samenleving als ‘eerzaam’ en ‘moedig’ aanzagen. De beul was daarenboven de laatste schakel in het gerechtelijke apparaat. Hierdoor was hij een zichtbaar en ‘gemakkelijk’ slachtoffer. Niemand zou het namelijk in zijn hoofd halen om de hogere rechtsmacht openlijk aan te vallen.

Doordat de beul een infame positie in de maatschappij bekleedde, kreeg hij al gauw bijkomende ‘vuile’ karweien in de schoot geworpen. Aangezien niemand anders zich ertoe geroepen voelde deze vacatures op te vullen, werden tal van interessante privileges en lucratieve inkomsten aan de betrekking verbonden. De Antwerpse scherprechters hielden op deze manier toezicht op de prostituees en hielden winstgevende goktenten open. Hoewel deze activiteiten *de jure* verboden waren knepen de Antwerpse stadsbestuurders een oogje dicht. Wetende dat ze niet alle zonde uit de wereld konden helpen, kozen ze ervoor deze activiteiten te gedogen, hetzij onder supervisie van een uitverkoren ambtenaar, de scherprechter. Deze taken brachten de beul echter steeds verder van de essentie van zijn dienst, de uitvoering van strafrechtelijke vonnissen. Ze stonden de verdere professionalisering van de beul in de weg en daarom werden gaandeweg pogingen ondernomen om deze (extralegale) bezigheden in te dijken of zelfs geheel af te schaffen. Maar de Antwerpse beulen verkochten hun huid duur: de verworven voorrechten en inkomsten dienden met een financiële afdoening afgekocht te worden. Deze tendens tot ‘afkoping’ ving aan in de tweede helft van de vijftiende eeuw en werd voltooid in de eerste helft van de zestiende eeuw.

De Antwerpse beul kluste in het verlengde van zijn ambt ook bij als hondenslager, lijkengraver en misschien zelfs als vilder. Aan de uitvoering van foltering en terechtstellingen had de beul bovendien een zekere anatomische kennis te danken. Hierdoor oefende hij in vele streken het beroep van geneesheer uit. Taboevoorstellingen over de

magische krachten van de beul versterkten deze overtuiging des te meer. Het is niet geweten of de Antwerpse beul in de late middeleeuwen medische behandelingen voorschreef. Feit is wel dat de Antwerpenaren geloofden in magische parafernalia (de zaak van de dievenhand). Het toewijzen van helende krachten aan de beul biedt stevig weerwerk tegen een al te eenzijdige visie. Onze perceptie op de beul is immers in grote mate gekleurd door de negatieve voorstelling door belangrijke machtsgroepen als de Kerk, de overheid en stedelijke autoriteiten.

Tortuur en de beul worden vaak in één adem genoemd. Het folteren van vermeende misdadigers was dan ook een belangrijk onderdeel in de strafrechtelijke taak van de beul. De ondervraging op de pijnbank lijkt op het eerste zicht misschien op een losbandig en sadistisch spel maar was dat zeker niet. De pijniging was namelijk aan strikte rechtsregels onderworpen. Zo mochten de Antwerpse poorters niet zomaar gefolterd worden, waren er tal van uitzonderingen voor de ‘zwakke’ en bevoorrechte geledingen in de maatschappij, moesten getuigen en een arts aanwezig zijn, voldoende aantijgingen tegen de beschuldigde bestaan en de bekentenissen buiten de folterkamer herhaald worden. Ondanks deze beschermingsmaatregelen kwam het meer dan eens voor dat een persoon ten onrechte de pijnput werd ingestuurd. Het slachtoffer kon dan meestal van een vergoeding genieten. Net als vandaag de dag bestonden indertijd tal van achterpoortjes om de vele rechtsregels te omzeilen. Wat betreft de foltermethoden kende de middeleeuwse en vroegmoderne geest een grote vindingrijkheid: snijdende koorden, vuur, water, pinnen en gewichten moesten de Antwerpse slachtoffers spraakzaam maken. De folteringen vonden steeds plaats op het Steen. Als de pijniging lange tijd in beslag nam kreeg de beul, maar ook het slachtoffer, iets te drinken. De aanwezige schepenen deden zich te goed aan heerlijke spijs en drank.

De kerntaak van de beul bleef bovenal de uitvoering van lijf- en doodstraffen. Het werk van de beul boezemde het publiek angst in, ontmoedigde potentiële misdadigers, gaf slachtoffers gerechtigheid en bestendigde het maatschappelijke bestel. Terechtstellingen waren dan ook een gedegen middel om het publiek te bespelen. De Antwerpse magistraat kon schitteren in zijn rol van ‘behoeder van het recht’ en kreeg hierdoor zijn gehoopte prestige. Het aloude strafrecht was zeker niet willekeurig. Elke gradatie van misdrijf werd anders bestraft: zo was een onverbeterlijke dief bijna zeker dat hij aan de galg stierf en werd de adel deze smadelijke dood bijna altijd bespaard. Omstandigheden zoals de aard van het misdrijf, de frequentie, het tijdstip, de plaats van het misdrijf en de hoedanigheid van de delinquent bepaalden de strafmaat die, al naargelang de omstandigheden meer of minder doorwogen, verstrengd of verzacht werd.

Onthoofding was veruit de meest gangbare terechtstellingsmethode. Een heel arsenaal aan misdrijven werd in Antwerpen beteugeld met het zwaard. De beul kon het slachtoffer met een horizontale of verticale zwaai een kopje kleiner maken. Niet enkel een eenvoudige struikrover maar ook politieke grootgewichten als Nicolaas en Peeter van der Voort werden naar het schavot geleid. Antwerpen kende ook een halsrechting zonder vonnis, een ongebruikelijke onthoofding van vier schakers en een spectaculaire gevangenisbraak.

Dieven werden in de regel opgeknoopt. Meestal betrof het mannen maar in Antwerpen werden ook drie vrouwen gehangen. Dit was hoogst uitzonderlijk daar het hangen van vrouwen in strijd was met de zedelijkheid. Na de smadelijke ophanging, die doorgaans op het marktplein plaatsvond, werden de lijken naar het galgenveld gebracht. Daar werden ze een aan weer en wind blootgesteld. De galgen waren geregeld aan vervanging toe. De kosten voor de reparaties werden zorgvuldig in de schoutrekeningen neergeschreven. Hoewel de lokale bevolking in sommige regio's vaak weerbarstig was om een galg te helpen oprichten hebben we hierover weinig tot niets teruggevonden in de Antwerpse archivalia. Over het tijdstip van verhuis van het oude galgenveld naar het nieuwe justitieveld nabij Berchem bestaat bij historici nog onzekerheid. Feit is dat in de loop van de vijftiende eeuw het galgenveld van Berchem zijn opwachting kende.

Onder impuls van de kettervervolging kende de verbrandingsdood haar opbloei in de zestiende eeuw. Daarvoor was de straf ook al in voege en werd ze vooral op brandstichters en sodemieters toegepast. Filips de Goede bekrachtigde in 1458 een verstrengde ordonnantie die paal en perk moest stellen aan de vele brandstichtingen in zijn land. Tussen 1529 en 1533 zag Antwerpen een reeks homoseksuelen op de brandstapel sterven.

Het levend begraven was een typische vrouwenstraf. De straf werd *in extremis* uitgesproken wanneer een vrouw zich schuldig had gemaakt aan zware misdrijven als kindermoord, straatroof of banbreuk. De toepassing van de verdrinkingsdood was in Antwerpen dan weer een exclusief zestiende-eeuws verschijnsel. Het eerste slachtoffer betrof een ketter die in de handelstad voor veel commotie zorgde. Nadien werden nog vier vrouwen om hun religieuze overtuiging in de Schelde vermoord. Het radbraken was eveneens zeer periodiek gebonden en kwam maar tot het begin van de vijftiende eeuw voor. Daarna verdween deze gruwelijke straf uit de Antwerpse rechtsbronnen. Valsmunters stond de ketel te wachten en Antwerpenaren die de stad verraadden werden gevierendeeld en hun lichaamsdelen aan de stadspoorten geprikt. De Antwerpse beul hing ook de lijken van zelfmoordenaars aan de vork.

De scherprechter bracht kwaaddoeners littekens toe om de goegemeente ervoor te waarschuwen dat ze met criminelen te doen hadden. Verminkingen werkten als een publiek strafblad. Men kon van het lichaam aflezen welk misdrijf de delinquent gepleegd had. Ontbrak de persoon een (stuk) oor dan had hij klein goed gestolen. Was de tong verminkt dan had de persoon in kwestie godslastering gepleegd of een hooggeplaatste geschoffeerd. De verminking van de hand verhulde gewoonlijk een geweldsdelict, het brandmerken en geselen werd op tal van misdrijven gesteld. Een buitengewone lijfstraf was het uitsteken van de ogen. Het betreft hier iets bijzonders. Alleen bedrieglijke kansspelers werden in Antwerpen in de kijkers geraakt.

Nog een spektakel dat de Antwerpse beul mee hielp arrangeren was de uitvoering van de schandstraffen. Hij ketende het slachtoffer vast aan de kaak en liet de hoon van de samengeschoolde toeschouwers zijn werk doen. Soms behing de scherprechter de tentoongestelde met een mijter, spinrokken of schilderijen. De schandpaal stond opgesteld op het marktplein. De schandpaal was in Antwerpen vooral populair om nutteloze bedelaars en ander gespuis te pronk te stellen. Twee andere schandstraffen, de ladderkaak en het mandhangen waren in de Antwerpse rechtspraak veel minder bekend. De eerste schandstraf kwam eenmalig voor als sanctie voor de soldaten van de aartshertog Maximiliaan, de tweede schandstraf kende vermoedelijk enkel een theoretisch bestaan.

Tot slot hopen wij met deze studie een licht geworpen te hebben op een van de schaduwkanten van de middeleeuwse en vroegmoderne maatschappij, op een persoon die eeuwenlang door iedereen als zondebok belaagd is geweest. De Antwerpse beulen stonden aan de zelfkant van de maatschappij, waren verschoppelingen maar werden desalniettemin gevreesd en met ontzag behandeld.

Inhoudstafel

Lijst van afkortingen	I
Dankwoord	I
Bibliografie.....	I
Inleiding	1
Deel I: Situering in het historische veld	5
1 Historische schets van het ambt	5
2 Het Antwerpse gerechtelijke apparaat en de geografische situering.....	7
3 Chronologische situering.....	11
4 Bronnenkritiek.....	13
Deel II: De beul	21
1 'Naam' en 'faam' van de beul.....	21
1.1 De professionele naamgeving	22
1.2 De persoonlijke naamgeving.....	27
1.3 De anonimiteit	31
2 De beul in de maatschappij: een paradox?.....	36
2.1 Tussen slachtoffer en delinquent.....	36
2.2 Paria in de maatschappij.....	46
2.3 Enkele verklaringen.....	50
3 Professionele nevenactiviteiten en voorrechten van de beul.....	55
3.1 De hoerenkoning	56
3.2 De beul als hondenslager.....	63
3.3 De beul en zijn kansspelen	67
3.4 Tussen arts en kwakzalver.....	72
3.5 Diverse nevenbetrekkingen	76
Deel III: Tortuur	83
1 Algemeen historische schets	83
2 De tortuur in Antwerpen	88
2.1 Bronnenkritiek.....	88
2.2 De procedure	89
2.3 De foltertechnieken	95
Deel IV: Straffen	105
1 Doodstraffen.....	105
1.1 Algemene beschouwingen.....	105
1.2 De terechtstelling: een ceremonieel gebeuren.....	108
1.3 De terechtstelling als magisch taboe	113
1.4 De strafbepaling	115
1.5 De doodstraf in cijfers	120
1.6 Onthoofding.	123
1.7 Ophanging.	138
1.8 De verbranding.....	160
1.9 Levend Begraven.....	171
1.10 De verdrinking.....	177
1.11 Radbraking	182
1.12 Vierendelen.	186
1.13 Het levend koken of de straf met de ketel.....	193
1.14 De bestraffing van zelfmoord.....	200

2	Lijfstraffen.....	209
2.1	Afhouden van de hand.....	209
2.2	Straffen aan het oor.....	213
2.3	Straffen aan de tong.....	218
2.4	Straffen aan het oog.....	222
2.5	Straffen aan huid en haar.....	226
3	Schandstraffen.....	235
3.1	De schandpaal.....	236
3.2	De tentoonstelling op de ladder.....	243
3.3.	Het hangen in de mand.....	245
	Conclusie.....	247
	Inhoudstafel.....	I